

મૂળ લેખકની પ્રસ્તાવના.

૧. આજ પર્વેતનું કામ—મરાઠી વાચકોની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરનાર હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું એક પથ્ય પુસ્તક નથી એમ જોતાં પચ્ચિશ વર્ષ પહેલાં મેં એ જાખત પથ્યાશક્તિ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. અને સન ૧૮૯૯ માં મુસલમાની રિયાસત, સન ૧૯૦૧ માં મરાઠી રિયાસત પૂર્વાર્ધ, અને સન ૧૯૦૭ માં બ્રિટિશ રિયાસત પૂર્વાર્ધ એ પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. દરમિયાન દેશસ્થિતિ તથા લોક-શિક્ષણમાં પુરકળ ફેર પડી ગયો. લેખકોને નવીન અનુભવ પ્રાપ્ત થયો, વાચકોની અપેક્ષા વધી, ઇતિહાસનું સાહિત્ય મેળવવા તરફ અનેક શોધકોનું લક્ષ લાગ્યું, નવીન માહિતી તથા પુસ્તકો બહાર આવ્યાં, વર્તમાનપત્રોમાં અને માસિકોમાં અનેક પ્રશ્નોની ચર્ચા થવા લાગી, પૂર્વની માન્યતા, સમજૂત તથા સિદ્ધાન્ત છેક જ બદલાઈ ગયા. વાચન, પ્રવાસ અને અનુભવના પરિણામે મારા પથ્ય વિચારમાં ધણો ફેર પડ્યો, અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે લેખકોની તથા પ્રકાશકોની જવાબદારી વધી. આ બધું એટલી ત્વરાથી બન્યું કે વિશ વર્ષ પહેલાં લખેલાં પુસ્તકો આજ લગભગ નિરુપયોગી થયાં.

આવી સ્થિતિમાં પુસ્તકોની દ્વિતીયાવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પૂર્વનાં પુસ્તકો જેમનાં તેમ છાપવાં હવે શક્ય રહ્યું નહોતું એટલે મુસલમાની રિયાસત નવીન પાયા ઉપર ફરી સુધારી તથા સઘળાં ઉપલબ્ધ સાધનોનો ઉપયોગ કરી સન ૧૯૧૦ માં છાપી; અને મરાઠી રિયાસતનો ઉત્તરાર્ધ લખવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એના ઇતિહાસની પ્રચંડ અડચણોથી બહુ જ મુશ્કેલી આવી. કેવળ સાહિત્ય એકત્ર કરવાનું પણ મુશ્કેલ હતું, તો વિષયની એકવાક્યતા તો ચાલ જ કેમ? એ કામ મારાથી ચર્પ શકશે નહીં એમ માનીને કેટલોક વખત એ પ્રયત્ન મેં છોડી પણ દીધો. એ રિયાસતનો પૂર્વાર્ધ જ્યારે જૂલબરેલો હોય

ત્યારે ઉત્તરાર્ધ તૈયાર જ કેમ ચાય ? કેટલોક ઇતિહાસ સ્નેહીઓની મદદથી મળવાની આશા બંધાઈ, પણ તેથી તો મારી અડચણો દૂર થવાને બદલે મુશ્કેલી ઉઘડી વધી પડી. કાવ્ય-ઇતિહાસ સંગ્રહ, ભારતવર્ષ, ઇતિહાસ સંગ્રહ, ઐતિહાસિક લેખ સંગ્રહ, ઇતિહાસ સંશોધક મંડળના ગ્રંથો, સત્કાર્યોત્તેજક સલાની માલા, મરાઠા કુળોની અને કાવ્યસ્થ પ્રભુની કેશીઅતો અને બખરો, પેશવાની રાજનિશીઓ, રા. રાજ-ખાડેના વિશ્વ પ્રચંડ સાધન ગ્રંથો; અને તે ઉપરાંત સ્વનંત્ર લેખો, ચરિત્રો તથા સંસ્થાનોના ઇતિહાસો; સરસ્વતીમંદિર, ગ્રંથમાલા, વિવિધજ્ઞાન વિસ્તાર, મોડર્નરિવ્યુ, અને ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, વગેરે-મા આવેલા લેખો તથા ચર્ચાઓ; અને પ્રોફેસર જદુનાથ સરકાર, મનૂચી, ફોરેસ્ટ વગેરેના ગ્રંથો ઇત્યાદિ વિસ્તૃત તથા બહુ-વિધ સાહિત્યના બસોકા પુસ્તકો બહાર આવ્યા, અને હજી પણ તેમાં ઝપાટામંથ ઉમેરો થતો જાય છે. આ એકંદર સાહિત્યોનું યોગ્ય સંકલન કરી મરાઠી ઇતિહાસ લખાવો નેઈએ. આ નવીન માહિતી-થી જો કે અનેક વાર વિવાદમય પ્રશ્નો ઉપર પ્રકાશ પડેલો છે, તો પણ તે ધણે અંશે અસંબદ્ધ, પરસ્પર વિરોધી અને અવ્યવસ્થિત હોવાથી તે પરથી ઇતિહાસ લખવાનું કામ પણ તેટલું જ વિકટ થયું છે. વાચકોની માગણી અને પ્રકાશકોનો આગ્રહ હોવાથી હાથમાં લીધેલું કામ છોડી દેવાય તેમ નહોતું એટલે તે ચથાશક્તિ પાર પાડવા ફરી પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. અને એ રીતે મરાઠી રિયાસત-પૂર્વાર્ધ-નું આખું પુસ્તક પુનરપિ નવીન તૈયાર કર્યું. આજ તે વાચકોની સમક્ષ ધરૂ છું. અને આ રીતે થોડું પણ પગલું આગળ વધાયું, તે બદલ સંતોષ માનું છું, માત્ર મરાઠી રિયાસતમાં શાહુ જત્રપતિ સુધી જ પહોંચાયું છે પણ હજી પેશવાઈની આખર સુધી જલદી પહોંચવા ઇચ્છા છે. બને તે ખરૂં.

૨. ઉત્તરાર્ધની તૈયારી—પેશવાઈનો ભાગ ક્યારે બહાર આવશે, એમ અનેક વાચકો ઉત્કંઠાથી પૂછે છે. તેમને કેટલોક વખત

દહાં નિરાશ થવું પડશે. પણ એ નિરાશાનો બદલો એ પુસ્તકથી
 ધણે અંશે વળી રહેશે. મરાઠાઓનું ખર્ચ કર્તવ્ય અને તેમનું ઉદાર
 સ્વરૂપ આ પહેલા ભાગમાં જ વિશેષ કરીને જણાય છે. સિવાય,
 પેશવાઈના પ્રમાણમાં આ પહેલા ભાગની ઘણી બાબતો હજી અપ્રસિદ્ધ
 છે. એ પુણ્ય પુરુષ શિવજીપતિની ઘણીખરી નવીન માહિતી બહાર
 આવવાથી તેના ચરિત્રનું પૂર્વ સ્વરૂપ ધણે અંશે બદલાઈ ગયું છે.
 શાહજાનના પ્રયત્ન કારણથી, શિવાજીનું બાલપણ તથા પરિસ્થિતિ,
 માવળા દેશમુખોના સ્વભાવ અને પ્રવૃત્તિ, ઔરંગઝેબના કાવાદાવા,
 જયસિંગની સવારી અને શિવાજીનું આગ્રા જવું, ઇત્યાદિ બાબતો
 આ ભાગમાં વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ છે. અને ઔરંગઝેબનો પત્રવ્યવહાર
 મળી આવવાથી પુષ્કળ નવીન વાતો બહાર આવી છે, તથા કવિ,
 મુત્સદી, યોદ્ધા, પ્રધાનો વગેરે અનેક રાષ્ટ્રીય પુરોનાં જ્ઞાતાંતો પણ
 મળી આવ્યાં છે. આ મરાઠી ઇતિહાસમાં એવો વિષયોત્ત જણાય છે
 કે જે કુળોએ અથવા વ્યક્તિઓએ અપ્રતિમ રાષ્ટ્રસેવા કરી છે
 એવાં ઘણાખરાને આજે કાંઈ ઓળખતું પણ નથી; અને આજે
 જે પ્રસિદ્ધ થયા છે તે બધાંના હાથે તેવાં કાર્ય થયા હશે એમ
 પણ જણાતું નથી. સખળ પૂર્વજોની હુમ્મ કામગિરી પ્રકાશમાં લાવી
 તેને યોગ્ય મહત્ત્વ આપવું એ ઇતિહાસનું કામ છે. અને તેટલાં જ માટે
 આરંભના એ અગ્રાંત ભાગનું ઇતિહાસમાં ઘણું મહત્ત્વ છે. તથાપિ
 એકદર કામની રૂપરેખા ઘણા ભાગે તૈયાર થઈ ગઈ છે એટલે
 પેશવાઈનો ભાગ બહાર લાવવા હવે બહુ વખત લાગશે નહીં.
 એ મંબંધે વાચકોને બહુ વખત રોકી રાખવા નહીં એવી
 મારી ઈચ્છા છે. માથા પર લીધેલો બોલો જેમ જેમ ઓછો થાય,
 તેમ તેમ મારો પણ ભાર હલકો થાય. પરંતુ એનો નિકાલ લાવવાનું
 કેવળ મારી ઈચ્છા ઉપર નથી. કામ કરવા બેસતા તેમાંથી અનેક
 ફાંટા ફૂટે છે, અને ઉપરિચિત 'ચંતી બાબતોનું' નિરાકરણ કયાં સિવાય
 આગળ વધી શકતું નથી. બ્રિટિશ રિયાસતનો ઉત્તરાર્ધ પણ આજ

રીતે બાકી રહેલો છે. ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના છે કે એ જગત્ત્રિયતા આ સ્વીકૃત જવાબદારીમાથી અને જલદી છૂટો થવાની શક્તિ આપે.

૩. આ પુસ્તકનું સ્વરૂપ:—પુષ્કળ વિદ્વાનોના પરિશ્રમથી મરાઠી ઇતિહાસ સર્વાંગ સુંદર બની શકે તેમ છે. એ સંબંધે જાગૃતિ ચાલુ છે અને સાહિત્ય પણ ધણું બહાર પડેલું છે. પણ સામાન્ય વાચકોની સગવડ માટે આ પુસ્તક તૈયાર કરેલું છે. તેમા ઉપલબ્ધ માહિતીનું ટૂંકામા એકીકરણ કરેલું છે, અને લોકોનું લક્ષ ઇતિહાસ તરફ ખેંચવાનો હેતુ રાખેલો છે. દરેક મુદ્દા માટે જુદા જુદા ઠેકાણેથી મળી આવેલી માહિતી અને લાપક ગૃહસ્થોએ કરેલી ચર્ચા એકત્ર કરી આ પુસ્તકમાં આપેલી છે. અને અમુકજ મત કિંવા પક્ષ આચક-થી ખરો ખોટો ન દરાવતા જે તે બાબતનો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે નિર્ણય કરવો એવું ધોરણ રાખેલું છે. માત્ર તે માટે જરૂરનું બધી બાબતો સૂચક વિવેચન પૂરતા પ્રમાણમા આપેલું છે. એમ કરવામા કેટલેક ઠેકાણે અનાવશ્યક પુનરાવૃત્તિ અથવા ક્વચિત્ પરસ્પરવિરોધી વિવરણ પણ થયું હશે પણ મુખ્ય વાત ધ્યાનમા રાખવાની તે એ કે આ ઇતિહાસ હજી પણ ચર્ચાની સ્થિતિમા છે. અને તેના બધા મુદ્દાઓ અને પુરાવાઓનું એકીકરણ કરી પુષ્કળ ચુચો ઉકેલવાની છે. સિવાય આપણા ઇતિહાસ પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી તપાસાતો હોવાથી આપણા વાચકોને બધી રીતે અપરિચિત એવા પણ અનેક મુદ્દા અને તર્કો સ્પષ્ટ કરી બતાવવા પડ્યા છે, બાકી સામાન્ય વાચકોને માટે એ લોકોમા જે જૂદા જૂદા પ્રકારની માન્યતા અને ભ્રમ પ્રચલિત છે તેનું પણ નિરસન કરવાને કેટલેક વિસ્તાર અનિવાર્ય રીતે કરવો પડ્યો છે.

મરાઠી રિયાસતની પ્રથમાવૃત્તિ શરૂઆત દાખલ જ છે, એમ મેં તે જ વખતે ખુલ્લી રીતે જણાવ્યું હતું. તે પછી જે ઐતિહાસિક સામગ્રી બહાર આવી, અને ચર્ચાઓ થઈ, તેથી કરીને કેટલાક બનાવો નિશ્ચિત થયા અને કેટલાક ધણા ભાગે અનિશ્ચિત પણ રહ્યા

જાણાય છે. સતોએ સમાજને બળ આપ્યું કે પ'ંચ બનાવ્યો, આવા વાદ તો કદાપિ મટવાના જ નથી. તે જેના તેના દષ્ટિબેદ ઉપર અવલંબી રહેશે. પણ એવા વાદો છોડી દઇએ, તો મરાઠી ઇતિહાસનું સામાન્ય સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવા જેટલી સામગ્રી તો હવે બહાર આવેલી છે એમ કહી શકાય. પુષ્કળ શ્રમના પરિણામે હજી પણ કોઇ મહત્વનો કાગળ મળ્યા આવે, અને નવીન માહિતી મળ્યા આવે તેટલી ઉપયોગી જ નીવડે. છતાં તેટલા માટે ઇતિહાસ લખવાનું કામ મુલતવી રાખવાની હવે જરૂર નથી. ઉપલબ્ધ માહિતી પૈકી માલુમ કંઈ અને ત્યાગ્ય કંઈ, તથા કોઇપણ બાબતમાં પ્રધાન મુદ્દા કયા અને ગૌણ મુદ્દા કયા, તે ઠરાવવાનું બાકું કંઈ છે. કુસળ ન્યાયાધીશની પેઠે બધા પુરાવા જણાવે માત્ર મુદ્દાની વાતો તારવી કાઢવાનું વિકટ કામ તો કેન્ રાનડે જેવો કોઇ સમર્થ પુરુષ જ કરી શકશે.

રાજકીય ઉચ્ચપાયેના કેવળ વર્ણનાથી ઇતિહાસ પરિપૂર્ણ થતો નથી. રાજ્યવ્યવસ્થા, ધર્મ, સમાજ, ભાષા, મંથસંમદ, વેપાર વગેરે અનેક વિષયોના વિચાર ઇતિહાસમાં થવો જોઈએ. આવી બધી બાબતોનું સંપૂર્ણ વિવેચન જો કે કરાયું નથી, તો પણ .ઇ. સ. ૧૦૦૦ ની આરંભ મર્યાદા ઠરાવી ઉપલબ્ધ માહિતી પ્રમાણે તેવો પ્રયત્ન શક્ય તેટલો કર્યો છે. દાખલા તરીકે મરાઠી વંશોની ઉત્પત્તિ, પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કુળો, મરાઠી ભાષાનું મૂળ, લિપિ તથા મંથો, ધર્મ તથા પંથો, સંતકવિઓ અને તેમની કૃતિઓ, અને સંસ્કૃત વાદમયઃ આવી અનેક બાબતોની સામાન્ય વાચકોને જરૂરની ઐતિહાસિક માહિતી એકત્ર કરી આપેલી છે, અને દરેક પ્રસંગ, સ્થળ, તથા વ્યક્તિ માટે બનતી શોધ કરીને તે નિશ્ચિત કરવા શક્ય તેટલી કાળજી લીધી છે.

x

x

x

x

મરાઠાશાહી ન્યાય પદ્ધતિ, સિક્કા, નાણાં, ટંકશાળ, વગેરે કેટલાક વિષય મંથે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ આપવા વિચાર હતો. પણ

તે બધા વિષયોનો સંબંધ પેશવાઈ કારભાર સાથે હોવાથી, અને આ પુસ્તકનું લંબાણ બહુ થઈ જવાથી, એવી બધી બાજતો હવે પછીના ભાગ માટે રાખવી પડી છે. કેટલાંક ચિત્ર વગેરે અંગમૂલ સાધનોથી આ પુસ્તક પરિપૂર્ણ કરવા મનમાં ધણી ઉમેદ હતી, પણ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીને આટલું પણ પુસ્તક બહાર આવ્યું એ ધણું છે એમ માની સ્વસ્થ બેસવું પડ્યું.

૪. આભાર પ્રદર્શન—આ પુસ્તકમાં મુખ્ય આધાર બખરોનો તથા ગ્રાન્ટ ડફનોજ છે. તે બે વચ્ચેનો તફાવત નવીન માહિતી પ્રમાણે જે તે ઠેકાણે સુધારેલો છે, અને એ સિવાયનાં પણ પુસ્તકોનો આધાર લેવામાં આવેલો છે. અંતિકાસિક સામગ્રીનો આ અમૂલ્ય ભંડાર જે ગૃહસ્થોએ અત્યંત પરિશ્રમ લઈ બહાર પાડેલો છે, તેનો કેટલો ઉપકાર ઇતિહાસ ઉપર છે તે સહજ સમજી શકાયે. એ ભંડારની કાવે તેમ લૂટ કરીને મેં આ પુસ્તક બનાવ્યું તે માટે તેનો કેવી રીતે ઉપકાર માનવો એ મારાથી સમજાતું નથી. પણ એ ઉપકાર હું શું કામ માથે લઉં? મેં જે લૂટ કરી છે, તે વાંચકોને મેં સોંપી દીધી છે, અર્થાત્ હું છૂટો થયો છું. એ અંચકારો ઉપરાંત અનેક ન્હાના મોટા જે જે વિદ્વાન ગૃહસ્થોને મેં ગમે તે વખતે ત્રાસ આપી માહિતી પૂછી છે, અને તેમણે પણ મારા ઉપર કૃપા કરી મારી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરી છે, એ બધાનો વ્યક્તિવાર નિર્દેશ કરતા તો ઘણાં પૃષ્ઠો ભરાય, માટે એ સર્વનો સમુદાય રૂપે જ અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું. ,

આજ સુધીમાં વાંચકોએ પણ મારા ઉપર અત્યંત બાવ રાખેલો છે. કેટલાકોએ આદર પૂર્વક સૂચના કરેલી છે. પુસ્તક ક્યારે બહાર આવે છે તે માટે ઘણાંકે ઉત્કંઠા બતાવી છે, અને બધાએ મારી પૂર્વની કૃતિઓને અલિનંદન આપી હાથમાં લીધેલું કામ આગળ ચલાવવા મને પ્રેતસાહન આપ્યું છે. એ બધલ તેમનો પણ ઉપકાર માનું તેટલો થોડો જ છે.

બધા વાચકોને મારી એટલીજ વિનંતિ છે કે આ પુસ્તકમાંના કોયો મને નિઃસ્પર્શ જણાવવા, એટલે હવે પછીને માટે તેનો સારો ઉપયોગ થાય. આવા મોટા કામમાં અનેક ભૂલો થવી સંભવિત છે. મારી બે રિયાસતોનાં ગુજરાતી ભાષાંતરો થયા છે, અને એકનું પણ થાય છે એમ મને જણાયું છે. બ્રિટિશ રિયાસતનું હિંદીમાં પણ ભાષાંતર થયું છે અને બીજાનું પણ તેમ થયાનું જણાયું છે. મારો પરિશ્રમ આ રીતે લોકોને ઉપયોગી થયો, એજ હું તેનો મો-બદલો સમજું છું. કેમકે શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારની નોકરીમાં મારો નિર્વાહ તો ચાલુ જ છે.

છેવટે, પ્રથમના પુસ્તકોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, વિદ્યાપ્રિય શ્રૂપતિ શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડ એમની સંતોષકારક સેવામાં આ પ્રયત્ન કરવાનું સામર્થ્ય મને પ્રાપ્ત થયું, એ તેમના જ કૃપાપ્રસાદનું ફળ છે, અને તે બદલ તેમનો ઉપકાર માની આ પુસ્તક વાચકોના હાથમાં આપું છું.

ખાનગી ખાતું, વડોદરા,
તા. ૧૯ ડિસેમ્બર ૧૯૧૫. }

ગાયિક સખારામ સરદેસાઈ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ ૯ મું:

રાજ્યાભિષેકનો ઉત્સવ અને તેનું રહસ્ય. ૫૦ થી ૪૧

પ્રકરણ ૧૦ મું:

દક્ષિણ દિગ્વિજય અને આખર. ... ૪૨ થી ૭૧

પ્રકરણ ૧૧ મું:—

શિવાજીની ચોચતા. ... ૭૧ થી ૧૩૭

પ્રકરણ ૧૨ મું:—

• જયપતિ શંભાજી ... ૧૩૮ થી ૧૮૩

પ્રકરણ ૧૩ મું:—

જયપતિ રાજારામ ... ૧૮૩ થી ૨૩૧

પ્રકરણ ૧૪ મું:—

જયપતિ નાનો શિવાજી ... ૨૩૨ થી ૩૦૨

મરાઠી રિયાસત

ભાગ બીજો—ઉત્તરાધી.

પ્રકરણ ૯ મું.

રાજ્યાલિપેકનો ઉત્સવ અને તેનું રહસ્ય.

(૧) રાજ્યાલિપેકની આવશ્યકતા—સન ૧૬૭૨ ની આખરે મરાઠી રાજ્યનું વ્યવસ્થિત, સ્થાયી અને સાર્વભૌમ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. મુસલમાન સુલતાનો ખંડીયા થઈ શિવાજી હિંદુ બાદશાહ થયો. રાજ્યની હદ પ્રથમ ઉત્તરમાં ફક્ત કંથ્યાણ મુઘી હતી તે હવે ખાન-દેશ, ઐરંગાબાદ અને વરાહ સુધી પહોંચી. દક્ષિણમાં હુબલી અને બેદનુર સુધી અને પૂર્વમાં વિઘ્નપુર તથા ગોવળકોડા સુધીનો ભાગ તેના કબજામાં આવ્યો. એ ઉપરાંત મોગલ પ્રદેશમાંથી પણ ચોથાઈ અને સરદેશમુખી મળતાં હતાં. આ પ્રમાણે ત્રિશ વર્ષ સુધી એક સરખો પરિશ્રમ કરી મેળવેલા રાજ્યનું સ્મારક તેને શોભે તેવી ધામ-ધૂમથી કરવું એવો વિચાર શિવાજી અને તેના મિત્રોને થયો, અને તે પ્રમાણે સન ૧૬૭૪ માં રાયગડમાં ઘણા ઠાઠથી યથાવિધિ રાજ્યાલિપેક કરાવ્યો.

મરેઠાઓમાં નવીન જોમ ઉત્પન્ન થયું હતું. તેમનામાં એક-રાષ્ટ્રતા દાખલ કરવાથી તેમનું સ્વરાજ્ય સ્થાપી શકાશે એવી ભાવના શિવાજીના મનમાં ત્રિશ વર્ષથી આવી હતી. એ ભાવના સફળ કરવાની યોગ્યતા એ પ્રજામાં છે એવું માત્ર શિવાજીએ જ નહીં પણ તેને

સદાય કરનારા બધા સરદારોએ જગતને બનાવી આપ્યું હતું અર્થાત્ સ્વરાજ્ય સ્થાપનાની આ લાવનાને ડાયમનુ સ્વરૂપ આપવાની સાને જરૂર લાગી જે બાબત વિધિપૂર્વક થાય છે તેનું પરિણામ લોકોના મન ઉપર સ્થાયી થાય છે, અને તેને વીચે દેશને ધણા લાભ પણ થાય છે વાસ્તવિક રીતે તો આખા મહાગજૂમા વણા મરાઠા સરદારો જુદે જુદે ઠેકાણે સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય ભોગવતા હતા, પણ બધા એકમત નહોતા તેમના કામની દિશા પણ જુદી જુદી હતી એટલા માટે તેમનું સ્વાતંત્ર્ય તેમને કે લોકોને ઉપયોગી નહોતું એ બધાને એકમતમા લાવી, આદિવસાગી અને મોગલસાહીની સત્તા ફેકી દઈ, મરાઠી રાષ્ટ્રનું સ્વાતંત્ર્ય વિધિપૂર્વક સ્થાપવાનું એવું શિવાજીને મળ્યું આ રીતે વ્યવસ્થિત ગત્યવ્યાપના કરી એ આ રાજ્યાભિરેકનું પહેલું પ્રયોજન હતું.

ખીજી શત્રુઓ તથા આસપાસના તટગ્રંથ ગત્યો ઉપર પણ મરાઠી રાજ્યનું વજન પાડવાની જરૂર હતી આજ સુધીમા જે ઠાઠ હક્ક લીધા, ઠર વસુલ લીધા, મોગી મોગી લગાઇઓ કરી, અને શત્રુઓનો પરાભવ કરનામા અવ્યાહત પરિશ્રમ કર્યો તે બધું કેવળ સ્વરાજ્ય સ્થાપના માટે હતું, એમ પણ બધાને બતાવનાની જરૂર હતી સ્વરાજ્ય અસ્તિત્વમા નહોતું આપ્યું ત્યાં સુધી સૌ શિવાજીને બડ-ખોર, લૂટારો અને ખીજીઓને હેરાન કરનારો ભાસ્યો હતો કેમકે સ્વરાજ્યના અસ્તિત્વ વગર તે સ્વરાજ્ય માટે મથે છે એવું કાણુ માની શકે ? શિવાજી પત્રીના સેકડો માણસોએ તેના કરતા પણ વધારે ધમાલ અને લૂટો ચલાવેલી સંતાજ ધોરપડે, ધનાજી નાધવ, દાભાડે, બાજીરાવ, સિંધીઆ, હોલ્કર તથા ભોંમતેએ આખા હિંદુ-સ્થાનમા એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી શિવાજી કરતા સોગણા તોફાનો કર્યા, છતાં તેને બડખોર કે લૂટારા કહેવામા આવ્યા નથી શિવાજીએ કાંઈ તેમના કરતા વિશેષ અન્યાયો કર્યા હતા, એમ પણ મહોતું ઉપદુ એવા તોફાનોમા શિવાજીએ જેવી દયાદૃષ્ટિ રાખેલી

તેની એની પછીના માણસોમા નહોતી તેમજ શિનાજીને અગ્રેજ જેવા પરખીય લેખકાએજ આવા વિશેષણો આપ્યા છે એમ પણ નથી. મરાઠી જખરોમા પણ તેને તેનાજ વિશેષણો ઘણા લાગે મળેલા છે પણ તેનું ઘરણું ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એજ છે કે તે વખતે સ્વરાજ્ય અસ્તિત્વમા નહોતું તે અસ્તિત્વમા લાવના માટે તેને તે વખતના રાજ્યો સામે જીતવું પડ્યું, અને તેટલા માટે તે બહુમાર કહેનાયો, અને બધાના તરફથી તેને તેવાજ વિશેષણો મળ્યા શિનાજીનો રાજ્યાભિષેક ચતાજ સૌના મોદા બધે થયા પછી તેનો પક્ષ ન્યાયનો ગણાવા લાગ્યો અને તેની સામે ચનારાઓ બહુમાર ગણાવા લાગ્યા આ વિચારો બદલાવવા માટે પણ રાજ્યાભિષેકતા ઉત્સવની જરૂર હતી ખરી રીતે તો એ પહેલું કંવાની જરૂર હતી પણ કેટલીક અડચણો આવવાથી વહેલું બની શક્ય નહોતું.

યથાવિધિ રાજ્યાભિષેક કરાવવામા એક વિશેષ લાભ પણ હતો શિનાજીને સદાય દરનારા જોડે ઘણું હતા, તો પણ તેના બમ્ને ઉપગત સામાન્ય જનસમૂહમા હજી સ્વામીભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી કેટલાક માણસો મનથી તેને અનુ જ હતા, પણ તેના કાર્યની શાશ્વતી સ્થાપિત ન હોવાથી ખુદ્દની ગીતે તેને જર્ઘ્મ મળવા લેટવી તે લોકોમા દિંમત નહોતી નવીન રાજ્ય સ્થપાતી વખતે એવું હ મેશા બને છે કેટલાક સરદારો તથા સામાન્ય માણસો શિનાજીના આ પ્રયામ તરફ ઉદાસીન હતા તેમની એ ઉદાસીનતા દૂર કરવાની અને કોર્પિયું એક પક્ષ ખુ ની રીતે સ્વીકારવાનો નિર્ણય ચવાની જરૂર હતી તે જરૂર રાજ્યાભિષેક જેવા મમાર બના પ્રમગથી પૂરી પડી દાખલા તરીકે કુનટણના નિંબાજીકર શિનાજીના મિત્ર હતા, છતાં તે શિનાજી સાથે જોડાયા નહોતા તેજ પ્રમાણે જોડો ખુદ્દની રીતે વિરુદ્ધ હતા, તેમને પણ શિનાજીની શક્તિ જણાઈ આવતા બગાજબની તુલના કરી શકુ થવું કે મિત્ર થવું તેનો નિર્ણય કરવાની જરૂર હતી એ નિર્ણય માટે પણ રાજ્યાભિષેક જેવા મમાર બની જરૂર હતી.

રાજ્યાભિષેકમાં રાજ્યની વ્યવસ્થા બગબર બાધવાનો પણ સમાવેશ હતો. એટલા મુલકમાં દિવાની કેાજદારી વગેરેની બરાબર વ્યવસ્થા કરવી એ પહેલું કામ હતું. એટલા મુલકે એતવાથી કાંઈ બસ નથી હોતું રાજ્યની જમાવટ કાયમ કરવા જૂન જૂન ખાતા બાધી તેની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે, તેમ ન થાય તો રાજ્યમાં શાંતતા રહેતી નથી આવતા ખાતાથી કંઈ એકદમ શાંતિ થઈ જતી નથી, પણ લોકોના મનનું સમાધાન થાય છે અને રાજ્યને માથે દોષ રહેતો નથી શિવાજી જણતો હતો કે આવી લૌકિક વ્યવસ્થાનો પણ એક દરે ધણો ઉપયોગ છે.

શિવાજીને બંડખોર અથવા લટારો ગણવામાં આવ્યો એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય પણ નથી દરેક દેશમાં નીની રાજ્ય સ્થાપન કરનારના ઉપર પ્રથમ તો એવોજ આરોપ આવેલો છે. મન ૧૭૭૬ માં અમેરિકામાં અમેરિકાએ જ્યારે ઇંગ્લાન્ડની સત્તા ફેટી દીધી અને અમેરિકાન ત્રીએ એવું જાહેર કર્યું, ત્યારે તેમને પણ બંડખોર અને રાજ-દ્રોહી ગણવામાં આવેલા. અર્થાત્ એવા પ્રમંગે વપરાયલા બંડખોર, લૂગા વગેરે રાજદાનો કાંઈ અર્થ નથી. બંડ મફત થતા તેનું અન્યાયી અરૂપ મરી જાય છે, ને તેનું નામ સ્વરાજ્ય સ્થાપનાની લડાઈ પડે છે. જો બંડ સફળ ન થાય, તો તેનો ઉત્પાદક રાજદ્રોહી દરે છે. અગ્રેજ રાજ્યનો મળ પુરુષ-“ વિજેતા વિલિયમ ”-પણ આરંભમાં આવોજ બંડખોર ગણાયો હતો, અને ઇ સન ૧૦૬૬ માં હેરિફોર્ડની લડાઈ થતના તે કાયદેસર રાજ્ય ગણાયો.

આ રીતે આવતા અનેક કારણોથી યથાવિધિ રાજ્યાભિષેક કરવાની શિવાજીને આવશ્યકતા જણાઈ. શાહુ હયાત હતો ત્યાં સુધી એમ કરવું યોગ્ય નહોતું તે પછી મોગલો સાથે વ્યવહાર થતા દિલ્લી જવું પડ્યું અને ત્યાંથી પાછા આવ્યા પછી મોગલો સાથે લડવું પડ્યું. એ લડાઈઓમાં સારો યશ મળ્યો અને સને ૧૬૭૨ માં તેનું ચિત્ત કંઈક સ્વસ્થ થયું. ત્યારથી રાજ્યારોહણનો વિચાર તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યો. એમ કહેવાય છે કે એક વખત લોજન નિમિત્તે પુષ્કળ

સરદારો રામગઢ ઉપર એકઠા થયેલા. તે વખતે દરબારમાં શિવાજી માટે ઉચ્ચ આસન ગોઠવેલું, તે કેટલાકને ગમ્યું નહીં; ત્યારથી યથા-વિધિ રાજ્યપદ સ્વીકારવાનો પ્રશ્ન વિશેષ જોરથી ઝાગળ આવ્યો. આજસુધી છતાંયલા મુલકમાં રાજ્યપદ્ધતિ સ્થાપન કરવાના તેણે અનેક પ્રયાત્ન કરેલા, નામના સિક્કા પાડેલા, અને રાજ્ય એવો ખિતાબ ધારણ કરેલો; પણ ધાર્મિક અને લૌકિક દષ્ટિએ વિધિપૂર્વક સમારંભ થયેલો ન હોવાથી તેના રાજ્યને કાયદેસર નિશ્ચિન સ્વરૂપ મળેલું નહીં. કોઇપણ ખાખતની જરૂર જણાતાં તે આખતમંડળની સલાહ સિવાય એકદમ કરી નાખતી એવો શિવાજીનો સ્વભાવ નહોતો. તેણે તેટલા માટે રામદાસસ્વામીની, પોતાના માતૃશ્રીની, અને મ્નેદી મંડળની સલાહ લીધી અને રીત પ્રમાણે ભવાની માતાનું પણ અનુમોદન લીધું. એ રીતે સર્વાનુમતે રાજ્યાભિષેક કરવાનું કરના તે માટે તા. ૬ ફ્રી જૂન સન ૧૬૭૪ (મંવત ૧૭૩૦ ના જેઠ સુદિ ૧૩) નો દિવસ મુકરર કરવામાં આવ્યો.

(૨) સમારંભની સિદ્ધતા—આ સમારંભ માટે શરૂઆતમાં એક અડચણ આવી. તે વખતના લોકોની સમજુતી પ્રમાણે રાજ્યાભિષેકનો અને રાજ્ય કરવાનો અધિકાર કેવંજી ક્ષત્રિયોનેજ હતો. શિવાજીના આજ સુધીના સંસ્કારો ક્ષત્રિય વિધિ પ્રમાણે થયેલા ન હોવાથી તેને રાજ્યાધિકાર ન હોય એમ લોકોનું માનવું હતું પરંતુ લોકોની લક્ષિત તેનાપર એટલી હતી કે કોઇપણ વાત તેના મોઢામાંથી નીકળી, કે તે પાર પડવીજ જોઇએ; પછી તે ખાતર પ્રાણુ જાય તો પણ હરકત નહીં. પરંતુ સામાન્યવર્ગ આવો નવીન ફેરફાર એકદમ સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય તેથી કોઇ વિદ્વજ્જનમાન્ય અને નામાકિત પંડિતની સલાહની આ આજનમાં જરૂર હતી. શિવાજી અને તેના સલાહકારોએ ઠરાવ્યું કે લોકોને સંતુષ્ટ કરવા કાશીના પ્રસિદ્ધ ગાગાલડના હાથે આ વિધિ કરાવવી. તેટલા માટે રામચંદ્ર ખાવાને ખાસ કાશી મોકલી ગાગાલડને તેજવ્યા. શિવાજીની ઉત્પત્તિ ઉદ્દેશુરના રજપૂત

માન હતું, અને બાલ્યો ઉપર તેની સારી છાપ હતી. સોળમા અને સત્તરમા શતકમાં હિંદુ રાજાઓવાડા તથા મુસલમાન બાદશાહો ધર્મકર્મના પ્રસંગે આ કુળના માણસોને બહુ માન આપી બોલાવતા. કાશીમા પણ તે અગ્રણી ગણાતા. ધર્મસલાઓમા તેમનું સ્થાન પ્રથમ હતું. આજ પણ મહત્વના ધર્મકાર્ય પ્રસંગે રાજાઓવાડા આ કુળને ખાસ બોલાવે છે. એના વંશજ કાંતાનાથભટ્ટ મિરજાપુરની સંસ્કૃત પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક હતા. "લટ્વંશકાવ્ય" નામે મંસ્કૃત ગ્રંથ તેણે લખ્યો છે.

શિવાજીના વખતે આ કુળમાં ગામાભટ્ટ પ્રમુખ હતા. તેમને મરાઠી રાજ્ય અને દક્ષિણી પંડિતો માટે માન હતું અને શિવાજીની કીર્તિ પણ વિદિત હતી. તેઓ દેશકાળ જાણનાર હોઇને હિંદુધર્મની અવનતિ પણ તેમને પ્રલક્ષ્ય હતી. તેમણે દક્ષિણમાં આવી રાજ્યાલિગેક માટે પૈદ્ધણ વગેરેના વિદ્વાનોની અનુમતિ મેળવી. તેઓ સુધારક મતના હતા એ તેમના ગ્રંથ પરથી મધુ જણાઈ આવે છે. મનુષ્યની ચોખ્ખતા કેવળ જન્મ ઉપરથી ન દરાવતાં ચારિત્ર ઉપરથી દરાવવી એવો તેમનો મત હતો. રાજ્યાલિગેક માટે જે વિરુદ્ધ મતો હતા, તેનું તેમણે ખંડન કર્યું, અને પંડિતોની સલામાં વાદવિવાદ કરી જયપુર અને ઉદેપુરના રજપુત રાજાઓને જે વિધિથી રાજ્યાલિગેક થાય છે તેજ વિધિથી શિવાજીનો રાજ્યાલિગેક કરવા દરાવ્યું, અને એ વિધિની અગાઉ વ્રતમંથ પણ કરી લેવા હ્યું. પછી તે માટે મોટી મોટી નદીઓનાં પુણ્યોદક, સુલક્ષણા અથવા તથા હાથીઓ, વ્યાઘ્રચર્મો અને મૃગચર્મો, સિંહાસન, સુવર્ણકલશ વગેરે સાદિત્યો એકઠાં કરવામાં આવ્યાં. રાજાઓવાડા, સગા સંબંધી, નાના મોટા સરદારો, વિદ્વાન પંડિતો અને દેક-દેકાણાના સેવકોને આમંત્રણો મોકલવામાં આવ્યાં. એ બધા લોકોને રહેવા કરવાની જગા તૈયાર કરવામાં આવી, શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ પ્રમાણે સિંહાસન તૈયાર કરવામાં આવ્યું, હજારો માણસ જમવા બેસી રહ્યા તેવો મોટો મંડપ કરાવ્યો, તંબુઓ, રાવટીઓ વગેરેથી કિલ્લાની બધી

ઉપરની અને નીચેની જગા પૂરાછ ગઈ ધાન્ય તથા ઘઉંનું મામત્રી ના મોટા કોમરો ભરી ગખવામાં આવ્યા કોઈપણ જાતની ન્યૂતતા ન આવે એવી રીતે આ સવળા તજવીજ શિવાજીએ ઘણી દક્ષતાથી દગવી એજ વખતે શિવાજીના વડાની ઉત્પત્તિ ઉદ્દિપુરના કુળથી છે તે પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું અને તેની વંશાવળી મળી આવી.

આના ભારે અપૂર્વ સમાગલની વિગતવાર માહિતી આપણને મળેલી નથી એ ઘણુંજ શોચનીય છે સન ૧૮૧૧ માં શહેનશાહ જ્યોર્જ પાચમાનો રાજ્યાલિપેક થયો તેના કાર્યક્રમ છ મહિના અગાઉ દુર્ધો હતો અને તેની તૈયારીમાં હજારો માણસો ગુલામી હતા પરોણા, સ્થળ, વવસ્થા, માનપાન, મીઠાખાનીઓ વગેરે અનેક વ્યવસ્થા તે માટે કરી હતી અને તેની વિગતો અગાઉથી છપાઈ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી શિવાજીનો આ સમાગલ જો કે એટલો વિસ્તૃત નહોતો, તે પણ તે વખતના પ્રમાણમાં તો તે ખરેખરજ અપૂર્વ અને સસ્મરણીય હતો મરાઠા સરદારો કંઈ ઓછા ભપકામંદ નહોતા, તેમ શિવાજી માટે તેમનામાં માન પણ કંઈ ઓછું નહોતું લોકોમાં પણ ઉત્સાહ અપ્રતિમ હતો એટલે આ સમાગલની બારીક વિગતો મળી હોત તો આપણને આશ્ચર્યજનક લાગત પણ તેના અભાવે હાલ તો આપણને બખરોની હમીકત ઉપરજ આધાર ગખવો પડે છે

આ સમાગલ વ્યક્તિવિષયક નહોતો, પણ એક રાષ્ટ્રીય મહોત્સવ હતો અને તેના મહત્ત્વ પ્રમાણેજ તેને પાર પાડવામાં આવ્યો હતો મોટા મોટા વિદ્વાનશાસ્ત્રીઓ, પડિતો, પ્રધાનો, તથા મંત્રીઓને બોલાવીને તેમની સલાહ પ્રમાણે આ સમાગલનું દરેક કાર્ય કેવી રીતે થવું તેના ઘણી સૂક્ષ્મ રીતે તથા અત્યંત કાળજીપૂર્વક વિચાર કરીને તદ્દનુરૂપ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી જૂદા જૂદા ડાંગોની વ્યવસ્થા જૂદા જૂદા લાવકે ઇસમેને મોખી હતી અને સિંહાસન, ઝવયામગ વગેરે રાજચિહ્નો તથા અલિંગકવિધિમાં જોઈતા સાહિત્યો શાસ્ત્રોક્ત રીતિએ તૈયાર કર્યા હતા વળી આ મહોત્સવ માટે સધળા સરદારો,

તથા વિદ્વાનોને ખામ આમંત્રણ કરીને તેડાવ્યા હતા. અભિષેકનું મુદ્દત સવત્ ૧૭૩૮ ના જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૩ ને શનિવાર (તા. ૬ ફા જુન મન ૧૬૭૪) નું મુકરર કરવામા આવ્યું હતું. તેની દસ દિવસ પહેલાં એટલે જ્યેષ્ઠ સુદિ ૪ ને દિવસે વ્રતજથ્થ સમારંભ હતો અને ત્યાંથી દરરોજ કંઈ કંઈ વિધિ અથવા પ્રસંગ ચાલુ રહ્યા. આ એકંદરે વ્યવસાયમા રાત્રી, બ્રાહ્મણભોજન, મીઠાનાનીઓ વગેરે ખાતે પુષ્કળ પૈસા વસાવેલા હતા.

(૩) સમારંભ—અખિત્ર મદારાષ્ટ્રના ભાગ્યેન્યતા આ પવિત્ર સમારંભનું વિસ્તૃત વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. બખરોમા આપેલા રસીલા વર્ણનો વાંચના આ સમારંભનું સ્વરૂપ બરાબર મમજાગે. એકંદરે આ સમારંભ ધણા દિવસ ચાલુ રહ્યો, પણ તેમાં દર દિવસ ખાસ હતા. જ્યેષ્ઠ સુદિ ૪ થી વ્રતજથ્થ વિધિ ચરૂ થઈ, તે બે દિવસમા પૂરી થતાં હોખવિધિ, આનુમંજિકવિધિ, પુષ્પાહવાચન. ધર, શાન્તિ વગેરે કરવામા આવ્યું. બ્રાહ્મણભોજન તો હંમેશા ચાલુજ હતું. છેરટે જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૩ નો મંગળ દિવસ આવ્યો. મદારાષ્ટ્ર-જનસમૂહના આતંકરણો આનંદથી ઉઠળી રહ્યા. તે દિવસે પ્રાતઃકાળે બંધા મંગળસ્નાન કરી, ઉંચા વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી, સભામંડપમા દાખલ થયા. શિવાજી પણ પત્ની પુત્ર સહિત મંગળસ્નાન કરી અલંકારો ધારણ કરી, ભવાનીદેવી, માતૃશ્રી જિજ્ઞાષા અને કુળગુરુ બાળ-ભટ્ટ વગેરેને નમસ્કાર કરી યોગ્ય મુદ્દત આસન ઉપર વિરાજમાન થયા. અષ્ટપ્રધાનો, પત્રલેખક તથા ગણકલેખક, અને દ્વાદશગણ તથા અષ્ટાદશ શાળા વગેરેના અધિકારીઓ પણ મંગળસ્નાન કરી શુભ વસ્ત્રો તથા અલંકારો ધારણ કરી મદારાજ માથે આવ્યા. દીરવૃક્ષનું આસન સના હાથ ઉંચું બનાવી સુનર્ણથી મદાયું હતું તેના ઉપર શિવાજી મદારાજ બેઠા. પાસે પટરાણી ચોથરાબાઈ શંભાજી સહિત બેઠા. સિદ્ધાસનની આસપાસ હાથમા પવિત્ર કલશો લઈ આઠે દિશાએ અષ્ટપ્રધાનો હોભા રહ્યા. પૂર્વમા મુખ્ય પ્રધાન મેરોપંત પિંગળે હાથમા

ધૃતપૂર્ણ સુવર્ણકલશ લઇને ઉભો રહ્યો. દક્ષિણમાં સેનાપતિ હુંખીરરાવ મોહિતે દુગ્ધપૂર્ણ રૂપાનો કલશ લઇને ઉભો રહ્યો. પશ્ચિમમાં અમાત્ય રામચંદ્ર નીલકંઠ પંડિત દધિપૂર્ણ તામ્રકલશ લઈ ઉભો રહ્યો, અને ઉત્તરે પ્રધાન રઘુનાથ પંડિતરાવ હાથમાં મધુપૂર્ણ સુવર્ણકલશ લઈ ઉભો રહ્યો. તે દરેક પાસે મૃતિકાના કુંભોમાં સમુદ્રજલ તથા મહા નદીઓના જળ ભરી મૂક્યા હતા. ઉપદિશાઓમાં પણ અગ્નિપૂર્ણ સચીર અન્નાથ દત્તો પંડિત છત્ર લઇને ઉભો રહ્યો, નૈર્ઋત્ય પૂર્ણ સુમંત જનાર્દન પંડિત હનુમતે વ્યજન લઇને ઉભો રહ્યો, ઈશાનમાં ન્યાયાધીશ વ્યાસાજી પંડિત ચામર લઈ ઉભો રહ્યો, સન્મુખે જમણે હાથે પત્રલેખક વ્યાસાજી આવજી અને ડાબે હાથે ગણકલેખક ચિમનાજી લેખનપાત્ર લઇને ઉભા રહ્યા, અને વચમાં બધા કોરા અને શાળાઓના અધિકારીઓ બેસા રહ્યા. મિત્રો તથા માડલિક રાગ્યો ચોપામ ઉભા રહ્યા. મુદ્દત્ત ચતાજ આજ્ઞાઓના વેદાચારની સાથે છત્રપતિ ઉપર મંગળ અક્ષતોની વૃષ્ટિ થઈ રહી, અને જૂદા જૂદા સ્થાનોના તીર્થોદ્ધત આણેલા હતા તેનું આત્રપત્રોથી સિંચન થઈ રહ્યું. આ રીતે અભિષેક થયા પછી મહારાજની સવારી ઉત્તમ રીતે શણગારેલા સિંહાસન ઉપર વિરાજમાન થઈ. ભોંકાએ તે વખતે તેમના ઉપર સૌનારૂપાનાં ફૂલોની વૃષ્ટિ કરી. આજ્ઞાઓએ મંત્રો ભણી આશીર્વાદ આપ્યા, અને આખા રાજ્યમાં ૧૦૮ તોપો ફૂટી. પુત્રના ભાગ્યોદયને આ અપ્રતિમ શુભ પ્રમંગ લેખને લિંગબાધને ઠેકલી ધન્યતા તથા કૃતાર્થતા લાગી દશે તેની તો દત્તપનાજ કરી લેવી. શિવાજીને નાનાથી મોટો કરી આ સ્થિતિએ આણવામાં તેણે પરાકાષ્ટા વેદી હતી આજ એ અમનું રૂળ મળતા તેના જન્મનું સાર્થક થયું. તેની આખોમાં હર્ષાશ્રુ ભરાઈ આવ્યા. “વીરસૂ” (વીરમાતા) નામ તેણે સાર્થક કરી બતાવ્યું. આવું સુલાગ્ય પોતાની આખે જોતાં તેને પોતાનું જીવિતકર્તવ્ય પૂરૂ થયું જણાયું.

આ રીતે અભિષેકની બધી વિધિઓ ચલાયોગ્ય અને નિર્વિધન-

પણે પૂરી થઈ. પછી શિવાજીની સુવર્ણતુલા કરાવવામાં આવી. તે વખતે તેણે વજન ૧૬૦૦૦ હોનર(૧૪૦ શેર) ચપુ. વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી તેમને મુજલક દ્રવ્ય આપ્યું. ગામાભટ્ટને એક લાખ રૂપિયા દશિણા તથા કિમતી વસ્ત્રાભૂષણો આપ્યા. ઋત્વિજોને પાચ પાચ હજાર અને પુરોહિતને ચોવિશ હજાર રૂપિયા દશિણા આપી. ઇતર બ્રાહ્મણોને દરેકની યોગ્યતા પ્રમાણે હજાર, પાચમો કે બમો રૂપિયા આપ્યા. ઓઝામાં ઓછી રૂપ રૂપિયાની દશિણા હતી. તે સિવાય સાધુમત, તાપગીઓ તથા ગરીબગરબજોને પાચ, ચાર, બે એ પ્રમાણે રકમો બક્ષીસ આપી. દેવસ્થાનોને કાચમના વર્તનો તથા ઇનામો બાધી આપ્યા.

તે પછી અષ્ટ પ્રધાનો તથા બીજા અધિકારીઓને પોશાકો આપવામાં આવ્યા. તે બધાએ મદારાજને નજરાણા ધરી મુજરા કર્યાં. બાનાજી આવજીને ચિટનીસનો પોશાક આપ્યો અને બધા અધિકારીઓના મુતાલિકે નીમી આપ્યા. અષ્ટ પ્રધાનો ત્યારે બદાર કામગિરી કે તપાસણી ઉપર હોય, ત્યારે આ મુતાલિકે રાજધાનીમાં રહી તેમના જગી કામો કરના. શ્યામજી નાઇક પુરેને લશ્કરના બક્ષીપણુનો પોશાક આપ્યો. બાકીના સુબેદાર, મહાસદાર, કારબાનદાર, લશ્કરના સરદારો અને માનકરીઓને પણ પોશાકો અપાયા.

આ પ્રમાણે અધિકારીઓને પોશાકો આપી દરબાર પુરો થયા પછી મદારાજની સવારી હાથી ઉપર સોનાની અંબાડીમાં બેસીને દેવદર્શને જવા નીકળ્યા. એ વખતે બધા પ્રધાનો, સરદારો, દરકદારો, અધિકારીઓ, વાજીત્રો વગેરે સૌ પોતપોતાની મિસલ પ્રમાણે સવારીમાં સાથે હતાં. સવારી પાછી ફરતાં રસ્તામાં ઠેકાણે ઠેકાણે સૌભાગ્યવતી ઓંચોએ તેની આરતી ઉતારી અને લોકોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. આ રીતે આ તેજ્યનો સમારંભ પૂરો થયો. એકંદર આ સમારંભ ખાતે લગભગ ચાર કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ થયો. દેવદર્શન, રાજ્યવ્યવસ્થાનાં કામો વગેરે પછીથી પણ કેટલાક દિવસ સુધી ચાલ્યા હયું.

*એક હોનરું વજન આશરૂ ૬૬ તોલા એટલું ગણવામાં આવે છે.

આ વખતે કાશીના મંન્યાસી શીતલપુરી, પોલાદપુરના ગોસાધ પંમાનંદ અને ત્ર્યંબકેશ્વરના વિદ્વાન બ્રાહ્મણ નારાયણ, એમનો શિવાજી મહારાજે ઘણો સત્કાર કરેલો, અને એ શીતલપુરી પાસેથી ઉપદેશ લીધેલો.

આ રાજ્યારોહણ અને તેના પરિણામે થયેલી સ્વરાજ્યસ્થાપના આખા દેશમાં ચિરસ્મરણીય રહે તે માટે શિવાજી મહારાજે નીચે જણાવેલી બાબતો કાયમ ઠરાવી—

(૧) પોતે રાજચિહ્ન ધારણ કરી રામદાસસ્વામીના સ્મરણાર્થ ભગવા હુંકાનું નિશાન રાખ્યું.

(૨) અત્યાગ્રમુધી ચાલતો 'શક બંધ કરી 'રાજ્યાભિષેક' શક શક કર્યો, અને " ક્ષત્રિય કલાવતંસ શિવ હત્રપતિ મહારાજ સિંહાસનાધીશ્વર " એવો પોતાનો ખિતાબ ધારણ કર્યો. એ રીતે ' શક ચક્ષાવનાર ' પુરુષ આ કુળમાં અવતરશે એવું દેવીનું વાક્ય સિદ્ધ કર્યું. પણ મુદિદિર, વિક્રમ કે શાલિવાહનની પેઠે પોતાના નામથી શક ન ચલાવતા રાજ્યાભિષેકના નામથી શિવાજીએ શક ચલાવ્યો. તેમ કરવામાં તેની ભાવના અને હિંદુ શહેનશાહત સ્થાપવાને તેનો મનસુબો પણ જણાઈ આવે છે. આ રીતે શક ચલાવવા તથા ખિતાબ લખવા માટે તેમણે હુકમો કાટેલા. શિવાજીનો આ રાજ્યાભિષેક શક ૧૦૪ વર્ષ ચાલ્યો સન ૧૬૭૭ માં શાહુખીજે ગાદીએ આવ્યો ત્યારે નાના ફ્રાન્સીસ તથા સ્ક્રામરામ બાપુએ આ શક બંધ કર્યો.

(૩) રાયગઢ કિલ્લા ઉપર રાજધાની કરી. ખીખ પત્રાજા વગેરે ઘણા વિશાળ કિલ્લા હતા પણ તે બધા મેદાનમાં હતા. આ રાયગઢ એવો હતો કે આજુબાજુ શત્રુઓ રહી શકે નહીં. ઘોડા તથા માણુમોને ચાલવાને પણ મહા ત્રાસ પડે. માટે આ કિલ્લો મહારાજે રાજધાની માટે પસંદ કર્યો; અને ગાગાભટ્ટ વગેરેએ પણ તે માટે સંમતિ આપી. રાજધાનીને આવરથક એવી હવેલીઓ,

પાયગાઓ, દેવસ્થાનો, સલામ ડપ, ગંગાસાગર નગાવ વગેરે તમામ એ કિયા ઉપર બધાવવામા આ-યુ

(૪) ગભ્યપદ્ધતિ આજ સુધીમા પ્રમગને અનુસરતી રાખેલી, પણ હવે મહાભારત, સ્મૃતિઓ વગેરેને અનુસરીને બધી વ્યવસ્થા ગોઠવી તેમજ કામગીરી, અધિકારીઓ તથા વ્યવહારિક શબ્દોના મુસલ માની નામો બદલીને તેમણે સમૃદ્ધ નામો દર્શાવા દિધીના બાદ શાહનુ દૃષ્ટાન્ત નજર આગમ હોના યા તેનુ અનુકરણ શિવાજીએ કર્યુ નહી આ નવીન રાજ્યવ્યવસ્થાજ શિવાજીનુ નામ ચિરસ્મરણીય રાખવાને માટે યોગ્ય નીવડી

આ રાષ્ટ્રીય સમારભ વખતે બીજા રાજ્યરજવાડાઓના વધીતો પણ નજરાણા વગેરે લઇને આવ્યા હતા ગોલગડોડાના કુતુમ-શાહે હાથી, બોડા, જવાહીર વગેરે મોકલેલુ. તેમજ અગ્રેજ, પોર્ટુગીઝ વગેરે પરદેશી વેપારીઓએ તથા માડવિઝ ગઝલઓએ પણ નજરાણા મોકલાવ્યા હતા એ-હરે ખરા ક્ષત્રિયને શોભે તેવા મહાન્ પરાક્રમો કરી શિવાજીએ મરાઠી અતત્ર રાજ્ય આપ્યુ અને તેને ચિરસ્થાયી કરવા આ દિવ્ય સમાગલ યો

(૪) સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ:—મરેઠી પ્રજાનુ ખર ધોરણ ઔર ગ-જેપે પગખ્યુ હતું દક્ષિણ દેશ જીતવાનો તો તેનો ઈગદો હતો, પણ મરેઠાઓની એ તેને વિશેષ દહેશત નહોત, તો પ્રયત્ન લાકર સાથે પચિસ વર્ષ જેટલા લાખા વખત સુધી તે દક્ષિણમા પડી ગ્યો ન ટોત. તેને બીતિ હતી કે મરેઠાઓ ભોગવ બાદશાહત ઉચનાવી પાડશે અને તેટલા માટેજ તેણે પોતાનુ સર્વગુ સામર્થ્ય એકલા મરેઠાઓ પાછળ વાપર્યુ શિવાજી હયાત હતો ત્યા સુધી તેને મરેઠાઓનો ઉ-છેદ થવો શક્ય જણાયો નહી, પણ તેનું મરણ થતા જ તે રજપુતો સાથેનો વિગ્રહ ગમે તેમ પતાની એકદમ દક્ષિણમા આવ્યો આ ઉપરથી શિવાજીની પ્રમળ સત્તાની આપણને કલ્પના આવી શકે છે. ઔર ગજેબની આ ભાવના કેટલાક તેના સરદારોમા પણ ઉતરી

હતી. નિમ્નમ-ઉલ્-મુલ્ક એ એવોજ એક સરદાર હતો. તેને મરેદા-ઓ સામે હાડવૈર તેટલા માટે જ હતું. ખરડીની લડાઈમાં સામ્રાજ્યની ભાવનાવાળા સઘળા મરાઠા સરદારો જ્યારે નાશ પામ્યા, ત્યારે જ મરાઠી રાજ્યની ધમારત ડગી. તે પહેલાં શિવાજીને તો તે ભાવના હતી જ. તેના પોતાના વખતમાં તે પાર ન પડી; પણ તેનો ઉદ્દેશ તો તે હતો જ. અને તેટલા માટે જ તેણે એ ઈમારતનો પાયો એવો વિસ્તાર સહન કરી શકે એવો મંજશુત નાંખ્યો. શિવાજીના અનુયાયીઓમાં એ ભાવના હતી, પણ તે તેમની પોતાની ઉદ્ધાવેલી નહોતી, શિવાજી પાસેથી તેમને મળેલી.

(૧) શિવાજીનો હેતુ જો વિશાળ ન હોત, તો તેણે આટલો પ્રયત્ન કર્યો ન હોત. આરંભથી જ તે ઘણી દીર્ઘદષ્ટિથી વર્તતો હતો. કેવળ બાહ્ય આડંબર કરી ભોકોને ભમાવવા એ તેને મંદિત લાગતું નહોતું. બાપની નાની સરખી જગીરથી શરૂઆત કરી તે પોતાની ધમારત ઘણી જ દીર્ઘદષ્ટિથી વધારતો ચાલ્યો. રાજ્યાભિષેકને વખતે એ ધમારતનો પાયો ઘણો મંજશુત થયો એમ તેને લાગ્યું. તેથી તેણે અષ્ટ પ્રધાનોની, લશ્કરોની, અને કિલ્લાઓની વગેરે યથાયોગ્ય વ્યવસ્થા કરી તેને અનુરૂપ ખિતાબ ધારણ કર્યો, રાજ્યાભિષેક શક શરૂ કર્યો, અને એ પાયો એવો મંજશુત બનાવ્યો, કે તેનાપર ગમે તેવડી ભવ્ય ઈમારત બાંધી શકાય. મહારાષ્ટ્ર પુરતીજ સંકુચિત દષ્ટિને તેની હોત, તો બ્યંકાજીની પેઠે તે તેટલા પુરતી જ વ્યવસ્થા કરી સ્વસ્થ બેઠો હોત.

(૨) મરાઠી રાજ્ય કેવળ મહારાષ્ટ્રમાં જ મર્યાદિત થઈ ન રહેતાં અનુકૂળતા પ્રમાણે આગળ વધી શકે તેટલા માટે તો તેણે પોતાના ભાઈ સાથે પણ ઝગડો ઉઠાવેલો. જે દક્ષિણનો પ્રદેશ તેના ભાઈના તાબામાં હતો, તે અથવા તેનો ભાગ ભાઈ પાસેથી ખૂંચવી લેવો, એવો તે ક્ષુદ્ર દષ્ટિનો કે અનુદાર નહોતો. પણ હિંદુ સામ્રાજ્ય એક થાય, તેનું મૂળ મહારાષ્ટ્રમાં હોય, અને તેના આશ્રયે રહીને સઘળા

મરાઠી સરદારો એ સામ્રાજ્યની વૃદ્ધિ કરે, એવો તેનો આશય હતો. વ્યક્તિ આદિલશાહીને આશરે જાય એ તેના આશયથી વિરુદ્ધ હતું અને તેટલા માટેજ શિવાજીને તેના ઉપર ચડાવ કરની પટ્ટી રાજ્યના વિભાગો ન પડવા દેના માટે તેને ઘણી કાળજી હતી.

(૨) ચોગાઇ અને સરદેશમુખીનો હુકમ વસુલ કરવાનું હાથમા લેવામા પણ એજ વિશિષ્ટ હેતુ જણાય છે એ હક્કના જોર ઉપર મરેઠાઓ ફાવે તેટલા અને ફાવે ત્યાં જહાદાર પ્રસરી શમ્યા મહારાષ્ટ્ર સુધી જ જો તેની દૃષ્ટિ હોત, તો તો ઘણાખરો મુનક તેના હાથમા આ યો હતો, એટલે હુકમ લેવાનું કાંઈ પ્રયોજન નહોતું અને એમ્તો હુકમ લખતે મતુષ્ટ રહેવાની જો ધારણા હોત, તો અષ્ટ પ્રધાનાદિ વિસ્તૃત રાજ્યવ્યવસ્થા કરવાની જરૂર નહોતી અર્થાત્ મહારાષ્ટ્ર દેશ તો માત્ર કાર્યક્રમનો એ પાયો હતો એ પાયા ઉપર આ હક્કના જોરથી આખો હિંદુસ્તાન કે તેનો મોટો ભાગ કમળે કમળાની તેની ધારણા હતી.

(૪) વિજાપુર અને ગોરખકાના રાજ્યો તો ગમે ત્યારે લઈ શકાશે એમ શિવાજીને લાગતું, પણ મોગન ગજપતે માટે તેમ ન હોતું દ્વિતી જવાનું સ્વીકારવામા અને જયસિંગની મિત્રતા કરવામા પણ દ્વિતી સુધી ગજપતિવિસ્તાર કરાવો જ તેનો ધરાદો હતો. આદિલશાહની ખરી સત્તા તેને પ્રત્યક્ષ જોવી હતી, અને કેટલીક ઓળખાણો ત્યાં તેને કરી રાખવી હતી. લગાઈ કે રક્તપાત ક્યાં સિવાય પોતાનો હેતુ પાર પાડવાનું તેનું હમેશનું ધોરણ હોવાથી જ કામો સરળતાથી થઈ શકે તેને માટે તે વિનાકારણુ લડતો નહીં જીવનખડના રાજા છત્રસાલની તેણે મુનાઝત લીધેની તે ગજપતિ રાજાઓને મેળવી લેવા માટે દિલ્લીની વખતોવખતની ખાતમી તે મેળવતો હતો, અને તેને ખાતરી થઈ હતી કે ઔરંગઝેબ હિંદુઓને દુલવે છે, એટલે તેનું રાજ્ય પડવાનું જ છે અર્થાત્ તેને માટે તૈયાર રહેવાની તેની સવળી ગોઠવણ હતી ઔરંગઝેબના જેટલું જો તે જીવ્યો હોત, તો

પોતાનો હેતુ તેણે પોતાની હયાતીમાં જ પાર પાડ્યો હોત. તોપણ તેણે પોતાની પછીનાઓને માટે માર્ગ તો સુગમ કરી આપ્યો જ.

(૫) સમુદ્ર કિનારો તાબામાં રાખવા માટે સીદીને જીતવા તેણે અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો હતો. એ કિનારો પણ કાંઈ મહારાષ્ટ્ર માટે નોંધતો નહોતો. તેની અને નૌકાસૈન્યની મદદથી અંગ્રેજ અને પોર્ટુગીઝ જેવા પરદેશી વેપારીઓ ઉપર અંકુશ રાખવાનો તેનો ધરાદો હતો, ને તે પણ સામ્રાજ્યના આશયની ખાતર જ.

(૬) બખરોમાં અનેક ઠેકાણે એવા અસ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે કે “દિલ્લીમાં જઈ અધિકાર ભોગવવાનો યોગ આ કાળે જણાતો નથી; કારણ આરંગઝેબ પાદશાહ અવતાર છે. તેનો દેહ દશે ત્યાં સુધી આપણો ઉપાય ચાલે એમ જણાતું નથી.” આ ઉપરથી પણ દિલ્લા સુધી પહોંચવામાં તેનો આશય સામ્રાજ્યનો જ જણાઈ આવે છે.

(૭) ગૌ બ્રાહ્મણ પ્રતિપાલન, સ્વધર્મ સંરક્ષણ અને સ્વરાષ્ટ્ર સંવર્ધન એ તેણે પોતાના રાજ્યનાં ખીરદ માનેલાં. આ ખીરદની ખાતર જોઈએ તેટલો પ્રયત્ન કરવાનો સૌને અવકાશ હતો. શિવાજીએ ખતાવી આપ્યું કે આટલું કરવું એ રાજ્યનું કર્તવ્ય છે અને તેથી દરેકને લાલ છે. વળી તેણે સૌની એવી પણ ખાતરી કરાવેલી કે હાવાની માતાની આપણા ઉપર કૃપા છે, અને તેનીજ કૃપાથી આપણા પ્રયત્નો સફળ થાય છે. શોકોએ માન્યું કે હોસલેના વંશમાં શક ચક્રાવતાર જે અવતાર થવાનો હતો તે આ હિંદુ ધર્મ સંસ્થાપક શિવાજી જ થયો. તેણે કિલ્લાઓ તૈયાર કરી આપ્યા, યુક્તીથી શત્રુને તાબામાં લેવાની ચતુરાઈ ખતાવી, અને દ્રવ્ય તથા માણસોનું જોર જમાવી આપ્યું. તેના અનુયાયીઓને રાજ્યવૃદ્ધિ કરવા માટે આટલાં સાધનો તેણે તૈયાર કરી આપ્યાં.

(૮) લેખન પદ્ધતિ.—રાજ્યની ખીજ વ્યવસ્થાની પેઠે લેખન પદ્ધતિ પણ શિવાજીએ બાલાજી આવજી વગેરે મુસદ્દીઓની સલાહથી ગોઠવી આપી. સાઝનણસો વર્ષથી મુસલમાની પદ્ધતિ ચાલતી.

મુસલમાનોએ તેનું મિશ્રણ કરા પોતાની પદ્ધતિ બનાવેલી. શિવાજી-એ રાજવ્યવહાર કોસ તૈયાર કરાવી નવીન લેખન પદ્ધતિ શરૂ કરી. તેમા સરકારી તેમજ ખાનગી વ્યવહારમા વાપરવાનાં વિશેષણો મુકરર કર્યા, અને કાગળપત્ર નયા લેખોની રચના કરાવી. સરકારી કાગળો કેટલા પ્રકારના બનાવવા તે કરાવી તેની પણ પદ્ધતિ મુકરર કરી.

પોવાડા સ્થાપવાનો અને રાજકવિ નીમવાનો રિવાજ પણ શિવાજી અને જિજ્ઞાષાએ શરૂ કર્યો. પુરુષોત્તમ કવિ તથા અનાન-દાસ અને તુલસીદાસ ચાદિરો તેના વખતમા થયા.

શિવાજીને ફારસી ભાષા આવડતી નહોતી, પણ તે દરબારી ભાષા હોવાથી તેમા પત્રવ્યવહાર કરવો પડતો તેથી તે ભાષા બહુ-નારા બાણસો તેની પાસે રહેતા. સિવાય મુસલમાન લેખકો પણ તેણે મુખ્યા હતા. કાઝી હુસૈન નામે એક મુદરથ તેનો ખજરપત્રી હતો પછીથી તે આરંગજેબની નોકરીએ ગયેલો.

આ મર્વ ઉપરથી હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો શિવાજીનો ખાસ હગ્ગદો હતો એમાં તો કશી શંકા નથી. આ ધરાદાને લીધેજ તેને વાર્તાવિક દોતે “મહાન પુરુષ” મળી શકાય. તેની ખરી યોગ્યતા અને મદત્તા એ હતી કે તેણે સ્વપરતુ બળાબળ પૂર્ણ રીતે જાણેલુ, અને દેશકાળ જોધને તદ્દનુસાર જે ધોરણ શક્ય હતું તે કરાવી આપ્યું.

(૫) અષ્ટ પ્રધાનોનાં કર્તવ્યો અને તેમનાં કુળો:—આરંભ-માં સધળો રાજ્યાધિકાર શિવાજી જાતે વાપરતા, પણ પછીથી જેમ જેમ જરૂર પડતી ગઈ, તેમ તેમ જુદા જુદા અધિકારીઓ નીમ્યા. પેસવા અને મુખ્ય પ્રધાનની નીમણૂક સૌથી પ્રથમ કરેલી. અને “જનપતિ” નામ પણ સન ૧૬૪૨ પહેલાં ધારણ કરેલું. અને સને ૧૬૪૦ થી ૧૬૪૫ સુધી માવળ પ્રાંતોની વ્યવસ્થા કરવા કેટલાક અધિકારીઓ નીમેલા.

અષ્ટ પ્રધાનોનાં કામો તથા નામો નીચે પ્રમાણે હતાં:—

કારસી નામ.	સંસ્કૃત નામ.	કર્તવ્ય.	વાર્ષિક વેતન
૧. પેશવા.	પંત પ્રધાન.	મુખ્ય દિવાનગિરી.	૧૫૦૦૦ હોન
૨. મજમુદાર	પંત અમાત્ય	મુલકી વસુ. તથા દિસાજી	૧૨૦૦૦ હોન
૩. મુરનીસ	પંત સચીવ	દફતરની સંભાળ	૧૦૦૦૦ હોન
૪. વાંકનીસ	મંત્રી	ખાનગી કારભાર	"
૫. ડબીર	મુખત	પરરાજ્ય વ્યવહાર	"
૬. સરનોખત	સેનાપતિ	લશ્કરની વ્યવસ્થા	"
૭. "	ન્યાયાધીશ	ન્યાય કરવો	"
૮. "	પંડિતરાવ	રાજ્યાર્થ તથા દાનધર્મ	"

‘પ્રતિનિધિ’ એવો હોદ્દો રાજારામના વખતમા નવીન થયો. તેનું વાર્ષિક વેતન ૧૫ હજાર હોન હતું, અને બધા પ્રધાનો ઉપર તેની સત્તા હતી. હાલના ધોરણથી જોતાં પણ પગારની આ રકમો મુબલક જણાય છે. તે વખતે પૈસાની કિંમત વધારે હતી અને પગાર ઓછા આપવાનો વહીવટ સર્વત્ર હતો, છતાં શિવાજીએ પગાર મોટા રાખેલા, એ તેની મહત્તા અને નોકરને કાંઈ જાતની અડચણ ન પડવા દેવાની ઇચ્છા સૂચવે છે. પગાર સિવાય બીજી કાંઈ પણ પ્રકારની આવક એ લોકોને ન હતી.

આ પ્રધાનોની ગેરહાજરીમા તેમના કામો કરવાને દરેકના ‘મુતાલિકા’ નીમ્યા હતા. તેમજ દરેક ખાતામાં કારભારી, મજમુદાર, ફાતવીસ, સખનીસ (દફતરદાર), કારખાનનીસ, ચિટનીસ, જમદાર અને પોતનીસ એવા આઠ પેટા કામદારો હતા. માલોજીના શેઠ શેરો નાઇકનો પૈત્ર શ્યામજી નાઇક શિવાજીનો ખાનગી જમદાર હતો.

બધા પ્રધાનોમાં પેગવા મુખ્ય હતો અને તેની ખીજ બધા પ્રધાનો ઉપર સત્તા હતી. તેની પાસરી રાજની પછીની હતી અને તેને બેસવાની જગા સિદ્ધાસનની નજીક જમણી બાજુએ પહેલીજ હતી. ‘મુલકી અને લશ્કરી બંને કામો ઉપર તેની સંપૂર્ણ દેખરેખ હતી

અને રાજ્યનાં સઘળા કૃત્યોની એકંદર જવાબદારી તેના ઉપર હતી. તે પછી સેનાપતિની સઘળા લશ્કર ઉપર સત્તા હતી અને તેને બે-સવાની જગા રાજ્યની ડાબી બાજુએ પહેલી હતી. અમાત્ય, સચિવ અને મંત્રી અનુક્રમે પેશવાની નીચે બેસતા. તેજ પ્રમાણે સુમંત, પંડિત-રાવ અને ન્યાયાધીશ અનુક્રમે સેનાપતિના નીચે બેસતા. એકંદર કામોની વહેંચણી થાય, અને દરેક પોતાની જવાબદારી સમજી પોતપોતાનું કામ પ્રવીણતા મેળવી ઉત્કૃષ્ટ રીતે કરે, તે માટે શિવાજી-એ આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરેલી.

(૧) પેશવા એટલે મુખ્ય પ્રધાન. એ રાજ્યનાં બધા પ્રકારનાં કામો કરે, સરકારી કાગળો ઉપર સિક્કા કરે, અને લશ્કર મોકલી લગાડ કરે તથા સવારી કરે. તાબામાં જે મુલક આવે તેનું રક્ષણ કરે. રથામ-રાજપંતની પછી મોરોપંતને પેશવા બનાવેલા. તેના પિતા શાહજી પાસે કુર્ણાટકમાં કારકુન હતા. તે પોતે સગલગ ઇ. સ. ૧૬૫૩ માં મહારાજ પાસે આવ્યો. એ લગાઈ અને રાજ્યવ્યવસ્થા બંનેમાં કુશળ અને સર્વને પ્રિય હોવાથી કેવળ જમણા હાથ જેવો હતો. કિસ્સા બાધવા અને લશ્કર તૈયાર કરવું એ તેનાં મુખ્ય કામ હતાં. તેના ચરિત્રની વિગતવાર હજીકત મળી આવી નથી. શિવાજી બાદશાહ પાસે રહ્યો, તે વખતમાં સઘળી વ્યવસ્થા આ મોરોપંતે રાખેલી. સન ૧૬૬૮-૬૯ માં મુલક અને લશ્કર માટે જે નવીન કાયદા તથા નિયમો થયા તેમાં એનો મુખ્ય હાથ હતો. સન ૧૬૭૧ માં મોરોપંતે તથા પ્રતાપરાવે મોગલ લશ્કર ઉપર અનેક જીતો મેળવેલી અને તેનો સંપૂર્ણ પરાલભ કરેલો. શાંભાજીએ મોરોપંતને કેદમાં રાખેલો. તેનું મરણ ૧૬૮૦-૮૨ માં થયું હશે.

(૨) મજમુદાર એટલે પંત અમાત્ય. એ ઉપજ ખર્ચની બરા-બર વ્યવસ્થા કરે. દફતરદાર તથા ફડનીસ તેના તાબામાં હશે. મહે-સુલનો આકાર ચોક્કસ કરે, ફડનીસી કાગળો પર નિશાન કરે, લગાઈના પ્રસંગે હાજર રહે, મુલકનું રક્ષણ આગ્રા પ્રમાણે કરે, બધા લશ્કરી

અને મુલકી ખાતાનો તથા કિલ્લાનો હિસાબ તપાસે, અને ખર્ચમાં કમી બસતી કરવું હોય તો તેની મારફત થાય.

પ્રથમ બાલકૃષ્ણપંત મળમુદાર હતા. સન ૧૬૪૭ માં એ કામ સોનોપંત કળીરના પુત્ર નીલા સોનદેવને સોંપ્યું. ઇતિહાસમાં આ કુટુંબનું મહત્વ વિશેષ છે. હાલમાંજ એ સંબંધી માહિતી બહાર આવેલી છે. તેઓ મૂળ કલ્યાણ નજીક રહેલા નીલોપંતના દાદા નારોપંત તે માવળ પ્રાંતમાં ઠકારને આશરે વધેલા. પછી માસેજ બોસસેના વખતમાં તેનું માન વધ્યું. નારોપંતના પુત્ર સોનાજી તે શાહજી પાસે કારકુન હતા અને સવારીમાં સાથે રહેતા. નિજમ-શાહીમાં અને કર્ણાટકમાં તેણે સારી નોકરી બજાવી શાહજીની પ્રીતિ મેળવેલી તેથી શાહજીએ તેને પુનામાં શિવાજી પાસે રાખ્યો. દ્વદોજ કોંડદેવની પેઢેજ આ સોનાજી તથા બાલકૃષ્ણપંત શિવાજીને તૈયાર કરવામાં સામેલ હતા. સોનાજી સન ૧૬૪૫ માં મરણ પામ્યો. તેને નીલોપંત અને આબાજીપંત એવા બે પુત્ર હતા. એ બંને નાનપણથી શિવાજીના કુટુંબમાં રહી ઘણા પરિચિત થયા હતા. શિવાજીનાં આરંભના પ્રયત્નોમાં નીલોપંતની ઘણી મદદ હતી. વળી સમવયસ્ક હોવાથી હિમંગ પણ ધણો હતો. શિવાજીએ તેને સચિવનો હોદ્દો આપેલો. કોઠણુ તાબે લીધા પછી અને તોરણા કબજે થયા પછી તેની વ્યવસ્થા નીલોપંતે સારી કરેલી તેથી તેને મળમુદારનો હોદ્દો મળ્યો. તેનો નાનો ભાઇ આબાજી પણ તેની મદદમાં હતો. એ આબાજીના વંશજો હાલ ગડનીસ નામે પ્રસિદ્ધ છે. કલ્યાણ પ્રાંત આબાજીએ જીત્યો. મુલ્તાં અહમદની સ્વરૂપવતી પુત્રવધૂને પકડીને તેણે શિવાજી તરફ મોકલેલી, પણ શિવાજીએ તે બદલ તેને ઠપકો આપી બાઇને વિજયપુર પાછી મોકલી આપી. આબાજીએ કલ્યાણથી ગોવા સુધીનો મુલક કબજે કરેલો. એ ભાગનો તે બહુ વર્ષ સુખેદાર રહ્યો. સન ૧૬૬૧ માં શિવાજીએ નવીન વ્યવસ્થા કરી તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે નીલોપંતે લાઘવ હિપર ન જતાં જતાં જતાં મુલકની વ્યવસ્થા કરવી.

રાજ્યનો હિસાબ રાખવાની પદ્ધતિ નીચેપતે દેરાવી. શાહજીના મરણ પછી જિજ્ઞાષા સતી ચતા હતાં તેને નીચેપતે અટકાવી ચોગ્ય ઉપદેશ આપેલો. શિવાજીએ દિલ્લી જતી વખતે રાજ્યકાર-ભાર મોરોપતની સાથે આ નીચેપત તથા આજ્ઞાજી દત્તને સોંપેલો. આ રીતે મરેઠી રાજ્યની સારી સેવા કરી નીચેપત સન ૧૬૭૨ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો પુત્ર નારોપત અમાલ્ય થયો. પણ તે માધુવૃત્તિનો હોવાથી તેનો ભાઈ રામચંદ્ર બહુ કામ કરતો. સંભાળનો વધ થયા પછી રાજ્યનું સંરક્ષણ આ રામચંદ્રે સારું કરેલું શિવાજીએ તેને સિંધુદુર્ગની સંભાળની આપેલી હતી. તેણે તથા અજ્ઞાજી દત્તે મળીને જમાળાંદીનું ધોરણ કરાવેલું હતું. એ મોરોપતનો જમાળાં હતો અને રામઉપાસક તથા રામદાસનો ભક્ત હતો.

(૩) ત્રીજો પ્રધાન સુરનીસ અચવા સચિવ. તે દેશતરની વ્યવસ્થા રાખે, કાગળો તપાસી જરાખર કરાવે અને તેના પર નિશાન કરે. ઇનામપત્રો, સનદો વગેરેની નોંધ રાખે, અને તાલુકાના બધાં દેશ-તરો પણ તે તપાસે. વળી લડાઈના પ્રસંગે હાજર રહે અને આજ્ઞા પ્રમાણે મુલકનું રક્ષણ કરે. આ કામ ઉપર આજ્ઞાજી દત્તની નીમ-લૂક હતી. તે ઘણું અનુભવી હતો અને શિવાજીના વખતમાં તેનું વજન ઘણું વધ્યું. રત્નાગિરિ તાલુકાનો એ દેશપાડે હતો તથા સામાનગદનો સંભાળી રહ્યો. સામાનગદ તેણે જ બાંધેલો. શિવાજીના મરણ પછી તે સોયરાબાઈના પક્ષમાં બળ્યો, તેથી શંભાજીએ તેને કાર માર્યો. પૂજાળા તથા રાંગણા કબજે કરી કોકણપટ્ટી તાબે લેવામાં તેણે બહુ મદદ કરેલી. દક્ષિણ કોકણનો કારભાર ઘણા ભાગે તેના હાથમાં હતો. દાલ જે ભોર સંસ્થાનના પંત સચિવ છે, તેની નીમલૂક રાજરામના મમવમાં થઈ. તેનો મૂળ સ્થાપક શંકરાજી નારાયણ મોરોપત પિંગળે તથા રામચંદ્રપંતના હાથ નીચે કામ કરી આગળ વધ્યો હતો.

(૪) ચોથો પ્રધાન વાંકનીસ અથવા મંત્રી. તે ખાનગીની વ્યવસ્થા રાખે, તેના હસ્તકે અદાર કારખાના અને બાર મહાલ, હજુર પાગા તથા જીલ્લીનું પાયદળ એટલાનો કારભાર રહે અને ખાનગીનું દફતર તથા પત્રવ્યવહાર તે સંભાળે. ભોજનની તજવીજ તથા આમ-ત્રણો કરવાં એ તેનું કામ હતું, અને સરકારી કામગીરી ઉપર તેને નિશાન કરવાનાં હતાં. સન ૧૬૪૭માં અંશુ મંગાજી વાંકનીસ હતો. તેના પર ઇતરાજ ચતાં સન ૧૬૬૪ માં દત્તાજી ત્રિમલ થયો. રાજ્યાભિષેક વખતે વાંકનીસને બદલે મંત્રી નામ પાડ્યું. દત્તાજીએ આ કામ સન ૧૭૨૩ સુધી કર્યું. એ માલમાં શાહુ મહારાજે એ જગાએ નારો રામ શેણવીને નીમ્યો, અને પછીથી તે વંશમાજ ને અધિકાર ચાલુ રહ્યો. આ રીતે જમણી બાળુના ચાર પ્રધાનની હકીકત થઈ. હવે ડાબી બાળુના ચાર પ્રધાનની હકીકત નીચે પ્રમાણે—

(૫) પ્રથમ સેનાપતિ—તેનો અધિકાર બધાં લશ્કરો પર હતો અને તેને સરનોબત કહેતા. લશ્કરની એકંદર જવાબદારી તેના પર હતી. સન ૧૬૪૭ માં એ જગાએ માણુકોજી દેસમુખ હતો. તે મરણ પામતાં નેતાજી પાલકર નીમાયો. અશ્વજ્ઞખાનના લશ્કરનો નાથ નેતાજીએ કરેલો. સન ૧૬૬૨ સાં પ્રતાપરાવ ગુજર સેનાપતિ થયો. એ ઘણો શૂરવીર, યશસ્વી અને બધામાં પ્રમુખ હતો. શિવાજીની સાથે તે આમા ગયેલો. સન ૧૬૭૨ માં લદાઇમાં તે મરણ પામ્યો, અને તેની જગાએ હુંખીરરાવ મોહિતે આવ્યો. તેનું મૂળ નામ હુંસાજી હતું, પણ શિવાજીએ તેને ‘ હુંખીરરાવ ’ એવો ઇલાકાબ આપેલો. એ શંભાજીના વખતમાં મરણ પામેલો.

(૬) ડખીર અથવા મુમંત પાસે પર રાજ્યો સાથેનો વ્યવહાર હતો. એ કામ ઉપર પ્રથમ સોનોપંત સન ૧૬૪૧ સુધી હતો. તે મરણ પામતાં સોમનાથ પંત નીમાયો. રાજ્યાભિષેક વખતે જનાર્દન નારાયણ હુનમતે એ જગા ઉપર હતો.

(૭) ન્યાયાધિકારનું કામ ન્યાય કરવાનું હતું અને નિકાલ કરેલા

કાગળો ઉપર તેને સમતિના નિશાનો કરવાના હતા. પ્રથમ એ જગાએ નીરાજ રાવજ હતો અને રાજ્યાભિષેક સમયે બાલાજી પડિત હતો. સન ૧૭૧૩ માં હોનાજી અનંત શાહ મહારાજના વખતમાં ન્યાયાધીશ થયો અને પછીથી તે વરમા તે અધિકાર ચાલુ રહ્યો. નીરાજના પુત્ર પ્રહલાદે રાજારામના વખતમાં જીજ્ઞાના સંગ્રહણુ સાર કામ કરવાથી તેને 'પ્રતિનિધિ' એવો નવો હોદ્દો આપ્યો.

(૮) આપ્તો પ્રધાન પડિતગવ પ્રથમ તે ન્યાયશાસ્ત્રી કહેવાતો અભિષેક વખતે 'પડિતરાવ' નામ આપ્યું. શાસ્ત્રાર્થ કહેવો દેવસ્થાનો ખાતે આપેલી નીમણુકોની વ્યવસ્થા ભેવી, અને દાનધર્મની તજવીજ ગણવી એ તેનું કામ હતું. અધુનાયલક ઉપાધ્યાય ચદાવરકર સન ૧૬૬૧ માં દાનાધ્યક્ષ હતો તે અભિષેક વખતે 'પડિતરાવ' કહેવાયો, એ બહુ વિદ્વાન હતો તેની મદદથી ફરખારમાં ફારસીને બદલે સરહત ભાષાનો પ્રવેશ થયો. 'રાજ-અવહાગ કાશ' તેણે બનાવ્યો. તેના પછી તેનો પુત્ર ભોરેશ્વર પડિતગવ થયો ને તે જાલાજીના વખત સુધી ચાલુ હતો.

ફરખારમાં બેસવાની મિમન એવી હતી કે મધ્યભાગે સિંહાસન ઉપર છત્રપતિ મહારાજ બિરાજતા અને તેની પાછળ દહુરીઆઓ ચામર, પખા, પાનદાન વગેરે લઈને ઉભા રહેતા, તથા બાણમાં દશ બાર વિશ્વાસુ આપ્તજનો ઉભા રહેતા.

જમણી બાણુએ (૧) પત પ્રતિનિધિ (રાજારામના વખતથી), (૨) મુખ્ય પ્રધાન, (૩) પત અમાત્ય, (૪) પત સચિવ, (૫) મંત્રી, (૬) ચિટનીસ અને (૭) પર રાજ્યના વકીલો.

ડાળી બાણુએ—(૧) મેનાપતિ, (૨) સમત, (૩) ન્યાયાધીશ, (૪) પડિતરાવ, (૫) ફડનીસ, (૬) મેનાધિકારીઓ, સરદારો વગેરે કારભારીઓ, મુત્સદીઓ, તાનુકદારો, કિલ્લેદારો વગેરે યોગ્યતા પ્રમાણે

જેના તેના મુતાલિકા તથા કારકુનો જેની તેની પછવાડે બેસતા. બંને બાજુની પછવાડે નાયક તથા હવાલદારો ઉભા રહેતા. કચેરીમાં મુજરો કરવો, જેને તેને યોગ્યતા પ્રમાણે બેસાડવા તથા બહારનું કોઈ આવે તો તેની વરદી આપવી, એ કામ બે ચોપદારો આગલા ભાગે ઉભા રહી કરતા.

(૬) મરાઠી રાજ્યની વ્યાપ્તિ સંબંધી શિવાજીનું મત—
શિવાજીનો એક મહત્વનો કાગળ હાલમાં મળી આવેલો છે. તે શાહજીને પકડનાર બાજી ઘોરપડેના પુત્ર માયોજીને તેણે લખેલો છે. તે પરથી તેનો એકંદર આશય જણાઈ આવે છે. વિઙ્ગપુરને તો તે લગભગ કુબેલુજ માને છે, અને કુતુબશાહી તો તેની ધૃષ્ટા પ્રમાણેજ આલતું હતું અર્થાત્ રાજ્યાભિષેક વખતે શિવાજીજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મુખ્ય સત્તાધીશ હતો, એવું ને પત્ર પરથી સમજી શકાય છે. એ પત્રનો જવાબ મળી આવ્યો નથી, પણ કચ્છાટકમાં તે પછી શિવાજીની સત્તા થઇ, એટલે બધા મરઠાઓએ શિવાજીનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું હતું એમ તે પરથી માની શકાય છે. એ પત્રમાં નીચે પ્રમાણે હકીકત હતી:—

“અમારા કે. પિતા નિળમશાહીમાંથી ઈશ્વાદિમ આદિલ-શાહના વખતમાં આ તરફ આવ્યા. તેમનું ઈશ્વાદિમ આદિલશાહે બહુ સન્માન કર્યું અને કારભાર તેમને સોંપ્યો. તે વખતે અમારા પિતાએ વિચાર કર્યો કે મારા કારભારમાં મારા જાતિભાઈઓને વધારવા તેઓ સિપાઈગિરી કરીને પેટ ભરે છે તેને બદલે મારે તેને ઉચી પદવીઓ આપવી. આવા હેતુથી એમણે તમારા પિતા બાજી ઘોરપડેને સરદારમાંથી વજીર બનાવ્યા. તે વખતથી તમારા પિતા તથા તમે આદિલશાહીની સેવા કરો છો. અમારા પિતાનો એટલો ઉપકાર છતાં જ્યારે તેમને મુસ્તફાખાન પકડવા આવ્યો ત્યારે તમારા પિતાએ તેને મદદ કરી, અને તે દિવસથી તમારે અને અમારે વૈર થયું. તે પછીથી તમે અમારાં માથુસોને માર્યા છે

અને અમે તમારા માણસોને માર્યા છે. વળી તમારા પિતાને પણ અમે માર્યા છે. પરંતુ વિચાર કરો કે હાલ સમય બદલાયો છે. આદિલશાહી બાદિશોલખાન પડાણે કચ્છને લીધી છે. ત્યાના બાદશાહને તેણે કેદમાં રાખ્યો છે અને કિલ્લો કચ્છને ક્યો છે. આ રીતે આદિલશાહી એક પહાણુ લઈ જાય એ અમને દીક લાગતુ નથી. એ બળવતર થશે એટલે આપણા સૈના રાજ્ય જશે, માટે અમે કુતુબશાહી સાથે મિત્રતા કરી છે. એ બાદશાહે અમારા તરફ બહુ માન દાખવ્યુ છે અને આપણું રાજ્ય આપણામાજ રહે એવી શરતો તેમણે માન્ય રાખી છે. આ ઉપરથી અમે વિચાર ક્યો કે જે કોઈ આપણા હોમ તેમને આ હકીકત જણાવવી અને સૈને કુતુબશાહી સાથે બેઝવા. એમ થવાથી સૈની જામીરો સ્વનંત્ર રહેશે અને આપણું માન જળવાશે. આમ કરવામાં અમારો હેતુ આપણી સમગ્ર જાતિનું દિત સાધવાનો છે એ નિશ્ચય માનશો. પૂર્વનો વેર-લાવ અમે છેક છોડી દીધો છે અને કેવળ નિષ્કપટપણે તમારું દિત કરવાની શુભ ઇચ્છાથી કુતુબશાહને ખાસ સમજાવીને તેનો કોલ લઈને આ ગોઠવણુ અમે કરેલી છે. તો તમે ખાનદાન હોઈ અમારો વિશ્વાસ રાખી આ દેખત પત્રે તરત આ તરફ આવશો, અને અમારી મારફત કુતુબશાહને મળશો. તમારું કામ અમે એવું મજા-શુત કરી આપીશું કે પછીથી તમે ઉપકાર જ માનશો અને તમારા વંશવારસો પણ ચાલ કરશે. તમને કદાચ એવો વિચાર થશે કે અમે બે પેઢીથી આદિલશાહીના વજીર તે તેનો ત્યાગ કેમ કરીએ ? પણ હવે આદિલશાહી શાની ? તેનો બાદશાહ તો છેક જ નાનો છે. પહાણે તેને કેદ કરેલો છે અને હતા આદિલશાહીને કેમ વજાગી રજા છો ? કદાચ તમે પહાણુનો આગ્રહ લેવાનું પર્મદ કરો, પણ તે તમારી સત્તા રહેવા દેતો ? અને એ પહાણુને તો કુતુબશાહ તથા અમે સહળા મળી હઠાવીશુ જ. અર્થાત્ તમે મરાઠા, અમારા જાતિભાઈ, માટે આટલુ સ્પષ્ટ રીતે અમે તમને જણાવીએ છીએ.

પદ્માણુ' ને કાંઈ હાલ તમને આપી શકે, તેના કરતાં બમણું તો અમે તમને અપાવીશું જ, અથવા એથી વિશેષ પણ અપાવીશું. અને દરેક રીતે તમારું માન જળવાશે. આ વિષે હું તમને ખાત્રી આપું છું અને પૂર્વનો વૈરભાવ મનમાંથી કેવળ દૂર કરેલો છે તે શ્રીદેવીના સોગન લઈને જણાવું છું. માટે નિઃસંદેહ થઈને આવો.”

આ પત્ર પરથી શિવાજીનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ સમજાય છે. તેના હેતુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો જ હતો. મહારાષ્ટ્રમાં તો તેણે સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું જ હતું, પણ તેની બહાર પણ તેને સ્વરાજ્યનો વિસ્તાર કરવો હતો. મુસલમાની રાજ્ય માટે તેને જરા પણ માન નહોતું. આપણા દેશ ઉપર આપણું જ રાજ્ય થાય, લશ્કરમાં પગક્રમો કરીને તથા મુત્સદ્દીપણાનાં કામો કરીને આપણી કીર્તિ વધે, આપણી પ્રજા દીન ગણાઈને બીજાના મુખ તરફ તાકી રહેલી મટે, અને આપણા ધર્મનું તથા દેશનું યથાયોગ્ય સંવર્ધન થાય એવો તેના આશય હતો. એ આશય તેના શબ્દોમાં તેમજ કૃત્યોમાં પહે પહે વ્યક્ત થાય છે. આપણો દેશ, આપણું રાજ્ય, એવા ઉલ્લેખ તે વખતો વખત કરે છે. બખ્શરો પણ આ બાબતમાં સંમત છે, અને તેના દરેક કાગળમાં તેવો ભાવ જણાઈ આવે છે. બાઈ-બ્યૂટાજીને લખેલા પત્રમાં પણ તેજ ભાવ જણાય છે. પશ્ચિમ કિનારો તાબામાં લેવા તેણે બહુ પ્રયત્નો કર્યા, અને રાજધાની તેની નજીક રાખી તથા સુરત ભરત્ર ઉપર વારંવાર સવારીઓ કરી પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું, તેમાં પણ તેવોજ તેના ધરાદો જણાય છે. દક્ષિણમાં કારવાર સુધી અને કર્ણાટકમાં જીંજ વેલોર વગેરે સ્થળો કબજે લઈ આખો તાંજાવર પ્રાંત તેણે સ્વરાજ્ય નીચે આપ્યો. ત્યાંથી વિજયપુર તથા ગોવળકોંડાની દક્ષિણ, પશ્ચિમ, અને ઉત્તર બાજુનો પણ ઘણો ખરો મુલક લઈ લીધો. મોગલરાજ્યને પણ તેની પૂરી ધાસ્તી લાગી હતી. તેના વરાડ તથા ઐરંગઝાબાદ સુધીનો મુલક પણ તેણે લઈ લીધો હતો. આ રીતે સામ્રાજ્યની

શરૂઆત થઈ હતી આગ્રાથી પાછા આવતા તેણે આખા હિંદુસ્તાનની યાત્રા કરી અને ઠેક ઠેકાણાની સ્થિતિ જોઈ લીધી જયસિંગ, જશવતસિંગ તથા યુદ્ધેશખડના રાજ્ય છત્રસાન જે સ્વગભ્યને વીસરી ગયા હતા તે સ્વરાજ્ય શિવાજીએ આ રીતે હસ્તગત કર્યું ૫૬૦ વર્ષની ઉમરે તેણે આદિલશાહને સનામ કરેલી નહીં, આગ્રામાં પણ એવોજ કંઈ પ્રકાર બનેલો છે અને મરેઠાઓ અતઃ, કોઈના તાબામાં રહેવાવાળા નહીં, આવી સ્વાતંત્ર્ય ભાવના તેનામાં અવલથી આખર સુધી હતી દિવસે દિવસે તે ભાવના વધતી ગઈ અને મહારાષ્ટ્રીયોને આકર્ષતી ગઈ વ્યંકેશ મુસલમાનોની તામેદારી કરે, એ પણ તેજ કારણથી શિવાજીથી સદન થયું નહીં વ્યંકેશની દુર્દશા જરૂરી એ તેનો હેતુજ નહોતો સ્વગભ્યની અને અતંત્ર્યની આ ભાવના પછીથી બધા મરેઠાઓમાં પ્રસરી અને બાલાજી વિશ્વનાથ તથા બાજરાવધી છેક મદાદજી તથા નાના ફડનવિસ સુધી એ ભાવનાનું જોર રહ્યું એટલા બળથી શિવાજીએ એ ભાવનાનું બીજ વાવ્યું કે પછીના સો વર્ષ સુધી એ પ્રભુ તે માટે જૂઝતી રહી

કોઈ પણ કાર્યનો આરંભ કહિત હોય છે પહેલી મુશ્કેલી આગ્રાથી પાર ઉતરવું પણ વિકટ હોય છે પછીના વિસ્તારમાં તેટલો વિનય લાગતો નથી. રાજ્યને પણ એજ નિયમ લાગ્યું પડે છે હિંદુસ્તાનમાં અગ્રેજી રાજ્ય પણ એજ નિયમે વધી શક્યું છે રાજપાલિકેનો ઉત્સવ કરીને શિવાજીએ એ પ્રથમ આરંભ જગ-જાહેર કર્યો અને લોકોના મનમાંથી મુસલમાની સત્તાનો 'બાઉ' તણસો વર્ધ્યો જે ધુસી પડેલો તે નસાડી મૂક્યો એ પ્રયોગ એટલો મઠમ, એટલો હેતુસર અને એટલો વિસારસૂચક હતો કે શિવાજીનું આયુષ્ય જે લાંબુ હોત, તો તેણે કેવો ચમત્કાર કરી બતાવ્યો હોત તે કહી શકાતું નથી પણ શિવાજી અતપાયુષી નીવડવા છતાં, પછીના ત્રિશ વર્ષમાં મરેઠી રાજ્ય ઉપર અનેક લખકર સકંટો આન્યા છતાં તેનું વાવેલું બીજ ફાગટ ગયું નહીં, એ તેની

મજાણતી સૂચવે છે. તેનો હેતુ કાલાંતરે પણ સદ્ગ થયો. તેના નિકટ સહવાસમાં આવેલા અનેક વીરો, અનેક મુસદ્દીઓ અને અનેક વિદ્વાનોએ ત્રિશ વર્ષમાં પણ સ્વરાજ્યનું વાતાવરણ ટકાવી રાખ્યું. એ બંધાતું જીવન શિવાજીના વિચારોથી ભરપૂર હતું. એ નવજીવનનો પ્રચાર મહારાષ્ટ્રીયોના અંતઃકરણમાં થયો હતો. સમાજ જીવંત થયો હતો. યોગ્ય સંઘ મળતાંજ શિવાજીની ધારણા પાર પાડવાના પ્રયત્નો થયા.

(૭) સીદી સાથે વિગ્રહ—કોકણ પ્રાંત શિવાજીને બહુ પસંદ હતો. એ પ્રાંતની મુરદેલ જગાઓમાંથી પોતાનો બચાવ કરી લેવાનું તેને ધણું મુગમ હતું. ત્યાંના લોકો કુશળ, સદનશીલ અને પક્ષદાર હોય તેને બહુ ઉપયોગી નીવડ્યા હતા. તેનાં રાજપુર, દાંભોલ, ચાંલ તથા ખીજ કેટલાંક બંદરોમાં મોટો વેપાર ચાલતો. સરહદનું રક્ષણ એ રાજ્યનું મુખ્ય સંરક્ષણ હોવાથી કારવારથી સુરત મુંધીમાં આપણો કોઇ શત્રુ ન રહે તેમ કરવાની શિવાજીની ખાસ ધારણા હતી. એ ધારણામાં એક સીદીનીજ આડખીકી હતી માટે તેનો પરાભવ કરવો એ જરૂરનું હતું, અને એ જરૂર માટે શિવાજીને દરિયાઇ કાફલો રાખવો પડ્યો. સન ૧૬૧૧ માં રાજપુર બંદર કબજે લઇ શિવાજીએ ત્યાં કાયમનું લશ્કર તથા કાફલો રાખ્યાં હતાં. અને તળે, મોસાળા તથા રાયરી કબજે લઈ ત્યાં પણ રાયગઢ નામે મજાણત કિલ્લો બાંધ્યો હતો. આ સ્થળે સીદીને દબાવવાને ઉપયોગી હતાં. જયસિંગની સાથે તદની વાટાઘાટ ચાલતાં શિવાજીએ જંજીરા તથા ખીજ કિલ્લાઓ પોતાને મળે એવી માગણી કરેલી, પણ સીદીએ તે ખુદ બાદશાહની પરવાનગી વગર આપવા ના પાડી, અને સીદીએ બાદશાહ પાસે જઇ એટલી ખટપટ કરી કે બાદશાહે પણ શિવાજી દિલ્લી આવીને પોતાને રૂબરૂ મળી જાય નહિ ત્યાં સુધી જંજીરાની તથા શિવાજીની ખીજ માગણીનો અસ્વીકાર કરવા જણાવ્યું.

પાછીથી સન ૧૬૬૭ સુધીમા શિવાજીએ દક્ષિણમા રાજપુત અને વિજયદુર્ગથી ઉત્તરમા દખણ સુધીનો આખો સમુદ્રકિનારો કબજો કર્યો માત્ર મુંબઈ બેઠ તેમા નહોતો સીદીને વિજયપુર તરફની મદદ મળેલી નહીં તો પણ તે જંગલોને સંભાળી રહ્યા હતા. તે પછી સન ૧૬૭૦ સુધી જંગલો મેળવવા દર વર્ષે શિવાજીએ પ્રયાત્ન કર્યો, પણ તેમા તે સફળ થયો નહીં એ કિલ્લા એટલે મજબુત હતો કે મુંબઈના અંગ્રેજ વેપારીઓને પણ મુંબઈ છોડીને જંગલોમા થાણુ નાખવા વિચાર થયેલો. સન ૧૬૭૦ માં શિવાજીથી કાયર થઈને સીદી (ફતેખાન) જંગલો સોંપી દેરા તૈયાર થયો. પણ તેના હાથ નીચે સંજૂળ, કાસમ અને ખેરીયત કરીને સીદી સરદારો હતા તે શિવાજીના કદા દુશ્મન હતા, તેમને ફતેખાનનો વિચાર ન ગમતા તેમણે તેને કેદ કર્યો અને સંજૂળ અધિકારી બન્યો. તેણે મોગલાઈનો આશરો લીધો અને મુરતનો સુમો તેને મદદ આપવા ગયો. ઐમરખાનને સંજૂળને મોગલાઈ દરિયાઈ સેન્યનો ઉપરી બનાવ્યો અને કાસમને જંગલોના તથા ખેરીયતને રાજપુતના ગ્રહણ માટે નીમ્યો. સન ૧૬૭૭ માં સંજૂળ મરણ પામતા કાસમ ઉપરી થયો અને ખેરીયત જંગલો ખાતે આવ્યો.

સંજૂળની હયાતીમા શિવાજી સાથે બારે લડાઈઓ થયેલી એક વખતે સંજૂળે શિવાજીના ખસો ખવાસીઓને પકડી લીધેના અને તે બંધાને મમુદ્રમા કુમારી દીધેલા. શિવાજીને એથી બહુજ ચીડ થઈ. તેણે પચાસ નવા મોટા વહાણ બંધાવ્યા અને લડાઈ ચાલુ રાખી પણ લડાઈ ચાલતી હતી તેમા સંજૂળ મરણ પામ્યો અને કાસમ અધિ-યયો. કાસમે પણ પુષ્કળ મરદાઓને પકડી માં કર્યો અને કેટલાકને કેદ કરી શુગત મોકલી આપ્યા મોગલોની મદદ હોવાથી સીદી વિશેષ જોગમા હતા શિવાજીએ પણ ખૂબ જોગમા લડાઈઓ કરી. અનેક પ્રસંગો બન્યા અને તેમા સીદીને યશ મળ્યો, એમ મુસલમાન લેખકો જણાવે છે. સન ૧૬૭૧ માં હોળીના દિવસેમા મીદી કાસમ તથા

ખેરીયતે દંડરાજપુરીના શિવાજીના ચાણા ઉપર રાત્રે ગુપ્ત રીતે દલ્લો કર્યો અને દારગોળાના કોઠારને આગ લગાવી એ વખતે જે સામટા ધડાકા થયા, તે આગિમ મૈલ ઉપર ગમગદમા શિવાજીને સંભળાયા, અને તે એકદમ ઊંઘમાંથી ચમકી ઉઠ્યો. તેને લાગ્યું કે રાજપુરમાં કંઈપણ આક્રમ્ત હોવી જોઈએ. સવાર થતા બાતમી આવી કે રાજપુર તથા ખીજે કેટલોક ભાગ શીદીએ લઇ લીધો અને સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને તેણે ગુલામ કર્યો અને પુરુષોને ઠાર માર્યો. ઐયારંગજેએ આ કૃત્ય બદલ શીદીને સાબાશી આપી. પણ શિવાજી તેથી વિશેષ જોરમાં આવ્યો. શીદીએ અંગ્રેજોની મદદ લેવાનો વિચાર કર્યો, પણ શિવાજીથી ડરીને અંગ્રેજોએ મદદ કરી નહીં.

મુંબાઈની પૂર્વે આવેલા કુરલા પ્રદેશમાંથી અંગ્રેજોને ધણો માલ મળતો. એ પ્રદેશ શિવાજીને તામે હતો; પણ દર વર્ષે શીદી તેના પર દલ્લો કરી તેને ઉજડ કરતો. એટલે શીદીનો પરાભવ કરવા અંગ્રેજો પણ શિવાજીની સાથે સમત થયા સન ૧૬૭૪ માં શિવાજી એ મોટું લશ્કર લાવીને ગુમ દલ્લો કર્યો અને શીદીના ધણા માણસોને ઝાપી નાખ્યા અને જંગરાધી ગોવા મુધીનો આખો કિનારો કબજે લઇ શીદીને છેક મુગ્ત મુધી લાંકી કાઢ્યો. ઐયારંગજેએ તેથી શીદીને વિશેષ મદદ આપી અને તે ચડી આવ્યો. પણ શિવાજીના લશ્કરે તેને દરાવ્યો. મેરોપ તે જંગરા ઉપર ચડાઇ કરી પણ શીદીને વિશેષ મદદ આવી પહોંચનાં તે કિન્હો હાથ આવ્યો નહીં. ઈ. સ. ૧૬૭૭ માં શીદી સંજૂળે કેટલાક આસરોને પકડી અટકમા રાખ્યા, તેથી શિવાજી બહુજ ચીડાયો.

ખાંદેરી અને કૃલાખા—ફિરંગીઓનું જોર મટાડવા શિવાજીએ મારી મજબુત જગા જોઇ ત્યાં કિલ્લો બાંધી તેને ખાંદેરી નામ આપ્યું અને તેનાપર તથા ખેસગદ, માંડવગદ અને સાંગગદ ઉપર લશ્કર રાખ્યું. શીદીએ તેની નજીકમાં એક ખડક ઉપર ઉદેરી નામે કિલ્લો બાંધ્યો અને તેના ઉપર પોતાનું લશ્કર ગોઠવ્યું. ત્યાં

રહી તે કુલાખા પ્રાતમા રાત્રે હિતરતો, ગામે ભાગતો, ઘરો લૂટતો અને માણસોને જીવતા પકડી જતો. ફિરંગીઓ પણ લોકોને પકડી જતા અને દેવળો તથા મસીદો તોડતા લોકોને તેથી બહુ ઉપદ્રવ થવા લાગ્યો. શિવાજીએ તેની સાથે તહ કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તહ થયો નહીં, તેથી શિવાજીએ અવીખાગ પાસે ખડક ઉપર એક કિલ્લો બનાવ્યો અને તેનું નામ કુલાખા રાખ્યું.

સન ૧૬૭૮ માં શીદીએ મુંબાઇના મળગામ બંદરે પડાવ નાખ્યો અને કુરલા પ્રાંતને વિશેષ અડચણ કરવા માહી છતાં અંગ્રેજોએ તેને લા રહેવાની પરવાનગી આપી શિવાજીએ શીદીના વહાણો બાળી નાખવાનો વિચાર કરી ફરીઆ મારંગ તથા દોલતખાનને ૪૦૦૦ માણસો સાથે મોકલ્યા પણ ચોમાસુ નડવાથી તે નિરુપાય બન્યા. ઉત્તર તરફથી ચડાઈ લાવનાનો વિચાર કરી દોલતખાન કુલ્યાણ તરફ ગયો, પણ અંગ્રેજો અને ફીરંગીઓને ધાસ્તી બનાવવાથી તેમણે તેને આવવા દીધો નહીં. દોલતખાન તેથી સુપગડ પાછો આવ્યો. જંજીરા ઉપર ચડાઈ કરી પણ શીદી મુંબઈ છોડીને આવ્યો જ નહીં. આ વખતે શિવાજીએ લશ્કરમાં યુજ્જળ ભરતી કરી અને એક મોટી લડાઇ લડવાની સવગી તૈયારી કરી પણ તેટલામાજ તેનું મરણ થયું. મરણ વખતે શીદી અને જંજીરા તેની જિન્દગી હતા.

(૮) શિવાજીનું નૌકાસૈન્ય—શીદીનો પરાભવ કરવા માટે દરિયાઈ લશ્કરની જરૂર સને ૧૬૬૧ માં શિવાજીને લાગી ફાકણ પ્રાંત સને ૧૬૪૮ માં તાબામાં આવ્યો તે વખતે વિઘ્નપુરના મુલ્તાન, જવ્હારના કોળી, જંજીરાના શીદી, વાહીના સાવંત, તથા પોર્તુગીઝ, ડચ વગેરે પરદેશીઓ પણ કિનારા ઉપર હુકમ ધરાવતા હતા. ધીમે ધીમે તે સૌને શિવાજીએ કબજામાં લીધા માત્ર એક જંજીરા બાકી રહ્યો. તેને તાબે કરવા માટે નૌકાસૈન્યની ખાસ જરૂર જણાઈ. સુરત વગેરેની લૂટમાંથી જે દ્રવ્ય મળ્યું હતું તે તેણે જહાજો બાંધવા પાછળ ખર્ચ્યું, અને પાંચ સાત વર્ષમાં એક બળવાન

દરીયાઈ કાફલો તૈયાર કર્યો. એ કાફલામાં કેળી તથા ભંડારી લોકો ઉત્કૃષ્ટ ખલાસીઓ હતા. અને મોટાં વઢાણો ખાંધવાનાં કારખાનાં પણ વિજયદુર્ગ, કુલાબા, સિંધુદુર્ગ, રત્નાગિરી, વગેરે ઠેકાણે સ્થાપ્યા હતાં. પાંચ દશ લાખ રૂપિયા તેમાં ખર્ચ્યા અને ચારસો પાંચસો વઢાણો તૈયાર કરાવ્યાં. એ કાફલા ઉપર દરીયા સારંગ અને માયળક ભંડારીને મુખેદાર બનાવી તોપો વગેરે ગોઠવ્યું, અને લગ્ન-યક માણસો પણ તેના ઉપર ગોઠવ્યા. આ કાફલો દરિયા ઉપર તથા ફરતા કિનારા ઉપર પણ લૂટ કરતો અને સત્તા ખેસાડતો. સીદીને જમીન માર્ગે તો કંઈ માલ મળે તેમ નહોતો, અને હવે દરિયાઈ માર્ગનો પણ બંદોબસ્ત થયો.

કાફલો તૈયાર થયા પછી ધીમે ધીમે બંદરો ક્ષેવા માંડ્યાં. સન ૧૬૬૨ માં વાઢીના સાવંત ઉપર હસ્તો કરી ત્યાંના બહાદુર લડવૈયાઓને શિવાજીએ પોતાના કાફલામાં જોડી દીધા. માલવણમાં સને ૧૬૬૫ માં સિંધુદુર્ગ કિસ્સો બાંધીને ત્યાં કાફલાનું મુખ્ય મથક કર્યું. કુલાબામાં પણ એક થાણું રાખ્યું. વિજયદુર્ગ નામનો એક મજબુત કિસ્સો બાંધી ત્યાં સને ૧૬૭૫ માં કાફલો રાખ્યો. આ વ્યવસ્થા શિવાજીએ કરાવેલા ધોરણ પ્રમાણે પછી પણ ચાલુ રહી. પોર્ટુગીઝ લોકોએ પશ્ચિમ કિનારા ઉપર વેપાર કરવાને શિવાજી પાસે તોપો તથા જવાહીરો ભેટ મોકલીને પરવાનગી મેળવેલી. સન ૧૬૬૫ માં ખુદ શિવાજીએ દરિયાઈ સવારી કરેલી, તે વખતે કારવારના અંગ્રેજ વેપારીઓએ ૧૧૨૦ રૂપિયા દંડ ભરીને ત્યાંની વખાર બંધ કરેલી. એ વખતે કાફલામાં દેહસો દન વજનનાં ૮૫ વઢાણો અને ૩ મોટાં વઢાણો હતાં. ગોવાની નીચે ૧૩૦ માણસ દૂર વાર્સિસેર નામના બંદર ઉપર પછી હસ્તો કર્યો, અને ત્યાંથી પુષ્કળ લૂટ મેળવી. તેથી આગળ પછી ગયેલા નહોં. સને ૧૬૭૦ માં કાફલામાં ૧૬૦ વઢાણો હતાં, એ વર્ષમાં પોર્ટુગીઝો સાથે લડાઈ થઈ અને તેમાં ૧૨ ન્હાનાં વઢાણો પોર્ટુગીઝો લઈ ગયા. પણ પછીથી તરત જ

દમણ આગળ ખીજ લગાઇ થઇ અને તેમનું એક મોટું વહાણ પકડી લીધું રાજમાલિયેકે વખતે આ કાફલો ધણો વધ્યો હતો અને તેના પર યુદ્ધસામગ્રી પણ પુષ્કળ હતી આ કાફલાનો ઉપયોગ શિવાજીને તો હતો જ, પણ તેના પછી સંભાળીને તેની મદદથી ધણો વિજય મળ્યો મોટા વહાણો ત્રણને બદલે છેપટે સાડ ઉપર થયેના અને એક દરે માણસો પાંચ હજાર ઉપર થયેલા શિવાજીના વખતમાં કાફલા ખાતાનો જૂદો સેનાપતિ ન હોતો નજીકના કિલ્લાના અધિકારીને જે તે કાફલો સોપાતો અને લશ્કરના અધિકારીઓને પણ પ્રસંગોપાત્ત દરિયાર્ધ કાફલા ઉપર મોકલાતા પેશવાના વખતમાં સ્વતંત્ર અધિકારી નીમાયો.

(૯) અંગ્રેજોને શિવાજીની લીતિ—મને ૧૬૧૨ માં અંગ્રેજોએ મુરતમાં કોઠી સ્થાપી પછીથી તેના પર અનેક આક્રમણો આવી તેમાંથી છૂટા છૂટા શિવાજી સાથે પ્રસંગ પડ્યો સન ૧૬૬૧ માં શિવાજીએ રાજપુર ઉપર ચઢાઇ કરી ત્યાં અંગ્રેજોની એક નાની કોઠી હતી શિવાજીને ખાતમી મળેલી ૩ વિજયપુરના લશ્કરને અંગ્રેજો દારૂ ગોળા આપે છે તેથી શિવાજીએ રાજપુર લૂંટી અંગ્રેજોની કોઠી પણ લૂંટી અને તેના વેપારીઓને બે વર્ષ સુધી એક કુગરી કિલ્લા ઉપર પૂરી રાખ્યા દડ મળ્યા પછી તેનો છૂટકો કર્યો એ લૂંટમાં દસ હજાર હોનનું અંગ્રેજોને નુકસાન થયેલું.

અંગ્રેજ લેખકો આ લૂંટની હકીકત જણાવે છે, પણ શિવાજીએ એ પ્રમાણે જણાવેલું નથી એટલે ખરું કયું હશે તે સમજવા સાધન નથી મુરતના અંગ્રેજ વેપારીઓને શિવાજીની ધાસ્તી ધણી હતી તે હમેશા તેનાથી ડરતા રહેતા અને તેની હીલચાલ તરફ બારીક લક્ષ રાખતા સન ૧૬૬૪ માં મુરત ઉપર હુમલો થયો તે વખતે ત્યાંનો મોગન સુમેદાર તો મિલ્લાના બારણા બંધ કરી બહાર બેસી રહ્યો, અને શિવાજીએ મરજીમાં આવે તેમ શહેર લૂંટ્યું એ લૂંટ વખતે મિમ્મ નામનો એક અંગ્રેજ પકડાઇને શિવાજી પાસે

ગયેલો, તે જણાવે છે કે શિવાજી તંબુમા બેસીને જે વેપારીઓ ગ્રામ રાખેલું ધન ન બતાવે તેને શિક્ષા કરવાના હુકમો કરતો હતો અને અંગ્રેજ તથા વર્ગદાઓએ ધણા વેપારીઓને તેના હાથમાંથી છોડવ્યા. ખુદ અંગ્રેજો સામે તેણે કંઈ દલ્લો કર્યો નહીં તે વખતની અંગ્રેજ કેઢીના પ્રમુખને બાદશાહ ઔરંગઝેબ તરફથી ખીખ વેપારીઓને બચાવવા માટે બહુ માનનો પોશાક મળેલો.

સન ૧૬૬૫ માં શિવાજીએ કારવાડ ઉપર દલ્લો કર્યો. ત્યાં પણ અંગ્રેજોની એકેનાની વખાર હતી કાગવાડનો કિલ્લો બહુ મજબુત હોનાથી શિવાજી ત્યાંથી માત્ર કહેલી ખડ્ગથી લઈ પાછો ફર્યો એ ખડ્ગથીમા અંગ્રેજ વેપારીઓએ ૧૧૨૦ રૂપિયા આપેના.

સન ૧૬૭૦ માં શિવાજી ૧૫૦૦૦ માણસો સાથે મરી મુરન ઉપર આવ્યો. તે વખતે અંગ્રેજ વખારો (કેરીઓ) છૂટક છૂટક હતી તે તેના સપાટામાં આની કેટલાક માણસો મરાઠા અને પુષ્કળ માલ લૂટાવે. અંગ્રેજોએ પોતાની કેરીને બહોમરન સરો રાખેલો, અને ખાસ તેનાપર હલો થયેલો પણ નહીં. મુંબાળાથી ધણા માણસોએ આરીને અંગ્રેજ વખારોનું સંરક્ષણ કરેલું. ક્ય લોકોની વખારો તો એક ખુણામાં હતી તેના તરફ શિવાજીનું લક્ષ પણ મધુ નહીં ફેંચ વખારો હતી અને તેના પર હલો થયેલો પણ ફેંચોએ નમ્રનાથી વર્ની પોતાનો બચાવ કર્યો. કારસ્કારનો એક તાર્કર સુનતાન તેના દીકરાએ ગાદી ઉપરથી ઉઘાડી મૂકવાથી ઔરંગઝેબને આશરે મુરત-મા આવી રહ્યો હતો. તેની પામે પુષ્કળ દ્રવ્ય હોવાનું જાણી શિવાજીએ તેના ઉપર દલ્લો કર્યો, અને તેમાં તેને ઘણો લાભ મળ્યો. એકંદરે આ વખતે ઘણું સોનું, રૂપુ અને જવાહીર મળ્યું.

હુબલીમાં અંગ્રેજોની વખાર હતી સન ૧૬૭૩ માં શિવાજી-એ એ શહેર લૂટ્યું. તે વખતે એ વખાર પણ લૂંટી. તેમાં ૭૮૯૪ હોનનું અંગ્રેજોને નુકસાન થયું. આ નુકસાન ભરી આપવા અંગ્રેજો-એ પાછળથી માગણી કરી, પણ શિવાજીએ સાફ જવાબ આપ્યો.

કે મારાં માણસોએ તમારી વખારને બિલકુલ ઈર્ષ્ય કરી નથી એટલે નુકસાની આપવાનું કાંઈ કારણ નથી. કંઈ થોડો માલ તેમણે લીધો હશે, પણ તેની કિંમત બસે રૂપિયાથી વધારે નહીં હોય.

અંગ્રેજોએ પછી મુંબઈમાં ચાણું કરી સુરત ધીમે ધીમે છોડી દીધું. મુંબઈમાં તેઓ સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરી શક્યા. ત્યાં તેમને મરેણાઓની ધાસ્તી પડી નહીં. મહારાષ્ટ્ર અને કોંકણના કિનારા ઉપર શિવાજીની સત્તા હતી તેથી તેને માન આપી ખુશ રાખવાની અંગ્રેજોને પણ જરૂર હતી. કેમકે અંગ્રેજોને જોઈતો માલ તે પ્રદેશમાંથી આવતો. સન ૧૬૭૨ માં પોર્ટુગીઝો ઉપર જ્યારે શિવાજીએ હલ્દો કર્યો, ત્યારે અંગ્રેજો બહુજ ગભરાયલા અને તેની સાથે તહ કરવાને એક વકીલ મોકલેલો. આ વકીલ મારફત અંગ્રેજોએ ૩૨૦૦૦ ની નુકસાની માગેલી, પણ શિવાજીએ જણાવ્યું કે ફરીથી તમે રાજપુરમાં વખાર નાખો અને જજીરાના સીંદીને હરાવવામાં મને મદદ કરો તો હવે પછી તમને ઈર્ષ્ય નહીં થાય. અંગ્રેજો સાથે આ પ્રમાણે મિત્રતા રાખવાની શિવાજીને જરૂર લાગેલી, કેમકે તેના પ્રદેશમાં વેપાર વધવાથી શિવાજીનું હિતવ્નન વધ્યું હતું અને મોઝલ લશ્કરને અંગ્રેજો આવવા દેતા ન હતા. પણ ઉપરની શરતો અંગ્રેજોને કબુલ ન થઈ. તેમણે ફરી વકીલ મોકલ્યો અને તેણે શંભાજી મારફત શિવાજીની ભેટ લીધી, પણ તેનું પણ કંઈ જાણવા જોગ પરિણામ આવ્યું નહીં.

રાજ્યાભિષેક વખતે સુરતની વખારના પ્રમુખનો પુત્ર તથા મુંબઈનો ડેપુટી કમિશનર હાજર થતો. કંપની તરફથી પણ બીજા બે અંગ્રેજ વેપારીઓ આવેલા હતા. શિવાજી સાથે તહ કરી કેટલીક સરતો ઠરાવી લેવાનો અંગ્રેજોનો વિચાર હતો. તેમણે સન ૧૬૭૪ માં તેટલા માટે એક ખાસ વકીલ મોકલ્યો હતો. પણ શિવાજી બહુ વ્યવસાયમાં હોવાથી એ વકીલને ઘણું રોકાઈ રહેતું પડેલું, અને તેની પ્રથમ મુલાકાત નારાયણજી પંડિતે લીધેલી. એ વકીલની માગણી એવી હતી કે (૧) જજીરાના સીંદી સાથે

શિવાજીએ સંધિ કરવી, તેને નસાડવા પ્રયત્ન કરવો નહીં અને (૨) અંગ્રેજોને વેપાર માટે સવલતો આપવી. એ 'માગણી' માટે નારાયણજીએ ધણા વિસ્તારથી શિવાજીનો ઉદ્દેશ તેને સમજાવ્યો અને સલાહ આપી કે શીદી માટે કંઈ પણ કહેવા જશો તો તે મહારાજ સ્વીકારશે નહીં અને તમારો ઘાટ બગડશે. માટે એકલા વેપારની વાત કરશો. તે માટે મહારાજની ઇચ્છા છે અને તેમાં તમે ફાવશો. નારાયણજીની સલાહ તેને યોગ્ય લાગી અને તેને તેણે એક વીંટી બક્ષિસ આપી. પછીથી એ વડીલની મહારાજ સાથે મુલાકાત થઈ. નારાયણજીની સલાહ પ્રમાણે તેણે મહારાજને નજર-રાણો કર્યો તથા સમ્રાજા મોટા અધિકારીઓને પોચાક વગેરે બક્ષિસો આપી. વેપાર સંબંધી તેની માગણી શિવાજીને ધણીજ ગમી અને યોગ્ય સરતો ઠરાવવાનું કામ તેણે પેસવા મારોપતને સોંપ્યું. સમારંભ વખતે એ વડીલ દરબારમાં પણ હાજર હતો. તેણે દરબારનું વર્ણન લખેલું છે. સમારંભ પછી કેટલેક દિવસે સરતો ઉપર સહીઓ થઈ અને વડીલ મુંબઈ પરત ગયો. એ સરતોમાં વિશેષ કલમો હતી. રાજપુરની લૂટ બદલ દશ હજાર હોન આપવાની તેમાં કલુશત હતી, પણ તે રકમ એક સાથે કે રોકડ આપવાતી ન હોતી. ત્રણ વર્ષ સુધી કંપનીએ દરવર્ષે પાંચ હજાર હોનનો માત્ર શિવાજી પાસેથી વેચાણ લેવો અને તે પૈકી અઢી હજાર રોકડા આપી બાકીના અઢી હજાર એ નુકસાની ચેટે વાળવા એમ ઠરાવેલું હતું. એટલું થયા પછી જ અઢી હજાર બાકી રહે તે રાજપુરની વખારની જગતમાંથી ધાળી આપવા સ્વીકાર્યું હતું. અર્થાત્ આ નુકસાની વસુલ કરવા રાજપુરની વખાર ફરી ચાલુ કરવાની અંગ્રેજોને ફરજ પડી. વળી દાબોણ, ચૌળા તથા કલ્યાણમાં પણ વખારો નાખવા ઠરાવ્યું. બરાહી રાજ્યમાં કાઈપણ ઠેકાણે અંગ્રેજો વેપાર કરી શકે અને તેના માલની વેચાણ કિંમત તેને ઠીક લાગે તેટલી રાખી શકે એવી છૂટ પણ તેમાં હતી. એવા માત્ર ઉપર શિવાજીએ અઢી-ટકાથી વધારે જગત લેવી નહીં,

એમ પણ તેમાં ઠરાવેલું હતું. વળી એવી માગણી હતી કે કંપનીનાં જે વહાણો કિનારે તૂટતા માલ હસ્તગત થાય તે માલ કંપનીને પરત આપવો, પણ તે માગણી શિવાજીએ કબુલ રાખી નહીં; કેમકે તેથી તેના સાર્વભૌમ હક્કને વાધો આવતો હતો. એટલું સ્વીકાર્યું કે વહાણ તૂટવાથી જે માણસો મળી આવે તેનું સંરક્ષણ કરવું.

એકંદરે આ સરતોમા ચાર મુખ્ય માગણી હતી:—(૧) મહારાજના પ્રદેશમાં અંગ્રેજોને વેપાર કરવા દેવો (૨) અંગ્રેજોના માલ ઉપર વિશેષ જકાત લેવી નહીં. (૩) અંગ્રેજ નાણું-મહેરો, રૂપીઆ અને પૈસા ચાલવા દેવા અને (૪) વહાણો તૂટવાથી મળી આવેલો માલ કંપનીને પાછો આપવો. આ પૈકી પહેલી બે કલમ શિવાજીએ કબુલ રાખી અને બીજી બે નાકબુલ કરી.

શીદી મુંબઇ ખંદરમાં પોતાનું ચાણું જમાવવા અંગ્રેજો પાસે વારંવાર માગણી કરતો, પણ શિવાજીની ધાસ્તીથી અંગ્રેજો તે માગણી સ્વીકારતા નહીં. બીજી બાજુ ઐમારંગજેખની પણ તેને ધાસ્તી હતી અને તેના શીદીને ટેકો હતો. સન ૧૬૭૭ માં શીદીએ બળજોરીથી મુંબઇમાં પડાવ નાખ્યો. અને ત્યાં રહી શિવાજીના પ્રદેશને હેરાન કરવા લાગ્યો. વળી તેણે ત્યાં રહીને એક બ્રાહ્મણને વશ કરીને તેની મારફત શિવાજીના રાજ્યના કેટલાક સારા બ્રાહ્મણોને ફોસલાવી બોલાવ્યા, અને તેને ખૂબ હેરાન કર્યા. શિવાજીને આ હકીકત મળતા તેણે કંપનીને સખત તાકીદ કરી, તેથી એકદમ કંપનીએ શિવાજીના મુલકને ઉપદ્રવ કરનારા ૧૧ માણસોને પકડી તેનો દેહાંત દંડ કર્યો અને બીજા કેટલાકને પકડી સેન્ટ હેલિના મોકલી આપ્યા. ફરી બીજે વર્ષે પણ શીદીએ એવોજ પ્રકાર કર્યો અને બ્રાહ્મણોને હેરાન કર્યા. શિવાજીએ તેથી ચીડાઇને શીદી ઉપર લરકર રવાના કર્યું, પણ તેથી કંઈ શીદી તાબે થયો નહીં. સન ૧૬૮૦ માં શિવાજીના મુલકમાંથી કેટલાક માણસોને પકડીને શીદી મુંબઇમાં વેચવા લાગ્યો. અંગ્રેજોને તેની ખબર પડતાં તેમાંથી ૨૧ માણસોને છોડાવી

તેમણે સ્વદેશ મોકલાવ્યા. છતાં અંગ્રેજો શીદીને પોતાના પ્રદેશમાં રહેવા દેતા એ શિવાજીને ગમતું નહોતું. તેણે તેટલા માટે ખાંદેરી બેટ કબજે લીધો, અને ત્યાં એક મજબૂત કિલ્લો કરી તેને દરિયાઈ મથક બનાવ્યું. અંગ્રેજોને એ ગમ્યું નહીં. તેમણે દાવો કર્યો કે પોર્ટુગીઝોએ એ બેટ મુંબઈની સાથે જ અમને આપેલો છે. પણ પોર્ટુગીઝોએ તેમની એ માગણી નાપાયાદાર કહી પોતાનો હક્ક જણાવ્યો. પછીથી અંગ્રેજોએ શીદી સાથે મિત્રતા કરી ખાંદેરી ઉપર હલ્લો કર્યો. મરેઠાઓએ પ્રથમ અંગ્રેજોને બેટ ઉપર આવવા દીધા અને પછીથી સવળાઓને એકદમ કાપી નાખ્યા. ફરી ૧૫ વહાણો તથા બસો માણસો સાથે બીજો હલ્લો થયો. એ વખતે ધણી આકરી લડાઈ થઈ અને બંને જાળુની બહુજ ખરાબી થઈ. પણ ખાંદેરી બેટ અંગ્રેજોને મળ્યો નહીં.

ખાંદેરી અને ઉંદેરી એ બંને બેટો ઉપર રહીને મુંબઈ જતા આવતાં વહાણો ઉપર દેખરેખ રાખી શકાય છે તેથી તે બંને કબજે લેવા અંગ્રેજોની બહુ જ ઉત્કંઠા હતી. લડાઈ કરી તે કબજે લેવા અહીંના અંગ્રેજો વારંવાર વિલાયત લખતા, પણ સાચી સ્પષ્ટ જવાબ મળતો કે, ‘એ માટે લડાઈ કરવી ઠીક નથી. વળી એવી લડાઈએ કરવાને આપણી પાસે પુરતું બળ નથી, અને તેથી આપણને લાભ પણ નથી.’ મુંબઈના અંગ્રેજોને આવા જવાબથી બહુ લાગી આવતું, અને તેથી ફરી ફરીને તેમણે લખેલું કે, ‘આ દેશના લોકો કહે છે કે તમે અંગ્રેજો બડાઈ શું મારો છો? તમે કંઈ ધાડ મારેલી છે? તલવારના બળે તમે કયો મુલક લીધેલો છે? તમારો હુકમ કાણ માને છે? અને તમારી પાસે છે પણ શું? કય લોકોએ તો તમને હરાવ્યા જ. પોર્ટુગીઝોએ કંઈ બહાદુરી બતાવેલી છે, પણ તમારી તો સૌ મરકરી કરે છે! મુંબઈ પણ તમે છતીને ક્યાં મેળવ્યું છે? અને તેને પણ સંભાળી રાખવાની તમારામાં ક્યાં સત્તા છે? બાકી તમે ડોળ કરો છો અને અમારા રાગની ખરોખરી દાખવો છો!’

શિવાજી તે પછી લાંબી મુદત જીવ્યો નહોં. છતાં તેણે તેટલા દુઃખ વખતમાં પણ અંગ્રેજો ઉપર એટલો દાબ બેસાડ્યો કે ખાંદેરી સેવાનો નામ તેમણે છોડી જ દીધો, અને શીદોની મદદમાં મોકલેલું લશ્કર પરત ખેલાવી લીધું. સન ૧૬૮૦ માં શિવાજી સાથે ફરી સંધી થઈ તેમાં સ્પષ્ટ ઠર્યું કે શીદોને મુંબઈના બંદરમા બિલકુલ આશરો આપવો નહોં. વળી ૧૬૭૪ માં કરેલી સરતો પણ એ વખતે ફરી કાયમ કરી.

શિવાજીની ધારતી અંગ્રેજોને ઘણી હતી. એ સંબંધી ઉલ્લેખ કંપનીના ઇતિહાસમાં ડગલે ડગલે મળી આવે છે. કેમકે પછુ મરાઠા સરદાર આવે કે તે શિવાજી જ આવ્યો એમ અંગ્રેજોને લાગતું. તેમને શિવાજી એ નામ સામાન્ય થઈ પડ્યું હતું. સન ૧૭૦૩ માં સુરતના અંગ્રેજ વેપારીઓએ ડાયરીમાં લખેલું છે કે, " શિવાજી ફરી સુરત ઉપર આવે છે. તેનું લશ્કર તો અગાઉથી જ સુરતની આસપાસ ગોળીબાર કરી રહ્યું છે. " આ બીતિથી તેમણે સુરતના ચાણુની મજબુતી કરાવી. એ વખતે કેટલાક અંગ્રેજ કારકુનોએ લોકરી કામ કરવાની ના પાડી તેથી તેમને શિક્ષા પણ કરી. આ બધો પ્રભાવ શિવાજીના નામનો. બંગાળના અંગ્રેજ વેપારીઓને તો શિવાજી અમર લાગેલો. સન ૧૬૮૦ માં શિવાજીના મરણની ખાતમી જ્યારે મુંબઈથી કલકત્તા પહોંચી, ત્યારે લાંચી એવો જવાબ આવ્યો કે, " શિવાજી એટલી વખત મર્યો છે કે તે અમર છે એમ લાગ્યા કરે છે. " તેના મરણની હકીકત ખરી ન લાગવાનું કારણ એ કે તેને જ્યાં ત્યાં વિજય જ મળ્યા કર્યો હતો, અને તેના પછી પણ ઘણા વખત સુધી મરાઠાઓનો વિજય જ ચાલુ રહ્યો. શિવાજીએ બનતાં સુધી અંગ્રેજોને દુલબા નથી. બીજાઓને વિના-કારણ દુઃખ દેવું અથવા તેમનું દ્રવ્ય હરી લેવું એ તેનો ઇરાદો જ નહોતો. તેનો મુખ્ય ઇરાદો સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો હતો. તે કામમાં તેની આડે આવનારા જે મોગલ, વિજયપુરકર, તથા શીદી વગેરે

હતા તેને તેણે શત્રુ તરીકે ગણેલા અને તેનો પરાલભ કરવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો. અંગ્રેજોની એ બાબતમાં આડખીલી નહોતી. સ્વરાજ્ય સ્થાપનામાં ખીજ જરૂર પૈસાની હતી. લશ્કરો રાખવામાં, કિલ્લાઓ બાંધવામાં અને સાધનો મેળવવામાં, પૈસાનો પુષ્કળ ઉપયોગ હતો, એટલે પૈસો મેળવવા તેણે પ્રયત્નો કરેલા. પરંતુ તે પણ બને ત્યાં સુધી ન્યાયપૂર્વક અને સશુરાધથી મેળવવાનો જ તેનો નિર્ણય હતો. કોઈ પણ ધનસંપન્ન શહેર ઉપર સવારી કરી તે તેના ગભ પ્રમાણે ચોક્કસ રકમ માગતો અને તે તેને મળી જાય તો કોઈને પણ કશો ઉપદ્રવ કરતો નહોતો. બનનાં સુધી લઝાઈનો પ્રસંગ આવવા દેવો નહોં, થોડું નુકસાન પણ વેડી લેવું એવો તેનો નિયમ હતો. આમ હોવાથી અંગ્રેજો સાથે તેને લઝાઈ કરવાનો પ્રસંગ જ આવ્યો નહોં, એથી ઉલટું અંગ્રેજો સાથે તેણે મિત્રતા બાંધી. અદારમાં શતકમાં હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરનારાં જે બળો હતા તેમાં અંગ્રેજોની જે ગણના હતી, તેવી સપ્તમા શતકમાં—શિવાજીના વખતમાં— ન હોતી. એટલે શિવાજીને તેની બીતિ ન હોતી. ઉલટું, અંગ્રેજો સારા વેપારીઓ હો અને દૂર દેશથી આપણા દેશમાં વેપાર કરવા આવી આપણને સારો લાભ આપે છે, એમ વિચારી શિવાજીએ તેનું સ્વાગત કરેલું. એ પ્રદેશમાં તે વખતે બીજા કોઈ એવા વેપારી ન હોતા અને દૈયત કંગાલ હતી. અંગ્રેજોના આવવા પછી તેમની દોલતમાં વધારો થયો તથા રાજ્યની શાંતિ થવાથી ખેતી વગેરે પાકમાં પણ સુધારો થયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દક્ષિણ દિગ્વિજય અને આખર.

(૧) આદિલશાહી સાથે અણુખનાવ.—(૧૬૭૨-૧૬૭૬)
વિજયપુર સાથે શિવાજીએ સલાહ કરી તે પિતૃવચન ગણીને
છેવટ સુધી તેણે પાળી વચમા મોગલોની ખટપટથી બંને વચ્ચે કંઈક
બગડેલું, પણ તે વધારે વખત ચાલેલું નહીં સન ૧૬૭૨ માં અમી
આદિલશાહ મરણ પામ્યો, ત્યાં સુધી શિવાજીને તેમના તરફથી કંઈ
અડચણ પણ થઈ નહીં એના મરણ પછી બહુ ગોઠાવો થયો. નવીન
આદિલશાહ સગીર વયનો હતો અને તેનો સેનાપતિ બહિસોલખાન
પણ શિવાજીનો વિરોધી હતો. તેણે દિલ્હીના આદિલશાહની મદદ
લઈ શિવાજીને દબાવવા તખવીજ આદરી, આ વખતે મોગલો સાથે
શિવાજીને લડાઈ ચાલતી હતી તેણે વિશાળગઢ ઉપર મોટું લશ્કર
એકઠું કરી પન્નાળા કબજે કર્યો.

(ક) હુગલીની લૂટ—વિજયપુરના લશ્કરને બીજી બાજુ
રોકવા આન્નાજી દત્તે હુબલી ઉપર ચડાઈ કરી અને તે લૂટ્યું. એ
શહેરનો વેપાર ધણો હતો અને તે સંધન હતું. સુરત કરતા પણ
ત્યાંથી વિશેષ દ્રવ્ય મળ્યું અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ અને ડચ વગેરે યુરોપીયન
લોકોની ત્યાં વખારો હતી તે દરેક પાસેથી તેણે ખંડણી લીધી અને
વાઈથી લુંગલદ્રા સુધી તથા સમુદ્ર કિનારાથી વિજયપુરની હદ સુધી
મરાઠી સત્તાનો ફેલાવો કર્યો.

(ખ) ઉંબરાણી તથા જેસરીની લડાઈઓ—શિવાજીને
દરાવવા બહિસોલખાન મોટા લશ્કર સાથે નીકળ્યો. તેના તરફ
શિવાજીએ પ્રતાપરાવને મોકલ્યો તે બહિસોલખાન ઉપર સીધો ન જતા
મુલક લૂટતો લૂટતો ઠેઠ વિજયપુર પહોંચી ગયો. બહિસોલખાન તો
પન્નાળાને ઘેરા ધાલી પડ્યો હતો તે હવે ઘેરા ઉઠાવી વિજયપુર
બચાવવા આવ્યો. પ્રતાપરાવ તે વખતે તેનો રસ્તો અટકાવી બેઠો.

બનેની મુલાકાત ઉબરાણી આગળ થઈ અને બે પહોર સુધી કટા-
કટીની લડાઈ ચાલી. બહિસોલખાનને પાણી પણ મળી શક્યું નહોં
તેથી તેણે આજીજી કરી પ્રતાપરાવનું શરણુ માગ્યું અને મરાઠાઓની
આડે ન આવવા કબુલ કર્યું. પ્રતાપરાવે ઘણી ઉદારતા દર્શાવી તેને
જવા દીધો. મોગલો સાથે લડાઈ ચાલુ હતી તેથી વિજયપુરની લડાઈ
એટલેથી જ સમેટવી પ્રતાપરાવને ઠીક લાગી. પણ એમ કરવામાં
તેણે બહિસોલખાનને ઝોળખ્યો નહોં. વિજયપુર દરબારમાં શિવાજી
સાથે ખાસ ખટપટ કરનાર એજ હતો અને શિવાજી તેને બરાબર
જાણતો હતો. તેણે પ્રતાપરાવને દપકો આપી જણાવ્યું કે તેની સંપૂર્ણ
ખોડ બુલાવ્યા સિવાય મને મોઢું બતાવવું નહોં. પ્રતાપરાવને પણ
પછી ખાત્રી થઈ. બહિસોલખાને પોતાનું વચન બિલકુલ પાળ્યું નહોં.
તેણે તરતજ મરાઠી મુલકનો ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો. પ્રતાપરાવ તે
સાંભળતાં જ તેના ઉપર જોસબેર ચઢી આવ્યો અને ગુસ્સામાં તે
ગુસ્સામાં વ્યવસ્થા પણ બરાબર ન કરી અને એકદમ હલ્લો કર્યો.
એ હલ્લો નિષ્ફળ ગયો અને તેમાં તે પોતે તથા તેના કેટલાક વીરો
મરાયા. બહિસોલખાનના લશ્કરે આ વખતે મરાઠી લશ્કરને ઘણું જ
હેરાન કર્યું. સુભાએ તે જ વખતે હુંસાજી મોહિતે નામનો એક
મરાઠા સરદાર તે ભાગમાં કંઈ સામે નીકળ્યો. તેને પ્રતાપરાવના મરણ-
ની ખબર પડતાં જ તે એકદમ ચઢી આવ્યો. મરેઠી લશ્કર તેથી
હિંમતમાં આવ્યું અને ઘણા જ જોરથી તેણે વિજયપુરના લશ્કર
ઉપર હલ્લો કર્યો. પરિણામે એ લશ્કર હારીને વિજયપુર તરફ નાસી
ગયું. આ લડાઈ ૧૬૭૪માં જોસરી આગળ થઈ. સંતાજી મોગપડેએ
તથા ધનાજી જાદવે એ વખત ઘણી બહાદુરી બતાવી.

આ રીતે વિજયપુરના લશ્કરનો નાશ થયો, અને શિવાજીને
બધી બાતમી મળી. પ્રતાપરાવ માટે તેને ઘણું જ લાગ્યું. રાજ્ય-
સ્થાપનામાં પ્રતાપરાવ અને તાનાજી માલુસરે એ બંનેએ ઘણી મદદ
કરેલી હોવાથી એ બંને થોડી જ મુદતમાં મરણ પામતાં તેને બહુ

દુઃખ થયું. પ્રતાપરાવની દીકરી જાનકીબાઈ સાથે પોતાના પુત્ર રામરામનું લગ્ન કર્યું અને હુંસાજના પરાક્રમ માટે તેને હુંબીરાવનો ઇલકાબ તથા સેનાપતિપદ આપ્યું.

(ગ) વિજાપુરનું સંરક્ષણ—અહિલોલખાને વિજાપુર જઈ વજીર અવાસખાનને ઠાર માર્યો, પણ દરબારમાં તેનું વજન પડ્યું નહોતું. રૈયત પણ તેને ચાહતી નહોતી. બીજા બાજુ મરાઠી સરદારો વારંવાર ચઢી આવતા અને મુલકને ઉપદ્રવ કર્યા કરતા. અહિલોલખાનને મોગલ સુબા દિલીરખાનની મદદ હતી અને તેનો ઇરિદો શિવાજીનો પરાભવ કરવાનો હતો. પણ તે પાર પડ્યો જ નહોતો. દરમિયાન શિવાજી રાજ્યવ્યવસ્થામાં તથા અલિપેકની તબવીબમાં રોકાયો એટલે વિજાપુર જીતવાનું લખાયું.

સન ૧૬૭૭ માં શિવાજીએ કુર્ણાટક ઉપર ચડાઈ કરી. તેને દૂર ગયેલો જાણી વિજાપુર અને મોગલે એકસંધી કરી. શિવાજીએ રાજ્ય સ્થાપ્યું, જ્યાં ત્યાં યશ જ મેળવ્યો, અને થોડા સમયમાં રાજ્યનો વિસ્તાર થયો કર્યો, એ તેમનાથી સદન થયું નહોતું. અને સધળા મુસલમાનો તેમની સાથે આ વખતે બિઠ્યા. પણ શિવાજી અતુર હતો. તેણે બધાની સામે એકા વખતે લડાઈ કરી નહોતી. દરેકને મટિ જૂદો જૂદો પ્રસંગ લીધો. વિજાપુરમાં પઠાણ અને શીદીના બે પક્ષ હતા, પઠાણનો મુખી અહિલોલખાન અને શીદીનો મુખી મસ-ઉદ-ખાન હતો. મોવળકોંડાના કુતુબશાહ પાસેથી ખંડણી લીધેલી હોવાથી તે પણ આ સંપર્માં સામેલ થયો. પરંતુ કંઈ કંઈ અડચણોથી તેઓ ફાવી શક્યા નહોતો. મોગલ સેનાપતિ હસલામખાન સન ૧૬૭૬ માં વિજાપુરની લડાઈમાં મરાયો, અને સન ૧૬૭૭ માં અહિલોલખાન પણ મરણ પામ્યો. એજ સાલમાં મોગલ સુબા તરીકે શાહજહાં મોહાજીમ આવ્યો. તેણે જ્યાં જોઈવળું બદલી નાખી. ઈશ્વરજીએ છોડે અંતઃકરણથી વિજાપુરને પણ તોડવાનો હતો. શિવાજીને હરાવવા પૂરતી જ તેણે તેની સાથે મિત્રતા કરી હતી.

તેથી તે વધારે વખત ચાલી નહીં. શિવાજીએ તાંબવર ઉપર ચડાઈ કરતાં કુતુબશાહની મુલાકાત લીધી અને યુક્તિથી તેને પોતાના પક્ષમાં વાળી લીધો. મસ-ઉદ-ખાનને મોગલો તરફથી જોઈએ તેવી મદદ મળી નહીં અને શિવાજીએ એટલી હેરાનમતી કરી મૂકી કે કાયર ચઢને તેણે પણ શિવાજી સાથે મિત્રતા બાંધી. વિઝપુરની ફૈયાત એ વખતે ઘણી જ હેરાન હતી. ચીમતાજીએ શહેર લૂટ્યું હતું, અને મસ-ઉદ-ખાને આજીજી પૂરતું વિઝપુરનો જવાબ કરવા શિવાજીને જણાવ્યું. શિવાજીએ તેને પૂરતી મદદ કરી. મોગલો એથી ચીડાયા, અને ઘણા જોરથી તેણે વિઝપુર અને તેના મુલકને હેરાન કરવા માંડ્યું. તેમનો ઈરાદો શિવાજી, કુતુબશાહ અને વિઝપુર ત્રણેને તોડવાનો હતો. પણ શિવાજીએ વિઝપુરને ઘણી જ મદદ કરી. માણસો, સાધનો વગેરે મુખલકે આપ્યું. આથી તેમને બહુ સમવડ થઈ. એથી ઉલટું, મોગલ લશ્કરને સાધન સામગ્રીની ઘણી જ મુશ્કેલી પાડી. પરિણામે કાયર ચઢ મોગલોએ પણ તહની માગણી કરી. બીજી બાલુ શિવાજીના લશ્કરે છેક ઐરંગાબાદ સુધીના મોગલ મુલકે લૂટ્યો, અને ચારે બાલુ મોગલ પ્રદેશમાં લૂંટફાટ ચલાવી મૂકી. પુષ્કળ લૂટ મેળવી અને વરાડ, ખાનદેશ તથા બાગલાણ પ્રાંત લગભગ ઉજડ કરી મૂક્યા. ૧૨૦૦૦ ઘોડા તથા લાખો રૂપિયા એ વખતે મળ્યા. વિઝપુરનો જવાબ કરવા માટે મસ-ઉદ-ખાને શિવાજીનો ઘણોજ ઉપકાર માન્યો અને વસ્ત્રો, જવાહીરો, હાથી, ઘોડા વગેરેનો નજરાણો મોકલ્યો. બાદ બંને વચ્ચે તહ થયો, તેમા કેટલાક મુલક ઉપરનો પણ હક્ક આદિલશાહે છોડી દીધો. મોગલ લશ્કરે ગોવળ-કોડા ઉપર પણ ચડાઈ કરી. પણ તેમાં થય મળ્યો નહોં. શિવાજી તે સાંભળી કુર્ણાટકમાં બહુ ન રોકાતાં બહુ ઉતાવળે મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો અને કુર્ણાટકની કામગિરી રઘુનાથપંત, સંભાજી ભોંસલે, હંબીરરાવ તથા ધનાજી જાધવને સોંપી. વ્યકોજની તકરાર પછીથી કાગળપત્રથી પતાવી.

(ઘ) સાવનૂરની લડાઈ (૧૬૭૮-૭૯)—કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રાની વચ્ચેના ભાગમાં યુસુફખાન માયણા નામે એક વિગ્નપુરનો સરદાર બંદોબસ્ત રાખતો હતો. શિવાજીએ તે ભાગના લોકોની ફરિયાદ સાંભળી ત્યાં નવીન કિલ્લા બંધાવ્યા અને કેટલાક ચાણુ મૂક્યા. માયણાને તે ગમ્યું નહીં. તેની રૈયત તેને ચાલતી નહોતી, તેના જૂલમથી કંટાળી ગઈ હતી સ્વરાજ્યસ્થાપન થયા પછી તે લોકોએ શિવાજીને જણાવ્યું કે તમે આવીને અમને આ મારામારી છોડવો. શિવાજીએ તે ઉપરથી થોડા માણસો સાથે હુંબીરરાવને મોકલ્યો. માયણા તેના ઉપર મોટા લશ્કર સાથે ચડી આવ્યો. પણ હુંબીરરાવે એટલી બડાહુરી બતાવી કે માયણાના માણસો છક જ થયા. હુંબીરરાવની તલવાર આગળ તેમનું કાંઈ જ આશ્ચર્ય નહીં, અને ઘણા માણસોનો નાશ થતાં તેઓ નાસી છૂટ્યા, તથા માયણા પકડાયો. આ વર્તમાન વિગ્નપુર પહોંચતા તેમણે માયણાને, છોડવવા ત્યાંથી મોટું લશ્કર મોકલ્યું. હુંબીરરાવ તે જાણતો જ હતો. સાવનૂર આગળ એ બંને વચ્ચે લડાઈ આવી ચાર ધડી સુધી તથવારો ખૂબ જોસથી ઉઠ્યા, પણ છેવટે વિગ્નપુરનું લશ્કર હાર્યું અને તેમણે સરણુ માગ્યું, પણ હુંબીરરાવે તે સ્વીકાર્યું નહીં. તેણે કાપાકાપ કરી મૂકી તેટલામાં હુંબીરરાવની મદદે ધનાજી બંધવ આવી પહોંચ્યો. બંનેએ મળી વિગ્નપુરના લશ્કરને પુષ્કળ હેરાન કર્યું. માણસે માણસ છૂટા થઈ ગયા અને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારવા લાગ્યા. એટલી તોળા પોકારાવી કે ફરી મરાઠા લશ્કરની સામે ન જુઓ. શિવાજીને આ બંધી હકીકતની વિગતવાર માહિતી મળતાં તેણે ઘણી જ સાબાશી આપી અને સરદારોની ધટતી કદર કરી.

(૨) સાવિત્રીબાઈ તથા દાદાજી રઘુનાથ—શિવાજીએ કુર્ણાટકના બંદોબસ્ત માટે જે માણસો રોકેલા, તેમાં એક દાદાજી રઘુનાથ નામનો પ્રજા સરદાર પણ હતો. તેણે કેટલાક ચાણુદારોને જીતીને તાબે કરેલા. તેમાં બેલવાડી (બલ્લાહી) ની હકી-

કત ખાસ જાણવા જે-રી છે ત્યાના કિલ્લા ઉપર ચેસ પ્રભુ નામે એક ચાણુદાર હતો, અને તેને જીતવા દાદાજીએ તેના ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો તથા મહિના ઘેરો ચાલ્યો, પણ કિંગો હાથ આ ગે નહો દાદાજીએ હેવટ દગો કરી કિલ્લાની અંદરના મકાનોને આગ લગાડી અને એ આગ જુકવવા અંદરના માણસો મુ થાયા તે વખતે અચાનક તેના પર ડાપો માર્યો એ વખતે બેઉ પક્ષ તરફથી ઘણી જ જુસ્માબેર લડાઈ થઈ પણ તેમા ચેસ પ્રભુ માર્યો ગયો દાદાજીને લાગ્યું કે હું ફાળ્યો, પણ તેટલામા જ ચેસ પ્રભુની સ્ત્રી સાવિત્રી બાઇ તેના પતિની તનવાર હાથમા થઈ ઘોડા ઉપર સવાર થઈ તેના માણસોને ઉશ્કેરતી બહાર આવી બે પહોર સુધી ઘણી જ બહાદુરીથી તેણે લડાઈ ચલાવી અને એ સ્ત્રીની બહાદુરી જોઇ માણસોમા પણ ધણજ શૌર્ય આ મુ તેના હલ્લાથી દાદાજીને પાછા હલ્લુ પડ્યું પણ ફરી તેણે હલ્લો કર્યો અને બાઈના ઘોડાને પગ ભાગી નાખ્યો બાઇને પણ ડામો હાથ તૂટતા તે બેગર થઇ નીચે પડી ગઇ એટલે દાદાજીએ તેને ઘેરી તક પકડાવી લીધી એ ગીતે એ મિલ્યો કબજે થયે અને સઘળા ધન મંપત્તિ સાથે તે બાઇને શિવાજીની પાસે આણી શિવાજીએ સાવિત્રી બાઇને બહાદુરી માટે બહુ જ માન આપ્યું અને આ મગડી ગજવનું અબીદ ચિન્તન કરવા સરાહ આપી તેની નીમણુક બાંધી આપી અને તેને બેલવાડી પાછી પહોચાડી

(૩) હુનમંતેનું કારસ્થાન (૧૬૭૬-૭૮)—આગળ જણાવવામા આ મુ છે કે દાદોજી કોંડદેવ અને નારોપત હુનમંતે એ બે કારકુનો શાહજીના તરફે પુનાની જગીર સંભાળતા હતા શાહજી કર્ણાટકમા આવ્યા, તે વખતે દાદોજીને પુનામા રાખી હુનમંતેને પોતાની સાથે લીધો એ હુનમંતે અત્યંત રાજનિષ્ઠ અને મુક્તદી હતો નિજમશાહીમા મલિકબરના હાથ નીચે તે રજવાયો હતો મલિકબરની કારકિર્દી એટલે લોકોને રાજ્યકારબાર શીખવાની એક શાળા જ હતી શાહજી, સાબાજી અનંત, દાદોજી કોંડદેવ

વગેરે અનેક પુરુષો એ શાળામાં શિક્ષણ લઈ તૈયાર થયા હતા એ હનમતે ઇસ ૧૬૩૮ માં શાહજી સાથે કુર્ણાટકમાં આવ્યો ત્યાં કામ કરતા તે ૧૬૫૩ માં મરણ પામ્યો તેને બે પુત્ર હતા રઘુનાથ અને જનાર્દન મોગે રઘુનાથ તેના પિતાની કામગિરી બાંધવવા લાગ્યો તાંબવરનો પ્રદેશ જતાયા પછી તેની વ્યવસ્થા એ રઘુનાથે જ કરી મરાઠી રાજ્ય છેક દક્ષિણ ખૂણા સુધી વધારી જવાની તેની ખાસ ખાએણ હતી અને શાહજી તથા વ્યકોજનાં જત્ર નીચે તેણે તે માટે બનતો પ્રયત્ન કર્યો કર્યો પણ શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક થયો તે અગ્સામાં વ્યકોજ સાથે તેને કેટલોક મતભેદ થયો વ્યકોજ બીજાઓને નાદે ચાલવા લાગ્યો તે રઘુનાથને મર્યુ નહીં અને રઘુનાથ ધણો જુનો અનુભવી હોવાથી વ્યકોજને ભારે પડવા માડ્યો છેવટે ઇસ ૧૬૭૫ માં વિરોધ વધી પડ્યો અને રઘુનાથને ત્યાંથી છૂટવું પડ્યું તે ત્યાંથી છૂટીને શિવાજી પાસે આવ્યો અને તેણે કેટલાક કામો એવા કરી આપ્યા કે શિવાજી ની તેના ઉપર પ્રીતિ થઈ તેણે શિવાજીને કુર્ણાટક ઉપર ચડાઈ ગવા પ્રેરણા કરી શિવાજીને તે પ્રદેશ લેવા ઇચ્છા હતી, પણ વ્યકોજ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાને કાર્ષકારણ જોઈતું હતું, તે રઘુનાથે પૂર પાડ્યું શાહજીની કુર્ણાટકની જગીરમાં વ્યકોજ પાસે ભાગ માગવો એવી સલાહ રઘુનાથે આપી, અને તે નિમિત્તે કુર્ણાટક ઉપર સવારી કરવાનું શિવાજીએ જાહેર કર્યું બતાવવામાં આવેલું આ કારણ જો કે યોગ્ય નહોતું, કેમકે કુર્ણાટકની જગીરમાંથી વ્યકોજ પાસે ભાગ માગવામાં આવે, તો પુનાની જગીરમાંથી તેને ભાગ કેમ ન મળે ? શાહજીએ આવી તકરાર ન થાય તેવી તજવીજ પ્રયત્નથી જ રાખેલી હતી. પુનાની જગીર સ્વતંત્ર થયું શિવાજીને આપી હતી અને વ્યકોજને માટે તેનાથી દૂર અંતરે કુર્ણાટકમાં બીજી જગીર મેળવી આપી હતી વ્યકોજને શિવાજી ને જિજ્ઞાસા ભવિષ્યમાં અડચણ ન કરે તેટલા માટે જ

શાહજીએ આ ગોઠવણ કરેલી હતી અર્થાત્ શિવાજીએ દર્શાવેલું
ઠારણ વ્યાજખી નહોતુ, અને તે તને પણ તેમ લાગેલું નહીં હોય
માત્ર લોકોને ખતાવવા સાર તે કારણ તેણે આગળ ધર્મ દર્શાવેલો શિવાજીનો
વાસ્તવિક ઉદ્દેશ એ હતો કે કર્ણાટક જેવો મોટો પ્રાંત સ્વરાજ્યમાં
મેળવી દેવો, વિજયપુરને નબળું પાડવું અને મરેડી રાજ્યની હદ
વધારવી. એટલે તેણે ૧૬૭૭ માં રઘુનાથને સાથે લઈ લાખ પોણા
લાખ લશ્કરથી કર્ણાટક ઉપર ચઢાઈ કરી

રઘુનાથે શિવાજી પાસે આવતા પહેલાં વિચાર કરેલો કે હાલ
વિજયપુર અને મોગનો સાથે લડાઈ ચાલી રહી છે તેથી કદાચ
શિવાજી કર્ણાટક ઉપર ચડવા તૈયાર થશે નહીં તેટલા ભારે તેણે
એક બીજી પણ યુક્તિ કરી તેને ધાર્યું કે જો ગોવગઢોડાના કુટુમ-
શાહ અને શિવાજીની મૈત્રી થાય તો શિવાજીને આ ચાનતી લડાઈ
માં કેટલીક મદદ મળે ગોવગઢોડાના કારભારી મહંમદ તમારકત
તેણે આ ખેત માધવા ધાર્યું તેણે સમજાવ્યું કે મોગનો ગોવગઢોડા
ઉપર ચડી આવવાના છે, અને વિજયપુર તેને મળેલું છે આવે
વખતે જો શિવાજી સાથે મિત્રતા હશે તો તમારો બચાવ થીક થશે.
આ હપ્તેત તેમને ખરી લાગી અને તેમણે હા પાડી

(૪) કુટુમશાહની મિત્રતા.—મોગલોની ધારતીથી મ ન-
પત શિવાજી સાથે મિત્રતા કરવા ઇચ્છતો હતો એટલે તેને રઘુ-
નાથ દ્વારા ઇચ્છિત મળ્યું રઘુનાથને તેણે ધણુ માન આપ્યું, કુટુમ-
શાહની મુલાકાત કરાવી અને કુટુમશાહ પણ રઘુનાથની વાતચીત-
થી અત્યંત પ્રસન્ન થયો પરિણામે કુટુમશાહે નાધિ કરવાનું તથા
શિવાજીની મુલાકાત લેવાનું સ્વીકાર્યું રઘુનાથ તે પછી શિવાજી-
ને મળ્યો અને સવળી ટકીકત નિવેન દરી શિવાજીને એ બહુ
જ ગમ્યું મોગનોને ધુસવા ન દેવાનો પોતાનો ઇરાદો આ રીતે પર
પડતો હોવાથી તેને બહુ મતોર થયો પણ તે વાત યમ રૂ-
સોને જણાવ્યું કે વ્યંકાજી પાસે લાગ લેવા કર્ણાટક નવન

પછી રાયગઢ જઈ તેણે આત્મ મંડળીની મલાહ લીધી અને કણ્ડા-
ટક જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગોવળકોઠાની જિંદગી આ વખતે
ધણી ખરાબ હતી ગળના હાથમા કંઈજ સત્તા ન હતી લોકો
જુલમથી કંટાળી ગયા હતા. પરાભ્યનો કોઈ પણ માણસ આવે
કે રાગ તેને ખુશી કરીને જ રસ્તે પાડતો પોર્દુગીઝો અને વજ્ર દા-
ઓ પણ તેને ડરાવતા શિવાજીએ પ્રથમ ગોવળકોઠાને હાથમા
લેવા માટે હૈદરાબાદ જવાનું ધાર્યું. રઘુનાયપત અગાઉ ગયો. તેની
સાથે નિ. ૧૭ રાજા તથા પ્રહાર નિગજ વગેરે તરીકે ગયા.
શિવાજીની સાથે લશ્કર વગેરે પુષ્કળ મરંજમ હતો રસ્તામા ખંડણી
વગેરે ઉવગવના આવી તેણે પાંચ છ ગાઉ ઉપર મુકામ નાખ્યો.
ત્યાં કુતુમશાહની આગાથી અમીર ઉમરાવોની સાથે મદનપંત તેમની
મુલાકાતે આવ્યો. લશ્કર માથે મહારાજ આવવાથી લોકોમા ભીંતિ
પ્રમરી કે એ ગુન્ય જીતવા આવે છે. પણ મદનપંતે સૌને તે માટે
ખાતરી આપી.

મદનપંતે વિગેજમા માને એમ પણ જણાવ્યું કે આ વખત-
મા શિવાજીની મદદ હશે તો જ આપણું રાજ્ય ટકી શકશે
શિવાજીએ પણ પોતાના લશ્કરને સખત તાકીદ કરી કે રેયનને
કાંઈએ જરા પણ ત્રામ આપવો નહીં. તે માટે તેણે કેટલાકને કડક
શિક્ષા પણ કરી લોકોના મન તેથી શાંત થયા. પછી ધણા દાંડમાડ-
થી શિવાજીની ગોવળકોઠામા પધરામણી થઈ. કુતુમશાહ તેની સાથે
ખરાખરાઆ તરીકે બેઠયો; અને ધણા માનપાનથી તેને તથા તેના
માણસોને બહુ દિવસ સુધી રાખ્યા. શિવાજીએ પણ શાહ અને તેના
માણસોનું ઘણું માન સાચવ્યું અને બંને બાજુ ધટતી બેટા પણ
અપાઈ. આ રીતે બંને પક્ષ વચ્ચે સારો સ્નેહ જામ્યો અને તદ
થયો તેમા એવું દંડુ કે કણ્ડાટક ઉપરની શિવાજીની ચાંદીમા તોપો
વગેરેની બધી મદદ આપવી, અને જીતેલા મુલકમાથી અર્ધો ભાગ
કુતુમશાહને આપવો. વળી હવે પછીના પ્રસંગે એકબેકને મદદ કરવી

એમ પણ હું મોગનો દક્ષિણ પ્રદેશ જતવા ચડી આવેલા છે તેને
દૂર કરવા એકમેકે પૂર્ણ સપાયા આપી એમ પણ હું

(૫) કણ્ઠાટકની ચલાઇ અને વ્યંકોણ:—હૈમરાખાદયી પત્રી
કણ્ઠાટક તરફ પ્રયાણ કર્યું રમ્તામા પ્રેમળ મુકામે આનંદાવ દેશ-
મુખની મુલાકાત થઇ અને તેણે પાંચ લાખ હોનની ખડ્ડી આપવા
સ્વીકાર્યું ત્યાંથી શ્રી શૈનમનિકાલુન અને નિવૃત્તિ સગમની તીર્થ
યાત્રા કરી હુંગલદાને તીરે ઘાટ, મંદ, ધર્મશાળા વગેરે બાધી ધર્મ
દાન કરી સનારી મદ્રાસ ઉપર ચઢને જીજ પ્રાતમા આવી (૧૬૭૭).
તે પહેલાં વેયોરનુ ચાણુ કમળે લેવા વરકર મોકલુ હતુ અને તેણે
તે કિંતો રમ્તગત કર્યો હતો જીજ કિંલા ઉપર એ વખતે
વિજયપુરનો અખરખાન કરીને અમલદાર હતો તેના આ પુત્રાએ
શિવાજી સામે ટકી શકાશે નહીં એવુ સમજી તે કિંચો ગધુનાથ-
પતને ખાની કરી આખો શિવાજીએ તેની હવાનદ્વારી રામજી
નનગેને સોંપી અને વિઠ્ઠન ચિલદેવ ગમડને ત્યાંનો સુગો નીમ્યો
મદારાજની પેઠે અહીં પણ જમીનની માપણી, પ્રતનારી અને
આકારણીની પદ્ધતિ શરૂ કરી કેટલાં વખત પત્રી એ પ્રાતની મુમે-
દારી શિવાજીએ પોતાના જમાઇ હુરજી રાજે મનાડકને મોપી તેણે
એ પ્રાતનો બદોમજ બહુ જ મારી રીતે રાખ્યો તેની સુ વચ્ચાને
પરિણામે જ તે પ્રાત લવિખ્યમા રાજરામને ધણો ઉપયોગી થયો.

કણ્ઠાટકની આ લડાઇ વખતે શરૂઆતમા કૃતુબશાહની મદદ
હતી પણ પછીથી તે મદદ મળતી બધ થઈ એટલે શિવાજીએ
એકને હાથે કામ ચાલુ રાખ્યુ એ વખતે શિવાજીની ધાસ્તી લોકોને
કેટલી લાગતી હતી તે નીચેના એક અંગ્રેજ લેખકના ઉતાગથી
જણાઈ આવશે —

“શિવાજી મદારાજ આવનાના ખમર મળતા જ લોકો
અતિશય ગલગાઇ ગયા તે ધણો લાયકર પુરુષ હોઇ પશ્ચિમનો લગભગ
બધો પ્રદેશ તેણે બાળીને અને લૂંટીને ઉજડ કર્યો હતો અને મુસલ-

માન બાદશાહને પણ તેણે તોળા પોકરાવી હતી, એવી ખ્યાતિ લોકોમાં તેને માટે ફેલાયવી હતી. એટલા માટે લોકોને તેની ઘણી જ દહેશત લાગી, અને સૌને પોતપોતાનું સંભાળી રાખવાની શીકર થઈ પડી. લોકો એમ માનતા કે દ્રવ્ય ક્યા છે તે દૈવી શક્તિને આધારે તે જાણી શકતો, અને જેના પર હત્તો કરે તેના પર તે હમેશા કાવતો ”

શિવાજીનો મુકામ પંજીથી કાવેરી નદીને કાઠે હતો. ત્યાં શાહજીનો એક દાસીપુત્ર સંતાજી નામનો તેને આવી મળ્યો. તે પ્રથમ વ્યંકાજી પાસે હતો, પણ પંજીથી તેને તેની સાથે અણુખનાવ ચેષ્ટો શિવાજીએ તેને માન આપી જીજ્ઞાસા યાચ્યા ઉપર ગમ્યો. પંજી ભાઈ વ્યંકાજીને પત્ર લખ્યો કે, “ વડિલોપાર્જિત મિલકતનો અર્ધો ભાગ આપો. તમે જૂના માણસોને કાઢી મૂક્યા તે ઠીક કર્યું નથી. સમજીને તમે ભાગ આપજો તો મારે ત્યાં આવવા કારણ નથી. જવાબ મોકલશો તે પ્રમાણે કરીશ. ” વ્યંકાજીએ તે ઉપરથી પોતાના કેટલાક માણસોને વાતચાત કરવા મોકલ્યા. તેની સાથે વાતચીત કરી શિવાજીએ પણ તેમની સાથે પોતાના કેટલાક માણસો ખુલાસા માટે મોકલ્યા. વ્યંકાજી મુસલમાનોને ભરોસે રહી શિવાજીને મળવા માગતો ન હોતો, પણ ખુલ્લો વિરોધ ન દાખવવા તે મહારાજની મુલાકાતે આવ્યો. આ વખતે જ એ બે ભાઈઓની પહેલી અને છેલ્લી મુલાકાત થઈ. એ મુલાકાતમાં વ્યંકાજી ખુલાસા દિલથી વર્ત્યો નહીં. શિવાજીએ કહ્યું કે, “ તમે જે મુલક મેળવ્યો હોય, તેમાં મારે ભાગ જોઈતો નથી; પણ જે મુલક વડિલે મેળવેલો છે તેમાં તો ખાસ કરીને મને ભાગ મળવો જોઈએ. હું મોટો હોવા છતાં તમે એનો વહીવટ તમારી મરજી પ્રમાણે કર્યો અને મને ખિન્નકુલ પૂછ્યું જ નહીં, તે ઠીક કર્યું નથી. હવે કાગળપત્રો જોવા આપો અને મારો વાળખી હિસ્સો મને આપો. તમને જરૂર પડશે ત્યારે મદદ કરવા હું તૈયાર છું. મનમાં કશો અંદેશો રાખશો નહીં. ”

વ્યંકાજીએ આ બાબત કંઈ પણ ખુલાસો નહીં કરતા “આત્મા પ્રમાણ” એટલું જ વારંવાર કહ્યા કર્યું. શિવાજીનો કહેવાનો હેતુ એવો હતો કે, “શાહજીના અમે જાને પુત્ર, અને તેમા મોટો હું, છતાં મને પૂછ્યા વગર બધો વહીવટ કરવામા આવ્યો અને જૂના હિંદુ મરેલાઓને કાઢી મૂકી મુસલમાનોને રાખ્યા તથા તે ખુશામતી-આઓની સલાહ પ્રમાણે એ વર્ત્યો. રઘુનાથપંતની સલાહ પ્રમાણે જો એ વર્તે તો મારે મારો ભાગ પણ જોઈતો નથી. અને મારી સલાહ પ્રમાણે વર્તે, તો મિલકતને મારે શું કરવી છે ? એની પાસે છે તે મારી જ છે.” વ્યંકાજીના અંગના માણસોએ પણ તેને મમળવ્યો, પણ તે માન્યો નહીં. જે અઢી માસ તે શિવાજીના મુકામે રહ્યા, પણ સંતોષકારક સમાધાન થયું નહીં. શિવાજીએ તેનો અને સાથેના માણસોનો ધણો સત્કાર કર્યો અને માણસોના મન તેથી શિવાજી તરફ ધણાં વળ્યા. પણ વ્યંકાજી છેવટ સુધી સમજ્યો જ નહીં. શિવાજીએ પછી સખત થઈ કહેવરાવ્યું કે, “કોઈ પણ રીતે આ તકરારનો નિકાલ લાવો. ભાગ તો આપવો જ પડશે. પછી તે વત્તો હોય કે ઝાછો હોય તે માટે વાધો નથી” વ્યંકાજીએ તે વખતે ઉત્તર મોકલાવ્યો કે, “પિતાની હયાતીમા તમે બાદશાહ સામે ખંડાવ્યું, જેને પરિણામે પિતાને ધણું વેઠવું પડ્યું, અને હું પિતાની પાસે રહી તેની આત્મા પ્રમાણે વર્ત્યો, તેથી એ મિલકત મને જ મળેલી છે. એ કંઈ વતન નથી, બાદશાહની ચાકરીનો બદલો છે, અને તે જે ચાકરી કરે તેને મળે. તમારો એમા કંઈ ભાગ ન હોય.” આ જવાબ કેટલાક સલાહકારોએ અપાવેલો હતો. મદુરા અને મહીસુરના નાયકો પણ વ્યંકાજીને આ પ્રમાણે ઉરકેરવામા સામેલ હતા. વ્યંકાજીનો ધરોહો આ જવાબ પરથી લડવાનો જ સમજાયો. વિજયપુર દરબારમા પણ તેણે આ હકીકત જણાવી. પરંતુ ત્યાંથી જવાબ મળ્યો કે, “ગૃહકલહ કરીને અમને એ ક્યેશમાં ન નોતરશે. શિવાજીના પિતા અમારા નોકર હતા

અને હજી પણ જે મિત્રો ભોગવશે તે નોકરી કરશે શિવાજી મિત્રભાવે ભાગ માગે છે તો તેનો વાજખી ભાગ આપી દેવો મોટો લાભ તે મિત્રોનો અધિકારી ગણાય ' વિગ્નપુર દરબાર શિવાજી ની શક્તિ જાણતા હતા, અને તેની ઓથે રહીને વ્યંકાજીને શિવાજીનું વર્ચસ્વ સ્વીકારવું નહોતું પણ વિગ્નપુરથી આવે જરાજ મળતા તેની એ બાજી વ્યર્થ થઈ ગઈ તેના મુસનમાન સવાદકારોએ તેને શિવાજી સાથે લડાઈ કરવા સમજાવ્યો શિવાજીને પણ એ બંધી બાતમી મળી ગઈ હતી ન કંપા પોતે પ્રથમ ચડાઈ કરવાનો તેનો ધરો નહોતો, પણ વ્યંકાજી ચડી આવે તો તેનો જવાબ આપવા સરળી તૈયારી હતી વ્યંકાજી તે પ્રમાણે ચડી આવ્યો અને હુંબીગરાવ, મ્હંતાજી તથા રઘુનાથપતે તેની સામે થયા બાનગોડપુર આગળ એ બંને વચ્ચે લડાઈ થઈ તેમાં વ્યંકાજીની મૃત્યુ થઈ અને તેના પુષ્કળ માણસો પકડાયા, તથા મરાઠા વ્યંકાજી એવી ઘણી નિરાશ થયો શિવાજીને આ દખલત જણાતા તેણે વ્યંકાજીને જણાવ્યું કે, “ થયું તે ઘણું ખોટું થયું, પણ હવે તરત જ અહીં ભાગ અને મોટાઈ મોકલી આપો. લવિધ્યમા ભારી સનાહ પ્રમાણે વર્તશો, દુષ્ટોનો નાશ કરશો અને પ્રજાનો આશીર્વાદ મેળવશો એ પ્રમાણે વર્તશો તો મારા તરફથી કેંઈ અડચણ નહીં થાય. મિત્રો તમારી પાસે રહેશે તે અમારી પાસે જ હોવા બરોબર છે પણ ભાગ માગવાનું જરૂર માન લવિધ્યમા કાંઈ વખતે કલેશ ન થાય તે છે હવે પછી બંને પક્ષનું દિનાદિન જોઈને વર્તશો, અને એ પ્રમાણે વર્તશો તો હુંગલદ્રાથી પત્રાગા સુધીમાની ત્રણ લાખ હોનની મિત્રો તમારી મજા પડે તે માગ તરફથી પણ હું તમને આપીશ ”

(૬) બંને ભાઈઓ વચ્ચે પત્રવહેવાર અને તદ્— આ પ્રસંગે શિવાજીએ વ્યંકાજી ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખેલો —

“ પિતાશ્રી દેવામવાસી થયા તેને આજ તે વર્ષ થયાં તેમની રથાવર જ ગમ તમામ મિત્રો રઘુનાથપતે તમને સોપેલી

શી ? તમે કહેશો કે શુ કરીએ ? પણ તમારે એવો વિચાર કરવો જોઈતો હતો કે અધર્મથી આપણે તેર વર્ષ રાજ્ય ખાધું, પણ હવે લાઠ લાગ માગે છે, તો આપી દેવો અને મુખથી રહેતું બીજો વિચાર એવો કરવો જોઈતો હતો કે મોટાલાઠ ઉપર કશ્વગ્ની કૃપા છે અને તે મુમનમાનોને હાકી કાઢે છે તો તેમની જ સદાયતાથી ખચાવ કેવી રીતે થઈ શકે ? અર્થાત્ લડાઈનો પ્રસંગ લેવો નહોતો. પણ દુયોધનની પેઠે તમે દુષ્ટ શુદ્ધિ ધારણ કરી અને માણ્યમેતો સદાર કરાવ્યો. ખેર, જે થયું તે થયું, પણ હવે દમ છોડી દો. તે વર્ષ તમે ભને ખાધું પણ હવે અમારો મેળવેલો જે મુનક છે તે અમને સોંપી દો અને દાથી ધોડા જવાહીર વગેરેમાંથી અર્ધો ભાગ અમને આપો. આ રીતે સધિ કરો. જો નિષ્પાપ થઈને આ પ્રમાણે સધિ કરો, તો અમે અમારી પાસેની છુગલદ્રાથી ખત્રાળા સુધીમાંથી તમને ત્રણ લાખની જગીર આપીશું અથવા અમારી પાસેથી જગીર તમારે ન લેવી હોય તો કુતુમ્બગાહ પાસેથી તેજી જગીર અપાવીશું એ બેમાંથી હીક લાગે તે તમે પર્મદ કરશો, પણ દમ છોડી દેશો. અદર અદર આપણે કલદ કરીએ અને દુરમન બનીએ એ હીક નથી આટલું કરીને સુખી રહો અને કલદનું મૂળ કાઢી નાખો. વગ્નિ ધર્મને અતું સરીને અમે આજસુધી તમને વલ્યું છે અને હજી પણ કહીએ છીએ તે પ્રમાણે વર્તશો તો સુખી થશો, અને નહી વર્તશો તો દુખી થશો. વિશેષ શુ કહીએ ?

આ આખા પત્ર ઉપરથી કેટલીક વાતો સ્પષ્ટ થાય છે એમ તો કહી શકીએ. આ ચડાઈની બધી વિગત તેમા આવે છે બીજી એ કે બખરોમા આ ચડાઈનું વિસ્તૃત વર્ણન આપેલું છે અને તેમા પત્રોના ધણા ઉતારા છે એટલે બખરોની એ હકીમત સાચી હરે છે અને ત્રીજી એ કે આ પત્ર ઉપર જો કે તારીખ નથી, તો પણ શાહજાના મરણ પછી તે તેર વર્ષ લખાયેલો છે એ તો નમ્મી છે અને કહી શકીએ. આ ચડાઈ ૨૨ સ ૧૬૭૭મા થયેલી ગણીએ, તો

શાહજીનું મરણ ઇ. સ. ૧૬૬૪માં થયું ગણાય.

આટલું છતાં પણ બાઈ સાથે લડવાનો શિવાજીનો અનુકૂળ હેતુ એ પત્રમાંથી મળી આવતો નથી. તેને માટે બીજા પણ પુગલા છે. મુસલમાની રાજ્યને તોડી પાડી મગી સામ્રાજ્ય સિદ્ધ કરવાનો આમાં પણ શિવાજીનો આશય હતો. વ્યંકાજી સ્વતંત્ર રહે, અથવા પોતાને વિજયપુરનો તાબેદાર સમજે, એ બંને અનિષ્ટ હતું. સ્વતંત્ર રહે તો મગદાના બે ભિન્ન રાજ્યો થાય, અને વિજયપુરની તાબેદારી રહે તો મુસલમાની વર્ચસ્વ થાય. વ્યંકાજી રાજ્ય અથવા સુખ ભોગવે તેની કાંઈ શિવાજીને અદેખાઈ ન હોતી, પરંતુ એ પોતાને વિજયપુરનો સમજતો હતો, તે ભાવના મટાડવી હતી એટલા માટે તેને પોતાના તરફની બીજી જગીર આપવા જણાવ્યું અને જો તેને મુમલમાન ધણીજ રચતો હોય, તો કુતુમગાદ પામેથી જગીર અપાવવાનું પણ સૂચવ્યું. પોતાનો લાઠજ આ રીતે વિજયપુરનો નોકર થઈને ગઈ, એ શિવાજીને એક લાજનકપ લાગતું હતું. પણ વ્યંકાજી તેને બંડખોર માનતો હતો અને પિતાશ્રીને એ પ્રમાણે બંડ કરીને શિવાજીએ દુખ આપ્યું છે એમ તે ગણાવતો હતો. શિવાજીએ તેને સમજાવ્યું કે શત્રુને પાદાક્રાંત કરીને રાજ્ય મેળવવું, બીજા માગીને શા માટે લેવું? ‘મારે વતન નથી, હું તો વિજયપુરનો નોકર છું, અને એ નોકરીની જમીનમાં ભાગ શાનો?’ આવા ઉદ્દગાર વ્યંકાજીના હતા. તેના જવાબમાં શિવાજીએ ઉપર પ્રમાણે કહેલું. વ્યંકાજીને કદાચ શિવાજીની તાબેદારી કરવી નહીં ગમી હોય, અને તે માટે તેણે વિજયપુરને લખ્યું. પણ ત્યારથી પણ અનુકૂળતા મળી નહીં એટલે તેણે લડાઈ કરી. પરંતુ એ લડાઈમાં પણ નિષ્ફળતા મળી. એટલે તા-ધલાએ તેને ત્રાસ આપવો પડ્યો. પણ એ લાગતો કમળે લેવાનો અનેક અડચણોને લીધે શિવાજીને કે તેના માણસોને વખત મળ્યો નહીં.

શિવાજીના આ પત્રથી વ્યંકાજી બહુ ઉદાસ રહેવા માડ્યો. રાતદિવસ તેને સુખ પડતું નહીં. ત્યારે તેની સ્ત્રી દીપાબાઈએ તેના

મનનું સમાધાન કર્યું તેણે સનાહ આપી કે રુનાથપતને બોલાવો અને તેની મારફત કામ હોય તે ઉપરથી વ્યંકાજીએ રુનાથપતને બોલાવ્યો અને તે જીજીથી આવ્યો. વ્યંકાજીએ તેને ધણુ માન આપ્યું દીપામાસ્યએ પણ તેને બધી દડીકન નમ્રતાથી દહીં આપી રુનાથપતને મને ભાઈએ વચ્ચે મરિ કંગતી આવી તથા બીરી શરતો કાઢી ઉપર લખી તેણે શિવાજી તરફ મોકલી આપી અને પોતે જીજી ગયો.

શિવાજીએ શરતો સ્વીકારી અને જવાબમાં જણાવ્યું કે, “અમારી લાભી ડાહી, તેણે ભવિષ્યનો વિચાર કરી મીક તોડ કાપ્યો અને તે મારૂં થયું. અમારે ભાગ વધતે પણ શું કરું છું? ભવિષ્યની તકરાર મટાડવાની અમારી માગણી હતી જ કદી અમારે કાંઈ ખેટ નથી માત્ર તમે અમારા ખર્ચ માણ્યોને આગળીને વર્તણૂક તો તમારૂં બેન થશે” આ જન મની સાથે શિવાજીએ રુનાથપતને વ્યંકાજીનો ઝાલો અથાવના મોકલ્યો અને જીજી ઉપર જનાર્દનને ગોઠવ્યો. આ પ્રમગે વ્યંકાજી માથે જે કરારો થયેલા તે નીચે પ્રમાણે —

- (૧) સગા મમત્રી તથા માનકરી વગેરે તરફ માનથી વનવું, તેમનું અપમાન કરવું નહીં અને તેમના કામમાં આડે આંચકું નહીં.
- (૨) દરખાસ્ત તથા કામદારની સનાહ સ્વીકારવી. (૩) ખાસા મકળી વણી પરીક્ષા કરીને અને ખાનદાની પરખીને ગળતી ખાતમી દરેક બાબતની મેળનની અને ઢાંચ બહુ આવાકીથી તથા ઢાળીથી લવું.
- (૪) શત્રુ તથા મિત્રો પાસે વખીનો ગખવા, અને મુખ્ય ખમરો મેળવના રહેવું.
- (૫) લશ્કર, પાયગા, તોપો વગેરે કાયમ નિયમિત રાખના નોહરી જરાયર લેવી અને પ્રમાદ થના દેવો નહીં.
- (૬) હિંદુ-દેશી દુષ્ટ લોકોને રાજ્યના રહેના દેના નહીં.
- (૭) નાના મોટા સાથે તલ કરતા કલેશ વધે તેમ ન કરવું ગરીમ ગમ્યા અને અનાથોની લાગણી સલાખીને વર્તવું.
- (૮) દેવસ્થાન વગેરેની સારી તજનીજ રાખવી.
- (૯) પૈમાનો લોભ ન રાખતા ન્યાયથી ઢાંચ લેવું અને ગરીમ વર્ગ માટે

લાગણી રાખતી. (૧૦) વચન આપ્યા પછી દાડાઈ કરવી એ આપણા કુળની રીત નથી, અને લવિષ્યમા પણ તેમ થયું ન જોઈએ

આટલી મરતો સામાન્ય વર્તનને માટે હતી મુલકની વહેંચણી તથા વ્યવસ્થાની સગતો હવે આવે છે —

(૧૧) અરણી પ્રાત વેદોભાગર અને તેના આ' પુત્રો તરફ ગહેવા દેવો એમને કરી ઇળ દરની નહીં (આ વેદોભાગર ગાદજીનો પ્રણો નિશ્વાસુ સરદાર હતો શિરાજી કર્ણાટકમા આવતા તે વ્યંકોજીને ન ગણકારી મુનાકાતે આવેલો તેથી વ્યંકોજી કદાચ તેમના ઉપર વેર લે, તેટલા માટે આ મગ્ન નાખેલી) (૧૨) વિઙ્ગપુત્રની માથે અમારે પિતાશ્રી મારફત તદ્દ થયેની છે તેમા એવો હગ્ન છે કે વિઙ્ગપુત્રની નોકરી અમે કે વ્યંકોજી કરીશું નહીં, પણ પ્રસંગે મદદ આપીશું તે પ્રમાણે જરૂર પડતા વિઙ્ગપુત્રને પાંચ હગ્ન માણુએ માથે મદદ કરવી, પણ તેની નોકરી સ્વીકારવી નહીં (વ્યંકોજીના મનમાથી વિઙ્ગપુત્રનો નોકર કું એવી લાવના અળમાવના અને જ્ઞાત્ય સાચવવા આ કલમ નાખેલી) (૧૩) વડિયોપાર્જિત દેશમુખીના જે વનનો હીંગણી, વેરહી, દેવળગામ વગેરે ઠેકાણે છે તેના પર વ્યંકોજીનો હક્ક નથી. (૧૪) કદાપિ અહીંના કોઇ માણસ તમા આવે, કે ત્યાંનો અહીં આવે, તો દરેકે તેનો ખુલાસો કરીને જોને તેને પાછો સોંપવો. (૧૫) વેંગુર્વે, વામકોટ અને સિનેકોટ એ બે લાખની ઉપજના પ્રાપ્તો અમે જીતેના છે તેનું ઉત્પન્ન પાંચ લાખ હોન આવશે તે અમે ચિં દીપાગાર્હ (વ્યંકોજીની જી) ને વસ્ત્રાભૂષણ માટે આપીએ છીએ. વ્યંકોજીએ તેના પાંચ દેખરેખ રાખતી, પણ તેના પર તેનો હક્ક નહીં જોમાગ્યતી દીપાગાર્હને યોગ્ય લાગે તેને તે આપે (૧૬) જીંજ નજીકનો સાત લાખની ઉપજનો મુલક અમે વ્યંકોજીને વશપરપતને માટે આપીએ છીએ (૧૭) કર્ણાટક-માથી એક લાખની ઉપજનો મુલક રવુનાથપતને આપવામા આવે છે તેની મરજી પ્રમાણે પસંદગી કરવી એટલે મન દ કરી

આપીશું. (૧૮) એક બીજાની હદના ચોર વગેરે ગુન્હેગારોને પોતાની હદમાં ન રાખતા બીન હરકતે સોપી દેવા. (૧૯) શાદજી મહારાજની છત્રી વગેરે નીમણુક વ્યંકાજીએ ઉત્તમ રીતે ભળાવી.

એકંદરે આ રીતે ઝોગણીય કલ્પમો હતી. રઘુનાથપંતને લખેલું કે, “તમને આ સરતો પસંદ પડે, તો વ્યંકાજીને પહોચાડશો અને તેની સમજુત કરશો.” એ કલ્પમો ઘણી મહત્ત્વની હોઇને શિવાજીનો ઉચ્ચ આરાધ્ય તેમથી જણાઈ આવે છે. હિંદુ રાજ્ય સ્થાપિત થયું છે, છતાં વ્યંકાજી પોતાને મુસલમાની નોકર માનતો હતો. આ ભાવના તેની મટાડવા માટેજ આ કહ્યોટકની ચડાઇ હતી. વ્યંકાજી તરફ શિવાજીએ ઘણીજ ઉદારતા દર્શાવી છે એવું પણ આ સંગતોથી જણાઇ આવે છે. આ સરતો ઇ. સન ૧૬૭૬ માં ઠરી. એટલે લગભગ બે વર્ષ આ માટે તકરાર અને વાટાઘાટ ચાલી જણાય છે. આ ચડાઈમાં હુંબીરરાવે ઘણી કુશળતા દાખવેલી, માટે શિવાજીએ તેને કહ્યોટક પ્રાતની કામગિરી ઉપર રાખ્યો.

રઘુનાથપંતે વ્યંકાજીને આ સરતો સમજાવી અને તેના મનનું સમાધાન કર્યું. ઉભય પક્ષને સતોષ થયો, અને જેઠી ભાઇ વચ્ચેનો ક્યેશ કાપમને માટે મટયો. છતાં વ્યંકાજી ઉદાસ રહેવા લાગ્યો. તેનું સ્વાતંત્ર્ય ગયું એ તેને ન ગમ્યું. તેણે ખાનપાન પણ છોડી દીધું. શિવાજીને આ સમાચાર મળતા તેણે ફરી સમાધાનકારક પત્ર લખ્યો. એ પત્ર લખ્યા પછી ચોડાજી દિવસે શિવાજીનું મરણ થયું એટલે તેનો એ છેલ્લો જ પત્ર હતો. તેમાં જણાવેલું કે,—

“ઘણા વખતથી તમારો પત્ર નથી, તેથી એન પડતું નથી રઘુનાથપંત જણાવે છે કે તમે ઉદાસ રહ્યા કરો છો અને શરીર મરણીય પણ કરતા નથી. તેમ વાર તહેવાર પણ કાઢી કરતા નથી. રાજ્યકારભાર તરફ પણ લક્ષ આપતા નથી. માત્ર વૈરાગ્ય ધારણ કરેલો છે, અને તીર્થસ્થળે રહી કાળક્રમણ કરવા માગો છો એમ જણાય છે. અમને આથી બહુ આશ્ચર્ય થાય છે કે કૈલાસવાસી પિતાશ્રીએ

કેટલી આફતોમા પોતાનો નિર્વાહ કરીને ઉત્કર્ષ સાધેવો તે તમે જાણો છો, છતાં તેનો કાંઈ આદર્શ તમે લેતા નથી એ ઉપરાંત અમે પણ કેટલા દુખો વેરીને રાજ્ય મેળવ્યું છે તે પણ તમારા જાણવામા છે. છતાં તમારા હિપ્ત એવું શું આની પડ્યું છે કે તમે તમારું જીવિત-કર્તવ્ય પૂર્ણ થયું માનીને વિરાગ ધારણ કર્યો છે, કામકાજ પડતા મૂક્યા છે, અને શરીરની ઉપેક્ષા કરી છે ? આમા કદાપણ કે નીતિ શું છે ? અને અમે તમારા છત્ર તરીકે છીએ, છતાં તમે ચિન્તા શાની કરો છો ? માટે વિરાગ ન ગખી મનની ઉદાસી દૂર કરો અને કામકાજ હાથમા લ્યો. વાર તહેવાર પૂર્વવત્ કરો અને તમારા શરીરનું સંગ્રહણ ખરાખર કરો. નોકરોને નવરા ન રાખતા તેમની પાસેથી ખરાખર નોકરી લ્યો. પુરુષાર્થ કરો અને કીર્તિ મેળવો. તમે એ પ્રમાણે કરો તો જ અમને સતોષ થાય. રઘુનાથપત તમારી પાસે જ છે, તે કંઈ જૂદા નથી આપણા જૂના ને અનુભવી છે અને કંઈ રીતે વર્તવું એ તે ખરાખર જાણે છે. તમને પણ તે અમારી પેઠે જ ગણે છે. અમારો તેના ઉપર વિશ્વાસ છે તમે પણ તેના ઉપર વિશ્વાસ ગખો, અને પરસ્પર અનુદૂળ થઇને કામ કરો. કામ કરવાની હજી તમારી હિમ છે. પુરુષાર્થ કરો અને કીર્તિ મેળવો. નકામા ખેતી લોકોનું હરામનું ન ખાઓ, અને વખત ન ગુમાવો. ઉત્તરવય થાય ત્યારે વિરાગ ધારણ કરજો આજ તો પ્રયત્ન કરીને અમને પુગલમ ખતાવો. વિશેષ શું લખીએ ? તમે સુચ છો.”

(૭). કુર્ણાટકની ચડાઇનું પરિણામ —આ ચડાઇના પ્રસંગ-

મા રઘુનાથપતની ઝોળખાણ અને પરીક્ષા થઇ. જખરમા લખેલું છે કે તે પડિત, કારભારી, વિદ્વાન અને ન્યાયી તથા નીતિમાન હતો. શિવાજીનો આશય તે જગત્તર સમજી શક્યો હતો અને તેને અનુસરીને તે કામ લેતો હતો. શિવાજીનો પણ તેને માટે ધણો ઉચો અભિપ્રાય હતો. તેણે વ્યંગીજીનું અને માડ ખંનેનું હિત સાધ્યું તથા પ્રજાનું શ્રેય કર્યું એવું શિવાજી માનતા. તેણે જણા-

વેલુ કે, " મારી પાસેના માણસો તો મેં તૈયાર કરેલા, પણ તમે તો પિતાશ્રીની કેળવણી લીધેના. અમારી પણ બૂવ દર્શાવી મુનાગનાર. એટલી યોગ્યતા ખીજ કોઈમા નથી " રઘુનાથપતને લીધે એના કુટુંબને પણ શિવાજીએ ઘણું ચડાવ્યું. તેનો લાઘવ જનાર્દન તો લગભગ તેવોજ હતો, અને તેને મહાગાજે પરરાજ્યના વ્યવહારનું કામ મોપેલું હતું જનાર્દનનો પુત્ર ગમાધર ખાનગી ખાનામા હતો ખીજે પુત્ર શ્રીનિનાસ રઘુનાથપતના હાથ નીચે વ્યંકેજીની તહેનાતમા હતો વ્યંકેજી પણ પત્રીથી શિવાજીની આજ્ઞા ઉત્તરવનો નહોતો અને બંને વચ્ચે મીઠું વ્યવહાર બધાયો હતો.

ખીજી, શિવાજીની હિંદુ માત્રાજ્યની ભાવના આ ચકાષમા સારી રીતે દાખી દરેક વર્ષ જો એ વખતે જીવ્યો હોત, તો તેની ગાજ્ય મર્યાદા ઉત્તર તરફી પહોંચી હોત એ નિર્ધાર છે ઉપર જણાવેલી ૧૯ દલમોમા શિવાજીએ વેદોભાસ્કર તથા રઘુનાથપતને જાગીરો આપી, એ તેના ૮ મેથના નિયમથી વિરુદ્ધ છે પણ આ બંનેએ એની કામગિરી કરી હતી કે તેને તેટલો મોતદવો આપવો ઉચિતજ હતો.

નદની ૧૯ દલમો માટે બખરોમા ધણું વિસ્તાર છે. તેની સાત્યતા માટે ટેટલાકે ગણા બતાવે છે. પણ તે કલમો ઉપરથી તે વખતના રાજ્યકારભારની અચ્છી દેખના આવી સકે છે. શિવાજીના ગાજ્યકારભારનું ધોરણ કેવું હતું, રાજ્ય ચલાવનારમા કેવા ગુણો હોવા જોઈએ, એ લિખ રાજ્યો વચ્ચે કેવો વ્યવહાર હોવો જોઈએ, વગેરે બામતો આપણને એ કલમો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ખીજાને માટે શિવાજીએ જે ધોરણ બતાવ્યું, તે તેના પોતાના રાજ્યમા પણ ચાલુ હોવું જોઈએ એમ આપણે તે ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ અમલદારો દ્વારા કાર્ય કરવું, મનસ્વીપણે વર્તવું નહોતું એવો નિયમ વ્યંકેજી માટે તેણે જણાવ્યો. એ પરથી સમજાય છે ? અધિકારીઓને કામો વહેલી આપવા, તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તવું

તેમના કામમાં ડખલ ન કરવી, એવો પ્રતિજ્ઞ થોતે પણ પાળતોઃ એ ઉપરાંત, ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનારાને પણ આ કલમો ઉપ-યોગી છે. તેમાં જે રાજ્યનીતિનાં જે નત્વ આવેલાં છે તે પ્રત્યેકનું વિવરણ કરતાં તે અતિ વિસ્તાર થાય. પણ અંગ્રેજ અથવા ખીજા યુરોપિયન પ્રજાઓની રાજ્યનીતિ સાથે સરખાવનાં શિવાજીની એ વખતની રાજ્યનીતિ કોઈ પણ પ્રકારે ન્યૂન જણાતી નથી. બખરોની આ હકીકત અસત્ય માનતાં પહેલાં એ વિચાર કરવો જોઈએ કે પ્રાચીન ઇતિહાસની તમામ હકીકત પૂરેપૂરી સત્ય મેળવવાનું તે કેવળ અસંભવિત જ છે. સાધનો ઉપરથી ઇતિહાસ તો તૈયાર થાય અને બખરોમાં તો પત્રોના ઉતારાજ આપેલા છે એટલે તે સાધનને અસત્ય માનવાનું કંઈ કારણ નથી.

એકંદર હકીકત ઉપરથી શિવાજીની તે વખતની શક્તિ અને આસપાસનાં રાજ્યો સાથેનો સંબંધ પણ જણાઈ આવે છે. આદિ-શાહીને તો તે હમલગ ગણી જ ગયો હતો. આસપાસ જાળ પા-થરીને તે તેના અવધવાને જઠકતો આવતો હતો. વ્યંકાજ શાહિદક ટેકો આપવાનું પણ વિજાપુરમાં બળ ન હોતું. તેની દક્ષિણ તથા પશ્ચિમ બાજુ તો શિવાજીએ દબાવી હતી, માત્ર વિજાપુરની આસ-પાસનો થોડો મુલક બાકી હતો. તે પણ તે લઈ શકે, પણ પારકા-નું હરણ કરવા કરતાં સ્વસંરક્ષણનો જ મારો હેતુ છે એમ બતા-વવા તેણે વિજાપુર ઉપર મુદામ લગ્ગર મોકલ્યું નહીં.

. વ્યંકાજનો જન્મ સન ૧૬૩૧માં થયો અને સન ૧૬૮૨માં એટલે શિવાજી પછી એ વર્ષે તે મરણ પામ્યો. શાહજીની સરખામણી-માં એ બંને નાની ઉંમરે મરણ પામ્યા. વ્યંકાજ શરીર તથા આગ્રહી હતો; પણ શિવાજીનું ધૃષ્ટ સ્વાતંત્ર્ય તેનામાં નહતું. તેના સલાહકારો પણ નબળા હતા. શાહજીના મરણ પછી તે પણ જો શિવાજીની પેઠે હિંદુ સામ્રાજ્ય માટે મથ્યો હોત, તો આખો દક્ષિણ-હિંદ એ બંનેએ મળીને સર કર્યો હોત. રાજ્યાભિષેક થયો ત્યાં સુધી

સ્વરાજની કલ્પના પણ વ્યંકાજીને નહોતી. શિવાજી પાસે તૈયાર થયેલા માણસો તે જાણતા હતા અને તેઓ જ્યારે દેશહર ધૂમવા લાગ્યા ત્યારે રઘુનાથપત જેવા માણસો એ કલ્પના સમજી શક્યા. પણ તેનું વ્યંકાજીએ માન્યું નહોતું. પરાવલખી રહીને આપણે નિભાવ કરી ખાવો એ સિવાય તે વિશેષ કાંઈ સમજ્યોજ નહોતું. બીજી બધી રીતે વ્યંકાજી ધણો સારો હતો. તાંજાવરનું રાજ્ય તેણે વ્યવસ્થિત કર્યું, દ્રવ્ય સચ્ચ કર્યો, તથા લોકોમાં આખર મેળવી તેની સ્ત્રી દીપાબાઈ ધણી ચાણી અને ચતુર હતી. તેનાથી તેને શાહજી, સર-દોજી અને તુકોજી નામે ત્રણ પુત્રો થયા. તે ત્રણેએ તાંજાવરનું રાજ્ય ચલાવ્યું, અને પ્રજાને અનેક રીતે સુખી કરી તાંજાવરમાં જે સંસ્કૃત, મરાઠી, તથા બીજી વિદ્યાઓનો ઉત્કર્ષ થયો, તે આ ત્રણે લાઇઓની મહેનતનું પરિણામ હતું.

(૮) ઔરંગઝેબ સાથે ત્રીસ વર્ષ સુધી લડાઈ — (ઇ. સ. ૧૬૭૭-૧૭૦૭) મોગલો જોડેની પહેલી લડાઈ ઇ. સ. ૧૬૭૨માં પૂરી થઇ તે પછી ઔરંગઝેબે વિજાપુરને જીતના પ્રયત્ન આદર્યો પણ પદ્મવેળ શિવાજીએ કણ્ઠાટક સુધી ચડાઈ કરી અને ખુલ્લી રીતે રાજમાલિકેક કર્યો. બાદશાહ તેથી ધણોજ ચીડાયો અને સન ૧૬૭૬ ના એપ્રિલ માસમાં બહાદુરખાનને તેણે સખત હુકમ આપ્યો કે શિવાજી સાથે એકમ લડાઈ શરૂ કરે. શિવાજીનું મરણ થતા પણ આ લડાઈ બંધ પડી નહિ, પણ વિશેષ જોરથી શરૂ રહી. પછી બાદશાહ જાતે દક્ષિણમાં આવ્યો, એટલે વિશેષ જોર આવ્યું. દરમિયાન શંભાજીનું મરણ થતા મોગલો પુલાયા. પણ તે પછીની અનેક લડાઈઓમાં મરઠાઓના ખરા પરાક્રમની કસોટી થઇ. આખરે મોગલો ઉપર સરસાઈ મેળવીને તેમણે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું. એટલા માટે આ લડાઈના ઉત્તર ભાગને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિની લડાઈ કહી શકાય આ રીતે ઇ. સ. ૧૬૭૭માં શરૂ થયેલી લડાઈ છેક ત્રીસ વર્ષ-૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબના મરણથી અને શાહુરાજના છુટકારા

સાથે પૂરી થઈ. આ લાગી લગાઈ પૈકી પ્રથમ યુદ્ધ શિવાજીની હયાતીમા થયું. હકીકત એવી બની કે.—

(૧) શિવાજીની ધાક મોગલોને અત્યંત લાગવા માંડી. બાદશાહને દક્ષિણમાંથી સમાચાર જવા લાગ્યા કે, “સેતાનને પણ મંત્રથી દબાવી શકાય છે પણ આ તો જીવતો સેતાન ! જોત જોતામાં આવી ભૂંટીને આવ્યો જાય છે પાછળ પડીએ છીએ તો પત્તો લાગતો નથી. તે રહે છે ક્યા, ખાય છે ક્યા, વિસામો લે છે ક્યાં, તેની કંઈ ગમ પડતી નથી. અમે તો છક્ક થઈ ગયા છીએ.” બાદશાહને આ ખબરોથી ધણી ચિંતા થઈ અને શિવાજીને સગ્ન કરવાનો તેણે ઘાટ ધડવા માંડ્યો.

(૨) ગોવળકોડા સાથે શિવાજીને મૈત્રી થઈ તેથી પણ મોગલોને ધણી ચીડ ચડી. તેમના જ જાતલાઈઓની મદદ લઈને શિવાજી તેમની ઉપર ચડી આવે એ તોફાનથી કેમ સહન થાય ? એથી ગોવળકોડાને પણ હરાવવાનો ઔરંગઝેબે સંકલ્પ કર્યો.

(૩) સન ૧૬૭૨ ની સંધી પછી દિલીશખાનનો વિચાર હતો કે વિજયપુર જોડે મિત્રતા કરી શિવાજીને હરાવવો. પણ તેમ થાય તો વિજયપુરનું મહત્ત્વ વધી જાય, માટે બાદશાહે દિલીશખાન પાસેથી અધિકાર લેઈ લઈ પોતાના દીકરાને સોંપ્યો. અને વિજયપુરને ત્યાં શિવાજીને બંનેને એકઠાં જીતવા માટે હુકમ આપ્યો.

(ક) પહેલી ચડાઈ—ઈ. સ. ૧૬૭૬-૮૦-મરેડી મુઘલમા મોગલોએ લૂટફાટ શરૂ કરવાથી મોરોપંત પેશવા તેમની સામે ચડ્યો. મોગલોએ આંદા અને પટ્ટાના કિલ્લા લીધા અને શિવનેરી લેવાનો તેમનો પ્રયત્ન હતો, પણ તેમાં ફાવ્યા નહીં. બીજી બાજુ હંબીરરાવે સુરત સુધી પહોંચીને નર્મદા નદી ઉતરીને ભરૂચ પ્રગણામાંથી ખંડણી વસુલ કરી અને ત્યાંથી ધરનપુર સુધીનો મુલક લૂટ્યો. મોગલોએ તેના બદલામાં શિવાજીનો કલ્યાણ પ્રાપ્ત લૂટ્યો. આ રીતે ચાલતું હતું તેવામાં વિજયપુર ઉપર પણ એકઠાં ચડાઈ કરવાનો બાદશાહનો

હુકમ આવ્યો એટલે મોગનોએ વિજયપુર ઉપર સ્વારી કરી, પણ તેમણે શિવાજીની મદદ માગી શિવાજીએ તરતજ મોગલાઇ પ્રદેશ ઉપર ચડાઇ કરી અને ઝાંનના ચહેર લૂંચુ

(જ) સંગમનેરની લડાઈ (ઈ સ ૧૬૭૮) —ઝાંનના માધી મળેલી લૂ પડાવી લેવા માટે બહાદુરખાન આડો પડ્યો તેની સાથે રણમસ્તખાન, આસદખાન વગેરે મોટા મોટા સરદારો હતા અને લશ્કરો સંગમનેર આગળ એકઠા થયા શરૂઆતમાં મરેઠાઓની હાર થાય એમ જણાયું, સિંધોજી નિંબાલર મરાયા અને સંતાજી ઘેરપડે હારીને પાછા ફર્યા પણ તેવામાં શિવાજીએ જાતે વીણી કાઢેના માથુસો લઇ એક એવો હલ્લો કર્યો કે મોગન લશ્કર આ ત્રાસ ત્રાસ ફેનાઇ ગયો અને તે ચારે તરફ નાસના માડ્યું, શિવાજીના પોતાના પગમથીજ આ લડાઇમાં જીત મળી વગી ઝાંનનામાધી મેળવી આણેવી ૧૮ પણ તેણે આડે રસ્તે યદને રાયગઢ પહોંચાડી દીધી તેવામાં વિજયપુરથી સહેશો આવ્યો કે અમારા બચાવ માટે તાકીદે આવો પણ ત્યા જતા ગરતામાં બાતમી મળી કે શંભાજી દિલીરખાનને મળી નયો છે તેથી શિવાજીએ વિજયપુર જવાનું બધ રાખી પ્રથમ આ ધરની કાંટકુટ મટાડવાની તજવીજ કરી

(ગ) શંભાજીનું બંદ (ઈ સ ૧૬૭૮). —ગાંધ્ય સ્થાપનાર પુરુષ જેવો પરાક્રમી હોય છે, તેના તેના વશને હ મેશા હોતા નથી શિવાજીનો પુત્ર દુષ્ટ નીકળ્યો, એ પ્રજાનું મોટું દુર્ભાગ્ય મોગલ રાજ્યમાં દીપ્તરાઓ બાપતી સામે ઉઠેલા છે, પણ મરેઠી રાજ્યમાં તે આ એકજ દાખલો જાનેતો છે શંભાજીને આવી કેળવણી ક્યાથી મળી એ પ્રશ્ન છે પણ અપલક્ષણો શીખવાને માટે કંઈ શાળામાં જવું પડતું નથી ગમે તેમ હોય, પણ મરેઠી સામ્રાજ્યની સ્થાપના વખતે આવું જનવાથી તે કસોટીએ ચડ્યું.

શિવાજીને સર્વજ્ઞાપ્ત થી સન ૧૬૫૭માં શંભાજી થયો, અને સોયરાજાપ્રતી સન ૧૬૬૧ મા રાજરામ થયો. બંનેને યોગ્ય કેળવણી આપવા તે સમય પ્રમાણે બધી તજવીજ કરી; તેમ છતાં શંભાજી કુદ નીકળ્યો. રામદાસસ્વામીની સોજતમાં રાખવા છતાં તે મુધયો નહો. કંઈક બોલાયાથી ચનાં તે રીસાઈને ઘર છોડીને ચાલી નીકળ્યો અને મોગસોની જાણીમાં જઈ દિલીરખાનને મળ્યો. ખાનને એથી ઘણું સાઈ લાગ્યું. અને તેથી તેણે તેને દરમાયો બાંધી આપી પોતાની પાસે રાખ્યો, અને એ જાનંદના ખખર બાદશાહને જણાવ્યા. મરેઠાએને હરાવવાને આ એક સાઈ સાધન મળ્યું એમ માનીને ખાન બાદશાહના હુકમની રાહ ન જોતાં શંભાજીને એક ટુકડી આપી ભૂપાળગઢ લેવા મોકલ્યો. શંભાજીએ કિલ્લા ઉપર મોરચો લગાવ્યો અને પોતે સન્મુખ આવી ઉભો. કિલ્લાનો રક્ષણ કરનાર ફિરંગોજી નરસાળે ધણો હોશિયાર હતો, જેણે સાહિસ્તખાન સાથે લડાઈ કરી હતી. પણ મોખરે શંભાજીને જોતાં તેના સામે બળ વાપર્યું નહો. રાતમાં ને રાતમાંજ કિલ્લામાંથી ધણાં માણસો ચાલ્યાં ગયાં. શંભાજીએ કિલ્લો કબજે કરી બાકી રહેલાં માણસો તરફ ધણી કૂરતા દાખવી.

પણ શંભાજીને આશ્રય આપવાનું બાદશાહને પસંદ પડ્યું નહો. એ વહેમી બાદશાહને મરેઠાએનો વિશ્વાસ નહોતો. તેને લાગ્યું કે આપણી બાતમી લેવાને શિવાજીએ તેને જમુસ તરીકે મોકલ્યો હશે. દિલીરખાન અને બહાદુરખાન બંનેના તેણે કંઈ કંઈ દોષ કહાડીને ખાનજહાનને અધિકારી કરાવી મોકલ્યો અને શંભાજીને પકડીને કેદ કરી દિલ્હી મોકલવા જણાવ્યું. એજ અરસામાં શંભાજીને સમજાવવા શિવાજી તરફનાં પણ માણસો આવ્યા. એક વખત આશ્રય આપ્યા પછી તેને દગો દઈ કેદ કરવો એ ખાનને વાસ્તવિક ન લાગ્યું, તેથી તેણે શિવાજીનાં માણસોની તેને મુલાકાત થવા દીધી અને પોતાની જાણીમાંથી છુટી નીકળવાની તક આપી. શંભાજી એ રીતે છુટીને શિવાજી પાસે આવ્યો. તેને લાગ્યું કે કેવળ ખાનની

લલાઇથીજ તેનો છુટકો થયો. બાપ પાસે જતાં તે સરમાયો, પણ શિવાજીએ તેને દુલબ્યો નહીં. બે સપ્તદો સાધારણ રીતે કહીને તેને પત્રાળા ઉપર મોકલી દીધો અને સારી સોજાતમાં રાખ્યો. જનાર્દન-પંત હનમંતેને કોલ્હાપુર જઈ જણાવ્યું કે શાંભાજી ઉપર નજર રાખવી. પછીથી શિવાજીને મોગલો સાથે કંઈ જાણવા જોત્ર લકાઈ થઈ નહીં. મુરત અને અમદાવાદ સુધી જઈ ગુજરાત તાબે સેવાની શિવાજીની ઘણી ઉમેદ હતી, પણ અંવારના વિક્રમચાહ, વીરા નાય-કવાડી, ધારાવ વગેરેએ મરેદી લરકરને ઘણો ત્રાસ આપ્યો એટલે આગળ વધી શકાયું નહીં, અને એ ધારણા મનની મનમાં જ રહી.

(૯) આખર (ચૈત્ર સુદી ૧૫ સનિવાર, તા. ૩ એપ્રિલ સન ૧૬૮૦) :—શિવાજીએ ઉપર જણાવ્યા ઉપરાંત પણ ઘણી ચકાઇઓ કરી હશે. પણ તે બધીની હકીકત મળી આવેલી નથી. સિવાય પોર્ટુગીઝ લોકો સાથે તેને પ્રસંગ પડેલો, તેની હકીકત અન્યત્ર આપેલી છે. પરંતુ હવે જીવનની આખર આવી લાગી. જન્મથીજ અતિ ધ્રમ અને ચિંતાનો ભાર વેઠવાથી તેનું શરીર ધસાઈ ગયું હતું. તેને સુખ માટે તો નહીં જ, પણ આરામ માટે સુદ્ધાં એક દિવસની પણ દુરસદ મળી ન હતી. રાજ્યાભિષેક પછી પંદરેક દિવસે માતા જીજ્ઞાષાનું મૃત્યુ થયું (જેઠ વદી ૯ શકે ૧૫૬૬) ત્યારથી શિવાજીનું દિલ ઉદાસ રહેતું; કેમકે તેને પીઠ ન રહી. તેનો સ્વભાવ એવો અમત્કારિક હતો કે દેવી અગર માતૃશ્રીની આજ્ઞા છે એમ જણાતાંજ તે ગમે તેવું સદ્સાસિક કૃત્ય પણ નિર્ભય રીતે કરીને પાર ઉતરતો. માતા જિજ્ઞાષાઈ તેને સદૈવ બળ આપ્યા કરતી. એ બળ હવે રહ્યું નહીં, અને શાંભાજી દુષ્ટ નીવડ્યો. એટલે તેનું શરીર તદ્દન લથડી પડ્યું. રાજ્યની મુસ્કેલીઓ તો હંમેશની હતી જ. આવી રિયતિમાં સાત દિવસ તાવ આવતા રાયગઢ ઉપર ચૈત્ર સુદી ૧૫ શકે ૧૬૦૨ (તા. ૩ એપ્રિલ સન ૧૬૮૦)ના રોજ બપોરે આ મહાપુરુષનો કાળ થયો. તેની ઉંમર તે વખતે ૫૩ વર્ષની હતી. પુતળા-

બાઈ તેની સાથે સતી થઈ અને ઉત્તરક્રિયા રામરામને હાજર રાખીને શાખાજી બોંસલેએ કરી. સામાન્ય રીતે આ મરણ અકાળ થયું ગણાય. પણ મહારાષ્ટ્રમાં નેતા પુરુષો ધણે લાગે ૫૦-૬૦ વર્ષ સુધીજ જીવે છે. નેપોલિયન પણ તેટલાંજ વર્ષ જીવ્યો હતો. શિવાજીએ તેનું કાર્પ જ્ઞાતિય વર્ષ કર્યું.

તે એકાએક મરણ પામ્યો. એટલી ઉતાવળે અંત આવશે એમ તેના ધારવામાં નહીં. તેથીજ પછીની જ્યવસ્થા તેણે કંઈ ગોઠવી નહીં. માત્ર સાધારણ શબ્દો કહી સહુને એક મતથી ચાલવા તથા રાજ્ય અને ધર્મનું રક્ષણ કરવા જણાવી, તેણે દેહ છોડ્યો. તે વખતે આમ મંડળ પણ એની પાસે ન હતું. મોરોપંત પેશ્વા ઉત્તરમાં હતો. સેનાપતિ હુંબીરરાવ કર્ણાટકમાં હતો. માત્ર બાકાજી ચિટનીસ હાજર હતો. તેમજ નિરાજપંતનો પુત્ર પ્રહ્લાદપંત તથા રામચંદ્ર નીલકંઠ અમાત્ય હાજર હતા. રામરામના વખતમાં આ છેલ્લા બે જણજ ખરા ઉપયોગી નીવડ્યા. બાકીનાના માણસો ધણા હતા, પણ એ બે સિવાય શિવાજીનો હેતુ પાર પાડે તેવા કોઈ ન હતા. ચિટનીસ હતો, પણ તે પછીથી તરતજ માર્યો ગયો.

‘શિવદિગ્વિજય’માં જણાવેલું છે કે શિવાજીને સોયરાબાઈના દાયથી વિષપ્રયોગ થયો, અને તેથી તેનું અકાળ મરણ થયું. આ અપવાદનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. શિવાજીને ત્રણ સ્ત્રીઓ હતી. મોટી સહબાઈ તે નિંબાજીકરની દીકરી. તેનું લગ્ન સને ૧૬૩૬માં થયું. તેનો પુત્ર શંભાજી, તેનો જન્મ સને ૧૬૫૭ માં થયો. તેના જન્મ પછી બે વર્ષે સહબાઈ મરણ પામી. બીજી સ્ત્રી સોયરાબાઈ તે શિકેની દીકરી, અને તેનો પુત્ર રામરામ. તેનો જન્મ શકે ૧૪૮૩ મી રામનવમીને રોજ (ખ. સ. ૧૬૬૧ માં) થયો. ત્રીજી સ્ત્રી પુતળાબાઈ, તે મોહિતેની દીકરી, અને તે શિવાજીની સાથે સતી થઈ. અર્થાત્ શિવાજી પછી એકલી સોયરાબાઈ હયાત રહી. સ્વભાવમાં સોયરાબાઈ કરતાં સહબાઈ સારી હતી. પણ બંનેના પુત્રો

હિલટા સ્વભાવના હતા. રામરામ શાંભાજી કરતાં ચાંત વૃત્તિનો હતો. અને શિવાજીનું પણ વલણ રામરામ ઉપર વિશેષ હતું. એટલે શિવાજીની હયાતીમાંજ રામરામને ગાદી મળે તેવી ગોઠવણ કરાવી લેવા સોયરાખાઈની તજવીજ હોય એ સંભવિત છે. પણ તેટલા માટે તેણે વિષપ્રયોગ કર્યો હોય એ અસંભવિત લાગે છે. કહેવામાં આવે છે કે શિવાજીનું ઉદાસ દિલ પોતા તરફ વાળી લેવા સોયરાખાઈએ ખાસ પ્રયત્ન ચલાવેલો, અને તેટલા માટે કેટલાંક માણસોને ખાસ વરા કરેલાં. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે રામરામને ગાદીવારસ દરાવવા તેણે શિવાજી પાસે માગણી કરી હતી. પણ શિવાજીને એ ગૃહકલહ રૂઝ્યો નહીં અને તે હિલટો રિસાલો, અને સોયરાખાઈએ તેટલા માટે તેનો વિષપ્રયોગ કરી જલદી અંત આણ્યો. એમ પણ કહેવાય છે કે શિવાજીને આ ખટપટની બાતમી મળી જતાં તેણે દરેક કિલ્લેદારને ખબર આપી દીધી હતી; અને શાંભાજીને પણ આ એકાએક મરણ થયું એ વિષપ્રયોગનુંજ પરિણામ લાગ્યું. પણ આ બધી વાતો “શિવદિગ્વિ-જય”ની છે અને તે એકપક્ષી છે. બીજા કોઈ સ્થળેથી તેવો પુરાવો મળ્યા આવતો નથી. એટલું ખરું કે શિવાજી ઉદાસ રહેતો હતો અને મરણ પહેલાં ધણા દિવસોથી સોયરાખાઈનો મેળાપ થયેલો નહીં. એવામાં મરણ એકાએક થયું એટલે વિષપ્રયોગની કલ્પના આગળ આવી. પણ આવું ઘણીવાર બને છે. સાધારણ રીતે આપણે એમ સમજીએ છીએ કે વિષપ્રયોગ કે કંઈપણ પ્રયોગ વગર અકાળ મરણ થાય જ નહીં. તેથી અકાળ મરણ થાય કે તરતજ તેની સાથે એવી કોઈ કલ્પના જોડી દેવા સિવાય લોકોને એન પડતું નથી. પ્રસિદ્ધ પુરોહો માટે તો આવા પ્રકાર હંમેશાં બનતા આવ્યા છે. શિવાજીનું મરણ એટલી ઉતાવળે અને અણધાર્યું બન્યું કે તે હકીકત બીજાં રાજ્યોએ તો ધણા દિવસ સુધી માની જ નહીં. એ સેતાન છે અને કાવે ત્યારે મરે છે અને કાવે ત્યારે જીવતો થાય છે, એવીજ તેમની માન્યતા હતી. અર્થાત્ વિષપ્રયોગની કલ્પના માનવા લાયક નથી.

સાધારણ કોઈ નજીવા દરદયાળ તેનું એકાએક મરણ થયું. પણ તેનો આરોપ બિચારી નિરપરાધી સોમરાજાઈ ઉપર તે રાજ્યાભિલાષી હોવાના કારણે આવ્યો.

મકરણ ૧૧ મું.

શિવાજીની ચોખ્ખતા.

(૧) શિવાજીનું સ્વરૂપ અને સ્વભાવ:—માલવણમાં શિવાજી-એ સિંધુદુર્ગ નામે કિલ્લો બાંધેલો છે. એ કિલ્લામાં શિવાજીનું મંદિર છે. એ મંદિર જગત્પતિ રાજરામે બંધાવ્યું છે, અને તેને લગતો સહામંડપ પછીથી કોલ્હાપુર વાળાઓએ કરાવ્યો છે. આ મંદિર-માં શિવાજીની મૂર્તિ અંદરના ભાગમાં છે અને મોનીસ્વામીની મૂર્તિ બહારના ભાગમાં છે. એ મૂર્તિ ઢાળા પત્થરમાં કોતરેલી છે. મોની-સ્વામી પદ્માસનમાં છે અને શિવાજી વીરાસનમાં છે. રા. રાજવાડેના મત પ્રમાણે એ શિવાજીની આબેહુબ પ્રતિમા છે. શિવાજીની બીજી બે જખીઓ એક ઘોડા ઉપર સવારી કરેલી અને બીજી ઉપરના અર્ધા ભાગની પ્રત્યક્ષિત છે. તેમાંની પહેલી એક ફ્રેંચ ગૃહસ્થે ઇ. સ. ૧૭૨૦ ના સુમારમાં પેદા કરીને એક ફ્રેંચ પુસ્તકમાં પ્રકટ કરી છે, જ્યારે બીજી ઓર્મના પુસ્તકમાં છે. આ બંને જખીઓ લગભગ મળતી છે. પણ આ જખીઓ અને સિંધુદુર્ગમાંની પ્રતિમા વચ્ચે બિલકુલ સામ્ય નથી. એ પ્રતિમા લરકરી સ્વરૂપની છે. પગમાં ધગ્ગર અને તોડા, કમરે કટિબૂધણ, હાથમાં કડાં અને તોડા, અને ભુગ્ગએ ભુગ્ગબંધ છે. માથા ઉપર ખલાસીના ઘાટની ટોપી છે. આકાર હીંગણો, ઝડપુષ્ટ અને મધ્યમ બાંધાનો છે. નાક પરદેશીઓની જખી પ્રમાણે અણીદાર નથી. મૂછો કાપેલી અને વાળેલી છે. વળી દાઢી નથી. શિવાજીના પુત્રે જ તે તૈયાર કરાવેલી હોવાથી તે ખરી હોવાનો વિશેષ સંભવ છે.

શિવાજીનો સ્વભાવ સમગ્રજ તેવા અસન કાગળો બહુ મળી આવ્યા નથી આજસુધીમા ૧૦૦ કાગળો મળી આવ્યા છે અને હવે પછી કદાચ વિશેષ મળી આવે. પણ તે વખતના કાગળો થોડાજ મળી આવે એ તદ્દન બનવા જેવું છે કેમકે જેમ જેમ ભૂતકાળમા જમ્યું તેમ તેમ કાગળો કવચિત્જ મળી આવશે તે વખતમા કાગળ બહુ મળતા જ ન હતા, અને હાનની પેઠે લખવાની પ્રવૃત્તિ પણ તેટલી સાધારણ ન હતી કાગળો અહીં થતા નહીં, પણ પગદેશ માથી મહા મુશ્કેલીથી લાવવા પડતા અને તેના પણ કપડાની પેઠે હિંચા અને સાધારણ એવા જે પ્રકાર હતા શિવાજીના વખતના કાગળો નાના જ મળી આવેલા છે ત્રણ ચાર તમુની ખરમચઢી ચીકી જ તે વખતે વપરાતી મોટા કાગળો તો ભારે વગવસીનો મેળ વીને સગકાર દરબારમાથી મેળવવા પડતા બાલુએ ખાવી જગા રાખવાનો પણ પ્રચાર ન હતો પછીના પેશવાઈ વખતમા પહોળા અને મોટા કાગળો વપરાયા

શિવાજીના સ્વરૂપ વર્ણનની પણ બહુ હકીકત મળી આવતી નથી એ સાધારણ ગોરો, પાતળિયો અને મજબુત બાધાનો હતો સિંધુદુર્ગના મહિરમા તેની પાડુકા અને દસ્તપ્રતિમા છે, તે ઘણી નાની છે, પરંતુ આબેહુળ છે તેનું વજન ૪૭ વર્ષની ઉંમરે ૧૪૦ રતન હતું ઉંચાઈમા તે સાડા પાંચ ફુટની અંદર હતો તેનું નાક ઘણું ધારીલું હતું અગ્રેજ વકીલ રાયમહતા ગનપાલિષેક વખતે આવેલો તેણે વર્ણન આપ્યું છે કે, “શિવાજીનો ચહેરો મુદર તથા તેજસ્વી હતો બીજા મરેઠાઓના પ્રમાણમા તે ગોરો હતો આબે તીક્ષ્ણ અને નાક લાંબુ, ધારીલું તથા જરા નીચે વળેયું હતું દાંતી કપાવીને નીચે અણીદાર સરખી કરેલી હતી મૂછો ઝીણી હતી અને ચહેરા ઉપર ત્વરા, નિશ્ચય, કઠોરતા તથા રૂઢિ જણાઈ આવતા.”

શિવાજીની યોગ્યતા તેના ચરિત્ર અને તેના કૃત્યો ઉપરથી આકી શકાય તેમ છે, એટલે દરેકે તે ઉપરથી જ કલ્પના કરી લેવી ઘટે.

જનાં મહા પુરુષના ગુણાવગુણ સંબંધે હંમેશાં ચર્ચા અને મતભેદને અવકાશ હોય છે જ. આ ચર્ચાને મદદ કરવાના હેતુથી કેટલુંક વિવેચન અહીં કરીએ છીએ. ખરું કહીએ તો તેની ચોખ્ખતા આંકવાનું કામ કઠિન છે. દરેકે પોતપોતાના મત પ્રમાણે તેની ચોખ્ખતા આંકેલી છે, અને તેમાં કાંઈ અસંલલિત પણ નથી. કાંઈ પણ વ્યક્તિનો જેને જેવો અગુલવ હોય, તે તેનો તેવોજ તોલ કરે. શિવાજીએ સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું, પણ તેથી શું? મુસલમાનોનું રાજ્ય ગયું, એટલે તેઓ તો તેનું સાફ ન જ બોલે. અંગ્રેજોની પણ વખારો શિવાજીએ લૂટેલી, અને તેમને સદૈવ ધારતીમાં રહેવું પડતું; એટલે અંગ્રેજોને પણ શિવાજીમાં સારો ગુણ ન જ લાસે. આ દેશના લોકોનું તેણે કદ્યાણુ કર્યું એટલે દેશીઓ તેને બહુ માન આપે અને પૂજે, એમાં પણ આશ્ચર્ય શું?

પણ આ બધા અભિપ્રાયોમાંથી સાર જેવો જોઈએ. દુનિયાના બધા મોટા માણસોના સંબંધમાં એમ જ બને છે. નેપોલિયન માટે પણ યૂરોપની જુદી જુદી પ્રજાના જુદા જુદા જ અભિપ્રાય છે. ફ્રેંચ લોકો તેને અતિશય માન આપે છે અને અંગ્રેજ લોકો તેને ચતુ ગણી નિંદા કરે છે. અને એની કેમ ના દહેવાય? પણ ઇતિહાસ એમાંજ છે. ઇતિહાસમાંથી હદાપણ શીખાય છે, તે આ જ રીતે. ભિન્ન ભિન્ન મતોની તુલના કરવામાં જ ઇતિહાસનું શિક્ષણ છે. શિવાજીની પણ એ જ ધોરણે આપણે તપાસ લેવી જોઈએ. અને જે તે પ્રજાએ પોતાના લોકોનો અને દેશનો ઇતિહાસ પોતાના દૃષ્ટિબિંદુથી તપાસવો જોઈએ.

ગમે તે દૃષ્ટિથી જોઈએ તો પણ એ લોકોત્તર પુરુષ હતો એ તો સ્વીકારવું જ પડશે. તેનાં કૃત્યો અને તેની રાજ્યપદ્ધતિ પણ તેની ચોખ્ખતા બતાવી આપે છે. સાધારણ રીતે મહા પુરુષમાં જેટલા ગુણ અવશ્ય હોવા જોઈએ, તે બધા તેનામાં હતા. ગુણોની એક સામટી યાદી કરીએ, તો અમુક ગુણ તેનામાં ન હતા એમ કહી

શકાશે નહીં તેનું જીવન બધા પ્રકારના સંકટમાથી અને બધા પ્રકારની સ્થિતિમાથી ચસાર ચચેલું હોવાથી દુનિયાનો અનુભવ પણ તેને વિશેષ હતો અને તે અનુભવનો પ્રત્યેક પ્રસંગે ઉપયોગ કરવા જેટલી તેની જુદી પણ તીવ્ર હતી જોવામા તે એટલો કુશળ હતો કે ગમે તેના માણસ ઉપર તેની છાપ એકદમ પડી જતી પોતે અત્યંત સાદો હોવાથી ખીજાને પણ સાદાપથી ગહેવાને તે પોતાના દાખનાથી દરજ પાડતો. દરેક બામત તે જાતે જ કરતો હોવાથી ખીજાની અડચણો પણ તે તરત સમજી જતો, તેમજ ખાલી ડોળા માણસોથી તે કસાતો નહીં જાણી જોધને તે સાદસ ન કરતો, પણ સાદસ ક્યાં સિવાય કાર્યસિદ્ધિ થવાની નથી એવી ખાત્રી થતા જ તે ગમે તેવું સાદસ કરતા પણ અચકાતો નહીં ખીજાઓની પાસે જે નિયમો પળાવવા પોતે ઇચ્છતો તે નિયમો પાળવામા તે જાતે કદી જૂન કરતો નહીં તે સ્વભાવે દૂર ન હતો, પણ ગુન્હા બદન સજા કરવામા તે કદી દયા ન વાપરતો માતાની આજ્ઞા ઉપરાંત તેણે કદી અગત્ય પણ ભર્યું નથી, એટલું જ નહીં, પણ માતાનો વિયોગ થતા, તે દુખી અને નિરાધાર થઇ ગયો. મિત્રોની કિંમત તેને ઘણી જ હતી, અને જીવ આપે તેવા મિત્રો પણ તેને મળેના હતા તાનાજી માનુસરેનું ભવિષ્ય થતા તેને અનિવાર્ય શોક થયેલો, અને તેના માટે તેણે અત્યંત હૃદયદાવક વિવાપ કરેલો જૂખ તરસ વેઠવામા પણ તે ઘણો જખરો હતો એ બાબતમા દલકો સિપાઇ પણ તેની ખરોખરી ન કરી શકતો.

રાજ્યનું જોખમ સલાજનાનું કામ ઘણું કઠણ છે, અને તે બજાવતા કઠોર પણ થવું પડે છે ઝાળખાણ કે મિત્રતા કે સગાઇ તેમા સાચવી શકાતા નથી શિવાજી સ્વભાવથી જ ઘણો કડક હતો, અને તે શિક્ષા જખરી કરતો કેટલીક વખત તો તે હરામખોરોના માથા ઉડાવી દેતો અમનદારો બધા તેનાથી કપી જાહેતા, અને તેના બંદોબસ્ત બહુ કડક હતો કઠોરપણાની સાથે તેનામા દયા પણ તેટલી જ હતી, અને તેથીજ બધા લોકો તેની નામ્દરી કરવામા જૂથજૂથ માનતા.

શિવાજી દયાળુ અથવા પાપભીરુ હતો કે કેમ તે માટે ધણીને રાંઠા છે. વિદેશીઓએ તો તેને કૂર અને પૈસા તથા સત્તાના લોભથી અંધ થઇ ગયેલો ગણ્યો છે. પણ એ બાબત જરા ઉંડા ઉતરીને વિચારવા જેવી છે. શિવાજીએ ધણાં શહેરો અને ગામો લૂટ્યાં, પણ કેવળ લૂટને માટે કોઇનો જીવ લીધો કે કોઇને માર માર્યો એવું એક પણ ઉદાહરણ નથી. ઉલટું, ગરીબ વર્ગનું અને નિરાશ્રિત સ્ત્રીઓનું તેણે કાળજીથી સંરક્ષણ કર્યું, એવા સંકેતો દાખલા છે. તે અભિમાનીઓનો કાળ હતો, પણ ગરીબોનો તો માખાપ હતો. અકારણ તેની સામે યનારની તો તે બરોબર ખબર લેતો. તે કૂર અને દુષ્ટ હતો એવો અપવાદ ધણા ભાગે ગ્રીમંત અને અભિમાની માણસોએ જ મૂકેલો છે. ગરીબ માણસો તો તેને દેવ પ્રમાણે માનતા. તેવી જ નીચી એકદમ લડાઇ ન કરતાં યુક્તિથી જીતી જતો, તેને કેટલાક નાજીપણું ગણાવે છે. પણ અમ, ખર્ચ અને રક્તપાત સિવાય કાર્યસિદ્ધિ થઇ શકે તેમ હોય તો લડાઈ શા માટે કરવી ? પાછળ ધણી લડાઇઓનાં વર્ણનો આપેલાં છે તેમાં તેણે પોતાની જાતના પરાક્રમથી જ ધણીવાર જય મેળવેલો છે. વળી, અદ્યક્ષબાન સામે પણ તે એકલો જ ગયેલો. આવા ધણા પ્રસંગે તેણે જાણી બૂજીને પોતાની જાન ઉપર જ સંકટ વહોરી લીધાં છે. અને એ બધી વાતો તેના બીકણપણાથી હિલટી છે.

તેનાં આચરણ ધણાં પવિત્ર અને નીતિ દૃઢ હતી. કોઇ પણ પ્રકારનું વ્યસન તો તેને હતું જ નહીં. આખાજીવંતે તેને માટે એક ધણી સુંદર સ્ત્રી આણેલી, પણ તેની તેણે સ્પષ્ટ ના પાડેલી. એમ કહેવાય છે કે તે કપટી, લખાડ અને અપ્રમાણિક હતો. પણ કપટ કેને કહેવું એ નક્કી કરવું જોઇએ. કોઇ પણ રીતની યુક્તિ પ્રયુક્તિથી પણ દેશનું કલ્યાણ સાધવું એ તેનું લક્ષ્ય હતું. અજાણત, એમાં સાધુતા નથી. પણ સંસારમાં અને ધણા ભાગે અર્વાચીન રાજનીતિમાં આવાં કપટીને મુત્સદ્દીપણું અથવા ચતુરાઈ કહેવામાં આવે છે. આવી

જ ચતુરાઈથી યુરોપના હાલના મન્યો વૃદ્ધિ પામેલા છે અને આવી જ ચતુરાઈથી યુરોપ અને એશિયાખંડના ભાવી રાજકીય પ્રશ્નોનો નિકાલ થવાનો છે. રાજ્યની ઉચ્ચપાયવામાં આવી નીતિ અનિર્વાર્ય જ છે એટલે, આ દૃષ્ટિથી જોતા શિવાજી કપટી અથવા વમાડ નહીં, પણ ચતુર, રાજનીતિજ્ઞ હરે છે.

મન્યના કામો તેણે જુદા જુદા માણસોને વહેંચી આપ્યા હતા તેથી દરેક માણસ પોતાનું કામ ઘણી દક્ષતા વાપરીને કરતો. કોઈ પ્રશ્ન વિકટ આવતો તો તેઓ શિવાજીની એકાતમા સલાહ લેતા જરૂર જણાય તો તેવા પ્રસંગે પ્રધાનમંડળનો પણ અભિપ્રાય લેવામાં આવતો અને બીજા હાયક મૃદસ્થોને પણ પૂછવામાં આવતું. અને સર્વાનુમતે રાજ્યના હિતનો નિર્ણય થતો.

ધર્મ ઉપર પણ તેને વણી અદા હતી. તે માનતો કે પ્રજાની ઉન્નતિનો આધાર ધર્મની ઉન્નતિ ઉપર છે. કથાપુરાણ સભળવામાં તેને અત્યંત રસ હતો અને વણી અડચણો વેરીને પણ તે કથા સાંભળવાનો નિયમ પાળતો. રામદાસ સ્વામીનો તેને સદા આશીર્વાદ હતો.

તે ઘણો સાદો હતો છતાં તેનો ખર્ચ ઓછો ન હતો. તેનું અત કરણ ઉદાર હતું અને પોતાના માણસોને બહિસો વગેરે આપીને તે સદા ખુશી રાખતો. તેની નોકરી બળવતા સર્વને પાકી ખાત્રી હતી કે આપણા બાળબચ્ચાને તે કદી દુઃખી થવા દેશે નહીં. આ ખાત્રીથી જ તેના મોટે જીવ આપતા તે અચકાતા નહીં. આટલું ખર્ચવા છતાં પણ તેણે સિવક ઘણી એકઠી કરી હતી. તે કોઇને પણ જગીર આપતો નહીં અને પમારના પ્રમાણમાં કામ ઘણું લેતો. તેના પૈસા મોટે ભાગે લશ્કર અને કિલ્લાઓમાં જ વપરાતા.

માવળાઓ પાસે તેણે જે મોટા પરાક્રમ કરાવ્યા, એમાં તેની યોગ્યતા અને યોજક જુદી જણાઈ આવે છે. તેની નજર હંમેશા

લાંબી પડતી. તેની કલ્પના કોઇ વખત લોકોને ગમતી નહીં તો તે દેવીનું વચન મેળવીને પણ એ લોકોને ગમે ઉતારતો. પુસ્તકો તેણે વાંચેલાં ન હતાં, છતાં રાજનીતિના વિકટ પ્રશ્નોનો નિકાલ પણ તે ઘણી ખૂબીથી કરતો. મનુષ્યસ્વભાવનું જ્ઞાન તેને ઘણું સાફ હતું. ખુદ ઐરંગઝેબે પણ તેનાં પરાક્રમ ગાયાં છે. એ બધાની સાથે પ્રસન્નતાથી વર્તતો અને સામા ઉપર તેની એકદમ હાવ પડતી. બધાને લાગતું કે મહારાજ આપણા ઉપર પ્રસન્ન છે અને આપણી સાથે ખુલ્લા દિલથી વાત કરે છે. કેટલીક એવી વ્યક્તિઓ હોય છે કે જે અદ્ય સમાગમમાં પણ શ્રાતાઓનાં મન હરી લે છે. શિવાજી એવી જ વ્યક્તિ હતી. જયસિંગ અને જસવતસિંગના મન તેણે થોડા સમયમાં જ મેળવી લીધેલાં. ઐરંગઝેબની સાથે તેની બરાબર મુલાકાત થઇ નહીં. થઇ હોત તો કદાચ તે બંનેનો વ્યવહાર બદલાઈ જાત.

પ્રજાને જાગૃત કરી દેશને અમુક લક્ષ્ય તરફ દોરવાનું કામ શિવાજીના જેવું આપણા દેસમાં બીજા કોઇએ કર્યું નથી. એ જાગૃતિનો લાભ પછીથી સારો મળ્યો. જ્યાં જ્યાં નવીન રાજ્યો રચાયાં છે, ત્યાં ત્યાં કંઈક કંઈક પણ નવીન પદ્ધતિ યોજવી પડી છે. મોગલોએ આ દેશ જીત્યો ત્યારે લશ્કરના ખર્ચ માટે તેણે પ્રજા ઉપર જજીઆ વેરો નાખ્યો. અંગ્રેજોએ કંટિન્યુઅલ લશ્કરની પદ્ધતિ ગોઠવી. તે જ પ્રમાણે શિવાજીએ ચોથ દાખલ કરી. એ ચોથના ઉત્પન્નમાંથી તે લશ્કરનો ખર્ચ નિભાવતો.

(૨) શિવાજીનું પ્રધાન મંત્રણ—ઇતિહાસમાં ટિપુ સુલતાન, વેલિંગ્ટન વગેરે માણસો રણવીર તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા છે, જ્યારે પિટ્ટ, વેલેરલી વગેરે માણસો મુત્સદી તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા છે. શિવાજીમાં આ બંને પ્રકારની યોગ્યતા હતી. તે જેટલો રણવીર હતો, તેટલો જ મુત્સદી હતો. વળી તેને કાંઈ પણ પાછલો આધાર કે કોઈ પણ જાતની અત્યુદ્બેધ પરિસ્થિતિ ન હતી. તેમ છતાં તેણે નવીન રાજ્ય

સ્થાપ્યુ અને તે ચિરકાળ દદ રહે એવી યોજના કરી એ યોજના દેશકાળના પ્રમાણમા એટલી યોગ્ય, એટલી દદ અને એટલી સર્વ વ્યાપી હતી કે શિવાજીની પછીથી તેને તોડી નાખવા ઘણા વરો સુધી અનેક પ્રયત્નો થયા, છતાં તેના કેટલાક અવશેષો તો હજી પણ હયાત છે શિવાજીનું પ્રધાનમંડળ એ એવી જ એક યોજના હતી એ યોજનાના પરિણામે પછીથી સ્વસરક્ષણ અને રાજ્યસર્વર્ધન એ બંને કામો ચાલુ રહ્યા ઐરગજેબ જેવા બળવાન શત્રુ સામે લડવામા આ મંડળ ઘણું ઉપયોગી નીવડ્યું કામની વહેચણી કરી આપવાના હેતુથી એ મંડળની યોજના કરેલી પણ તેમાના છેકના બે સિવાયના બધા લડાયક જ્ઞાનવાળા નીમાતા આજ એ સ્થિતિ નથી, પણ શિવાજીના વખતમા એ દરેકને લડાઇમા જવું પડતું એ સમય એવો હતો કે શત્રુમળ સિવાય કોઇ કોઇને ગણુકારે નહોં બ્રહ્મ ધનિડયા ક પનીના વેપારીઓ પણ તે વખતે યુદ્ધકળા જાણતા અને મોગન સુખાઓ પણ એવી હોશિયારીવાળા જ નીમાતા.

શિવાજીના આ પ્રધાન મંડળની સાથે આ દેશના કે વિનાયક ના કારોબારી મંડળને સગ્ગાવી શકાય સ્થિતિભેદ કે કાળભેદને લીધે કેટલોક ફરક છે, પણ જુદા જુદા કામ માટે જુદા જુદા જવાબ દાર સ્વતંત્ર માણસો જોઈવશની મૂળ યોજના સરખી છે જેથી તે ગવર્નર જનરલ જેવો હતો તેના પછી સેનાપતિ અને તેના પત્રી મુલમી પ્રધાન એટલે શિવાજીનો અમાત્ય, અને પરરાજ્ય સબધી પ્રધાન એટલે સુખત હતો આ દેશના પ્રધાનમંડળમા મત્રી, પડિત ગવ કે ન્યાયાધીશ નથી પણ મત્રી એ હોમમેમ્બર જેવો છે ખાનગી ચિટનિસ એ પ્રાઇવેટ સેક્રેટરી જેવો હતો પણ પ્રધાનમંડળમા તેનું સ્થાન ન હતું અને હાલ પણ નથી મત્રી તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાતો અને પ્રધાન મંડળમા બેસતો હાલ ન્યાયખાતાનો પ્રધાન કાઉન્સિલ મા બેસે છે તેને જદલે શિવાજીના વખતમા ન્યાયાધીશ જ બેસતો આ સિવાય હાલની પદ્ધતિમા કેટલાક વિશેષ પ્રધાનો છે, પણ તેનો

વિચાર કરવાની જરૂર નથી. શિવાજીના વખતમાં તેવી પરિસ્થિતિ ન હતી એટલે તે પ્રધાનોની જરૂર ન હતી. વાસ્તવિક રીતે અષ્ટ પ્રધાન એટલે આઠ જ પ્રધાન એમ નહીં, પણ કામની સવડ પ્રમાણે આઠ અથવા વત્તાઓછા રાખી શકાય. અષ્ટ પ્રધાન એટલે રાજાને મદદ કરનાર પ્રધાનમંડળ. મરેડી રાજ્યમાં પછીના વખતમાં એક પ્રતિનિધિ નામે પ્રધાનની જગા નીકળી. પણ તે વખતે રાજા નાની ઉંમરનો હોવાથી તે જગા કાઢવી પડેલી.

અષ્ટ પ્રધાનની આ પદ્ધતિ શિવાજીએ ક્યાથી મેળવી એ એક મહત્વને પ્રશ્ન છે. કેટલાક કહે છે કે શિવાજીએ એ પદ્ધતિ નવીન જ શરૂ કરી, અને કેટલાક કહે છે કે મુસલમાનોનું અનુકરણ કર્યું. માત્ર ફારસી નામો બદલાવી સંસ્કૃતનામો તેણે મોઢ્યાં. અનુકરણ કરવા માટે પણ મુસલમાની રાજ્ય સિવાય બીજા કોઈ નમુનો નજર આગળ હતો જ નહીં. એટલે એ સંભવતિ લાગે છે કે કંઈક અનુકરણ અને કંઈક કલ્પનાના મિશ્રણથી તેણે આ યોજના ઘડી હોય. મુસલમાન પદ્ધતિમાં પણ ગુણ જણાઈ આવે તો તે ગ્રહણ ન કરવો એવી હકીકત તેનામાં ન હતી. ઉલટું મુસલમાનોને પણ ન દુભવતાં કાર્ય સંધાન થતું હોય તો તેમ કરવા તે હંમેશા તૈયાર રહેતો. પરંતુ મુસલમાન રાજ્ય પદ્ધતિમાં આવા કોઈ પ્રધાનમંડળની યોજના હતી એવું કંઈ જણાઈ આવતું નથી. એવી યોજના માત્ર પ્રમુખકલ્યાણનો શુભ હેતુ હોય ત્યાં જ શક્ય હોય. મુસલમાની રાજ્યોમાં પ્રજાના સુખની ધરવા જો કોઈએ કરી હોય તો એક મોગલ રાજ્યે કરી. તેમાં પણ અમકબર અને શાહજહાં એ બેજ બાદશાહને ગણતરીમાં લઈ શકાય. એ બે પણ ઘણે ભાગે લરકરી હતા. સૈન્યબળથી દેશો જીતવા અને તેનું સંરક્ષણ કરવું તે ઉપરાંતની રાજ્યવ્યવસ્થા તેઓ થોડી જ કરી શકેલા. માત્ર તેઓ સ્વભાવથી સુજન હતા અને તેની પ્રસાદી અલખત પ્રજાને મળેલી. પણ તે રાજ્યવ્યવસ્થાનો પ્રધાન હેતુ ન હતો. પ્રધાન મંડળને કારભાર સોંપતાં રાજાને પણ નિયમમાં રહેવું

પડે અને પોતાના અમુક અધિકારો પ્રધાનને વહેંચી આપવા પડે એટલે રાજાની અનિયત્રિત સત્તા કમી થાય અને તેના ઉપર પ્રધાનેનો અમુક અકુશ પડે આવો અકુશ સ્વીકારવા જેટલા મુસલમાન રાજાઓ લાગ્યે જ ઉદાર હતા !

એથી ઉલટું, શિવાજીના નાનપનો પાયો સૈન્યબળ ઉપર ન હતો, પણ સન ૧૮૫૮ ના મહારાણીના ઢંઢેરા પ્રમાણે પ્રજાની આબાદી ઉપર હતો. શિવાજીનું મૂળથી જ એ ધારણ હતું માત્ર પોતાની ઉગતિ માટે તેણે એ કૃત્ય કર્યું ન હતું તેનું પ્રત્યેક પગલું સાર્વજનિક હિત માટે હતું સોડા તરતોદ્ધાન કરે તો કેવળ તનનારના બળથી તેમને દબાવી દેવાનું તેને પસંદ ન હતું, કેમકે તેનો પ્રયત્ન દેશ માટે, પ્રજા માટે અથવા પ્રજાની પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે હતો મોગલ રાજ્યમાં દરેક પ્રાત ઉપર એક સખત લશ્કરી અમલ બજાવનાર સુમેદાર, અને એક વસુલાત એકઠું કરનાર દિવાન એવા બે આધિકારીઓ રહેતા. પ્રાતમાં બડ ન થવા દે અને વસુલાત બરાબર લઈ શકે તેવાને જ તે અધિકારો મળતા રાજધાનીમાં મુખ્ય પ્રધાન, ઉમગવ વગેરે હતા, પણ બાદશાહની ઇચ્છાનુસાર તેના સારા નરસા હુકમો પાળવા ઉપરાંત તેમને કશી સત્તા ન હતી છતાં મુસલમાની સમયમાં મુજબ, સુરનિશી, ડબિરી વગેરે કામો હતા અને તે ઉપરથી જ શિવાજીએ એ શબ્દો પ્રથમ લીધેલા હશે અને પછીથી પોતાના રાજ્યને હિંદુ સ્વરૂપ આપવા માટે તેણે તેને બદલે સંસ્કૃત શબ્દો પોળ્યા હશે પણ કથા પુરાણો સામળવાનો તેને ધણો શોખ હતો અને રાજ્યવ્યવસ્થાને અમુક નિશ્ચિત સ્વરૂપ આપવાની ધારણા થતા મહાભારત, સ્મૃતિઓ વગેરે યથોચાથી તેમણે આ પ્રાચીન કંપના લીધી જણાવ છે રાજ્યવ્યવસ્થાના વિભાગ હોવા જોઈએ, અને એ દરેક વિભાગ માટે જુદા જુદા જવામદાર માણસો હોવા જોઈએ, તથા લોકોનું સુખ વધે એવી ગોઠવણ હોય તો દરેક વ્યવસ્થામાં રહેલી જોઈએ આવી કંપના શિવાજીને યોગ્ય મળેલી મહાભારત, મનુસ્મૃતિ

વગેરે ગ્રંથોમાં એ વિષય ઉપર વિવેચન પણ અનેક સ્થળે છે. આખું મહાભારત શિવાજીએ અનેક વખત સાંભળેલું અને વિદ્વાન ગૃહસ્થો પાસે મહાભારત અને દાસગોધનો અભ્યાસ કરેલો. એ બંને પુસ્તકમાં બતાવેલી વ્યવસ્થા સાથે શિવાજીની વ્યવસ્થા ઘણી મળતી આવે છે. મુસલમાનોમાં તેવી વ્યવસ્થા ન હતી. તેમનામાં હોત તો તે ન હોત એમ નહીં, પણ હતી જ નહીં. અર્થાત્ આ વ્યવસ્થા તેણે પ્રાચીન હિંદુ કલ્પનાના પાયા ઉપર પોતાની શુદ્ધિથી અને મિત્રોની સલાહથી દૈવકાળ પ્રમાણે ઘટતો ફેરફાર કરીને ગોઠવેલી.

ગમે તે રીતે પણ એ સંસ્થા ઉત્પન્ન કરીને તેણે રાજ્યનું ધણું જ હિત કર્યું. રાજ્યની નિરંકુશતા એથી ઝાઝી થઈ, અને પરસ્પર ઉપર દાબ રહીને એકંદર કારભાર ઠીક ચાલવાને એથી સરળતા થઈ. આ રીતે એ રાજ્ય એકસત્તાત્મકમાથી અલ્પજનસત્તાત્મક બની ગયું. અને તે સત્તા પ્રધાનમંડળના વંશજોએ પણ પછીના ધણા વર્ષો સુધી ભોગવી. એ સંસ્થા કાયમ ચાલુ રહે તેવી પણ ગોઠવણ શિવાજીએ કરેલી અને તેને માટે કેટલાક નિયમો કરેલા, પણ તે પાછળથી ખરાબર પળાયા નહીં. એક તો તેણે કોઈપણ પ્રધાનને સ્વતંત્ર જગીર કે ગિરાસ આપ્યો નહીં, અને ખીજું જેની તેની નોકરી વંશપરંપરા ચલાવવી એવું પેણું કરાવ્યું નહીં. માણસની ચોગ્યતા પ્રમાણે તેને કામ સોંપ્યું અને તે ચોગ્યતા એ જ અધિકાર મેળવવાનું ઉત્તમ સાધન કરાવ્યું. અને તે ધોરણે તેણે પોતાના પ્રધાનો ઘણી વખત બદલી નાખેલા. પણ એ વખતના બધા પ્રધાનો અનેક મુશ્કેલ પ્રસંગોમાથી પસાર થયેલા હોઈને શિવાજીના ધોરણને સમજનાર હતા, અને તેનું અનુકરણ તેના પુત્રો વગેરે કરતા. એટલે તે વખતે એ રાજ્ય ખરેખરા લાયક પુરુષોના હાથમાં હતું. ખીજાં રાજ્યોમાં સર્વ સત્તા લશ્કરના હાથમાં જાય છે, તેવું ન થવા દેના શિવાજીએ બધા પ્રધાનો લઝાયક કેળવણી વાળા ગોઠવ્યા હતા. અર્થાત્ એકલા સેનાપતિનું મહત્ત્વ ન હતું. મોગલરાજ્યમાં બહુધા સેનાપતિ

જ મુખ્ય હતો એટલે તેના જોર ઉપર શાહજાદાઓએ ખંડો કરી આપને કેદમાં નાખેલા. શિવાજીની વ્યવસ્થામાં તેમ બનવું શક્ય ન હતું. શંભાજીએ ખંડ કર્યું પણ તેને મરેલાઓની મદદ ખિલકુલ ન હતી. અને તે રાજ થયા પછી તેણે શિવાજીની વ્યવસ્થા બરાબર જાળવી નહીં, પણ પ્રધાનમંડળે પોતપોતાની ફરજ બરાબર જાળવી રાજ્યનું સંરક્ષણ કર્યું.

શિવાજીના કિલ્લા, લશ્કર, પ્રધાન મંડળ અને ખીજી પ્રવૃત્તિના મુખ્ય હેતુ બે હતા. એક પરશુરુથી રાજ્યનું સંરક્ષણ કરવું અને બીજે રાજ્ય સંવર્ધન કરવું. બીજા રાજ્યોને માથે સ્વભાવી શત્રુઓથી સંભાળવાની એક ત્રીજી ફરજ પણ રહે છે. સુભાજી તે ધાસ્તી શિવાજીને ન હતી. કોઈ પણ શત્રુ જ ન હતો. તેણે કિલ્લા બાંધ્યા તે પરકીયોના હુમલા ટાળવા માટે. સ્વભાવિ તરફથી તેને કંઈ ભયનું કારણ જ હતું નહીં. મુસલમાન ઇતિહાસમાં ડગલે ડગલે અને કેટલીક વખતે અંગ્રેજોના ઇતિહાસમાં પણ સ્વભાવિ લોકો તરફથી વખતોવખત ખંડ થઈ પ્રજાને અને રાજાને ઘણો ત્રાસ વેઠવો પડ્યો છે. તેવો બનાવ મરેડી રાજ્યમાં બન્યો નહીં તેનું કારણ પ્રધાનમંડળની આ યોજના હતું. પ્રજામાં તે વખતે એકબીની ભાવના સારી પ્રસરેલી હતી અને પ્રધાન મંડળને લીધે પ્રજાને એમ લાગતું કે અમુક અર્થમાં આ રાજ્ય લોકસત્તાત્મક જ છે. સહુને દેશસેવા કરવાની સરખી સવડ હતી, અને સહુ સરખો પ્રયત્ન કરે એટલે એકંદરે રાજ્યનું જ શ્રેય થાય. પેલા એ હિપનામ ગમે તેને મળ્યું હોય છતાં બીજા પ્રધાનોને અને પ્રજા વર્ગને પણ પરાક્રમ કરી યશ મેળવવાની પૂરતી સગવડ હતી. અને તેટલાજ માટે અધિકાર મેળવવાના કજીઆ ન થતાં સ્વભાવિના શત્રુની ધાસ્તીનું કારણ ન હતું. માત્ર પરશુરુથી રક્ષણ કરવાના એકજ કાર્ય તરફ બધાની એક સરખી પ્રવૃત્તિ હતી. બધું મરેડી લશ્કર મુસલમાનોની સન્મુખ જ હંમેશાં રહેતું. પ્રજામાં પણ મુસલમાન વર્ગ હતો, અને મુસલમાની રાજ્યો પણ શિવાજી-

ના તાબામાં હતાં, છતાં એક પણ મુસલમાન શિવાજીની સામે ઊઠ્યો એવું ઉદાહરણ નથી. ઉલટા મુસલમાની રાજ્યના મુસલમાન નોકરો બંડ કરીને શિવાજી પાસે આવેલા અને તેને ધણા માનથી તેણે સંભાળેલા એવાં ઉદાહરણો છે. એટલું જ નહીં, પણ મુસલમાન પ્રજાને પણ મરેઠી રાજ્ય પોતાનું છે એમ લાગવા માંડેલું. મુસલમાની રાજ્યોમાં વખતોવખત હિંદુઓ તરફથી બંડો ચલાવ્યાં છે, પણ શિવાજીના રાજ્યમાં એક પણ મુસલમાન એની સામે ઊઠ્યો નથી.

શિવાજીના સ્વભાવમાં નૈસર્ગિક ઉદારતા હતી એટલે તેણે પ્રધાન મંડળને અધિકાર આપી પોતાનો તેટલો અધિકાર આજો કીધો. વળી તેના પેશ્વા તેના કરતાં દસગણો પરાક્રમી થાય, અને એ જ ધોરણે ખીમ અધિકારીઓ પણ આવે, એ તેને ગમતું. ખીમનો તેને મત્સર લાગતો નહીં. જેટલા પોતાના અધિકારીઓ પરાક્રમી, તેટલું પોતાના રાજ્ય બલાદાય, એમ તેને સદૈવ લાસતું. મુસલમાની ઇતિહાસમાં ધણે ઠેકાણે, અને ખીજ પ્રજાઓના ઇતિહાસમાં પણ, જેવામાં આવે છે કે કેટલીક વખત રાજાઓ પોતાના અધિકારીઓના પરાક્રમથી જ ડરેલા છે, અને તેના તેને મત્સર આવી બચ લાગેલો છે, અને તેટલા માટે તેના અધિકારીઓને તેવા રાજાઓએ દાખમાં રાખવાના હમ્મેશાં પ્રયત્ન કરેલા છે. આવા ધોરણથી રાજ્યને નિઃસત્ત્વ બનાવેલાં છે, તથા પોતે પણ હમ્મેશાં દુઃખી થયેલા છે.

શિવાજીની વ્યવસ્થામાં તો પ્રત્યેકને દેશસેવા કરવાનો ઉમંગ ચડતો. આપણે રાજા કદરવાન છે અને આપણી કામગિરી નિષ્ફળ જવાની નથી એવી દરેકને ખાતરી રહેતી. આપની નોકરી પોતાને કેદાપિ ન મળી હોય, છતાં દરેક સરદારના છોકરાને લાગતું કે પરાક્રમ કરીશ તો તેનો બદલો મળ્યા વગર અવશ્ય રહેશે નહીં. ગામ ગિરાસ અપાતાં નહીં, અને નોકરી વંશપરંપરા પણ અપાતી નહીં; છતાં લોકો નોકરી કરવાને સદા સંતુષ્ટ અને તત્પર રહેતા.

સામાન્ય રીતે દરેક રાજ્યમાં લશ્કરી અને દિવાની એવા બે મુખ્ય કારભાર હોય છે. શરૂઆતમાં બહારથી અને અંદરથી શાંતિ જાળવવા લશ્કરી કારભાર મુખ્ય હોય છે, પણ તે પ્રધાન આશય નથી હોતો. પ્રજાના સુખનો આધાર દિવાની કારભાર ઉપર હોય છે. એ લશ્કરી સત્તા જે દિવાની સત્તાના તાબામાં હોય તો પ્રજાની આબાહી વધતી જાય. વિલાયતની હાલની પાર્લામેન્ટ એ દિવાની સત્તા છે. ત્યાં વિશ્વ માણસના પ્રધાનમંડળમાં લશ્કરના માત્ર બે જ પ્રતિનિધિ છે. રોમન રાજ્ય અને મોગલ રાજ્યમાં સત્તા લશ્કરની વિશેષ હતી. સુબાઓ લશ્કરી નીમાતા અને લશ્કરના જોરથી વસુલ લેવાતું, એટલે તેમાં લશ્કરની જરૂર પૂરી પાડ્યા પછી પ્રજાના સુખનો વિચાર ઘણે ભાગે ઐર્ષિક રીતે ચતો. અકબર જેવો રાજા પ્રજા-પાલન માટે ઘણો નામાકિત હતો, છતાં તેના કારભારનું મુખ્ય સ્વરૂપ લશ્કરી હતું. વિલાયતમાં જેમ નિયમ છે કે જરૂર હોય તેટલું જ લશ્કર રાખવું અને જરૂર હોય તેટલો જ કર ના તાલુકામાં અકબરના વખતમાં નહોતું. શિવાજીના રાજ્યમાં પણ પ્રથમ સ્વરૂપ લશ્કરી હતું, -રાજ્ય સ્થાપનારને શરૂઆતમાં તે સ્વરૂપ રાખવું પડે છે - પણ તેણે વ્યવસ્થા ગોઠવી એટલે લશ્કરી સ્વરૂપ ખસી ગયું. આઠ પ્રધાનમાં એક જ પ્રધાન સેનાપતિ લશ્કરી હતો. બીજા છ પ્રધાનો લશ્કરી કેળવણીવાળા હતા, છતાં તે બધાનું લક્ષ્ય દિવાની હતું, અને શિવાજી પણ તેનેજ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણતો.

સ્વસંરક્ષણ કરવામાં રાજ્યની વૃદ્ધિ પણ કરવી પડે છે. છતાં ઘણીવાર તેટલા માટે જ તેવા રાજાઓને મદત્વાકાંક્ષી ગણવામાં આવે છે. શિવાજીને માટે પણ મદારાજ્ઞનું રાજ્ય બસ હતું, પણ તેટલું જ રાજ્ય સાચવીને તેનાથી સ્વસ્થ બેસાય તેમ ન હતું. આસપાસના લોકો અને અમલદારોમાં પણ તેનું માન પડતું જોઈએ, અને તેની છાપ પડવી જોઈએ, નહીંતર પોતાના રાજ્યમાં પણ તેનું તેટલું વજન ન રહે. કુરબાના હબશીઓએ બ્રાહ્મણને પકડીને કાર માર્યો,

એટલે તેના પર દાખ મૂકવાની જરૂર પડી. વળી તેનો ભાઈ વ્યંકાજી જ્યાં સુધી વિજયપુરનો તાબેદાર હતો, ત્યાં સુધી પણ શિવાજીનું રાજ્ય સ્વતંત્ર કેમ ગણાય ? તેટલા માટે શિવાજીને છેક તંજાવર સુધી જઈને વ્યંકાજીને કબજામાં લેવો પડ્યો. તેમ જ વિજયપુર અને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો ઉપર ઐરંગઝેબની તરાપ હતી જ. તો પછી તેને શિવાજીએ જ કાં ન જીતી લેવાં ? અને જ્યાં સુધી પડોશમાં એ રાજ્યો હતાં, ત્યાં સુધી રાજનો કલેશ હતો જ. એટલા માટે એ રાજ્યોને પણ ઈલાવવાની તેને જરૂર લાગી. સારાંશ, આ પ્રયત્નો મહત્વાકાંક્ષાના પરિણામે નહોતા યતા, પણ સ્વમંરક્ષણ માટે જ આવશ્યક હતા.

ફ્રેંચ મુસાફર બર્નિયર ઐરંગઝેબ પાસે હતો. સન ૧૬૬૭ માં તેણે લખેલું છે કે, “ મોગલાઈ રાજ્ય અંદરખાનેથી તદ્દન સળેલું હતું. નાની સરખી યુરોપિયન સેના પણ તેને તરત જ જીતી લે તેવું હતું.” સન ૧૬૬૭ માં શિવાજીની માન્યતા પણ એવી જ થયેલી, અને મહારાષ્ટ્ર પુરતો તેનો તેણે લાલ લીધો. ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં મનુચી લખે છે કે, “ ત્રિશ હજાર યુરોપિયન લશ્કર આવે, તો આ મહાન મોગલાઈ રાજ્ય ક્ષણમાત્રમાં જીતાઈ ગય એવી મારી ખાત્રી છે.” અને એ કેવળ શક્ય હતું. અવિશ્વાસને લીધે ઐરંગઝેબ વારંવાર અમલદારો બદલતો, અને તેઓ એક બીજાનું કાપતા. શત્રુપક્ષ પાસેથી પૈસા ખાઈને તેઓ ધણીનું બગાડતા. ઐરંગઝેબની દુષ્ટ નીતિનું એ કુદરતી પરિણામ હતું. શિવાજી એ સમજતો હતો. એટલે એમના વખતમાં એવું કંઈ પણ બનવા જ ન પામ્યું. રાજરામના વખતમાં મરેહાઓએ યશ મેળવ્યો. પણ અવિશ્વાસનું પાપ તે વખતે પેઢું હતું. સરદારો વચ્ચે વૈમનસ્ય થયું તેથી રાજ્યને ધણી હાનિ થઈ, અને શત્રુના પૈસા ખાઈને કર્તવ્ય ન બજાવનારા પણ નીકળ્યા. શિવાજીએ દરાવ્યું હતું કે નોકરી વંશપરંપરા આપવી નહીં, અને નોકરીના બદલામાં જગીર આપવી નહીં. છતાં શાહ

પેશ્વાઈ વશપર પરાની ઠરાવી અને સરદારો મુલક જીતીને પોતેજ કબજે રાખવા લાગ્યા. તેના પરિણામે રાજ્યને ઘણી હાનિ થઈ.

શિવાજીની રાજનીતિના મુખ્ય તત્ત્વો દેડકામાં નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય — (૧) કુમરી કિલ્લાઓની મદદથી દેશનો અંદાજસ્ત રાખવો (૨) નોકરી વશપર પરા ન આપતા લાયક ઈસમેને આપવી (૩) લશ્કરી કે કોઈ પણ નોકરીના બદલામાં સ્વતંત્ર જાગીર કે વતન ન આપવું. (૪) પ્રજા પાસેથી લેવાનું મહેસુલ જમીનદારો માર્ફત નહીં, પણ નોકરો માર્ફત ઉઠરાવવું (૫) ઈજારે કે હરરાજ કરીને પ્રાતો ન આપવા (૬) જુદા જુદા ખાતાના સ્વતંત્ર પ્રધાન નીમીને તેની માર્ફત જે તે ખાતાનું કામ લેવું. (૭) રાજ્યકારભારમાં લશ્કરનું મદત્ત્વ વધવા ન દેવું (૮) ગ્રાહ્યજી, મરેઠા અને પ્રભુ ત્રણેને નોકરીમાં રાખીને એકમેકના દાગમાં રાખવા, અને (૯) બધા ખર્ચ કાઢતા પણ નિયમિત બચાવ હમેશા કરવો આ નીતિ તેની પહેલાના અને તેની પછીના રાજાઓએ લક્ષમાં રાખી જણાતી નથી.

(૩) શિવાજીની મુલકી વ્યવસ્થા — રૈયતને સુખ આપીને મહેસુલ કેમ વિશેષ મેળવવું, એ શિવાજીને મૂળદાદાજી કૌંડેવે શીખવેલું. જેમ જેમ રાજ્યનો વિસ્તાર વધતો ગયો, અને સ્થિરતા થતી ગઈ, તેમ તેમ શિવાજી મુલકી વ્યવસ્થા પાકી કરતો ગયો. પહેલા ભાગ-વટાઈનું ધોરણ હતું અને તે જમીનદાર તથા તલાટી દ્વારા સરકારમાં ભરાતું. શિવાજીએ એ રીવાજ બંધ કર્યો તેણે જમીનની માપણી કરાવી અને તે ઉપર લેવાનો દર (વિધોટી) કાયમનો ઠરાવી આપ્યો, તથા તે ઉઠરાવવાને સરકારી નોકર નીમ્યા. પહેલાના વખતમાં જમીનદારો સરકારધારો વસુલ કરતા, અને તેથી તેઓ ઈજારદાર જેવા હોઈ રૈયતને ત્રાસ આપતા તથા સગકારને પણ ગણકારતા નહીં રૈયત પાસેથી તેઓ વધારે પૈસા લેતા, પણ સરકારમાં ભરતા નહીં. આ દોષ દૂર કરવાને શિવાજીએ કમાવિસદાર, મહાલકરી, સુમેદાર વગેરે આધિકારીઓના પગાર ઠરાવ્યા. જમીનની માપણી કરીને તે ખાતે-

દારને નામે ચડાવી દેવી, અને આકાર અમુક આપવાનું ઠરાવીને તે ખાતેદારને હવાલે સોંપી દેવી, એવી તેણે પદ્ધતિ ચર કરી. આકાર ઠરાવતાં એકંદર ઉત્પન્નના એ પંચમાંશ કરતાં વધારે 'કદાપિ' સેવું નહીં, એવું ધોરણ રાખ્યું. એટલે ત્રણ પંચમાંશ ઉત્પન્ન ખાતેદારને મળતું. એ ઉપરાંત દુકાળ જેવી કુદરતી આફતના વખતે તગાવી વગેરે આપવામાં આવતું અને તેની વસુલાત હમણી થતી. એ હમ્મ ચાર પાંચ વર્ષ પહોંચતા.

એ મુલકી અમલદારોને ફોજદારી કામો પણ સોંપાતાં. દિવાની કામો માટે ખાસ ગોઠવણ ન હોતી. ગામપંચાયતો કાયમ હતી અને ગામના અંદર અંદરના કજીઆના નિકાલ એ પંચાયતો જે તે ઠેકાણે જ કરતી. વિશેષ પ્રસંગે આસપાસનાં ગામોમાંથી પંચ નીમાતું અને એ પંચનો નિર્ણય અમલમાં લાવવા સરકારી અમલદારો મદદ કરતા. ઇન્સાફ શાસ્ત્રોને અનુસરીને કરવામાં આવતો. કેટલેક ઠેકાણે મુસલમાની ૩૬ રિવાજો પણ રહેવા દીધા હતા.

મુખ્ય પ્રધાનમંડળ પૈકી પંત અમાત્ય અને પંત સચિવ એ બે અધિકારીઓ પાસે જમીન મહેસુલનું તમામ કામ રહેતું. પંત અમાત્ય વસુલ પુરું આવ્યું કે કેમ તે જોતા, અને પંત સચિવ બધા દફતર ઉપર દેખરેખ રાખતા. હાલની અંગ્રિજ રાજ્યવ્યવસ્થામાં રેવન્યુ મેન્જર અને ફિનેન્સ મેન્જર છે તેવા જ આ અધિકારીઓ હતા. રૈયતના દિતાહિત સાથે એ બેનો વિશેષ અને સીધો સંબંધ હતો.

રાજ્યની આવક અને ખર્ચ ઉપર શિવાજીએ ધણો અંકુશ રાખેલો અને તેની ગોઠવણમાં તેણે ધણું હકાપણ વાપરેલું. તેણે ઠરાવી આપેલું કે, "દરેક મહાલે અમુક બચત તો અવશ્ય કરવી, અને તે બચતને ગમે તેવી અડચણના વખતે પણ હાથ અડાડવો નહીં. દરેક મહાલવાર કેટલી બચત કરવી, તેના પણ તેણે આંકડો ઠરાવી આપેલો. એ રીતે એકંદર બચત એક લાખ પચિસ હજાર હોવાની થતી. એવી જ રીતે ખર્ચનો પણ તેણે આંકડો બાંધી આપ્યો હતો.

એકંદર સંન્યના મોગલાઈ અને સ્વરાજ્ય એવા બે ભાગ હતા સ્વરાજ્ય એટલે સંપૂર્ણ રીતે તાબામાં આવેલો પ્રદેશ અને મોગલાઈ એટલે ખીમના તાબામાં રહીને ખંડણી, ચોથ વગેરે આપનારો પ્રદેશ. એકંદર મુલક નીચે પ્રમાણે હતો—(૧) પુનાની આસપાસની વડિલોપાર્જિત જાગીર. (૨) માવળ પ્રાંત તેમાં હાલ માવળ, આસવડ, જુનર અને એડ તાલુકા છે, એમાં ૧૮ ફુગરી કિલ્લા હતા (૩) વાર્ડ, સતારા અને કરાડ પ્રાંત. એમાં ૧૫ કિલ્લા હતા (૪) પંજાળા પ્રાંત તેમાં ૧૩ કિલ્લા હતા (૫) દક્ષિણ કોકણ એમાં જલદુર્ગ સાથે ૫૮ કિલ્લા હતા. (૬) ઉત્તર કોકણ એમાં ૧૨ કિલ્લા હતા. (૭) બાગલાણ એમાં ૬૨ કિલ્લા હતા (૮) વનગઢ એમાં ૨૨ કિલ્લા હતા, અને સ્વતંત્ર લશ્કર રહેતુ. (૯) બેલ્તુર (મહેસુર) એમાં ૧૮ કિલ્લા હતા. (૧૦) કુર્ણાટક. એમાં પણ ૧૮ કિલ્લા હતા. આઠલા પ્રાંતો સ્વરાજ્યમાં ગણાતા તે ઉપરાંત ખંડણી ભરનારો ધણો પ્રદેશ હતો. પ્રાંતો ઉપર હાલના કલેક્ટરના જેવો એક સુબેદાર રહેતો. પ્રાંતના બે કે ત્રણ પેટા વિભાગ કરાતા અને તે મહાલ કહેવાતા. દરેક મહાલનું ઉત્પન્ન સરાસરી પોણો લાખથી સવાલખ હોત હતું એટલે આખા સ્વરાજ્યમાંથી કુલ ૫૦ લાખ હોત વસુલ આવતું. એ ઉપરાંત ખંડણી અને લૂટની ઉપજ આનતી તે જુદી. સુબેદારનો વાર્ષિક પગાર ૪૦૦ હોત એટલે માસિક પગાર ૧૦૦ રૂપીઆ હતો. એ વખતના પ્રમાણમાં એટલી રકમ ઓછી ન ગણાય.

ખીમ કંઈ કંઈ જાતના કર લેવાતા, તે ખરાખર જણાય નથી પણ એક પત્ર ઉપરથી સમજાય છે કે નાગિએર તથા સોપારી ઉપર કર હતો. અને મીઠાની ખરીદી કે વેચાણ માટે ખાસ નિયમ કરેલા હતા તથા બહારથી આવતા મીઠા ઉપર જકાત લેવાતી

સન ૧૬૭૮ માં આનંદાજી દત્ત સચિવ એમના દ્વારા જમીન મહેસુલની પદ્ધતિ શિવાજીએ ગોઠવી. તેને તેણે સૂચવેલું કે, “જમીનનો આકાર નક્કી કરવા માટે એક બાહ્યાણ અથવા પ્રભુને કારકુન

તરીકે તમારી સાથે રાખવો. અને તમારે મહાલના દરેક ગામે ફરી જમીન તથા પાક નજરે જોઇ દર ઠરાવી આપવો. એ બાબતમાં દેશ-મુખ, કુલકર્ણી મુકાદમ અને વતનદાર એમને સાથે રાખીને ગામે-ગામની બધી જમીન જોવી. કેટલી જમીન પાકને લાવક છે તે તપાસવું અને તેમાં મહેનત લેતા પશુ કેટલો પાક ઊતરી શકે તે તપાસીનેજ આકાર નક્કી કરવો. એ રીતે બધા ગામોની જમામંતી કરી અમને જણાવવું. અમે તેમાંથી ત્રણ પ્રતિના ત્રણ ગામ જોઇશું અને આકારની રજીવાત લઇશું. એ આકાર પછી કાયમનો મળીશે."

એકુતો ઉપર જમીનના આકાર સિવાય કંઈ કં ન હોતો. વગ-સાદ ન આવતો તો વસુલની માફી અગાઉથી આપવામાં આવતી. મુલકી વ્યવસ્થામાં લશ્કરી અમલદારને કંઈ અધિકાર નહોતો. દરેક ગામે એક પટેલ અને એક કુલકર્ણી હતા, તથા એ ત્રણ ગામ ઉપર એક કમાવિસદાર રહેતો. તેમના ઉપર એક તગડદાર અથવા તાતુકદાર અથવા મહાલકરી બાલશ્વ કે પ્રભુ રાતિનો રહેતો, અને તેની સાથે એક મરેઠો હવાલદાર રહેતો. મદાયકરીનો ઉપરી સુમેદાર હતો. દરેક મહાલની ઉપજ કિલ્લાઓમાં રાખવામાં આવતી. વસુલ ઉપરાંત દશમુખ, દેશપાડે વગેરે જમીનદાર કે વતનદાર લોકોને કાંઈ કામ આપેલું નહોતું. એ કામ પગારદાર નોકરોજ કરતા. એ નોકરોને જાગીર કે ગીરાસ કદાપિ આપવામાં આવના નહી. એટલે એ આધિકારીઓ કદાપિ બંડ ઉઠાવી શકે જ નહીં. મુસલમાની અમલમાં અને અંગ્રેજી રાજ્યમાં પણ તેવા પ્રકાર અનેલા છે તેટલા માટે જ શિવાજીએ દેશમુખ, દેશપાડે વગેરેને પણ પોતાનો હક રૂયત પાસેથી આરોબાર વસુલ લેવાની સખ્ત મનાઇ કરેલી.

ખાનગી દારબારની પણ વ્યવસ્થા ગોઠવેલી હતી તેમ જ માતુ-શ્રીને માટે પણ ઘરની ગોઠવણ કરેલી હતી. તેમની તહેનાતમાં હોશિયાર માણસો તથા બાઇઓ ગોઠવેલી હતી. પહેરા માટેના સિપાઇઓ, ખૂબરી, પુરાણી વગેરે પણ નીમેવા હતા. એક દિવાન, એક ચિટ-

નિસ, એક ફડનિસ, અને એક પોતનિસ એટલા અધિકારીઓ તથા તેના કારકુનો તેમની તહેનાતમાં હતા. તેમની સેવામાં કંઈ પણ કમીપણું રાખવામાં આવતું નહોતું.

ન્યાયની પદ્ધતિ ઘણી પ્રશંસનીય હતી. ત્વરિત અને સુલભ ન્યાય થોડા ખર્ચમાં જ લોકોને મળતો. પણ તે વિશેનું સ્વતંત્ર વર્ણન હવે પછી આવશે.

તે વખતમાં રસ્તા બહુ નહોતા અને મુશ્કેલ જગાઓમાં ચોરોનો ભય ઘણો હતો. પણ શિવાજીએ તે માટે કડક બંદોબસ્ત રાખેલો હતો. તે ગુન્દા માટે તેણે કેટલાક લોકોને પકડીને શિરચ્છેદ કરેલો. કેટલાકને નોકરીમાં રાખીને તેમને ખેતી કરવા જમીન આપી અને ગદકરી પાસે તેવા લોકોએ રાજ હાજરી આપવાનું દરાવ્યું. ગામમાં ચોરી થાય તો આ લોકોને ભરી દેવી પડતી.

(૪) શિવાજીના કિલ્લાઓ:—શિવાજી કેવળ લડવૈયો, શરવીર જ ન હતો. તેની કીર્તિ અમર રાખવા લાવક ખીજ પણ ઉમદા ગુણો તેનામાં હતા. તેણે રાજ્યને સ્થિરતા આપવા અનેક મહત્વની તજવીજ કરેલી તે તેની દીર્ઘદષ્ટિ અને કુશળતા સૂચવે છે. તેની લશ્કરની વ્યવસ્થા તથા સિપાઈઓને ઉત્તેજન આપવાની કળા, કિલ્લાઓ બાંધીને તથા દરિયા કિનારો સંભાળવા નૌકાસૈન્યની ગોઠવણ કરીને તેણે તદ્દન નવી જ વ્યવસ્થા કરી. આપણે હવે તેનું વર્ણન કરીએ.

આખા મહારાષ્ટ્રમાં, કોકણમાં સમુદ્રકાંઠે ઘાટ ઉપર અને સ્થળે સ્થળે છુટક છુટક પુષ્કળ કિલ્લાઓ છે, તેમાંના ઘણા શિવાજીના વખતના છે. તેની ઉપયોગિતા સમજીને કેટલાક જૂના કિલ્લાઓ તેણે દુરસ્ત કરી મજબુત કર્યાં તથા રાયગઢ, પ્રતાપગઢ, સિંધુદુર્ગ વગેરે ઘણા નવીન બાંધ્યા. એ કિલ્લાઓની સમાંતર ત્રણ ચાર શ્રેણિય થઈ ગઈ છે. એ ઉપરાંત સપાટ પ્રદેશમાં જે મોટાં મોટાં શહેરો છે તેની આસપાસના કોટ એ પણ એક પ્રકારના કિલ્લા જ છે. પાણીમાં બેઠે અગર બૂચિર ઉપર જે કિલ્લા હતા તે ‘જંજિરા’ અગર ‘દુર્ગ’

ગણાતા. ડુંગરી કિલ્લાઓ 'ગઢ' કહેવાતા અને શહેરની આસપાસના તે 'કોટ' કહેવાતા. રાયગઢ, પ્રતાપગઢ, અને પન્નાળા તે ડુંગરી કિલ્લા હતા. સિંધુદુર્ગ, સુવર્ણદુર્ગ વગેરે જંગિરા હતા અને વિઝાપુર, સોલાપુર, બદામી વગેરે ઠેકાણે કોટ હતા. કોટનું મહત્ત્વ બહુ ગણાતું નહીં. ગઢ અને જંગિરા ઉપર શિવાજીને બહુ શ્રદ્ધા હતી. આવા લગભગ ત્રણસો કિલ્લા હતા, અને એ કિલ્લાઓથી આખા દેશનું રક્ષણ કરવાની યોજના હતી. વિકટ જગા ઉપર જે ડુંગરી કિલ્લા બાંધવામાં આવતા, અને જવા આવવાનો માર્ગ બંધ કરતાં જ શત્રુનો પ્રવેશ થવો મુશ્કેલ હતો. એ કિલ્લા ઉપર યોદ્ધા શિબંદી રાખવામાં આવતી અને તેથી કિલ્લાનું તથા આસપાસના પ્રદેશનું રક્ષણ થતું. કિલ્લા ઉપર અનાજ પાણી, દારૂગોળા, ખમ્બનો તથા પુરતી સામગ્રી રાખવામાં આવતી તથા લોકોને રહેવા સારી સગવડ રહેતી. વર્ષ બે વર્ષ શત્રુનો ઘેરો રહે, તો પણ અંદરનાં માણસોને અડચણ ન થાય અને શત્રુનું કંઈ ન આશે. કિલ્લાઓની આવી ગોઠવણ ખીજ દેશોમાં જોવામાં આવતી નથી. આ દેશમાં પણ મહારાષ્ટ્ર સિવાય ખીજે ક્યાંય નથી. એનું કારણ મહારાષ્ટ્રની કુદરતી રચના અને સગવડવાળી પરિસ્થિતિ છે. તે પરખીને શિવાજીએ તેનો ઉપયોગ કર્યો.

દરેક કિલ્લા ઉપર હવાલદાર રહેતો અને તે સારો વફાદાર તથા પરાક્રમી જોઈને નીમવામાં આવતો. તેના હાથ નીચે રખવાલદારો રહેતા. તે આસપાસની સંભાળ રાખી શત્રુ ઉપર નજર રાખતા. એ ઉપરાંત રામોશી વગેરે ઉપર નજર રાખતા. એ સિવાય રામોશી વગેરેની ચોકીઓ રહેતી. તેમણે શત્રુની બાતમી કિલ્લા ઉપર તાબડ-તોપ પહોંચાડવી એવી તાકીદ હતી. સંધ્યાકાળે કિલ્લાનો દરવાજો બંધ થતો અને તેને તાળું લાગતું. હવાલદારે રોજ રાતના એક કે બે વખત આવીને બંદોબસ્ત જોઈ જવો એવી તેની ફરજ હતી. દિવસ કરતાં રાતે બંદોબસ્ત કડક રહેતો. બંદોબસ્તમાં જરા પણ ચફલન જણાતાં શિવાજી તરફથી અત્યંત કડક શિક્ષા થતી. કિલ્લા ઉપર ઠેકાણે ૧૮

તોપો ગોઠવી હતી અને તોપખાનાના નિયમ ધણી કાળજીથી ઠરાવી આપ્યા હતા તે માટે જોષતા બળદો, હાથી, સુતાર, પુદાર, ગોલદાજ વગેરેની પુરતી ગોઠવણ કરી હતી.

દરેક મિત્રો અને તેની હદનો પ્રદેશ એ વસ્તુત શિવાજીની રાજ્યમાળાને એક એક મણકો હતો અને એ મણકાઓથી એણે પોતાની અમૂલ્ય રાજ્યમાળા ગૂંથી હતી શિવાજીના ધણા સાહસિક અને અદ્ભુત કામો આ કિલ્લાઓના યોગે જ ફતેહમદ થયેલા ધણા સ્થળોની લૂંતો માન આ મિત્રોએને પરિણામે સુરક્ષિત રહેતા અને ઘેર આવેતા મુરત અને ખાનદેરાની લૂં પહોચાડવામા બાગલાણ અને નાશિકના કિલ્લા ધણા ઉપયોગી થયેલા કિલ્લાઓની બાધણીમા શિવાજીએ પુષ્કળ પૈસા વાપરેલા પાણીની પેઠે એ કામમા એ પૈસા વાપરેલા અનેક વિકટ અને અણીના પ્રસંગે આ કિલ્લાઓને બીધે બચાવ થયેલા કેટલાક કિલ્લાઓ બચાવ માટે ઉપયોગી હતા, ત્યારે કેટલાક શત્રુ ઉપર છાપો મારવાને ઉપયોગી હતા રાયગઢ ઉપર ગજધાની કરી તે ઇરાદાપૂર્વક ખાલી હારે બતાવવો હોત તો ખુલ્લા મેદાનના કોઈ મોટા શહેરમા તે રાજધાની ગોઠવત કુર્ણાટકનો જીજગઢ લેવાને તેણે ધણો જ શ્રમ લીધો તાણે કે ભવિષ્યના સંકટ વખતે એ ધણો ઉપયોગી થઈ પડવાનો છે તેનું તેને સ્વપ્ન જ કેમ ન આવ્યું હોય ! સતારા પણ તેટલો જ મજબુત હતો, અને તેથી જ ત્યાં રાજધાની થઈ શકી એ જ મિત્રોના યોગે ભવિષ્યમા મોટા પરાક્રમો થયા એજ પ્રમાણે બીજા અનેક મોટા મોટા કિલ્લાઓને યોગે મરેઠી ઇતિહાસમા અનેક સ્મરણીય પ્રસંગો બનેલા છે જેની ખરેખરી કલ્પના આપવાને “બાયરન” સરખા કવિની જરૂર છે સિદ્ધમટે તાનાજી માલુસરેનું નામ અમર કર્યું છે જીજગઢે મરેઠાઓની ખરી કસોટી કરી છે, અને પ્રતાપગઢનું નામ લેતા જ અમર જીવખાનની હાર યાદ આવે છે ! બાગલાણના સાલ્હેર તથા પટ્ટાને લીધે મરેઠાઓને કેટલું ધન મળ્યું ? રાજપુરીના જ જિરા ઉપર

સીદીએ જ્યારે ધમાલ કરી મૂકી, ત્યારે શિવાજી કેવો ચોંકી ઉઠેલો ? એલણા ઉપરનું સ્વાગીલકત બાજી પ્રજાનું પરાક્રમ અને ત્યાંની થર્મોપેક્ષીના જેવી લડાઇ શું કદી બૂલી શકાય ? પુરંદર ઉપરનું દિલીરખાનને નસાડવાનું મુરાર બાજીનું પરાક્રમ પણ ક્યાં વિસરાય તેમ છે ? ખરેખર, આ બધાનું યોગ્ય વર્ણન કરવાને કોઈ સમર્થ કવિની કલમની જરૂર છે. અલીબાગ અને માલવણના જંગિરાએ શિવાજીના નૌકાસૈન્યની શરૂઆત હતી. તે જ રીતે શિવનેરી કિલ્લો જેના ઉપર શિવાજીનો જન્મ થયો તે પણ કદી કેમ બૂલી શકાય ?

શિવાજીને આ કિલ્લાઓના અતિશય ખર્ચ માટે કદી કોઈ કહેતું તો તે જવાબ આપતો કે, “ એકુત જેમ ખેતરની વાડ બાંધીને ખેતીનું રક્ષણ કરે છે, તેમ આ કિલ્લાઓ આપણા રાજ્યની વાડ જેવા છે. જેટલા કિલ્લા મજબુત હશે તેટલું આપણું રાજ્ય મજબુત રહેશે. બધાને અન્ન પાણી મળે, અને શત્રુનો દેશમાં પ્રવેશ ન થાય એ કિલ્લાના યોગે જ બને. ઐમારંગજેબ જેવો શત્રુ આપણા માથા ઉપર છે. ત્રણસો સાઠ કિલ્લાઓ પૈકી દરેક જો અકેક વર્ષ આપણું રક્ષણ કરશે તો ત્રણસો સાઠ વર્ષ સુધી તો શત્રુનું નહીં રહે. ”

દરેક ગઢ ઉપર એક મરેઠો હવાલદાર (ગઢકરી) રહેતો. તેને એક એક ખીજો મદદનિશ મરેઠો અમલદાર આપવામાં આવતો, અને તે દરેકને જુદા જુદા છુરજ સંભાળવાનું સોપેલું. તેના હાથ નીચે ખાલણુ કારભારી સખાનિસ તરીકે અને પ્રજા કારભારી કારખાનનિસ તરીકે રહેતો. હવાલદારનું કામ કિલ્લો સંભાળવાનું અને બંદોબસ્ત રાખવાનું. સખાનિસનું કામ જમાબંદીનું અને આસપાસના પ્રદેશ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું, અને કારખાનનિસનું કામ ધાસ ચારો, અનાજ પાણી, દારૂગોળો વગેરે સામગ્રી પૂરી પાડવાનું હતું. આ પ્રમાણે ત્રણે પ્રકારનાં કામો જુદી જુદી શક્તિના અમલદારોને સોપેલા અને તે દરેક બરાબર સંભાળીને પરસ્પર સહાય કરતા. નીચેના પ્રદેશ માટે રામોદી, ચોકીદાર, નાકાદાર વગેરે ગોઠવેલા અને તેઓએ

રાત દિવસ કેવી રીતે કામ કરવું તેના માટે નિયમો બાધી આપેલા. શિવંદીની સંખ્યા કિલ્લાના મહત્વના પ્રમાણુમા વત્તી એાછી રહેતી. એ સિવાય કિલ્લાએા ઉપર કાયમની વસ્તી પણ હતી મર્વનુ રક્ષણ કિલ્લાના યોગે થવાનુ હોઇને દરેક કિલ્લો એક સ્વતંત્ર મંસ્થાન જેવો અથવા મહારાજ્યના એક સ્વતંત્ર ભાગ જેવો હતો. શિવંદી બહાર જાય, ત્યારે પણ સર્જનિસ અને કારખાનનિસ કિલ્લામા રહીને પોતાની કામગિરી કર્યા કરતા. કેમકે ઘરકરને દારૂગોળો વગેરે અચાનક ગમે ત્યાં મોકલવો પડતો. આન્ટ ડફ લખે છે કે, 'આટલી બધી વ્યવસ્થા છતાં એ બધાનો ખર્ચ ધણો કરકસરથી થતો'. આનાજી-પંત તથા આબાજી દત્ત પાસે શિવાજીએ આ બધા કિલ્લાએાની તપાસણી કરાવેલી અને દરેક ઉપર અન્ન સામગ્રી તથા દારૂગોળો પુરતા છે કે નહીં તેની ચોક્કસી કરાવેલી.

મોગલાઇમા મુલકી અને ઘરકરી એમ બે જુદા જુદા થાણા રહેતા. શિવાજીએ પ્રથમ તેજ પ્રમાણે બે જુદા જુદા થાણા ગોઠવેલા. પણ સપાટ પ્રદેશના મુલકી થાણા પાછળથી નિકપયોગી જણાયાથી બને થાણા છેક સાથેજ કિલ્લાએા ઉપર ગોઠવેલા મજબાની પણ તેટલાજ માટે પુનાથી ફરવી નાખીને રાયગઢ ઉપર કરી. એ રાયગઢ કિલ્લો જરાબર બંધાઇ રહ્યા પછી એક સો હોન અને એક સોનાનુ કડું બક્ષિસ આપવાનુ કરાવીને શિવાજીએ જાહેર કર્યું કે જે કોઇ આ રાયગઢ ઉપર ઠરાવેલા માર્ગે સિવાય ખીજે કોઇ માર્ગે હાથમા નિશાન લઇને ચઢશે અને કિલ્લા ઉપર નિશાન ચઢાવશે તેને આ ઇનામ આપવામા આવશે. એ સરત એક ઢેડે પુરી કરી અને કિલ્લા ઉપર નિશાન ચઢવ્યુ તેને પછી ઠરાવેલુ બક્ષિમ આપ્યુ અને એણે લીધેવો રસ્તો પુરાવી દીધો. આ પ્રમાણે કિલ્લા મજબુત કરાવેલા.

કિલ્લાએા બાધવામા કેટલો શ્રમ પડતો અને કેટલો ખર્ચ થતો તેની કલ્પના આવવાને માલવણના સિંધુદુર્ગની થોડી હકીકત

અહીં આપીએ. " મહારાજની સવારી રાગપુર આવી ત્યારે સમુદ્ર-
કિનારે કિલ્લાની જરૂર. સમજતાં જાતે ફરીને માલવણની જગા
પસંદ કરી ખલાસીએને મોકલી તેના માર્ગ જોવરાવ્યો. તો માર્ગ
કઠણ, સર્પાકારે અને મુરકેલીથી એક હોડી ચાલે તેટલો જણાયો.
આસપાસ બધે ખડક અને ત્રણ ગાઉ સુધી ઉણું રહેવાય તેવી ક્યાંય
સગવડ નહોતી. પછી શુભ મુહૂર્ત જોવાની સલાહ પાંચસો તથા છઠ્ઠાર
ખસો બોલાવ્યા. લોખંડ ખસો ખાંડી લીધું અને તેનાં ઓળંગે તૈયાર
કરાવ્યાં. પાયા માટે તથા ઇમારત માટે પથ્થર કઢાવ્યા. કેટલાક પથરા-
ઓમાં વચ્ચે આરપાર કાણાં પડાવ્યાં, અને પાચ ખાડી સીમુ
ગળાવી પાયો તૈયાર કરાવ્યો. શ્રી ગણેશની તથા સમુદ્રની
પૂજા કરીને કામ શરૂ કર્યું. સાકર વહેંચી, બ્રહ્મભોજન કરાવ્યું અને
સમુદ્રમાં ૧૦૦ હોન દક્ષિણા અર્પી. વળી વાળં વગડાવ્યાં તથા
સુવર્ણ, શીફળ, વસો વગેરે વહેંચ્યાં. બાંધકામને માટે ત્રણ હજાર
કુશળ કારીગરો રોક્યા અને પાંચ હજાર માવળાને ચોકીદાર રાખ્યા.
ગોવામાંથી સો હોંશિઆર ફિરંગીએને પણ બોલાવ્યા. એકંદરે આ
કામને માટે એક કરોડ હોન મંજૂર કર્યાં. બાંધવાની સધળી યુક્તિ
મહારાજે બતાવી અને પાણી પણ ન પેસે એવી રચના કરી. પછી
ગોવિંદ વિશ્વનાથ પ્રભુને એ કામ માટે નીમી મહારાજ રાયગઢ
આવ્યા. ત્રણ વર્ષે કામ પુરું થયું ત્યારે મહારાજે જર્થ બધું તપાસી
શુભ મુહૂર્ત જોઈ અંદર પ્રવેશ કર્યો. તોપો ફોડી, સાકર વહેંચી
તથા કારીગરોને બક્ષિસો આપી. વાસ્તુ કર્યું અને સિંધુદુર્ગ નામ
આપ્યું. "

(૫) શિવાજીનું લશ્કર.—શિવાજીનું લશ્કર બે પ્રકારનું હતું.
થોડેસ્વાર અને પાયદળ. સ્વાર કરતાં પાયદળમાં ભરતી વધારે હતી. દશ
માણસો ઉપર એક નાયક, પાંચ નાયક ઉપર એક હવાલદાર, અને
બે હવાલદાર ઉપર એક જુમલેદાર તથા આવા દસ જુમલેદાર ઉપર
એક હજારી એ પ્રમાણે અમલદારો ગોઠવેલા. આવા પાંચ ' એક

હજારી ' ઉપર એક સરનોખત નામે મુખ્ય અધિકારી રહેતો. પાચ-દળના માણસો માવળા તથા હેટકરી જાતિના હતા. માવળા તે ઘાટ-માયા ઉપર રહેનાર અને હેટકરી તે કાકણના રહેનાર. આ બંને જાત વિકટ જગાએ જવામા ધણી કુશળ હતી. દાલ, તરવાર, જરજી અને તીર-કામકું એ તેમના હથિયારો હતા અને તે દરેક પોતાને ખર્ચે રાખતા. શરૂઆતમા તેઓને માત્ર અનાજ આપવામા આવતું, પણ પછીથી યોગ્યતા પ્રમાણે દરમહા એકથી ત્રણ હોન પગાર અપાતો. જુમલેદારને વર્ષના એકસો હોન, એક હજારીને પાચસો હોન, અને સરનોખતને અઢી હજાર હોન મળતા. એ ઉપરાંત સરનોખતને પાલખી, અખદાગિરી વગેરે મળતા.

ઘોડેસ્વારોમા પચિશ સ્વારો ઉપર એક હવાલદાર, પાચ હવાલદાર ઉપર એક જુમલેદાર, દશ જુમલેદાર ઉપર એક સુબેદાર અને દશ સુબેદાર ઉપર એક સરનોખત રહેતો. દર પચિશ ઘોડે એક નાળખંધ અને એક લિસ્તી રહેતો. ઘોડેસ્વારમા શિવેદાર અને ખારગિર એવા બે ભેદ હતા. શિવેદાર એ જેમા ઉત્તમ ગણાતો અને તે ઘોડો હથિયાર વગેરે ધરના રાખતો. આવા કેટલાક શિવેદારો પાસે હજાર પાચસો સ્વારો પણ રહેતા. ખારગિરો તો ખાસ નોકર જ ગણાતા અને શિવાજીનો તેમના પર બહુ વિશ્વાસ હતો. એમ કહેવાય છે કે શિવાજી પાસે દસમાર હજાર કરૂંજી તેમજ અરબી ઘોડા હંમેશા તૈયાર રહેતા. શિવેદારોને સામાન્ય રીતે દર મહા ૭ થી બાર હોન અને ખારગિરને જેથી પાચ હોન મળતા. જુમલેદારને વાર્ષિક અઢીસો, સુબેદારને ૭સો અને સરનોખતને અઢી હજાર હોન મળતા. એ ઉપરાંત સરનોખતને પાલખી, અખદાગિરી વગેરે મળતા. જુમલેદારથી ઉપરના બધા અધિકારીઓ પાસે ખાતમી લાવનારા જસુસો અને લખનારા કારકુનો રહેતા. બહીશ નાયક આવો જ એક જસુસ હતો. તે તેના કામમાં એટલો બધો નિપુણ હતો કે શિવાજીની તેના પર ધણી પ્રીતિ હતી.

સરકરને પગાર વખતસર આપવા માટે શિવાજીની ધણી સખ-
તાઈ હતી. રૈયત પાસેથી રહેલી બાકી સરકર બારોબાર વસુલ કરી
લે એવું કદી થવા દીધેલું નહોતું. સરકરને કરજ કરવાની પણ મનાઈ
હતી. લગ્ન વગેરે પ્રસંગે તેને મદદ આપવાની ગોઠવણ હતી. નવીન
સિપાઈને નોકરીમાં દાખલ કરતાં જુના સિપાઈઓમાંથી કોઈને તેની
યોગ્ય વર્તણૂક માટે જામીન ચૂંટી પડતું. એજ રીતે ઉપરના અમલ-
દારો તો ખાસ ભરોંસાના અને ખાનદાન જોઈને જ નીમવામાં આવતા.

દશરતને દિવસે દરબાર ભરીને બધા માણસની તથા તેના હથિ-
યાર અને સામાનની તપાસ લેવામાં આવતી. ચડાઈ અથવા લૂટ કરવા
જતા બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, ખેડૂત અને ગાયને કોઈ પણ જાતની ધજાન કરવાની
તાકીદ હતી. લૂટનો તમામ માલ સરકારમાં બારોબાર ભરાતો. લાવ-
નારાઓને પછીથી તેમાંથી બહિષ્કાર મળતી. જો કોઈ તેમાંથી કંઈ
છુપાવે તો તે માટે તેને ઠગક શિક્ષા થતી. પરાક્રમ કરનારાને પોશાક,
ધણકાબ તથા બહિષ્કાર દરબાર ભરીને આપવામાં આવતી. કોઈનું
મરણ થતું તો તેના વારસોને નોકરી વગેરે આપીને પુરો બદલો
આપવામાં આવતો. કોઈ પણ શહેર ઉપર શિવાજી લૂટ માટે જતો,
તો તે પૂરેપૂરી લૂટ મેળવતો. કેમકે ગુપ્ત ખાતમીથી તે માણસોને
અને સ્થળોને જાણી લેતો. એને જનસ્વભાવની બારીક પરીક્ષા હોવાથી
યુક્તિ કરીને માલ કઢાવતો. લોકો માનતા કે દેવીની મદદથી તે બધું
જાણે છે. અને તેવી બીતિથી જ તેના સુતરનો દોરો પણ કોઈ મંદ-
રતું નહોતું. ઘોડા, હાથી, ઊંટ, બળદ, ગાય વગેરે જનાવરોની પણ
તેણે બારોબાર વ્યવસ્થા ગોઠવી હતી. તેમના ખોરાક રહેઠાણ વગેરે
માટે પણ નિયમો બાંધી આપેલા. તેના પીલખાનામાં સાડાત્રણસો
હાથી અને દોઢ હજાર ઊંટ હતા, તેમ જ તોપો વગેરે જે ચવા માટે
મંજ્યારબંધ બળદો હતા.

દરીઆસારંગ, ઇમાલીમખાન અને માઇનાક ભંડારી એ ત્રણ
નોકાસૈન્યના મુખ્ય સરદારો હતા. સમુદ્ર ઉપર પોતાની સત્તા વધા-

રવાની શિવાજીને પ્રમળ ધ્રુજા હતી. અંગ્રેજોને કહે છે “ એ મતે ખલાસી નહોતો. નહીં તો જમીન ઉપર તેણે દિગ્વિજય મેળવ્યો તેવો જ સમુદ્ર ઉપર પણ મેળવત ” સમુદ્રમા નહાવાનું તેને બહુ જ પસંદ હતુ, અને તેટલા માટે તે મુદામ બ્રાગલકોટની ખાડીમા આવીને રહેતો. સમુદ્ર ઉપર પણ તેણે ઘણા પરાક્રમો કર્યા છે. ફામાળ બંદર અને તેની આસપાસનો ઘણો ભાગ તેણે આગળ ગળે પાસેથી પડાવી લીધો હતો વળી પશ્ચિમ કિનારા ઉપર અનેક કિલ્લાઓ રાખવામા પણ સમુદ્ર ઉપર આધિપત્ય મેળવવાનો તેનો આશય હતો જાંગિરાના થીદી સાથે તેણે સતત લડાઇ ચલાવેલી અને રાવરી, માવવણ, મુવર્ણ-દુર્ગ, વિજયદુર્ગ, વગેરે મળખુત કિલ્લા બાધીને એ દરેક ઠેકાણે તેણે નૌકાસૈન્ય ગોઠવ્યુ હતું અલીનામનો કોલાખા નામનો કિલ્લો તેનું મુખ્ય મથક હતું, અને ત્યાં દારગોળો વગેરે સાહિત્યો રાખ્યા હતા. તેના સૈન્યમા શરઆતમા ૩૦ થી ૧૫૦ ટનના નાના મોટા ૮૫ વહાણો હતા તે પછીથી વધીને ૧૬૦ થયેલા. અંગ્રેજોને એક વાર પોતાનું સામર્થ્ય બતાવવાને શિવાજીએ બધો કાર્કસો મુખ્ય આણ્યો હતો. દમણ નજીક એક વખત પોર્ટુગીઝોનું એક મોટું વહાણ પકડ્યુ હતુ કારવાર કબજે કર્યુ હતુ અને કિનારા ઉપર આવેલા નિવારસી માલ ઉપર તો શિવાજી પોતાનો દક્ક હમેશા ગણાવતો અંગ્રેજોની બીતીથી તેણે ખડેરી બેટ કબજે કરીને ત્યાં પણ એક કાર્કસો ગોઠવ્યો હતો પછીથી પ્રખ્યાત થયેલો દાનોજ આગરે શિવાજીના વખતમા તૈયાર થયેલો હતો.

(૬) સમાજ શિક્ષણની સ્થિતિ—દેવસ્થાન માટે તથા વિદ્યાના ઉત્તેજન માટે શિવાજી ઘણા ઉદાર હાથે પૈમા આપતો અને જમીન પણ કહાડી આપતો અન્યત્ર વગેરે તેણે ચાલુ રાખ્યા તથા નવીન પણ શરૂ કર્યા, અને એ બધાના વહીવટમા ગરમડ ન થાય તે માટે સખત દેખરેખ રખાવી. દક્ષિણા નામની નવી પદ્ધતિ તેણે દાખલ કરી. તેનો હેતુ પરીક્ષા લઈ પડિતોને દ્રવ્યની બક્ષિસો આપવાનો

હતો. પરંતુ સાર્વજનિક શિક્ષણનો તે વખતે પ્રચાર નહતો. બધા લોકોને શિક્ષણ મળે, અને એ રીતે આખી પ્રજા કેળવાઈને તૈયાર થાય એ વિચાર શિવાજીને પણ આવેલો નહીં, અને તેની પછીના રાજ્ય-કર્તાઓને પણ આવ્યો જણાતો નથી. પ્રજાનો ઉદ્ધાર એકલા રાજાના પ્રયત્નથી થાય નહીં, તેને માટે પ્રજાની પણ તૈયારી જોઈએ, અને તે તૈયારી માટે પ્રજાને સાર્વજનિક શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા દરેક રાજ્યે કરવી જોઈએ. ખુદ શિવાજી આનું મહત્ત્વ સમજતો, પણ આસપાસની મંડળીનો તેને ટેકો ન હતો. તેની પછીના રાજાઓએ તો એ વિષય ઉપર લક્ષ જ આપ્યું નથી. એ વખતે લગભગ સો વર્ષ પહેલાંથી યુરોપમાં સાર્વજનિક શિક્ષણ શરૂ હતું. ત્યાં અનેક મોટી વિદ્યાપીઠો હતી અને તેમાં શીખીને અનેક માણસો વિદ્વાન્ બનતા. ભાષા, ગણિત, ભૂગોળ અને નૌકાશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અનેક ઉપયોગી વિષયો ત્યાં શીખવાતા અને પ્રજાનો મોટો ભાગ તેનો લાભ લેતો. આપણે ત્યાં સાર્વજનિક શિક્ષણની તો એવી કશી વ્યવસ્થા ન હતી અને જે થોડું શિક્ષણ મળતું તે માત્ર અમુક વર્ગને જ મળતું. વળી તેમાં વિવિધ જ્ઞાનનો સમાવેશ ન હતો. મોટે ભાગે બ્રાહ્મણો જ લખાવતા અને મુખ્ય વિષય વેદપઠનનો ગણાતો. વૈદિક અને શાસ્ત્રી સિવાયનાને લખવાની કંઈ જરૂર મનાતી નહીં. વેદપઠન, ગણિત અને થોડું લખવું વાંચવું, એના કરતાં વિશેષ લખતર તો ભાગ્યેજ કોઈ જાણતું. પ્રત્યક્ષ અનુભવથી ધણીની શુદ્ધિ સૂક્ષ્મ હતી. છતાં વિદ્યાનો સંસ્કાર તેમાં ન હતો. એ વખતમાં વિદ્વાન્ નામને ચોખ્ખ ધણાં જ થોડાં માણસો હતાં. સાધુવર્ગમાંથી પણ રામદાસ સરખા એ ચાર જ નીકળે. ચિટ્રનિસ વગેરેનો લખવાનો ધંધો હતો એટલે તેમને લખતાં સાઈ આવડતું; પણ તે ઉપરાંત ખીજું કંઈ તેમને ભાગ્યેજ આવડતું. જે તે પોતાના ધંધા પુરતું જ જાણતા. પુરાણીઓ અને વૈદિકોને વાંચતાં આવડતું, પણ પોતાની સહી કરવા જેટલું પણ લખવાનું તેમાંના કોઈક જ જાણતા.

શિવાજીના પહેલા સો વર્ષ અગાઉ સર રૉમસ મૂર નામનો વિદ્વાન ઇંગ્લંડમાં થયો. તેણે શિક્ષણની યોગ્ય દિશા બતાવીને પ્રગતિ સંસ્થાન કરવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો. વળી તેની પણ પહેલા થોડા જ વખત અગાઉ ફોલબ્સ વગેરેએ ગણિત, ભૂગોળ વગેરે શાસ્ત્રોનો વ્યાવહારિક રીતે અભ્યાસ કરીને અનેક શોધો કરેલી; અને બહારની દુનિયા કેટલી વિસ્તૃત છે તેનું જ્ઞાન કરાવેલું. તેજ પ્રમાણે શિવાજીના જન્મ પહેલા લોર્ડ બેકન થયો. તેણે શાસ્ત્રનું, જ્ઞાનનું અને શિક્ષણનું મહત્ત્વ લોકોને સમજાવ્યું. એને પરિણામે લોકો જાગૃત થયા, તેમની આખો ઉવડી, અને તેમણે વિદ્યા મેળવી શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની પ્રગતિ કરી. ધર્મમાં તથા વ્યવહારમાં ચાલતા જુના રિવાજોને માટે તેમણે આગ્રહ છોડી દીધો અને તેમના મન સુસંસ્કૃત અને સચકત થયા આ પ્રકારનું જ્ઞાન બધા લોકોને આપવાની જરૂર આ દેશમાં કોઈએ સમજાવી નહીં તેનું પરિણામ એ થયું કે બુદ્ધિ સારી હોવા છતાં પણ શાસ્ત્રીય વ્યવહારિક શિક્ષણને અભાવે આપણે અપંગ રહ્યા, અને એ અપંગતા ઉત્તરોત્તર વધતી ચાલી શિવાજીના વખતમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઘણો મળ્યો, પણ વિદ્યાની સહાય તેને ન હોવાથી અપંગતા કાયમ રહી. અનુભવને પરિણામે એક દિશામાં બળ વધ્યું-તદ્દન અપ્રસિદ્ધ અને હલકા ગણાતા માણસોએ મોટા પરાક્રમે કરી બતાવ્યા, ભિક્ષુકો મુત્સદ્દી થયા, ખેડૂતો સેનાપતિ થયા, અને કારકુનો અમલદારો થયા, પણ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના સાર્વજનિક પ્રચારને અભાવે એ લાજુ ચાલ્યું નહીં કેમકે પ્રજામાં ખરી શક્તિ લાવનાર સાર્વજનિક શિક્ષણ તે વખતે આપણે ત્યાં ન હતું. આવું શિક્ષણ એ રાજ્યનું એક આવશ્યક અંગ જ હોઈને ખરું કહીએ તો એ રીતે મરાઠા રાજ્ય મેશા અપંગ રહ્યું. શિવાજીના પહેલા સો વર્ષ અગાઉ ક્યારેક લોકો રપેનની જુલમી સત્તા ફેંકી દઈને સ્વતંત્ર થયા, ત્યારે અને તે પહેલા પણ તેઓ પોતાના હક્ક સમજતા હતા. કાયદેસર રીતે તેઓ રાજાની સામે થતા અને દરેક બાબતમાં રાજાને અટકાવ

વના. મંડળાએ. મેળવીને તેઓ પ્રયત્ન કરતા અને ગમે તેટલો જીલમ થાય તો પણ સ્વમાન તથા આગ્રહ ન છોડતા.

શિવાજીનો ઘણો વખત તો લડાયક ધમાલમાં જ ગયો એટલે શિક્ષણનો વિચાર કરવાને તેને અવકાશ પણ મળેલો નહો. વાસ્તવિક રીતે આ વિષય વિદ્વાનો તથા વિચારકોએ ઉપાડી લેવો જોઈતો હતો. એવા સોંકો જ પ્રથમ એવી શરૂઆત કરી શકે અને પછી તેને રાજ્યાશ્રય મળે. એટલે શિવાજીના કરતાં તે સમયના વિદ્વાનો ઉપર આ બાબતની જવાબદારી વિશેષ આવે છે. છતાં શિવાજી એ બાબતની જવાબદારી થોડે અંશે પણ સમજતો હતો. શંભાજી તથા રાજરામને તો બિલકુલ શાંતિ જ મળી નહો. ખરી શાંતતા શાહુના વખતમાં થઈ. હોંશિયાર, પરાક્રમી અને સુર પેશાઓ કારભાર ચલાવતા હતા એટલે ચિંતા કંઈ ન હતી. ખીજ બાજુ પાશ્વત્ય કુશળ પ્રજાનો સંસર્ગ વધારે થયો હતો, છતાં સાર્વજનિક શિક્ષણનો વિચાર કોઈએ કર્યો જ નહો ! સમાજ એટલે શું, પ્રજા એટલે શું, અને તેથી ઉન્નતિ કેમ કરવી, વગેરે બાબતનો વિચાર જ કોઈએ કર્યો નહો. આખા દેશ ઉપર ઝુંડો ઉડાવવાની મહત્વાકાંક્ષામાં પ્રજાના આ શિક્ષણનો વિચાર જ આવ્યો નહો. સંસ્કૃત વિદ્યાના પુનરુજ્જવન માટે પણ જો કોઈને કંઈ શાખાથી આપવી ધટે, તો તે શિવાજીને જ ધટે છે. કાશી વગેરે સ્થળેથી વિદ્યા મેળવી આવેલા વિદ્વાનોને બક્ષિશો આપવાની પ્રથા તેણે જ શરૂ કરેલી અને એ પાછળ પાંચ લાખ હોનપર્વત ખર્ચ થતો. અંકબર વગેરે મુસલમાન બાદશાહોએ સ્વમતીય લોકોના શિક્ષણને સાર મોટે મોટે ઠેકાણે સાર્વજનિક વિદ્યાલયો સ્થાપ્યાં હતાં; પણ મરાઠા રાજ્યમાં એક પણ વિદ્યાલય નહો ! ઉપર જણાવેલી દક્ષિણની પ્રથા પણ ઘણે અંશે સંકુચિત અને એકદેશીય હતી. શિવાજીએ સંસ્કૃત તથા મરેઠી એ બંને ભાષા માટે ઘણી કાળજી બતાવેલી. સરકારી બધા લેખો મરાઠીમાં લખાતા. “સુખબલકારકોણ” તપ્તે એક કોણ તૈયાર કરાવીને સર-

કારી લખાણોમા ફારસી શબ્દો ન વપરાય તેવી જોડવણ કરેલી. મરાઠી ભાષા તે વખતે ઘણી પ્રૌઢ હતી. વ્યવહારના ઘણા વિષય તે સાદી, અસરકારક અને બગભરી ભાષામા દર્શાવી શકતી. હાલમાં તો એને જુદી જુદી ઘણી ભાષાઓ જોડે સંસર્ગ થવાથી તે વિશેષ વ્યાપક અને વિશેષ પ્રૌઢ થઈ છે એટલે મરાઠી ભાષા ઉપર શિવાજીના મોટા ઉપકાર છે. ફારસીનો ઉપયોગ બંધ કરીને સંસ્કૃત સાથે તેનો સંબંધ જોડતાં જ તેમા ઘણો વેગ આવ્યો અને રાજ્યની જેમ વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ ભાષાની પણ વૃદ્ધિ થતી ચાલી. દેશની બીજી ભાષાઓ જોડે પણ તેનો સંસર્ગ થતો ચાલ્યો, અને તેનું સ્વરૂપ વિસ્તૃત થતું ગયું. અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા ચલાવવાનું તેનામાં સામર્થ્ય આવ્યું અને લેખકો તથા કવિઓએ રાજ્યાશ્રયથી ઘણું સાહિત્ય ઉત્તું કર્યું. આ બધું પરિણામ એકલા શિવાજીના પ્રયત્નને આભારી છે; કેમકે તે પછીના કોઈ રાજાએ એ વિષય ઉપર લક્ષ જ આપ્યું નથી. લડાઈઓમાં તેમને વખત જ મળ્યો નહીં એ સાચું, પણ શિવાજીને પણ ક્યાં થોડી લડાઈઓ લડવી પડી હતી ?

શિવાજીએ સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું એટલે લોકોમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ઘણી પ્રબળ થઈ હતી એમ ઘણાનું માનવું છે; અને એ રીતની પ્રશંસા પણ કરવામાં આવે છે. પણ એ રાષ્ટ્રીયતાનું માપ જાણવાને કાંઈ સાધન નથી. માત્ર અનુમાન ઉપરથી જ કહી શકાય. તે વખતના ઘણા કાગળો વાંચીએ, સામાજિક, ઔદ્યોગિક વગેરે સ્થિતિ સમજીએ, અને આપણા તથા બીજા લોકોના તે સમયના અભિપ્રાયો જાણીએ, તો નિષ્પક્ષપાત મત આંધી શકીએ. એ રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે કે જે પ્રકારની રાષ્ટ્રીય ભાવના પાશ્ચાત્ય દેશોમાં છે, તેવી ખંરી ભાવના શિવાજીના પહેલાં, શિવાજીના સમયમાં અને-શિવાજીની પછી પણ મહારાષ્ટ્રમાં ઉત્પન્ન થઈ નથી. રાષ્ટ્રીય ભાવના એટલે દેશભક્તિ. ‘આપણે બધા એક સમાજના ઘટક (અવયવ) છીએ, આ દેશ આપણો છે, અને તેનું રક્ષણ કરવું એ આપણી દરેકની

ફર જ છે.' એવી સમજ મહારાજામાં પૂર્વે પણ ન હતી અને આજ પણ ધણા ભાગે નથી. ખુદ શિવાજીમાં એ ભાવના ઉત્કટ હતી અને એ ભાવનાના જોરે તે ગમે તેવા સંકટમાં પણ સૈની આગળ ચઢને પડતો. સાચા દેશભક્તને જાતના સુખની પરવા હોતી નથી. પોતાને હાથે કંઈપણ દેશસેવા થાય, એમાં જ તે નેહનની પેઠે સ્વર્ગસુખ ગણે. આવા પુરુષને સંકટ કે ભય ભાગે નહીં. એવો પુરુષ એક શિવાજી માત્ર હતો. અને તેના સહવાસથી ધણાં માણસો તે વખતે તૈયાર થએલાં. તેનો દેશપ્રેમ જોઈને રામદાસસ્વામીને પ્રેમની ભરતી આવતી. સ્વામીએ એ પ્રેમનો પ્રચાર કરવા ધણો પરિશ્રમ કર્યો; પણ તેનું પરિણામ લાગે વખત ચાલ્યું નહીં. મોટા મોટા મરાઠા સરદારો જેવી રીતે શિવાજીના પહેલાંના વખતમાં મુસલમાન રાજાઓની નોકરી કરીને વતનો મેળવવા આતુર હતા; તેવી જ રીતે શિવાજીની પછીના વખતમાં પણ હજારો લોકો ઝૈરંગજેઠ પાસે સ્વાર્થ સાધવાને ગયેલા. બહુ લાંબે વખતે તો એ પ્રવાહનો કંઈ પાર જ રહ્યો નહીં. પણ શિવાજીની એ અસર વધારેમાં વધારે પંદર વિશ વર્ષ જ રહી. રાજારામના વખતમાં માણસોને આપણા પક્ષમાં રાખવાને ધણી યુક્તિઓ કરવી પડી હતી. એટલે ખર્ચ કહીએ તો સ્વાર્થ અને મતલબ એ મહારાષ્ટ્રીઓનો હાલની પેઠે જ તે વખતે પણ મુખ્ય હેતુ હતો. જે રીતે મતલબ સધાય તે રીતે જ તેઓ વર્તે. - બહે દેશનું કે પ્રજાનું ગમે તેટલું નુકસાન થઈ જાય ! શિવાજીના પ્રયત્નમાં સામેલ થવાથી તેમની મતલબ સારી સધાતી હતી, મોટેજ તેઓ શિવાજી તરફ વળેલા. એ જ મતલબ પાર પાડવાને રાજારામને પણ મદદ કરી અને ઝૈરંગજેઠ જોડે લડાઈ કરી. પેશ્વાઈનો વિસ્તાર પણ એ જ મતલબની સાધનામાં થયો.

શિવાજીના વખતમાં શિક્ષણનું એક અંગ એવું સાઈ હતું કે જેવું આજ પણ નથી. પ્રત્યક્ષ અનુભવની મદદ ન્યાં સુધી પુસ્તકી વિદ્યાને મળતી નથી. ત્યાં સુધી તે વિદ્યાનિષ્ઠ રહે છે. એટલું જ

નહી, પણ અનુભવની કિંમત એકલી વિદ્યા કરતાં વિશેષ છે. લાલનાં આધકારો કેવાં તકસેદી થાય છે તે આપણે જોઈએ છીએ. પણ શિવાજીના વખતના આધકારો જોતા જ આપણે ચકિત થઈ જઈએ છીએ. તે આજ બસો વર્ષથી કુદરતી આધારો વેદતાં છતાં પણ જેવાં ને તેવા જ રહ્યાં છે. એટલું જ નહીં, પણ તેને તોડવાનો પ્રયત્ન કરવા છતાં તે તૂટતા નથી ! એ બાબતની ખરી પરીક્ષા માટે તો માણસે કેટલાક કિલ્લા જાતે જોવા જોઈએ. અર્થાત્ મુદ્દકળા અને તેમાં જોઈતા સાધનો તૈયાર કરીને તેનો ઉપયોગ કરવો, દરેક પ્રકારનાં પાથરનાં કે બીજાં બાંધકામ, વસુલની વ્યવસ્થા, રાજ્યનો ખંદોબસ્ત, દુનર તથા કળાકૌશલ્ય અને અધ્યાત્મ વિદ્યા આ વિષયોમાં શિવાજીનો તે વખતનો સમાજ પ્રત્યક્ષ અનુભવના શિક્ષણથી તૈયાર થએલો હતો. આ અનુભવની જોડે જો શાસ્ત્રીય શોધનું બળ મળ્યું હોત, તો આપણે સમાજ ધરતર વિદ્યાસંપન્ન સમાજ સાથે પણ અવરથ રહી રહેત.

(૭) બળજી નિંબાળકરની શુદ્ધિ:—ફલટણના બળજી નિંબાળકરને વિજાપુરના આદિલશાહે પકડીને અટકમાં રાખ્યો અને જણાવ્યું કે ‘ મુસલમાન થાય તો છોડું અને બીજી જગીર પણ આપું. ’ બળજીને એ પસંદ નહોતું, પણ ચારસો વર્ષનો ગિરાસ શાહે જપ્તીમાં લીધો, એટલે લાચારીથી તેણે મુસલમાન થવાનું સ્વીકાર્યું. પરંતુ વિશેષ લાભ મેળવી લેવાના હેતુથી તેણે શાહની દીકરીની માગણી કરી. એ માગણી શાહે સ્વીકારી. તેની દીકરીએ પણ તે માટે પ્રયત્ન કરેલો. નિંબાળકર જેવા સરદારો રાજ્યના આધારસ્તંભ હતા. એટલે તેને દીકરી આપવામાં શાહની કાંઈ મહત્તા ધટતી નહોતી. વળી નિંબાળકરનો શિવાજી સાથે કુટુંબસંબંધ હતો. તે સંબંધ મુસલમાન થયા પછી ન રહે એ કુદરતી હતું, અને તેમાં શાહને લાભ હતો. આથી તેને દીકરી આપી અને ગિરાસ માટે નવી સનંદ કરી આપી.

। 'આ રીતે જગજી મુસલમાન થયો, પણ તે તેને ગમ્યું' નહીં. વિજયપુરથી દેશમાં પાછા આવતાં તેને બહુ અડચણ પડવા માંડી. તેણે પોતાની ઈચ્છા માત્રથી જિજ્ઞાસા કરી. જિજ્ઞાસાને બહુ ખરાબ લાગ્યું. તેની સાથે જૂનો કુટુંબસંબંધ, શાદજી તથા શિવાજીના ઉપર એ કુટુંબના ધણા ઉપકાર, અને આવો એક પ્રમુખ સરદાર આપણા પક્ષમાંથી જાય, એથી તો સ્વરાજ્યસિદ્ધિને પણ હાનિ થાય. એથી તેણે આગેવાન થઈ સમસ્ત મરાઠા મંડળ બોલાવી, આમાંજગજીનો કંઈ દોષ નથી, આપણને લીધે તેને મુસલમાન થવું પડ્યું છે, એમ જણાવી શાસ્ત્રાધારે તેને શુદ્ધિ આપવાનું ઠરાવ્યું. એટલું જ નહીં, પણ પછીથી પણ નિંબાળકરની કોઈ ચર્ચા ન કરે તેટલા માટે શિવાજીની પુત્રી સખુબાઈ જગજીના પુત્ર મહાદજી વેરે આપી. (ખ. સ. ૧૬૫૭).

આ બતાવમાં વિચાર કરવા જેવી ઘણી વાતો છે. નિંબાળકર જેવો શ્રેષ્ઠ સરદાર મુસલમાન થતાં તેને તેના જાતબાપએજે જ સ્વધર્મમાં પાછો લીધો. અને એવાં બીજાં પણ ઉદાહરણો છે. એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે અઢીસો વર્ષ પહેલાંનો તે વખતનો આપણો સમાજ આજના જેવો અનુદાર ન હતો. વળી જિજ્ઞાસા જેવી એક ધર્મનિષ્ઠ બાબ એ બાબતમાં આગેવાન થઈ. નિંબાળકર પરધર્મમાં રહે તો આપણા સમાજને હાનિ થાય, એમ માનીને જિજ્ઞાસાએ તેનેમાત્ર પ્રાયશ્ચિત અપાવ્યું, એટલું જ નહીં, પણ દીકરી સુદાં અપાવી. સીએ. પણ જ્યારે સમાજેન્નતિ માટે આમ તૈયાર થાય, ત્યારે તે સમાજનો ભાગ્યોદય ગણાય. નિંબાળકરનું કુટુંબ એટલે પોતાના સોસલે કુટુંબની લાયકીનું કુટુંબ, એ એ રીતે મુસલમાન બની રહે, તો રાષ્ટ્રને મોટી હાનિ થાય એમ જિજ્ઞાસાને લાગેલું. એ બે કુટુંબનો સંબંધ પછીથી પણ છેવટ સુધી તેવો જ રહ્યો. શિવાજીની પહેલી સ્ત્રી સખુબાઈ એ કુટુંબની જ હતી અને ત્રીજીકરી એ કુટુંબમાં આપી. મહાદજી નિંબાળકર શિવાજીના

લરકરમાં પ્રમુખ સરદાર થયા અને તેણે શાંભાજીને ઘણી જ મદદ આપી. શાંભાજીનો વધ ક્યો પછી ઐરંગઝેબે મહાદજી તથા સખુઆધને વ્યાધિયરના કિલ્લા ઉપર કેદ રાખેલા, અને ત્યાં જ તે બંને મરણ પામ્યા.

(૮) શિવાજીના સહાયકો—શિવાજીને મદદ કરનારા પુરોહિત ની હકીકત આગળ જે તે ઠેકાણે આપેલી છે. અષ્ટ પ્રધાનની પણ વિશેષ વિગત અગાઉ જણાવેલી છે. એ સિવાય, એમના મહાન કાર્યમાં જે અનેક માણસો ઉપયોગી થયેલા, તેમના નામ પણ પુરેપુરા આજે જણવામાં નથી. બ્રાહ્મણ, મરાઠા, પ્રભુ અને બીજી ઘણી જાતિના માણસો કામમાં આવેલા છે. તેમના જેની વિગત અગાઉ આવેલી નથી, તેની હવે આપીએ છીએ.—

બાલાજી આવજી:—યેશ્વા મોરોપંત અને સેનાપતિ પ્રતાપરાવ ગુજરાત જતલો જ, અથવા તેના કરતા વધારે બાલાજી આવજી ચિટનિસ ઉપયોગી હતો. બનિશ વર્ષથી તે શિવાજીનો લેખક હોવાથી તે કેવળ તેનું અંતઃકરણ હતો. શિવાજી તેને અષ્ટ પ્રધાનમાં ગોઠવતા હતા, પણ તેણે ના પાઠી ચિટનિસનું પદ કાયમનું માગી લીધું, અને તે તેણે વંશપરંપરા ભોગવ્યું.

બ્રાહ્મણ કરતા પ્રભુ ઉપર તેને વિશ્વાસ વધારે હતો. ગાંગાભટ્ટે શિવાજીને વૈદિક સંસ્કાર કરાવ્યો તેટલા માટે બ્રાહ્મણોએ ગાંગાભટ્ટનો બહિષ્કાર કર્યો. સ્વારથી શિવાજીએ હુકમ કર્યો કે “બ્રાહ્મણ ધર્મગુરુ હોઈને વંદ્ય છે, એટલે તેની પાસેથી નોકરી લેવી એ અધર્મ છે. માટે દેવપૂજા સિવાયની કોઈ નોકરી બ્રાહ્મણને આપવી નહીં.” એ ઉપરથી બધા બ્રાહ્મણની જગાએ પ્રભુને દાખલ કર્યો. મોરોપંતે તે પરથી મહારાજને જણાવ્યું કે ‘પ્રભુ ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ મૂકવાથી રાજ્યને હાનિ થશે.’ ત્યારે મહારાજે જવાબ આપ્યો કે, “પ્રભુ જાતિ સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર છે. શીદી જેવા મુસલમાને ટિપ્પુ પ્રભુનો વિશ્વાસ કરી રાજપુરી તેને હવાલે સોપેલું છે. અને

ખાત્રી છે કે પ્રભુ નોકરી જાળવતાં પ્રસંગે પ્રાણ પણુ આપશે.”

મૌની સ્વામી:—કાકલુમાં શિવાજીની સત્તા જમાવવામાં પાટ-ગામના મૌની સ્વામી અને રત્નાગિરિના બાબા યાકુબ ધણા ઉપયોગી થયેલા. એ બંને ઉપર શિવાજીની ધણી માયા હતી. મૌની સ્વામીની સત્તા ગોવાથી રાજપુરી સુધી અને બાબા યાકુબની સત્તા રાજપુરીથી દાબોળ સુધી હતી. એ બંનેને આપેલાં ઇનામો તેમના વંશમાં અઘાપિ ચાલુ છે.

એ સિવાય બાલપણના સોબતી ચેસજી કંક, તાનાજી માકુ-સેરે અને બાજી પાસલકરનાં નામો પ્રસિદ્ધ છે. તાનાજીનું તો સિંહગઢનું પરાક્રમ ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય છે. ચેસજી કંક પાયદળમાં સરનોખત હતો. તેણે તથા તેના પુત્ર કૃષ્ણાજીએ લડાઈમાં ધણાં પરાક્રમ કર્યા. શંભાજીએ તેને બે હજાર હોનની બક્ષિસ આપેલી.

મરાઠાઓમાં પણ અસંખ્ય પુરુષો આગળ આવેલા. શિવાજીની તાલીમ લીધેલા ધણા પુરુષો પછીના વખતમાં બહુ ઉપયોગી નીવડેલા. આખા મરાઠી રાજ્યમાં પછીથી પણ જે જે પુરુષો પરાક્રમી નિવડ્યા તે બધાની મૂળ કેળવણી ધણા ભાગે શિવાજીના વખતની હતી. ખેડની વાત છે કે એ બધા પુરુષોની વિગત આજે ઉપલબ્ધ નથી. ચાકલુનો ફિરંગીજી નરસોળે, જાવળી લેવામાં મદદ કરનાર શંભાજી કાળજી, અને ઘોડેસ્વારનો પહેલો અધિપતિ નેતાજી પાલકર વગેરે પ્રસિદ્ધ પુરુષોનાં માત્ર નામજ આપણે જાણીએ છીએ.

શિવાજી પાસે નવીન તૈયાર થનારી મંડળી પણ મોટી હતી. તેમાંના કેટલાક પુરુષો પછીના વખતમાં પ્રસિદ્ધ થયા. તુકોજી કાનોજી આંગરે, સંતાજી ઘોરપડે, ધનાજી જાદવ, ખડેરાવ દાભાડે, પરસોજી ભોંસલે, વગેરે શિવાજીની તાલીમ પામ્યા હતા અને પછીથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. પરસોજી ધણી વખત શિવાજીની જોડે રહેતા.

મરાઠા ઇતિહાસમાં લગભગ સો નામો ગણાવેલાં છે. પૈકી અર્ધા બ્રાહ્મણ અને પ્રભુ તથા બાકીના મરાઠા અને માવળા હતા. એ

બધા શિવાજીના રાજ્યના ખરા આધારસ્તંભ હતા. એવા શરવીર અને પરાક્રમી પુરુષોની મદદ હતી તેથી જ સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનું મહાભારત કામ થઈ શક્યું. શિવાજીના આ બધા અનુયાયીઓમાં એક મોટો ગુણ એ જણાય છે કે તેમનો કોઈ પણ કર્તવ્યવ્રત થયેલો નહોતો, એક પણ બેવફા નીકળ્યો નહોતો, અને સ્વામીની આજ્ઞા થતાં કોઈએ પણ પ્રાણ અર્પી દેવાને પાછી પાની કરી નહોતો. દરેકે પોતાનું કર્તવ્ય ઉત્કૃષ્ટ રીતે બજાવ્યું. શિવાજી ઉપર તેમની અત્યંત પ્રીતિ હતી અને શિવાજીની પોતા પ્રત્યેની મમતા એજ પોતાના ગમે તેટલા શ્રમનો પણ પુરેપુરો બદલો એમ તેઓ સમજતા. શિવાજીની ગેરહાજરીમાં મરાઠા રાજ્યનો ધણો મુલક મોગલો લઈ ગયા; પણ મરાઠાઓમાં આવેલું તેજ, પાણી અને ઐક્ય તેમનાથી લઈ શકાયું નહોતું. પછીના વખતમાં તેને લીધેજ મરાઠાનું રાજ્ય ટકી રહ્યું. મહાન કાર્યો કોઈ પણ એકલા હાથે પાર પડી શકતાં નથી. તેમાં અનેક માણસોની મદદ જોઈએ, અને તે આણુ રાખવાને અનેક માણસો કેળવીને તૈયાર કરવાં જોઈએ. શિવાજીએ દૂર દૃષ્ટિ વાપરીને એ તૈયારી કરેલી; તેને પરિણામે એટલા બધા માણસો તૈયાર થયા કે જોણે મરાઠા રાજ્ય ટકાવી રાખ્યું.

પૂર્વના મોટા રાજાઓ પાસે કવિ કિંવા ભાટ રહેતા તે પ્રમાણે શિવાજી પાસે પણ કેટલાક માણસો હતા. તેમાં બૃષણુ કવિનું નામ પ્રખ્યાત છે. એ પ્રથમ જન્મસાધ રાજા પાસે હતો. સન ૧૬૬૪ માં તે શિવાજી પાસે આવ્યો. દેશનાં ધણાં રાજ્યોની સ્થિતિ તથા વ્યવસ્થા તે જાણતો હતો. તેણે “શિવરાજ-બૃષણુકાવ્ય” નામે ગ્રંથ લખ્યો છે અને તેમાં શિવાજીના પરાક્રમોનું રસિક વર્ણન આપ્યું છે. એ ગ્રંથ રાજ્યાભિષેકની અગાઉ પૂરો થયો. શિવાજીએ તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપેલું.

શિવાજીને ઉપયોગી થયેલા જેટલા માણસોનાં નામ આજે આપણે જાણીએ છીએ, તેના કરતાં ખરેખર તો ઘણા વધારે માણસો

એ કાર્યને માટે, જોગ આપેલા છે. જેદની વાત છે કે આજે આપણે તેમનાં નામ પણ જાણતા નથી. કોઈ ધન માટે, કોઈ કીર્તિ માટે, તો કાષ્ટ કંઈ કંઈ હેતુને માટે એકલાં ચયેલા. અલખત કેવળ દેશહિત માટે આવેલા એવા તો કાષ્ટક જ. એવા નિઃસ્વાર્થ સ્વદેશા-ક્ષિમાની માણસો જેમ વધતા જાય, તેમ દેશની ઉન્નતિ વહેલી થાય.

સ્વરાજ્યસિદ્ધિનું આ કાર્ય સાધવામા અનેક માણસોએ અત્યંત પરિશ્રમ લાખા વખત સુધી લીધેલો છે. શિવાજીનો ઉત્સવ ઉજવવામાં એ માણસોના ગુણ અને પરાક્રમોનું સંમરણ કરવાનો આપણો આશય છે.

દેશો છતવાનું માન શિવાજીના સરદારોને વહેંચી આપીએ તો રાધો બલ્લાળે કાકણ પ્રાંત, અનાજી દત્તે દક્ષિણ પ્રાંત, મેરોપંત પિંગળે અને પ્રતાપરાવ ગુજરે ઉત્તર પ્રાંત, તથા રઘુનાથરાવ હનમંતે અને હંબીરરાવ મોહિતેએ કર્ણાટક પ્રાંત છતાં એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય.

(૯) શિવાજી અને રામદાસસ્વામી:—શિવાજીના સહાયકોમાં રામદાસ સ્વામીની ગણના મુખ્યત્વે કરવી જોઈએ. રામદાસ સ્વામી તેના ગુરુ હતા, એટલે કે તેના મનના અને આત્માના સંરક્ષક હતા. અર્થાત્ તેની સહાયતા સૌથી વધારે કિંમતી હતી. તે સંબંધી સામાન્ય વિવેચન પૂર્વે આપેલું છે. અહીં તેની કેટલીક વિશેષ હકીકત આપીએ છીએ. એ હકીકત બાલાજી આવજીના હાથની એક સર્નદ રામદાસી મઠોને ઉત્પન્ન આપવા સંબંધની શિવાજીના વખતની મળી આવેલી છે તે પરથી લીધી છે. એટલે તેના ખરાયણા માટે રાંકા લેવાનું કારણ નથી. મદારાજ તેમા જણાવે છે કે, “મારા પર કૃપા કરીને મને સનાય કર્યો આપે મને આજ્ઞા કરી કે તમારો મુખ્ય ધર્મ રાજ્ય-સ્થાપના, ધર્મસ્થાપના, દેવ તથા બ્રાહ્મણોની સેવા અને પ્રજાનું પાલન એ રીતે તમે પરમાર્થ સાધજો અને જે ધારણા કરશો તે સિદ્ધ થશે. એ પ્રમાણે મેં ઉલ્લેખ કર્યો, અને તે આપના આશિર્વોદ-

થી સફળ થયો. મેં રાજ્ય આપના ચરણે ધર્યું, અને સેવામાં રાખવા માગણી કરી ત્યારે પણ આપે આજ્ઞા કરી કે પ્રથમ જણાવ્યું છે તે જ તમારો ધર્મ છે અને તેમાં જ ખરી સેવા છે ત્યારે આપના વારંવાર દર્શન થાય તે માટે નજીકમાં મઠ સ્થાપવા અને સંપ્રદાય રૂપે ઇકતમ ડાળ સ્થાપવા મેં માગણી કરી તે પરથી આજ્ઞામાં શ્રીની આપના થઈ અને શિષ્ય વર્ગ વધતો ગયો એ આજ્ઞાના મઠને સાર તથા ખીજા મઠોને સાર કાઢ ઉત્પન્ન બાધી આપવા મેં વિનંતિ કરી. ત્યારે આજ્ઞા થઈ કે એવી ઉપાધિ શા માટે? છતાં તમારી ચરણ છો તો જે તે જગાને માટે ખપ પુરતી ગોઠવણ કરી આપો. પછીથી જેમ જેમ સંપ્રદાયનો અને રાજ્યનો વિસ્તાર વધતો જશે, તેમ તેમ ધરિત તે થશે ” આ આજ્ઞાને અનુસરીને શિવાજીએ જુદા જુદા મઠોને ઉત્પન્ન બાધી આપ્યા હતા.

શિવાજી આત્મ ત ધર્મિષ્ઠ હતો અને સંતપુરુષો ઉપર તેને ઘણી શ્રદ્ધા હતી. સંકટના અને અધર્મના પ્રસંગે તેનું ચિત્ત વ્યથિત થતું. ઘણી વખત વિરાગ આવી જતો અને આ ખટપટ ન જોઈએ એમ તેને લાગતું તેને દેવીના દર્શન થતા અને બાગલાણમાં તથા કર્ણાટકમાં તેને સંતપુરુષોની પણ ભેટ થયેલી જે જે ઠેકાણે તે જતો ત્યાં જો કોઈ પણ સંતપુરુષનો પત્તો તેને લાગે તો તે અવશ્ય તેની પાસે જાય. અને તેની પાસેથી માહિતી, ઉપદેશ વગેરે ઘણી આસ્થાથી ગ્રહણ કરે. અનુચી લખે છે કે, “ જ્યસિંગને મળવા શિવાજી આવેલો ત્યારે તેણે યુરોપિયન રાજાની અને ઘણી જ માહિતી પૂછેલી. ” શ્રી મસ્લિકાજીનમાં તો તે દેહલાન જૂથીને સંજનમાં લાગી ગયેલો.

રામદાસ સંતપુરુષ હોવાની સાથે અત્યંત નિરપૃથક હતા નિવૃત્તિ માર્ગમાંથી લોકોને તેણે સસાગ માર્ગમાં કેમ વાળ્યા તે આગળ જણાવેલું છે. બીજા સાધુ સતો કરતા તેનો ઉપદેશ અત્યંત જુદોજ હતો, અને સંતમંડળોને તે અનુકૂળ ન હોતો. આ પુરુષની શિવાજી-

એ ખાસ સંગતિ કરી અને મુરઠેલીને પ્રસંગે તેની પાસેથી મનને શાંતિ તથા સમાધાન મેળવ્યું. માત્ર સત્સંગ કરવા સિવાય રામદાસે પ્રત્યક્ષ રાજકાળમાં કંઈ માયું. મારેહું નહીં. "કરો છો તે જ પ્રવૃત્તિ કર્યા કરો. તમારા જેવા ક્ષત્રીઓએ રાજ્યજ ચલાવવું જોઈએ. રાજ્ય છોડીને અમારા જેવા સાધુને નાદે તમારે લાગવું ન જોઈએ." એ પ્રમાણે શિવાજીને વારંવાર રામદાસ કહેતા. અર્થાત્ રામદાસે શિવાજીના મનનું સંરક્ષણ કર્યું. તેની આકાંક્ષા કાયમ રાખી અને તેને કર્તવ્યવિમુખ થવા દીધો નહીં.

શિવાજીએ જણાવેલું છે કે, "મારા પર કૃપા કરીને મને સનાય કર્યો." એ પરથી સમજાય છે કે કોઈ અત્યંત અડચણને પ્રસંગે તેને નિરાધાર-દુઃખદ સ્થિતિમાંથી રામદાસે છોડ્યો. હશે. તેની વિરાગવૃત્તિ પણ રામદાસે દૂર કરી અને શીખવ્યું કે તમે ઉદ્ધોગ કરો, પરમેશ્વર તે સફળ કરશે. અને એ પ્રમાણે શિવાજીનો ઉદ્ધોગ સફળ થયો. ફરી શિવાજીએ રાજ્ય અર્પણ કરીને છુટા થવાની ઇચ્છા દર્શાવી ત્યારે પણ રામદાસે કર્તવ્ય કરવાની જ આજ્ઞા આપી. વારંવાર દર્શન થાય તેટલા માટે રામદાસને પછીથી સંજ્ઞનગઢ ઉપર લાવવામાં આવ્યા, અને ત્યાંના ઉત્સવો માટે અષ્ટ પ્રધાનોને કામગિરી વહેંચી આપી. એ કામગિરી મરાઠા રાજ્યના આખર સુધી તે પ્રમાણે ચાલુ રહી. સંજ્ઞનગઢ એ નામ પરથી પણ રામદાસ માટેની પૂજ્યતા વ્યક્ત થાય છે. મડોના ઉત્પન્ન માટે મોટી જગીર આપવાની શિવાજીની ધારણા હતી, પણ રામદાસે સગવડ પ્રમાણે જ અને ખપ પુરતું જ આપવા આજ્ઞા કરી. આ પરથી તેની નિસ્સ્પૃહતા જણાઈ આવે છે.

બધા દેશોમાં અને બધે સમયે નીતિ શિખવનાર સત્પુરુષનો પ્રજાને ધણો ઉપયોગ હોય છે. અને જે વખતે પ્રજાનો ઉદ્ધાર કરનાર કોઈ મહાપુરુષ પાડે છે, તે વખતે આવા સત્પુરુષની તેને હંમેશાં મદદ મળે છે. એ સત્પુરુષોનો આશય કેવળ લોકકલ્યાણનો જ હોય

છે; પોતાની કીર્તિ વધારવાની તેને જરા પણ પરવા હોતી નથી. દેશના મોટા માણસો આવા સત્યુચ્ચેને પોતાના ગુરુ ઠરે છે. એ રિવાજ યુરોપમાં પણ જણાય છે. એજ રીતે રામદાસ એ શિવાજીના ગુરુ હતા. રામદાસે નીતિમત્તા, દેશાભિમાન, પરસ્પર વિધાસ અને રાજ-નિષ્ઠાના પાઠો લોકોને શીખવ્યા. તેણે મહારાષ્ટ્ર ધર્મ એટલે મરાઠા-ઓના કર્તવ્યનો ઉપદેશ કરીને તે પ્રમાણે આચરણ કરતાં શીખવ્યું. દરેક ગામની બહાર હનુમાનનું દેવાલય બાંધીને ત્યાં શારીરિક તથા માનસિક શક્તિ કેળવવાની યોજના કરી. જે અગિયાર મઠ તેણે સ્થાપ્યા, તે અગિયારે મરાઠાઓની બર વસ્તીમાં આવેલા છે, અને તે મઠોમાં દરેક લોકે આવીને કર્તવ્ય શીખી લેવાની તેની યોજના હતી. આ કારણથી રામદાસની આ પ્રવૃત્તિ શિવાજીની રચનાને પોષક બની: એક બીજા સિવાય પંથુ રહેત. ગમે તે કામ લો, પણ જીવની પરવા ન કરતાં તથા જાતનું હિત ન જોતાં તે કાળજીથી પાર પાડે: આવો ઉપદેશ રામદાસસ્વામીનો હતો. અને એ ઉપદેશ શિવાજીના સહાયકોમાં બરાબર ઉતર્યો હતો. રામના નામથી કામ કરવાં, અને તે રામને અર્પણ કરવાં આવી લાવનાથી શિવાજી, શંભાજી અને રામરામના વખતમાં સહાયકોએ કામ કરેલાં. શંભાજીએ નાલાયકી બતાવી, છતાં સહાયકોએ કામગિરી પડતી મૂકી નહીં તેમ રિસાઈ ગયા નહીં. એથી જ રાજ્યનો બચાવ થયો. પછીથી એ લાવના નષ્ટ થઈ એટલે અધઃપાત થયો.

સિવાય, રામદાસનું કર્તવ્ય “દાસબોધ” ઉપરથી સમજાય છે. “દુશ્મનને તમને પ્રેરણા કરી ” એમ રામદાસ શિવાજીને કહે છે, ‘મે’ અમુક સમજાવ્યું, એમ નથી કહેતા. અર્થાત્ રામદાસનું કામ નીતિવિષયક જ હતું. શિવાજી તેને વખતોવખત મળવા ઇચ્છતો, અને ગમે તેટલાં સંઘટ વેકીને પણ મળતો. પણ રામદાસે તેને મળવાની કદી પણ ઉત્કંઠા બતાવી નથી. શિવાજીએ રાજ્ય અર્પણ કરવા છતાં તેનો તેણે સ્વીકાર ન કર્યો, અને મઠો માટે મોકલાવેલી

અન સામગ્રીનો પણ સ્વીકાર ન કર્યો. એ બધું તેમની નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિ બતાવે છે. મરાઠા રાજ્યનો ભગવો ઝુડો એ રામદાસ સ્વામીના ગુરુત્વનો અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિનો નિદર્શક છે. “સમર્થ” એવું વિશેષણ તેને તે વખતે આપવામાં આવેલું નહોતું, પણ એ સત્પુરુષની યોગ્યતા પિછાણીને પાછળથી લોકોએ એ ઉપનામ તેમને આપ્યું. શિવાજી તો તેમને ગોસ્વામી અગર સ્વામી જ કહેતા.

શિવાજીની પછીથી લગભગ બે વર્ષે રામદાસસ્વામીનું મરણ થયું. શંભાજીનો ક્ષણ તેના જાણવામાં આવતા તેણે એક ઉપદેશ રૂપ પત્ર લખેલો. તેમાં શિવાજીને પગથે ચાલવા બાર દહને જણાવેલું.

રામદાસસ્વામીએ આ બધા મઠોનો કારભાર મહાબળેશ્વરના રહીશ દિવાકર ભટ્ટને સોપેલો હતો. તે વિદ્વાન, નિરપદ અને કર્તવ્ય-દક્ષ હતા. તેણે શંભાજી તથા રામરામના વખત સુધી એ મઠોનો કારભાર ધણી દક્ષતાથી ચલાવી તેની કીર્તિ જળવી રાખી. સ્વામીનું તેજ નષ્ટ થતાં મઠોનું રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ પણ હુપ્ત થઈ ગયું.

(૧૦) શિવાજીની લૂટ:—શિવાજી લૂટારો હતો એમ ગણાવીને કેટલાક તેની યોગ્યતા ધણી કમી ગણે છે. આપણે મરાઠાઓના લૂટારાપણા વિષે અન્યત્ર વિચાર કરવાનો છે. હાલ તો શિવાજીના લૂટારાપણાનો અર્થ સમજીએ. ‘લૂટ’ એ શબ્દના બે અર્થ થાય છે. એક એવો કે લોકો અસાવધ હોય ત્યારે તેના પર અચાનક જઈને છાપો મારવો, બેસાં છોકરાને મારહાણુ કરીને દ્રવ્ય તથા માલ કદાવવો અને તોડી ફેડીને કે બાળી જળાંત્રે પણ માલ આંચકી લેવો. બીજો એ કે એકંદર પ્રજાના કલ્યાણાર્થે રાજ્ય સ્થાપનાના કામ સારુ જોઈતો ખર્ચ પુરો કરવા ખુલ્લી રીતે મુલકમાં ફરવું, અને સર્વની પાસેથી જેની તેની શક્તિ પ્રમાણે કર ઉઘરાવવો, અગર શાંત ઉપચારોથી વસુલ કરવો. આ એક પ્રકારની રાજ્યસ્થાપનાની ઝોળી જ ગણાય. એ ઝોળી શિવાજી સ્વદેશમાં ચારે બાજુ ફેરવતો હતો. અને એમાં બિલ્કાલ આપવાંની દરેકને જરૂર હતી. ઝોળી ખાલી પાછી ફેર

તો શિવાજીનો ભય ખરો. 'લૂટ' શબ્દનો આ બીજો અર્થ હાલ પ્રચારમાં નથી. પણ જો કોઈ પણ રીતે શિવાજીને લૂટારો કહેવો જ હોય તો તે આ બીજા અર્થમાં કહી શકાય. પૈસા લેવા એ પરિણામ તો બંને પ્રકારમાં છે; ફરક માત્ર પદ્ધતિમાં છે. યશવંતરાવ હોલ્કર, હૈદર, પિંડારા વગેરે લોકો પહેલા પ્રકારમાં આવે. માત્રીખાન જણાવે છે કે, "શિવાજી પુષ્કળ સંપત્તિ લૂટી લાવતો. પણ તેનો એવો નિયમ હતો કે મુસ્લિમ કે કુરાનને હાથ અડાડવો નહીં, સ્ત્રી જાતિની આખર લેવી નહીં. કુરાનનું પુસ્તક લૂટમાં આવી જતું તો તે ઘણા માનથી મુસલમાનને આપી દેતો. કોઈપણ માણસ પકડાય તો તેના તરફ ઘણી કાળજી રાખવામાં આવતી, અને તેને કંઈજ ત્રાસ આપવામાં આવતો નહીં. લૂટ માટેના તેના નિયમો એટલા સખત હતા કે લૂટની પાછાં પાછાં દરેકને સરકારમાં જરી આપવી પડતી." કોઈ પણ શહેર ઉપર જઈ તે ત્યાંના શ્રીમંત લોકો પાસે જેની તેની લાયકી પ્રમાણે રકમ માગતો અને વસુલ કરતો. સ્વરાજ્ય સ્થાપના માટેનો એ એક જાતનોકર જ હતો. પણ જ્યાં સુધી રાજ્યસ્થાપના થઈ નહતી, ત્યાં સુધી એને કર એવું નામ મળેલું નહતું અને તેને ન્યાયનું સ્વરૂપ પણ નહોતું. રાજ્યસ્થાપના થઈ કે તરત જ શિવાજીએ લૂટનો માર્ગ બંધ કરીને સીધો કરનો માર્ગ લીધો.

હરકોઈ રાજ્યસંસ્થાપકને આવા પ્રમંગો આવ્યા વગર રહેતા નથી. રાજ્યસ્થાપના માટે જે લડાઈઓ કરવી પડે છે, એ લડાઈઓમાં ખર્ચ ઘણો લાગે છે, અને તે ખર્ચ કોઈ પણ રીતે લોકોને જ ભરવો પડે છે. પછી તેને લૂટ, ઝોળી, કર, દંડ કે ભિક્ષા ગમે તે નામ આપો. સીઝર અને સિકંદરે જીતેલા મુલકમાંથી અપાર સંપત્તિ સ્વદેશમાં આણેલી એ સૌ જાણે છે. શિવાજીને લૂટારો અથવા ધાડપાડુ એવું વિશેષણ મુસલમાન લેખકોએ આપ્યું અને અંગ્રેજ લેખકોએ માત્ર તેનો વાચ્યાર્થ લીધો. મુસલમાનો પાસેથી જ તેણે દેશને છોડાવ્યો, એટલે તેમને તો તે લૂટારો, ધાડપાડુ અગર જંડખોર લાગે જ. વળી

જ્યાં સુધી રાજ્યસ્થાપના ન થાય, ત્યાં સુધી આવા માણસો બંડ-ખોર જ ગણાય.

શિવાજીની લૂટના સંબંધમાં બીજો એક મહત્વનો મુદ્દો પણ કોઈએ લક્ષમાં લીધો નથી. એણે લૂટ કરી ખરી, પણ તે હંમેશા શત્રુના મુલકમાં જ કરી; અને તે પણ લગાઇ ચાલુ હતી ત્યારે કરી. મુરત, હુબલી, બાલના, ભુવનર વગેરે શહેરોની લૂટ તેણે મોગસો તથા વિઝાપુરવાળા સાથે લગાઇ ચાલતી હતી ત્યારે કરી. વળી એ લૂટમાં પણ તેણે ગામડાંની ખેતીવાડી બગાડી નથી કે સામાન્ય રૈયતને ત્રાસ આપ્યો નથી. માત્ર ધનાઢ્ય શહેરો અને તેમાં પણ પૈસાદાર ગૃહસ્થો તથા શત્રુના ખજાના અને લશ્કરને માટે જોઈતો સામાન તેણે લૂટ્યો છે. સ્વરાજ્યના પ્રદંશમાં તેણે કદી પણ લૂટ કરી નથી. એટલું જ નહીં, પણ સ્વરાજ્યમાં શત્રુએ કરેલી લૂટ ભરી દેવાની તે પોતાની જવાબદારી ગણતો. આવી ચાલુ લગાઈ વખતે લૂટ કરવાનું તો પાશ્ચાત્યોનું પણ ધોરણ છે. શત્રુને કમજોર બનાવવાનું એ પણ એક સાધન છે. પિંઢારા કે હૈદરના જેવો શિવાજી ધાડપાકુ નહોતો જ. ધાડપાકુ અને રાજ્યમંસ્થાપક એ બેના હેતુ બિન્ન જ હોય છે. પહેલો નીચ હોય છે જ્યારે બીજો ઉદાત્ત હોય છે, લૂટ વખતે સીએને અડધું નહીં, નાનાં બાળકોને, વૃદ્ધોને કે શરણે આવેલાને મારવાં નહીં, કોઈને પણ વિનાકારણ દુઃખ આપવું નહીં, દેવસ્થાનો તથા સાધુસંત કે ફકીરોને લૂટવા નહીં. આ બધા નિયમો તેની ઉદાત્તતા સૂચવે છે. લૂટમાં ગાયોને કદી પકડના નહીં, બળદો પણ ખપ પુરતા જ લેવામાં આવના, અને લૂટના બધા નિયમો સખતાઈથી પળાતા. શહેરમાં શાહુકારો પાસે ક્યે ક્યે ઠેકાણે પૈસા છે તેની ખાતમી અગાઉથી મેળવાતી, અને પછી લશ્કર શહેરને ચોતરફ ઘેરીને પકડું. ત્યાં શાહુકારોને બોલાવવામાં આવતા અને શહેરની શક્તિ પ્રમાણે અમુક રકમ બધાએ મળીને આપી દેવાની માગણી થતી. જો એ પ્રમાણે રકમ આપી જાય તો લશ્કર ઉપડી જતું, અને ન આવે

તો શાહુકારને તથા આગેવાનોને પકડી લાવતા. કેટલાક લોકો ઘણા શ્રીમાન્ હોવા છતાં હાથ અડાવવા ન દેતા તેવાઓને ઘણો ત્રાસ પણ વેઠવો પડેલો. આ રીતે મળેલી સંપત્તિની વિગતવાર યાદી તૈયાર કરીને સરનોખત સરકારી ચોપડામાં જમા કરાવતો. એ પ્રસંગે કામગિરીના પ્રમાણમાં સરનોખતને તથા તેના માણસોને બક્ષિસો મળતી. કામગિરી ઉપર જતી વખતે સોના અંગની જડતી લેવામાં આવતી, અને પાછા આવતી વખતે પણ જડતી લેવામાં આવતી. જે કાંઈપણ જણુસ કોઈની પાસેથી વધારાની મળતી તો તે સરકારમાં જમે થતી. કામગિરી બજાવતાં કોઈનું મરણ થતું કે કોઈ જખમી થતું, તો તેને ને તેનાં કુટુંબીઓને સરકારમાંથી વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવતું. આ રીતની શિવાજીની લૂટ હતી અને તે પણ રાજ્યસ્થાપનાના પહેલાં જ હતી. પછી તો તે તેણે બંધ કરી અને ખુલ્લી રીતે ચોથા અથવા સરદેશમુખી લેવા માંડી, અને તે બદલ રીતસર લેખી પાવતી આપવા માંડી. એટલે ફરીથી રૈયતને બીજને કોઈ ત્રાસ ન આવે.

શંભાજી ગાદી ઉપર આવ્યો, ત્યારે રાજ્યના ખજાનામાં રોકડ સિલક તથા જવાહિર કેટલું હતું તેની વિગતવાર નોંધ તેણે કરાવેલી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે મુખ્ય ખજાનામાં પાંચ લાખ હોન રોકડ સિલક હતી અને જુદા જુદા કિલ્લા ઉપરના ખજાનામાંની ત્રિશ લાખ હોન મળાને એકંદર સિલક ૩૫ લાખ હોન એટલે એક કરોડ રૂપિયા કરતાં વધારે નહોતી. તે ઉપરાંત જવાહિર, હીરા, માણેક, મોતી વગેરે હતું તથા દાગીના પણ હતા. તેમજ તાંબુ, લોખંડ, સીસું તથા તરવારો, બખ્તરો વગેરે પણ ઘણાં હતાં. બંદુકોના દારૂ બે લાખ ખાંડી હતો. કાપડ માં જુદી જુદી જાતનું ઊંચું તથા હલકું કાપડ હતું તથા લખવાની કામળો હતા. મુગધી તેલ, અગરળતી, કેસર, નંધણ, ખારેક, ખજુર, બદામ વગેરે વસ્તુઓ પણ ઘણી હતી. ધાનના કોદારમાં બધા પ્રકારનું ધાન્ય મુબલક હતું. મધ, હિંગળો, અખરખ, હરતાળ વગેરે ચીજો પણ હતી. સંસાર વ્યવહારમાં જોઈતી લગભગ બધી જંતુસો

હતી. ૩ સાત હજાર ખાડી, છત્રીઓ બાર હજાર, પાલખીઓ ત્રણ હજાર અને જુદી જુદી જાનના ઘોડા ત્રણ હજાર હતા. દાથી પાંચસો, ઊંટ ત્રણ હજાર, અને ગાય બળદ છ હજાર, વગેરે જના-વરો પણ ઘણા હતા. શુભામ ગણાતા પુરો પણ એક હજાર અને સ્ત્રીઓ છત્રો હતા. એક સામાન્ય માણસે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરતાં પોતાની ટુંકી જીંદગીમાં કેટલી કમાણી કરી તે આ ઉપરથી સહેજે જણાઈ આવે છે. પરંતુ આ બધી તો ઐદિક સંપત્તિ હતી. તેની ખરેખરી કમાણી તો આનંદ હજુ જણાવે છે તે હતી. એ લખે છે કે, “શિવાજીએ મુલક લઈ લીધો તથા સંપત્તિ લઈ લીધી તે મુસલમાનોને બહુ બાધક લાગ્યું નથી, પણ તેણે રાજ્યવ્યવસ્થાનું જે ધોરણ ઘડી આપ્યું તથા લોકોમાં જે આકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરી તે મુસલમાનોને બાધક નીવડી.”

(૧૧) જાગીરો સંબંધી શિવાજીના કટાક્ષ — યુરોપમાં મૂળ એવો શિવાજી હતો કે સઘળા જમીન મોટા મોટા લોકોને વહેંચી આપતા, અને તેના બદલામાં એ લોકો લડાઈના પ્રસંગે લડાયક માણસો લઈને હાજર ચતા. આ શિવાજીને “ફ્યુડલ સીસ્ટમ” કહે છે. પણ જમીનદારો તેના પરિણામે બલાદ્ય અને માયાભારે થઈ પડ્યા, અને તેમણે કિલ્લા વગેરે બાંધીને પોતાની મજબુતી પણ કરી લીધી. એ પદ્ધતિને ટાળવાને રાજાઓના પ્રયાસ આજ ઘણાં વર્ષથી શરૂ છે. લગભગ એવી જ પદ્ધતિ હિંદુસ્તાનમાં પણ પૂર્વે હતી. મોગલાઈમાં પાંચ હજાર અને દસ હજારના મનસબદાર હતા તે આવા જ જમીનદાર હતા. તેમની પાસે મોટી મોટી જાગીરો હતી અને જખરા લસકર હતા. એટલે ફાવે તે વખતે તેઓ ખંડ કરીને સ્વતંત્ર થઈ બેસતા અને બાદશાહને પણ ગણકારતા નહીં અને મોગલ શાહજાદાઓ આવા જ જાગીરદારોના આગ્રહે બાદશાહો વિરુદ્ધ ઊડતા. શિવાજીને આ બધું વિદિત હતું. તે પોતે પણ જાગીરદારોના દીકરો હતા, અને તેના આપની પ્રવૃત્તિ પણ તેણે જોયેલી હતી. મોગલો

તથા વિઝાપુરના શાહ સામે જાગીરદારો કેવા તોફાન ઉઠાવતા હતા એ તેણે જોયું હતું મોરે વગેરે જાગીરદારોને તેણે હરાવ્યા પણ હતા. કિલ્લાઓને આશરે તેઓ સુગમતાથી બંદ કરી શકતા. માવળા અને દેશમુખ પણ આવજા જાગીરદાર હતા એટલે શિવાજીએ પ્રારભથી જ નક્કી કરી મગ્યું હતું કે રાજ્યવ્યવસ્થા જે બરાબર જાળવવી હોય તો કોઈને જાગીરદાર બનાવવા નહીં, અને હોય તેને રહેવા દેવા નહીં, અને એજ પ્રમાણે તેણે અમલ કર્યો તેણે કોઈને નવી જાગીર આપી નહીં અને હતી તે પણ ખાલસા કરી ફરકને તેણે નોકરીના પ્રમાણમા પગાર દરાવ્યો અને વખતસર જેને તેને તે બરાબર મળી જાય એવી વ્યવસ્થા કરી. બ્રાહ્મણોના અમલદાર પણ તેણે બંધ કર્યા. બ્રાહ્મણ એ ધર્મગુરુ કહેવાય અને તે રાજાનું અભીષ્ટચિંતન કર્યા કરે તેટલા માટે તેને ગામ કે જમીનો આપવાનો ધણા વખતથી વહીવટ હતો તેને અમલદાર કહેતા. આવા અમલદારો બંધ કર્યા, એટલે ધર્મની ખાખતમા હાથ ધાલવા જેવું થયું. શિવાજી ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલક કહેવાતો, હતા તેણે બ્રાહ્મણોના અમલદાર તોડ્યા તે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સ્વરાજ્યના એકને માટે જ. જાગીરદારોએ બંધાવેલા વાઝા, કોટ, કિલ્લા વગેરે પણ તેણે પડાવી નાખ્યા અને જાગીરદારોની પેઠેજ પટેલ, કુલકર્ણી, દેશપાડે વગેરેના પણ પગાર બાધી આપ્યા.

વાસ્તવિક રીતે શિવાજીએ આમ કગવામા અગાધ ડહાપણ વાપરેલું. પણ તે પદ્ધતિ રાજરામના વખતમા અનિવાર્ય કારણોને લઈને બદલવી પડી ફરી એ કારણો દૂર ચતા શિવાજીનોજ વહીવટ પકડવો જોઈતો હતો. પણ તે કમનસીમે સૂઝ્યો નહીં અને પરિણામ આવવું જોઈએ તેજ આવ્યું. કેટલાક લોકો એ પદ્ધતિ માટે શિવાજીના સલાહકારોને દોષ આપે છે, પણ તે વાસ્તવિક નથી એ પદ્ધતિ શિવાજીએ જાતેજ કોઈની પણ સલાહ લીધા વગર પોતાનાજ અનુભવથી ઠગવી હતી. એ સબંધી વિશેષ વિવેચન અગાઢી આવવાનું છે.

વતન સંબંધે પછીના વખતમાં ઘણી તકરારો થઈ. તેમાંનાં કેટલાંક વતનો તો મુસલમાની રાજ્ય સમયનાં અથવા તેની પછી પહેલાનાં હતાં. મુસલમાન રાજ્યોએ આવા વતનો બંધ કરેલાં નહોં અથવા કેટલાંક નવીન પણ આપેલા. કેમકે તેઓ જણાતા હતા કે પ્રજાને પક્ષમાં લેવાનો એ એક સરસ ઉપાય છે, અને એ રીતે તેઓ લોકપ્રિય પણ થયેલા. આવા વતનો દેવચાનો વગેરે માટે પણ અપાયેલા હતાં, અને તે પણ મુસલમાન રાજ્યોએ આપી ગયેલા. સ્વરાજ્ય સ્થાપન થયું, છતાં પણ આ વતનદારો તકરારનો પ્રસંગ આવતા મુસલમાન રાજ્યોના વખતની જૂની સનદો રજુ કરતા. સ્વરાજ્ય પછી એ સનદોનો જો કે કાંઈ જ અર્થ હતો નહોં, છતાં મુસલમાની સત્તાએ તેમનામાં એટલા મૂળ નાખ્યાં હતાં, કે આ મૂળ ઉમેડી નાખવાની શિવાજીને જરૂર લાગી; અને તે પદ્ધતિનાં તુલસાન તો તેણે જોયાં હતા. એટલે તેણે આવા વતનો પણ તોડી નાખ્યાં. એ સંબંધી પણ વિશેષ હકીકત આગળ આવવાની છે.

(૧૨) શિવાજીની તુલના—શિવાજીની કામગિરી આપણે જોઈ ગયા. હવે એ કામગિરીની ખીજ તેના જેવા પુરુષો સાથે તુલના કરીએ. એવી તુલના કરવાથી કંઈ તેની કિંમત વધતી નથી, પરંતુ જેઓ તેને ઓળખતા ન હોય, તેઓ તેમની ઓળખાણવાળા ખીજ કોઈની સાથે સરખામણી કરતાં વિશેષ સ્પષ્ટતાથી તેને સમજી શકે. વળી પૃથ્વી ઉપર થઈ ગયેલા અનેક મહાપુરુષોની માળા બધાને એક સરખા માપથી માપીને સન્મુખ મૂકીએ, તો દરેકના ગુણબેદ સરળતાથી ખ્યાલમાં આવે. પરંતુ એ હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ પૃથ્વી ઉપર જેમ કોઈ પણ બે વ્યક્તિ સર્વાંશે સરખી હોતી નથી, તેમ બે મહાપુરુષ પણ સર્વાંશે સરખા હોઈ શકે નહોં. ઉલટું, આવી તુલનાઓમાં એકના ગુણ દોષ ખીજના ઉપર આરોપાવાનો સંભવ છે. આપણે તે માટે સાવચેત રહેવું જોઈએ.

પાશ્ચાત્ય ગ્રંથકારો શિવાજીની તુલના હૈદર કે યશવંતરાવ હોત્કર કે પિંદારા મરદારો જોડે કરે છે. તેઓ આ દેશની પ્રજા ન

હોવાથી શિવાજીની ખરી યોગ્યતા તે જોઈ શકતા નથી, પણ તેને લૂટારો ગણી આ લૂટારાઓ સાથે સરખાવે છે લૂટારા શબ્દનો અર્થ આપણે જોઈ ગયા છીએ અને શિવાજી લૂટ શા હેતુથી કરતો હતો તે પણ આપણે વિચારી ગયા છીએ એ રીતે જોતા આ લોકો સાથે તેની સખામણી જ ઘટતી નથી શિવાજીએ લૂંટના યોગે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું અને દેશને પરત્રતામાંથી છોડવી સ્વતંત્રતા આપી જ્યારે હૈદરે પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યને નષ્ટ કરી તેને ત્રાસ આપ્યો. શિવાજીની પ્રવૃત્તિ પ્રજાના હિત માટે હતી જ્યારે હૈદરની પ્રવૃત્તિ કેવળ પોતાના માટે હતી લોકોના નુષ્ઠ અને વફાદારી ઉપર શિવાજીના રાજ્યનો આધાર હતો જ્યારે તનમોગના જોર ઉપર હૈદરની સત્તાનો આધાર હતો વળી હૈદર તથા ટિપુએ ધર્મની બાબતમાં લોભ ઉપર જુલમ શુભરેલો. પરંતુ શિવાજીએ તે એ બાબતમાં મુસલમાનોને પણ સતોષ આપેલો. અર્થાત્ એ બેની તુલના કરી પણ રીતે યોગ્ય નથી તે જ રીતે પિંદારા જોડે પણ તેની સરખામણી કરી એ ઉચિત નથી પિંદારા તો પ્રજાના પીડક હતા, અને પ્રજાને ત્રાસ દઈને તેમના ધનમાલુ હરી જતા વળી તેઓનો કંઈ પણ આશય ન હતો. સ્વરાજ્ય કે સ્વરાજ્યનો તો તેમને શબ્દ પણ નહોતો, પરંતુ શિવાજી ગરીબોને કદી ત્રામ આપતો નહોતો શ્રીમંતોને પણ ત્રાસ આપવાનો તેનો ઇગદો ન હતો પોતાનું કાર્ય દેશહિત માટે છે અને તેમાં બધાએ યથાશક્તિ સહાય કરવી જોઈએ એવું તે માનતો હતો, અને જોયો યથાશક્તિ સહાય કરતા તેને વિનાકારણ ત્રાસ તે આપતો નહોતો વળી, લૂંટ માટે પણ તેણે સખત નિયમો રચ્યા હતા, અને લોકોને ત્રાસ ન થાય તે માટે ઘણી કાળજી લીધી હતી એવી કાળજી હૈદર કે પિંદારાઓને નહોતી.

પ્રત્યક્ષે શિવાજીની શુભના ગ્રીમના સિદ્ધિ દર બાદશાહ જોડે કરે છે, પરંતુ તે પણ ખરાબ નથી બનેલા સમય, કર્તવ્ય અને પરિણામમાં જમીન આસમાન જેટલો ફરક છે શિવાજીનો પ્રયત્ન

આખી પ્રથી જીતવા માટે કે કીર્તિ પ્રસારવા માટે હતો જ નહીં. દેશને સ્વતંત્રતા અપાવવા સિવાય તેનો ખીજો કંઈ આશય જ નહોતો. સિકંદરને તો આ પૃથ્વી સર કરવાનો ઇરાદો હતો. વળી જીતેલા પ્રદેશની વ્યવસ્થા બાધવામાં સિકંદરે વિશેષ લક્ષ્ય પણ આપેલું નથી. શિવાજીની પદ્ધતિ તેના કરતાં ઘણી જ જુદી હતી. જે પ્રદેશની વ્યવસ્થા તે ન કરી શકે, તે પ્રદેશ જીતવાનો તેણે વિચાર પણ ક્યો નથી. અર્થાત્ સિકંદરની મદત્તા ગમે તેટલી હોય, તોપણ શિવાજીની તુલના તેની સાથે થતી નથી. સિકંદરના પિતાએ પણ તેને માટે મોટું રાજ્ય જમાવી રાખ્યું હતું, શિવાજીને તેમ નહોતું. તેમજ એક શહેર તાબે થયા પછી પણ તેમના માણસોની વિનાશકારણ કનડ કરવી, અમૃત્ય ગ્રંથ સંગ્રહ બાળી નાખવો, શત્રુએ આવેલા બંધીવાનોને મારી નાખવા તથા દારૂના નિશામાં ચક્રચુર રહેવું; આવા ઘોર પાપો શિવાજીની કલ્પનામાં પણ આવ્યા નથી. ઉલટા એથી વિરોધી બધા ગુણો શિવાજીમાં હતા. એના કરતા રોમન સરફાર જુલિઅસ સીઝર સાથે તેને કંઈક અંશે સરખાવી શકાય. કેમકે બંને ઘોરજીસર વર્તનારા, રાજનીતિકુશળ અને વ્યવસ્થિત હતા. પરંતુ સીઝરને પણ જગતને જીતી લેવાની અભિલાષા હતી, અને તેને રોમન રાજ્યના વિસ્તૃત અને સંપન્ન પાયા ઉપર કામ કરવાનું હતું. જ્યારે શિવાજીને એકઠેએકથી શરૂ કરીને દેશને સ્વતંત્રતા અપાવવાની હતી. એ બંનેમાં આ મોટો તફાવત છે.

યુરોપના ઇતિહાસમાં ત્રીજો મહાન પુરુષ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ થયો છે. શિવાજી અને નેપોલિયન વચ્ચે જો કે ઘણો વિરોધ છે, તોપણ સામ્ય પણ ઘણું છે. જુદી અને અનુભવ, લોકો ઉપર છાપ પાડવાનો વિધક્ષણ પ્રભાવ, તથા દેશને ઊન્નત કરવાની અપ્રતિમ ઉત્કંઠા, વગેરે મહા પુરુષનાં આવરયક લક્ષણ બંનેમાં હતા. પણ દેશ-કાળના તફાવત પ્રમાણે બંનેની કામગિરીમાં ઘણો તફાવત હતો. અહારમાં, અને આગામીમાં, જનકમાં, યુરોપના, ગાંધી વચ્ચે વિલક્ષણ

એ જ્યાં મૂળમાં કાંઈ નહોતું અને પરદેશની ધુસરીમાં બધા દબાયલા હતા, ત્યાં કેટલા કેટલા સકોટો વેડીને દેશનો ભાગ્યોદય કર્યો. શિવાજીની આ કામગિરીનું મહત્ત્વ વિશેષ જ છે વળી શિવાજીનું ખાનગી વર્તન અત્યંત નિર્મળ અને પવિત્ર હતું, જ્યારે નેપોલિયનનું તેવું ન હતું તેની અનિવાર્ય મહત્વાકાંક્ષા અને પ્રખ્યાત શુદ્ધિમત્તાથી તેણે સમસ્ત યુરોપની પ્રજાનું વેર મેળવ્યું, જ્યારે શિવાજીએ મૌજન્યના પ્રભાવે મોનો રનેદ મેળવ્યો અને શત્રુઓને નિર્વિર્ય બનાવ્યા.

સ્વરાષ્ટ્ર અને સ્વધર્મના ઝડપી સાર કરવા પડેલા જરૂરી કામ સિવાય બીજાઓને સતાવવાના વિચાર શિવાજીએ કદી કર્યા નથી, અને તેથીજ તેનું સ્ત્રીજરની પેઠે ખૂન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો નથી. નેપોલિયનની પેઠે તેની જૂરી દૃશ્ય ધર્મ નથી, અને સિક્કાની પેઠે લોકોની માળો પણ તેને ખાવી પડી નથી એટલે આ ત્રણે મહાપુરુષોના દરતા શિવાજી વિશેષ માનને પાત્ર છે મહારાષ્ટ્રના લોકો તેને શિવનો અવતાર માનીને દેવની પેઠે તેની ભક્તિ કરે છે, તે માડપણથી નહીં, પણ તેની પાત્રતા અને મહત્તા સમજીને.

વાસ્તવિક રીતે શિવાજીની સાથે સરખાવી શકાય એવો કોઈ પણ એક પુરુષ મળવો કઠિન છે. કેટલેક અંશે મોમલ બાદશાહ બાબર જોડે તેને સરખાવી શકાય બાબરનું વડીલોપાર્જિત રાજ્ય નાશ પામ્યું હતું અને તેનું બધું જીવન શિવાજીની પેઠે વિપત્તિમાં ગયું હતું તેણે અપ્રતિમ સાહસ, શુદ્ધિમત્તા તથા સહનશીલતાથી ઉત્તર દિ દુસ્તાનનું રાજ્ય મેળવ્યું શિવાજીની પેઠેજ તે પોતાની માતૃશ્રીના વચનમાં વર્તેલા અને તે શૂવીર હોવાની સાથે રાજ્ય યવસ્થામાં પણ કાંઈ ઝમી નહોતો એ પણ નાની વયમાંજ મરણ પામ્યો કદાચ તે વધારે જીવ્યો હોત, તો તેણે વધારે પગક્રમ કર્યા હોત આમ છતાં પણ બાબર પરદેશો જીતવાના દોષમાંથી મુક્ત નથી રિવાજ તેની પેઠે શૂવીર અને સહનશીલ, અધિકારની પેઠે સર્વ ઉપર સમદૃષ્ટિ ગાખનારો અને રાજ્યનીતિક્ષણ, તથા શાહજહાની પેઠે કરકસર કરીને

પ્રજાસુખની વૃદ્ધિ કરનારો હતો એટલે શિવાજી એ બધાના ગુણોનો નિષ્કર્ષ હતો. બાપા અને અકબરની પેઢે તેનું બાવપણ સકટમાં ગયેલું દોનાથી ગંગીમોના દુષ્કર્મ તે મગજતો હતો. જહાંગીર અને શાહજહાની પેઢે તે એશઆગમી નહોતો, અને એરઆગમ ઠંવાને માટે વડીરોએ મેળવેલી સપત્તિ પણ તેની પાસે નહોતી. આગ-જેમના જેવો તે અચિત્ત હોવાથી હતો, પણ આરગજેમના કપટ અને વિશ્વામવાન તેનામાં નહોતા. એટલે કોઈ પણ એક પુરુષ જોડે તેની સવાને સનાનતા નથી આવી શકતી, એમકે તે લેખિત પુરુષ હતો.

ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં પણ શિવાજી જેવો પુરુષ થયો નથી. ટેટલેર અંગે 'આર્થ્રે-ધી ટ્રેટ' તેને મળતો આવી શકે તેણે નવમી સદીની આખરમાં ઇંગ્લાંડને સ્વાતંત્ર્ય મેળવી આપ્યું એ વખતે ડેન્સ લોકોએ આખો ઇંગ્લાંડ જીતી લીધો હતો. તેની પાસેથી આર્થ્રેડે ટેટલેર લોક ભાગ જીતી લીધો અને કેટલાક લોકોપયોગી કામો કર્યા. લોકોએ તેટલા માટે તેને 'મહાન' એવી પદવી આપી એમના માપથી જોતા શિવાજીની દામગિરી તેના કરતા ઘણી વધારે હોવાથી તેને મહાન કરતા પણ મોટી પદવી આપવી જોઈએ. આર્થ્રેડ પછી ઇંગ્લાંડ ઉપર પરરાજ્ય આપ્યું નહીં, ડેન્સ લોકોએ જ એ દેશ ફરી જીતી લીધો અને તે પછી ફ્રાન્સના નોર્મન લોકોએ આખો દેશ મપૂર્ણપણે કબજે કર્યો, તથા અંગ્રેજ લોકોનો પછી કદ ઉપાય ન રહ્યો, એટલે તેઓ નોર્મન લોકોમાં ભળી ગયા. અમેરિકન સયુક્ત રાજ્યના સ્થાપક વૉશિંગ્ટન માથે પણ શિવાજીને કેટલેક અંગે સરખાવી શકાય, તેમજ હોલેન્ડને સ્વાતંત્ર્ય અપાવનાર આરેજના સમ્રાટ પહેલા વિવિયમની પણ તેની સાથે મજામજા શોભી શકે. મોળમાં ચતકમાં યુરોપમાં રુષેનની સત્તા અનિચ્છ્ય વધી પડી હતી. હોલેન્ડ, ઇટલી વગેરે દેશો તેના તામામાં હતા. એજ સમયે ક્રિશ્ચિયન ધર્મમાં સુધારો કરવાના અનેક નવીન પદ્ય ઉત્પન્ન થયા અને યુરોપની કેટલીક પ્રજાને એ નવીન પદ્ય પગ પડ્યા તેને પગિણાએ જૂના અને નવા મત વચ્ચે

સો બસો વર્ષ સુધી સખત ઝગડા ચાલ્યા. એવી સ્થિતિમાં ધર્મના કારણે રૂપેનના લોકોએ હૃલેન્ડની પ્રજા ઉપર અવર્ણનીય જુલમ કર્યો. લોકોનાં મન તેથી અત્યંત કુખ્ધ થયા. ઐરંગઝેબની પેઠે રૂપેનનો રાજ દિલિપ પણ હૃલેન્ડમાં પોતાનું રાજ્ય કાયમ રાખવા ઇચ્છતો હતો, અને નવીન ધર્મ સ્વીકારવા દેતો નહોતો. શુદ્ધિમત્તા, દગ્દિત્તા અને દેશાભિમાન એ ગુણોમાં હૃલેન્ડના લોકો મહારાષ્ટ્રીયોના જેવા હતા. આવી પરિસ્થિતિમાં અહીં જેમ શિવાજી થયો, તેમજ હૃલેન્ડમાં વિલિયમ થયો કે જેણે હૃલેન્ડને સ્વતંત્રતા અપાવી. મનુષ્યબળ નહીં, દ્રવ્યબળ નહીં, સ્વદેશની હાચાર અવસ્થા, અને શત્રુના ઘણા પરાક્રમી સરદારો દેશભર પ્રસરેલા: વગેરે સ્થિતિ બંને સ્થળે સરખી હતી. એટલું બધું કે ધર્મની બાબતમાં રૂપેનના લોકોના જેટલો જુલમ અહીં મુસલમાનોનો નહોતો. જાતના ગુણો પણ શિવાજી અને વિલિયમમાં સરખા હતા. બંને ધીરજુબર વર્તનારા, પ્રયત્નશીલ, નિઃસ્વાર્થી, અને દેશ માટે ભોગ આપનારા હતા. બંનેના પ્રયત્નનું ફળ પણ સરખું આવ્યું. બંનેએ પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય મેળવી આપ્યું, અને એ સ્વાતંત્ર્યનું પરિણામ પણ બંને પ્રજા ઉપર સરખું આવ્યું. મરાઠાઓનો પ્રભાવ જેમ વધતો ગયો, અને તેઓ દેશના અધિપતિ બન્યા, તેમજ હૃલેન્ડના લોકો પણ યુરોપમાં સૌથી આગળ આવ્યા. બંનેનું મૂળ નાનું હતું અને વિસ્તાર મોટો થયો. આ રીતે બંને ઇતિહાસો વચ્ચે આટલું બધું સામ્ય છે. એ હૃલેન્ડનો ઇતિહાસ અત્યારે યુરોપિયન પ્રજામાં બોધપ્રદ માનવામાં આવે છે, અને તેનો દાખલો બીજા દેશોએ લેતાં આખું યુરોપ ઉન્નતિ-એ પહોંચ્યું, એમ પણ ગણવામાં આવે છે. કમનસીબની વાત છે કે આપણે ત્યાં મેકેલે સરખા ઇતિહાસલેખકો નથી. નહીં તો શિવાજીનું મહત્વ ક્યારનુંય સ્થપાઈ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું હોત.

માણસ માત્ર પોતાની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે કામ કરી શકે છે. જાતે અત્યંત દુઃખ વેડીને જે માણસ સમાજનું સુખ વધારવામાં પોતાનું

શરીર ગુમાવે છે તે મહાન્ કહેવાય છે એ મહાન્ પણુ કેવળ પરિ-
ણામ ઉપરથી અપાત્ર નથી દ્યૂયર, કોવળસ વગેરેને આવા અર્થમા
જ મહાન્ ગણવામા આવ્યા છે. હિંદુસ્તાનના વાઘસરોયોમા લોડ
એયોને મહાન્ ગણવામા આવે છે તે પણ આ રીતેજ એ પરિણામ
પરથી કિમ્મત કરવાની હોત, તો વૉરન હેસ્ટિંગ્સ અથવા કનહૌસી-
ના સોમા ભાગ જેટલુ પણ તેણે કામ કર્યું નથી. અર્થાત્ જેનામા
શુણુ વિશેષ હોય, અને એ શુણુને લીધે જેણે સદાયાર તથા લોકસુખ
વધારવા શ્રેષ્ઠ પરિશ્રમ કર્યો હોય, તેને લોકો મહાન્ કહે છે
પત્રી તે પરિશ્રમનું પરિણામ ધારવા પ્રમાણે કદાચ ન આવ્યું હોય
તો પણ મનુષ્યની પરીક્ષામા તેનો શુદ્ધ હેતુ કેટલો હતો એજ મુખ્યત્વે
જેવાનુ છે આર્થિક, નેસ્તન વગેરેની મહત્તા આજ દૃષ્ટિથી દરાવવી
જોઇએ સિકદર, સીઝર કે નેપોલિયનની પેઠે શિવાજીએ આખા જગત
ઉપર નામના કાઢી નથી, પણ તેથી તેની મહત્તા ઓછી આકવી ન
જોઇએ આદેશને પણ એવા મહાન્ પરાક્રમ ધર્મ વગર જ આપણે
મહાન્ કહીએ છીએ સિકદરની પેઠે તેને આખી પૃથ્વી જીતવાની
ઉત્કલ હતી જ નહીં તેણે પોતાની ઠગવેલી મર્માદામા જ રહીને
શુદ્ધિનો સદુપયોગ કર્યો અને સ્વદેશએવા કરી, એટલુજ તેની મહત્તા
દરાવવાને માટે જસ છે આદેશના લોકો ઉપર તેણે જે મહાન્ ઉપકારો
કર્યા, તેવા સિકદર કે સીઝરે કર્યા નથી તેણે મર્માદામા રહીને શાત
પણે દેશએવા જાળવી, એ તેની કામગિરી કદ નાનીસુની નથી
તેના ઉચ્ચતમ હેતુને લીધેજ તેને મહાન્ પદ મળવુ જોઇએ.

પરતુ, એ પદ આપવાને અતકરણમા સહૃદયતા જોઇએ
અગ્રિએ નેસ્તનને લગે છે, સ્કૉટ લોકો વૉતેસને લગે છે અને
કેંચો નેપોલિયનને લગે છે. એમા જે તે પ્રજાની સહૃદયતા વ્યક્ત થાય
છે. એ જ ન્યાય શિવાજીને પણ લગાડવો જોઇએ. આપણો દેશ
લાચાર છે, જ્યા ત્યા તેને સહનજ કરવુ પડે છે બીજી પ્રજાના
જેવાજ આપણે માણુઓ હોવા છતાં પરદેશીઓ આપણને પણ પ્રમાણે

ગણે છે, એ સ્થિતિ શિવાજી અને બીજા મહાન પુરુષોને એવી દુઃસહ લાગી કે તેમણે દેશની સ્વતંત્રતા માટે કમર બાંધી; અને ગમે તેટલાં ધોર સંકટો આવ્યાં તેને ન ગણકારતાં તથા પોતાનું કર્તવ્ય ન ચૂકતાં, પોતાની ધારણા તેણે પાર પાડી. આ કામગિરીની ખરી કદર કરવાને સહૃદયતા જરૂર જોઈએ. સિકંદરે કે સ્પીઝરે આવું કાર્ય કર્યું જ નથી. સ્વાર્થ અને પોતાની મહત્તાના કરતાં તેમની દૃષ્ટિ આગળ મધ જ નથી. એટલા માટે શિવાજીની યોગ્યતા તેમના કરતાં વિશેષ ફરે છે. શિવાજીએ પોતાનો હેતુ પાર પાડવામાં અસંખ્ય લોકોના ગ્રાણી લીધા નથી, રક્તપાત કરવાની તેને કદી વૃત્તિ જ થઈ નથી, શત્રુને પણ સમજ કરવાને બદલે તેણે બની શક્યું ત્યાં મિત્ર બનાવ્યા છે, અને એકંદરે કાર્ય અત્યંત સામો-પચારથી, દયાદ્ર્ અંતઃકરણથી તથા દૂરદૃષ્ટિથી પાર પાડ્યું છે. શિવાજી અને ઉપર ગણાવેલા બીજા મોટા પુરુષો વચ્ચે આ મોટો ફેર છે. પણ તે પરખવાને સહૃદયતા જોઈએ. ઠાઈ પણ પ્રજાને ઇતિહાસ સમ્મતીય લેખકે લખેલો હોય, તે જ પ્રજાને માન્ય હોય છે, કેમકે તેમાં સહૃદયતા હોય છે. અને દરેક પ્રજાએ પોતાના મહાન પુરુષોને માન આપવું એ તેનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે.

શિવાજી અને તેના પ્રધાન મંડળની તુલના ઇંગ્લંડના તે વખતના રાજકારભારીઓ સાથે કરવી એ અયોગ્ય નથી. શિવાજીના સમકાલીન રાજ્યકર્તા કોમ્બેલ અને બીજો આર્સેલ્ટા. પૈકી કોમ્બેલ યુદ્ધકલામાં નિપુણ હતો, તેટલો કદાચ શિવાજી નહોતો હોય, પણ રાજકર્તા તરીકે શિવાજીને કોમ્બેલ નહોતો પહોંચી શકે. કોમ્બેલે લશ્કરના જોર ઉપર મેળવેલું રાજ્ય તેની હયાતીમાં જ પડી લાગ્યું અને તેના મરણ પછી ફરી જૂની વ્યવસ્થા શરૂ થઈ. તેજ પ્રમાણે બીજો આર્સેલ્ટા પણ શિવાજીની બરોબરી નહોતો કરી શકે. એ વિલાસી અને નિર્ઘોષી હતો, ત્યારે શિવાજી તેનાથી કેવળ ઉલટો. આર્સેલ્ટાના પ્રધાનો ક્લેરેન્ડન, ડેન્બી અને સર વિલિયમ ટેમ્પલ હતા. તે પૈકી સર વિલિયમ

અપવાદ ૨૫ ગણાય. કેમકે તેવો સારો પ્રધાન તો પછીનાં પણ કેટલાક વર્ષો લગી પાડ્યો નથી. પણ તે વધારે વખત ટક્યો નહોતો. બાકીના પ્રધાનોના પ્રમાણમા શિવાજીના પિંગળે, હુનમંતે કે મોહિતે ઓછા નહોતા. રાજ્યના એ તો આધારસ્તંભ હતા, અને તેમણે દેશનું કલ્યાણ પણ વધારે કર્યું છે. બોલપોલ, ન્યુકાસલ વગેરે પછીથી થયેલા પ્રધાનો કરતાં મરાઠા રાજ્યના પ્રધાનો વિશેષ પરાક્રમી અને શુદ્ધિમા પણ પિટ્ટના કરતા કાંઈ કમી નહોતા. પણ તેમા પણ વસ્તુસ્થિતિ ભિન્ન હોવાથી સર્વથા તુલના ઘટતી નથી. એ વખતે આખી પૃથ્વીમા રાજની સત્તા અનિયંત્રિત હતી. હિંદુસ્તાનમાં ઐરંગઝેબ અને ફ્રાન્સમા ચૌહાનો લુઈબોને સત્તાના મદમા અંધળા હતા. તેમની સાથે સરખાવતા શિવાજી ઘણાજ ઉંચો જણાય છે. શિવાજીના વખતમાજે મુંબઈ એટ અંગ્રેજોને મળ્યો અને ત્યાં પાશ્ચાત્ય નૌકાસૈન્યની સ્થાપના થઈ. એ બાબત શિવાજી સાવધ હતો, પણ તેની પછીના વખતમાં મરાઠાઓને નૌકાસૈન્ય વધારતા આવડ્યું નહોતું. ધાર્મિક, નીતિવિપ્લવ અને આધોગિક બાબતોમા પણ તે વખતની સ્થિતિ પાશ્ચાત્યોના પ્રમાણમા ઉતરતી નહોતી. પછીના શતકમાં પાશ્ચાત્યો આગળ વધી ગયા, અને પૌર્વાત્યો પાછળ પડ્યા.

મિ. રાજવાડે જણાવે છે, કે “સ્વરાજ્ય અને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાના ઉચ્ચ, ઉદાત્ત ને પવિત્ર હેતુથી શિવાજીએ પ્રયત્ન ચલાવ્યો છતાં સિકંદર, સીઝર કે નેપોલિયન જેવાં બીજાં લોકોની સ્વતંત્રતા હરી લેનારા તથા નીચ, દુષ્ટ અને અપવિત્ર હેતુથી પ્રેતસાહિત થયેલા માણસો જોડે તેની તુલના કરવી એ અયોગ્ય છે. ધર્મ, શૌર્ય, પરાક્રમ, કર્તૃત્વશક્તિ, વગેરે ગુણોના સંબંધમાં આ લોકોની શિવાજી જોડે તુલના બદલે કરાય; પણ હેતુની પવિત્રતા સંબંધે જો વિચાર કરવાનો હોય, તો આ દિગ્વિજયી પણ દુષ્ટ પુરુષો સાથે તેની તુલના શા કામની? એને બદલે સ્વતંત્રતા માટે લડનારા પવિત્ર મહા પુરુષોજ તે તુલના માટે લેવા જોઈએ. વાસ્તવિક રીતે શિવાજીની યોગ્યતા કે

મહત્તા પાશ્ચાત્ય પુરુષો સાથે તુલના કરવાથી કાંઈ વધવાની નથી. તેની યોગ્યતા તો સ્વયંસિદ્ધ છે. સિકંદરની પેઠે તેણે પોતાના સ્નેહી સોબતીઓને હાર કર્યા નથી, સીઝરની પેઠે તેણે પોતાની સ્ત્રીને બાંધી દીધી નથી, નેપોલિયનની પેઠે બીજી પ્રજાની સ્વતંત્રતા તેણે ખગ નીચે કચરી નાંખી નથી. કોમ્બેલની પેઠે તેણે કોઈ પણ પ્રાંતનાં માણસોની કત્તલ ચલાવી નથી, તેમ ફ્રેંચરિક ધિ ઝેટ્ટની પેઠે તેનામાં કોઈ નીચ દુર્ગુણ નહોતો. તેનું વર્તન હંમેશાં ન્યાયનું, નીતિનું, પરાક્રમનું, સ્વધર્મપરાયણતાનું અને પરધર્મ સહિષ્ણુતાનું હતું. અનેક લડાઈઓમાં તેણે વિજય મેળવ્યો. તેણે મેદાનોમાં, સમુદ્ર-કિનારે તથા ડુંગરાઓ ઉપર ત્રણસો ચારસો કિલ્લા બાંધ્યાં, નવીન સેના તૈયાર કરી, નૌકાસૈન્ય ઊભું કર્યું, નવા કાયદા રચ્યા, સ્વભાષાને ઉત્તેજન આપ્યું, કવિઓને આશ્રય આપ્યો, નવાં સહેરો વસાવ્યાં, અને સ્વરાજ્ય સ્થાપીને તેનું ઐશ્વર્ય વધાર્યું. સારાંશ, સ્વરાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરીને સ્વદેશને સ્વતંત્ર તથા સુખી કરવાનું લોકોત્તર કાર્ય કરીને જો કોઈ પણ પુરુષે આ પૃથ્વીને અક્ષય ઋણી બનાવી હોય, તો તે શિવાજી-એ જ બનાવી છે. તેની ખાનગી વર્તણૂક તથા સાર્વજનિક પરાક્રમે એવાં લોકોત્તર હતાં કે તેની સાથે તુલના કરવાને કોઈ પણ વ્યક્તિ લાઘવે, તે દરેક કંઈને કંઈ બાબતમાં તેના કરતાં ઉતરતીજ નીકળશે. રામદાસ સ્વામી બરાબર લખે છે કે, “તેના ગુણ કે મહત્તાની સાથે તુલના કેાની યાવ ?” યશવંત, કીર્તિવંત, સામર્થ્યવંત, વરદવંત, નીતિવંત, યાની, આચારશીલ, વિચારશીલ, દાનશીલ, કર્મશીલ, સર્વજ્ઞ, સુશીલ, ધર્મમૂર્તિ, મેરુ જેવા દૃઢનિશ્ચયી, અખંડ નિર્ધારી, રાજયોગી, આવાં આવાં વિશેષણો શિવાજી માટે તેમણે વાપર્યાં છે. એવા નિસ્પૃહી અને સ્પષ્ટવક્તા અંચકારે તેનું જે ગુણવર્ણન કરેલું છે, તે લક્ષમાં લેતાં આપણને તેનો ખરેખરો ખ્યાલ આવે છે.

(૧૨) બીજા લોકોનો શિવાજી વિષે અભિપ્રાય—અંગ્રેજ અંચકારો શિવાજી માટે બહુ સાદું બોલતા નથી, પણ જે પાશ્ચાત્ય

પ્રવાસીઓ તે વખતે અહીં હતા, તેના અભિપ્રાયો ખરા અને યથાર્થ છે. તેઓ શિવાજી માટે માન ધરાવે છે. અદ્વારમા શતકમા પેશ્વાના વખતમા અને ઓગણીસમા શતકના આરંભે અંગ્રેજોના હાથમા મરાઠી રાજ્ય આવ્યું, તે વખતે તથા તે પછીથી જે લેખો લખાયા તે બધામા શિવાજી સંબંધે તથા એકંદર મરાઠા સંબંધે પુષ્કળ અનાદર જણાય છે. એ લેખોનો તોલ કરતા નીચેની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. એક તો એ કે શિવાજીના વખતમા અને પેશ્વાઈના આરંભ સુધી એટલે અદ્વારમા શતકના મધ્ય ભાગ સુધી મરાઠી રાજ્યનો કારભાર લોકકલ્પાણીની દૃષ્ટિથી ચલાવાતો હતો. પણ તે પછીથી પેશ્વાઈમા મૃદુકલદ શરૂ થયો અને સિંધીયા, હોલ્કર વગેરે સરદારોએ આખા દેશમા લશ્કરી દોર ચલાવ્યો, એટલે રાજ્યનું ધોરણ બગડ્યું અને લોકોને મગહાઓનો જુલમ લાગવા માડ્યો! તે પછીથી તરતજ અંગ્રેજ રાજ્ય આવ્યું. જ્યારે નવીન રાજ્ય શરૂ થાય છે, ત્યારે પાછલા ગમે તેવા સારા રાજ્યના પણ દોષ દેખાઈ આવે છે, અને એમ ગણવાનો જનસ્વભાવ જ છે. આ પરિસ્થિતિમાં એ લેખો લખાયલા છે. એક તો બાહ્યરાવના રાજ્ય કરતા અંગ્રેજોનું રાજ્ય લોકોને પસંદ પડ્યું, અને બીજું નવીન રાજ્યની કીર્તિ મેળવવાની અભિલાષા એટલે આ લાવનાથી લખાયલા લેખો મૂળ મરાઠી રાજ્યને લાગુ કરી શકાય નહીં.

ઓવેને શિવાજીનું સારૂ વર્ણન આપેલું છે, પણ તેનામા સહૃદયતા ન હોવાથી તેની વર્તણુકમા તેને વિલક્ષણ વિરોધ જણાયો છે. એ જણાવે છે કે, “અવ્યવસ્થા મટાડીને તેની જગાએ નિયમિત વ્યવસ્થા લાવવી એ ખરા મુત્સદ્દીનું કામ છે. શિવાજીએ તેના કરતાં પણ વિશેષ કામ કર્યું એમ પ્રયત્ન દર્શાવે જણાય છે. ચાલુ અવ્યવસ્થાનો લાલ લપેતે તેણે પોતાની ધારણા પાર પાડી ને એ પ્રવાહને ચોખ્ખું દિશામા વાળી લીધો. જુલમી સામ્રાજ્યનું પુર તેણે અટકાવી દીધું, પણ તેને બદલે છૂટાછૂટ તથા લશ્કરી સ્વેચ્છાચાર તેણે દાખલ કર્યા. એ પ્રવાહમા તે

દખાયો કે ગભરાયો નહો. પણ એને વાળા લાઇ તેણે રાજ્યવ્યવસ્થા તથા રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા ઉત્પન્ન કરી. મરાઠાઓમાં રહેલી મહત્વાકાંક્ષાને તેણે પ્રદીપ્ત કરી, પણ તેની તેને કદી બીતિ લાગી નહો. સુઝ્યાઈ અને બેવકાઈથી તેણે ચોતાનો ઉત્કર્ષ સાધ્યો, તથાપિ તેનો વિશ્વાસપાત કોઈએ કર્યો નહો. બંડખોરપણું એ તેનો અને તેના લોકોનો જીવનહેતુ હતો, છતાં તેના કામદા કડક હતા અને તેનું ઉત્સાહન કદી થતું નહો. જો કોઈ કરે તો તેને શિક્ષા પણ થયા સિવાય ન રહે. સારાંચ, જંગી તોફાનમાં પ્રવેશ કરવા છતાં એ તોફાનને તેણે તાબામાં લીધું અને તેનો લાભ લીધો. એવો વિલક્ષણ પુરુષ શિવાજી હતો. તેનું ચરિત્ર વાંચતાં આવો વિલક્ષણ વિરોધ બાસે છે. પણ તેણે જે સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આણી તેનું અવલોકન કરતાં એ વિરોધ નષ્ટ થઇ જાય છે.” આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે શિવાજીને દોષ આપવા જતાં પણ તેના લોકોત્તર શુભો અને ફાલો ઉપર ટાંકપિછોડો કરી શકાતો નથી.

બુર્નિયર નામનો ફ્રેંચ પ્રવાસી સન ૧૬૫૫ થી ૧૬૭૭ સુધી આ દેશમાં હતો. તે જણાવે છે કે, “શિવાજી નામનો એક શૂરવીર અને સાહસિક પુરુષ વિજયપુરના રાજ્યમાં ધાંધળા કરતો હતો. તે સદા ચંચળ, સાહસિક અને જાતને માટે કેવળ બેરીકર હતો. તેણે શાહિસ્તાન ઉપર છાપો માર્યો અને સુરત શહેર લૂંટીને અપાર સંપત્તિ મેળવી.” વળી એક ખાસ જણાવવા લાયક હકીકત પણ સુરતની લૂંટના ગર્જનમાં તે જણાવે છે: “સુરતમાં અંગ્રેજ નામે પાદરી હતો તેના તરફ શિવાજી બહુ માનપૂર્વકે વર્તેશો અને તેને કરી અડચણ થવા લાગી નહો. તેજ પ્રમાણે ડીલાઈલ નામનો એક ડચ વેપારી ધણો ધર્મિષ્ઠ હતો. શિવાજીએ તેને પણ અડચણ કરી નહો. એ સિવાય પણ બીજા ડચ તથા અંગ્રેજ વેપારીઓને તેણે બીલકુલ ત્રાસ આપેલો નહો.” સુરતમાં એક બીજો યાહુદી વેપારી હતો. તેણે બાદશાહને વેચાતાં આપવા માટે ધણું અમૂલ્ય રત્નો એકઠા

કર્ચાં હતાં. શિવાજીને તેની ખાતમી મળી અને ત્રણ વખત તેના માથાપર તલવાર ધરી રાખી તથા હમણાંજ માથું કાપી નાખીશ એવી ધમકી આપી છતાં એ મારવાહી માન્યોજ નહીં.” બર્નિયર લખે છે કે, “ યાહુદી લોકો જીવ કરતાં પણ પૈસાને વધારે કિંમતી ગણે છે. છેવટ એ યાહુદી ન માન્યો અને શિવાજીએ તેને જવા દીધો.” બર્નિયરની આ હકીકત પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે ઝાળાની ભિક્ષા વસુલ કરવા માટે શિવાજી ધમકી આપવા કરતાં આગળ વધતો નહીં, તેમજ ધર્મિષ્ઠ લોકોને પણ તે ત્રાસ આપતો નહીં.

બીજે ફ્રેંચ પ્રવાસી ટેવર્નિયર લખે છે, કે “ શાહજીના બંધી વિજયપુરનું રાજ્ય ગોટાળામાં પડ્યું હતું. શાહજીને તેણે કેદ કર્યા અને તે મરણુ પર્યંત ત્યાંજ રહ્યો. તેના પુત્ર શિવાજીને તે માટે ધણેજ ક્રોધ આવ્યો. શિવાજી ઉદાર તથા માયાળુ સ્વભાવનો હોવાથી તેને જોઇએ તેટલા અનુયાયીઓ મળ્યા, અને તેણે સવાર તથા પાપ-દળ એકદા કર્યા. થોડાજ વખતમાં તેની પાસે પુષ્કળ લશ્કર એકઠું થયું. એટલામાં વિજયપુરનો શાહ મરણુ પામ્યો. તેને કાંઈ સંતતિ નહોતી, એટલે શિવાજીને ફાળ્યું અને દક્ષિણ કિનારા ઉપરનો પુષ્કળ પ્રદેશ તેને મળ્યો. શિવાજી તેના લશ્કરને સારો પગાર આપતો અને નોકરો વફાદારીથી તેની નોકરી કરતા.”

એ સિવાય થિવેનાંટ, ડિઆફ, ડિલન, ડિલાવેલ વગેરે ફ્રેંચ પ્રવાસીઓ તે વખતમાં આવેલા. તેમણે તથા ડૉ. ફ્રાંયર, મિ. એલેક્ઝાન્ડર ડૉ, મિ. એલેક્ઝાન્ડર કર વગેરે ગૃહસ્થોએ શિવાજી સંબંધી ઘણી હકીકત આપેલી છે. ક્યારે નામના એક બીજા ફ્રેંચ પ્રવાસીએ વળા ઘણી ખત્રી લાયક માહિતી આપેલી છે, અને શિવાજીની તારીફ ઘણા ઉલ્લાસથી કરેલી છે. સીઝર તથા ઑગસ્ટસ સાથે તેણે શિવાજીની સરખામણી કરી છે, અને એ “ સર્વગુણ સંપન્ન યોદ્ધા તથા ચક્રવર્તી રાજા હતો ” એમ જણાવેલું છે. વળી રૉબર્ટ આર્મે પણ શિવાજીની મહત્તા માટે ઉત્કૃષ્ટ અભિપ્રાય આપેલો છે.

। વિઝપુરના મુસલમાની છતિદાસમાં પણ શિવાજી માટે આવેા હિસ્તેખ છે: “ શિવાજી જેવો અપજ, કાવાદાવા અણનાર, હા અને ધૂન કોઇ કદી જ-ઓ જ નહી હોય. એ ધણેા પરાક્રમી, શરવીર, બુદ્ધિમાન અને સાદસિક હતો. ધણા પ્રકારની ઇમ્બિદા તેનામાં એાતપ્રોત ભરેલી હતી. બુચ્યાઇમાં તે એટલો પ્રવીણ હતો કે તેની જોડીજ કોઇ મળશે નહી. શાદજના જીવતાંજ શિવાજીએ આ પ્રકારની કાનિ મેળવી હતી. તેણે પોતાના બાહુબળથી અને બુદ્ધિબળથી મોટી મોટી રાજધાનીઓ પાપમાલ કરી અને મોટાં મોટાં સરથાને જડમૂળથી ઉખેટી નાખ્યાં. દિલ્હી અને વિઝપુર વચ્ચે પેર કરાવનાર પણ એજ હતો. તેનું ભાગ્ય એટલું બલવત્તર કે એ બંને મહાન રાજ્યોની વચમાં રહેવા છતાં બંનેના મુલકોને તેણે એક સરખો ઉપદ્રવ કર્યો કર્યો, અને બંને રાજ્યોને ડુબાડી દેવાનો દંડ સંકલ્પ કર્યો. બંને રાજ્યો તેને મસજી નાખવાને અતિશય આતુર હોવા છતાં ‘તેમનું’ કંઈજ આશ્ચું નહીં. શિવાજી જે કામ હાથમાં લેતો, તે કામમાં તેને કવચિત્તજ અપમય આવતો. આ રીતે તેણે પાત્રિય વર્ષ સુધી એકસરખો ઉદ્દોગ કર્યો અને ધણેાજ મુલક મેળવી મરાઠી રાજ્યનો પાયો નાખી સન ૧૬૮૦માં મરણ પામ્યો.” આ અભિપ્રાય શિવાજીના વિરુદ્ધ પક્ષનો છે. છતાં તે ધણેા મદત્તવનો છે અને શિવાજીની યોગ્યતાને બાધક નથી.

। ખાશીખાન જણાવે છે: “ શિવાજીએ મસીદાને ધ્વજ કરી નથી. કુરાનની કોઇ પ્રત તેના હાથમાં આવી હશે, તો તેને માન આપીને તેણે પોતાની મંડળીના કોઇ મુસલમાનને તે સોંપી હશે.” ખાશીખાન એ મુસ્લિમ મુસલમાન અને હિંદુઓને હલકા મણનારો તથા શિવાજીને દુષ્ટ તથા પાજી કહેનારો હતો. તેણે જ્યારે શિવાજી માટે આવેા અભિપ્રાય આપેલો છે, ત્યારે સામાન્ય મુસલમાનોને શિવાજી માટે કેવો ભાવ હશે તે આ પરથી સમજી શકાય છે. મુસલમાન એટલે પંરધર્મી, એમ સમજીને તે તેનો દેવ ન કરતો. સ્વધર્મ તેને રચાપવેા

હતો, પણ પરધર્મનો ઉચ્છેદ કરવાનો તેનો મિલકુલ હેતુ નહોતો. તે બંધાની સાથે સરખી રીતે વર્તતો. અર્થાત્ શિવાજી મુસલમાનોનો શત્રુ હતો, એમ કહેવું એ યથાર્થ નથી.

ખાશીખાન વળી પણ જણાવે છે: “ખોતાના રાજ્યના લોકોનું માન સાચવવાને તેના પ્રયત્નો એક સરખા ચાલુ હતા. દેશમાં બંડ થતા અને લૂટફોટો ચાલતી, તેથી રૈયતને ત્રાસ થતો, પણ તે સિવાય કોઈ પણ પ્રકારની નીચતા તેણે કદી કરી નથી. તેના હાથમાં આવેલી મુસલમાન વહુ દોઝીઓની પણ આખર ઉપર તેણે કદી હાથ નાખ્યો નથી. એ બાબતમા તેના હુકમો એટલા સખત હતા કે તે તોડનારાને સખત શાસન થતું.” આ અભિપ્રાયથી શિવાજીની નીતિમત્તા જણાઈ આવે છે, અને તે પણ એક વિરોધી લેખકના હાથથી.

ખુદ ઐમરંગજેએ જણાવેલું છે કે, “શિવાજી મોટો લડવૈયો હતો. હિંદુસ્તાનનાં પ્રાચીન રાજ્યો દબાવવાનો મારો સતત ઉદ્દેશ હોવા છતાં શિવાજીએ નવીન રાજ્ય સ્થાપ્યું. ખીજો કોઈ એ કરી શકે નહીં. સતત ઓગણિસ વર્ષ સુધી માર્ચ લરકર તેની સાથે લડ્યું, છતાં તેના રાજ્યની તો ચડતી જ થતી ચાલી.”

એ સિવાય પણ ઘણા અભિપ્રાયો છે, પણ તે આપવાની હવે જરૂર નથી. આટલા ઉપરથી પણ તેમાં રહેલા તક્ષવતનો ભેદ સમજી શકાશે, અને ખરા અભિપ્રાયનો અંદાજ કાઢી શકાશે. શિવાજીનું એકંદર ચરિત્ર જેણે લક્ષ પૂર્વક વાંચ્યું હશે, જે તેનો અંતઃસ્થ હેતુ જાણતા હશે અને જેની સહૃદયતા તેની સાથે હશે, તેઓ વગર વિલંબે ખરા અભિપ્રાય ઉપર આવી શકશે. પરદેશીઓ તેમનો આ હેતુ જાણતા નહોતા, અને તેની સાથે તેમનામા સહૃદયતા પણ નહોતી; એટલે તેમના અભિપ્રાયમા ભેદ હોય અથવા વિરોધ હોય, એ કુદરતી છે, તથાપિ પરદેશી અભિપ્રાયો પણ સર્વથા વિરુદ્ધ નથી જ; અને મુસલમાનોએ પણ તેની તારીફ કરેલી છે.

(૧૩) ઉપસંહાર—મહારાષ્ટ્રનો ઉદય થવાનાં મુખ્ય કારણો; એ ગણાય: (૧) અનુકૂળ પરિસ્થિતિ, અને (૨) એ પરિસ્થિતિનો ઉપયોગ કરી લેવાની શિવાજીની વિલક્ષણ બુદ્ધિમત્તા. આ બે કારણોના મેળાપથી સ્વરાજ્યની સ્થાપના થઈ. દાલની પેઠે દરેક વાત કાગળ પર નોંધવાનો પરિપાક જો તે વખતે હોત, તો તેણે સ્વરાજ્ય માટે ફટકો બધો પ્રયાસ કર્યો, તેમાં ફટલી અડચણો આવી, અને તેમાંથી તે કેમ છુટો થયો, વગેરેની વિગત આપણને બરાબર મળી હોત. તોપણ આપણને જે થોડી હકીકત મળી છે તે પરથી પણ આપણને તેની કામગિરી માટે માન ઉત્પન્ન થવા સિવાય રહેતું નથી.

હંમેશાં સાવધ તથા સાર્થક રહીને તે પોતાની ધારણા સારી યુક્તિથી પાર પાડતો. ખૂન વગેરે કૂર પ્રકાર તેને અન્તઃકરણથી જ ગમતા નહો. તેણે પોતાના સૌજન્યથી, દક્ષતાથી અને મમતાથી બધા લોકોનાં મન ખેંચી લીધાં હતાં. શત્રુને પકડીને તાણે લેવાથી જો કામ થાય તેમ હોય, તો તેને દાર મારવાનો તો વિચાર કરતો જ નહો. આ હેતુ પ્રમાણે તેણે મરાઠી રાજ્ય સ્થાપવામાં આડે આવનારા જે જે હતા તે બધાનો નાશ કર્યો અને સ્વરાજ્ય ધીમે ધીમે સાવધાનતાથી વધાર્યું. એક કામ પાકું થવા પછી બીજું કામ હાથમાં લીધું એટલે થયેલું કામ બિલકુલ બગડ્યું નહો. તેમજ એકાએક ધણાં કામો ઉપાડવાની ધમાલ પણ કરી નહો.

સ્વરાજ્ય સ્થાપવાથી મહારાષ્ટ્રીયોમાં એકતા થઈ, અને જગતના ઇતિહાસમાં મરાઠાઓનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું. તેનીજ સાથે મહારાષ્ટ્રીયોમાં રહેલા ગુણ બહાર આવ્યા. પ્રજામાં ગુણ હોય પણ પ્રસંગ ન હોય, તો તે ગુણ બર્થ જાય છે. પ્રસંગ હોય પણ ગુણ ન હોય તો પ્રસંગ બર્થ જાય છે. પ્રસંગ અને ગુણ બંનેનો યોગ એ વખતમાં થયો. વળી, મહારાષ્ટ્રીયોમાં જે જુદી જુદી જાતિઓ છે, તેનું એક થઈ સંમેલન થયું. દરેકને પોતાના તરફનું વેમ સમાજના તરફનું એવાં બે કર્તવ્ય હોય છે, એ શિવાજીએ સમજાવ્યું, અને એ બંનેનો

વિરોધ મટાડી બંને કેમ સાધવા તે તેણે સમજાવ્યું. આદાણ, મરાઠા, પ્રભુ, વૈશ્ય, શૂદ્ર, વગેરે સર્વ જાતિએ પોતપોતાનો જાતિભેદ ધરના ઉખરામાં પાળવો, પણ બહાર આવ્યા પછી સાર્વજનિક કામમાં તો સર્વ જાતિ મરખી ગણાય-ગણવી અને સર્વેએ એકદિવથી રાષ્ટ્ર-હિત સમાજહિત તથા માર્વજનિક હિત સાધવું હતું. આમ કરવામાં જે ચૂકે તે મરે, અને તેનો મોક્ષ પણ ન થાય તેના આત્માક અને પરલોક બંને બગડે આ રીતે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવવાની અપગિ-હાર્થ જવાબદારી દરેકને તેણે સમજાવી. એ જવાબદારી ધીમે ધીમે લોકોના મનમાંથી ક્યારે ક્યારે ને કેમ વધતી ઓગી ચતી ગઈ, તે સમજવા જેવું છે, અને તેમાં છતિહાસનું અધ્યયન છે. ભવિષ્યમાં આપણે જોઈશું કે કેટલાક ઈસમો એવા નીકળ્યા કે જેઓ સ્વહિત સાધવામાં તત્પર હોવા છતાં સમાજહિતનો દેખાવ કરતા હતા, અને સમાજહિતના નેતાઓ એવા સ્વાર્થમાધકોને બહાર લાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આ પ્રકારનો ઝબડો આશરે દોઢસો વર્ષ ચાલ્યો. એક જાતિનું મહત્ત્વ વધારે કે એક સમાજનું મહત્ત્વ વધારે એ પ્રશ્નનો નિકાલ લાવવામાં એ રીતે સેકડો વર્ષ ગયા અને હજી પણ એ ઝબડો ચાલુ જ છે.

શિવાજીની યોગ્યતા ચોકસપણે દર્શાવવાનો યોગ્ય સમય હજી આવ્યો જ નથી મહાન પુરુષોના સંબંધમાં હમેશા તેમજ બનવું આવ્યું છે તેની મહત્તાજ તેમાં નડે છે. તેના પરાક્રમોથી રાગદ્વેષ આવીને તે આખને અધતા આપે છે એ અધતા દૂર થયા સિવાય સાત્ય સૂઝે નહીં સિવાય, તે વખતના કામળપત્રો હજી ઘણા જડતા આવે છે અને ઘણી વાતો અધારામાંથી અજવાળામાં આવતી જાય છે અર્થાત્ દિવસે દિવસે તેની યોગ્યતા વધારે અને વધારે અકાતી જશે.

જે પુરુષને કદી કોઈ પ્રકારનું દુર્વ્યસન અડચું નથી, જેણે પરશ્વતિ માતા સમાન ગણી છે, જેણે સ્વર્ધર્મ પ્રમાણે જ પરધર્મનું પણ માન સાચવ્યું છે, જેણે લગાઈમાં પરાભવ પામેલા શત્રુને પણ

તેના જન્મનો રૂઝવીને તેને ઘેર પટોંચાડ્યા છે, જેણે લશ્કર, કિલ્લા, નૌકાસૈન્ય વગેરેની યોજનાથી દેશના રક્ષણની પુરતી તજવીજ કરી રાખી છે, જેણે સંકટને વખતે જાતે બધાથી આગળ પડીને દેશ-સેવા કરવાનું શીખવ્યું છે, જેણે અનેક અણીના પ્રસંગે કેવળ પોતાનો બચાવ ક્યો છે, જેણે ઔરંગઝેબ જેવા પ્રતાપી બાદશાહનો ભગીરથ પ્રયત્ન સતત ત્રિશ વર્ષ સુધી પણ ચલિંચિત ક્ષવવા દીધો નથી, એટલુંજ નહીં, પણ જેણે ત્રણ મોટાં રાજ્યોનો પરાભવ કરીને આખા ભરતખંડમાં અપૂર્વ એવું સ્વરાષ્ટ્રનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપન કરીને પોતાની કીર્તિ પૃથ્વી ઉપર અજરામર કરી છે, તે પ્રતાપી અને પુણ્યશીલ પુરુષની યોગ્યતા પૂર્ણપણે વર્ણવવાને કોણ સમર્થ છે? પુનાના તેના પોતાના રહેવાના વાડામાં પાંચ વર્ષ સુધી ઔરંગઝેબના સુબેદારો મુકામ નાખીને રહ્યા, અને તેથી જે મુખપાશ થયો તે તેણે મુરતનું નાક દાખીને છોડ્યો. તેની આ કુશળતાની ઇતિહાસ સદૈવ તારીફ કરશે. કોઈને કદી પણ ભગીર કે જમીન નહીં આપનાર, ન્યાયના કામમાં કોઈની પણ મહોબત નહીં રાખનાર, દુષ્ટોનો કાળ પણ ગરીબોનો બેલી, અને એકંદર રૂપતને પેટનાં છોકરાંની પેઠે ગણનાર, સદૈવ સાવધ તથા ઉદોગી, હંમેશાં માતૃશ્રીના અર્ધા વચનમાં રહેનાર, અદર્શિય રાષ્ટ્રની ચિંતા કરનાર, સ્વદેશ, સ્વભાષા તથા સ્વધર્મ એ ત્રિવિધ સંપત્તિનું યોગ્ય સંરક્ષણ કરનાર, અને પાપથી ડરનાર પણ રણમાં શરવીર, એવો આધુનિક કાળનો એ અદ્વિતીય રાજ્યસંસ્થાપક છત્રપતિ શિવાજી પ્રાચીન પુણ્યસ્થોકોની પંકિતમાં બેસવાને સર્વથા પાત્ર છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

છત્રપતિ શંભાજી.

(૧) રાજ્યારોહણ અને તે માટેનો કલહ:—સાધારણ રીતે એવું જણાઇ આવે છે કે રાજ્ય સ્થાપન કરનાર પુરુષ જેવા શુદ્ધિ-માન અને પરાક્રમી હોય છે, તેવા તેની પછીના પુરુષો હોતા નથી. આ નિયમ મરાઠી રાજ્યને પણ લાગુ પડે છે. શંભાજી નખજો નિપજો તેવી દાઢપણુ પરિસ્થિતિ નહોતી. જન્મથી તે સુખચેતનાંજ ઉછર્યો નહોતો. માતાનું સુખ તો તેને મળ્યું જ નહોતું. અને શિવાજી જેવા મહાપુરુષના સહવાસમાં તે ઘણાં વર્ષ રહ્યા હતા. શિવાજીએ દેશહિત માટે વેઠેલાં કષ્ટ અને ત્રાસ તેણે જોયાં—અનુભવ્યાં હતાં. આના કરતાં બીજું વધારે મહત્ત્વનું ક્યું શિક્ષણ તેને ‘મળવાનું’ હતું? એમ છતાં પણ એ અત્રિતિમ સંસ્કારનું તેના પર વિપરીતજ પરિણામ આવ્યું. શિવાજી પણ તેને ઓળખી શક્યો હતો અને તેટલાજ માટે તેને પન્નાજી ઉપર અટકાવી રાખ્યો હતો. પણ શિવાજીનું મરણ એકાએક થયું. એટલે રાજ્યની વ્યવસ્થા પછીથી કેમ કરવી તે ઠરાવી આપવાને તેને અવકાશ મળ્યો નહોતો. પોતાનું મરણ આટલી ઉતાવળે થશે એમ તેને લાગ્યું હોત, તો અવશ્ય તેણે ભવિષ્ય માટેની યોજના ઘડી હોત. વળી શંભાજી સુધરશે જ નહોતો એમ પણ તેને હજી લાગેલું નહોતું. બાવિશ ત્રિવિશ વર્ષનો છે એટલે તેનામાં જીવાનીને તોર અને ઉદ્ધતાઈ છે, પણ માથા ઉપર જવાબદારી આવશે એટલે તે બધું ચાલ્યું જશે એમ પણ તેને લાગેલું. અને ઇતિહાસમાં તેવા દાખલા પણ બનેલા છે. સલીમ અને શાહજહાંએ જીવાનીમાં તેના પિતાને અસંતોષ આપેલો, પણ માટી ઉપર બેઠા પછી તેઓ સીધાદોર થઇ ગયેલા. ઈંગ્લેન્ડનો પાંચમો હેનરી પણ યુવાન હતો.

ત્યારે ગાંડા જેવા હતા; અને બધાને તે ગાંઠી ઉપર આવ્યો ત્યારે બીક લાગતી હતી. પણ ગાંઠી ઉપર આવ્યા પછી તે એવી રીતે વર્ત્યો કે ઉત્તમ રાજ્ય તરીકે ગણાયો. ખુદ શિવાજીનાં પણ જીવાનીના કૃત્યો જોઈએ તો ભવિષ્યમાં તે આવા મહાન કૃત્યો કરી શકશે એમ કોણ કહી શકે? શાહજીને પણ તેનો ભરોસો નહોતો. અર્થાત્ ઇતિહાસમાં એવા ધણાં ઉદાહરણ છે. પણ કમનસીબે શંભાજી સીવો થયો નહીં. રાજ્યકારભાર જરાબર ચલાવવાના બે માર્ગ હતા. એક તો એ કે બધા આગેવાન માણસોની સંમતિ લીધા સિવાય શંભાજી વિરુદ્ધ પ્રપંચ થવો જોઈતો નહોતો. અને જો કરવો હતો તો પછી શંભાજીને કોઈ પણ મદદ ન આપી શકે તેવી ગોઠવણ કરવી જોઈતી હતી. શિવાજીના મરણની ખાતમી બહુ દિવસ છુપાવી શકાય તેમ હતું જ નહીં, એટલે પ્રપંચ ગોઠવતા પણ સર્વેએ એકમત થવાની જરૂર હતી. એ એકમતી જો શક્ય નહોતી, તો પછી વિના-કારણ પ્રપંચ કરી શંભાજીને ચીડવવો જોઈતો નહોતો. નિદાન એકમતી થતા સુધી બધો બ્યવહાર શંભાજીના ધોરણ ઉપર ચાલવા દેવો જોઈતો હતો. શંભાજી વિશ્વાસઘાતી નહોતો, પણ ધૂરવીર, સહૃદય અને ઉદાર મનનો હતો. માત્ર તે હિતાવળો, હિંદત અને તામસી હોવાથી પોતાના તરંગ પ્રમાણે વર્તતો. આવા માણસને ખુશ રાખીને તેના તરંગને સન્માર્ગે વાળી શકાત. ઔરંગઝેમ જેવો તે કપટી કે વિશ્વાસઘાતી હોત તો તેણે આટલી હિતાવળે શુભેચ્છકોનો નાશ ન કર્યો હોત. શિવાજીએ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકૃતિના હજારો માણસોના તરંગોને પરખીને તેમનો સદુપયોગ કરી લીધો હતો. હવે તેજ માર્ગ પ્રધાન મંડળે શંભાજીના સંબંધમાં લેવો જોઈતો હતો. શિવાજીના મરણના સમાચાર તેને મોકલીને બધાએ તેને રાયગઢ બોલાવી મદદ કરી હોત, તો તે આટલો ભ્રમિત અને ઘાતકી થયો નહોત, અને કદાચ બધાના તંત્ર પ્રમાણે પણ વર્ત્યો હોત. પણ તેરસ્તો કોઈને ન સૂઝ્યો; અને તે કેવળ પોતાના તરંગ પ્રમાણે વર્ત્યો. શંભાજીનો સ્વભાવ

તેની મુદ્રામા રાખેલી ઉક્તિ ઉપરથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. તેની મુદ્રામાં નીચે પ્રમાણે ઉક્તિ હતી—

श्री शंभो: शिवजातस्य मुद्रा चौरिव राजते ।

यदंकसेचिनो लेखा वर्तते कस्यनोपरि ॥

અર્થાત્—શંભાજીનો જે આશ્રય કરશે, તેનો અધિકાર કોના ઉપર નહીં આવે? આ ઉક્તિમા કેટલું ઔદૃત્ય અને અવિવેક છે ?

વાસ્તવિક રીતે જેને ખરૂં સ્વદેશાભિમાન કહીએ તે પણ લોકોમા તે વખતે વિશેષ નહોતું. દરેક સ્વાર્થદષ્ટિથી વર્તતા હતા. શિવાજીનું મરણ થતાજ ગાદી માટે કલહ ચરૂ થયો, અને તેનું નિરાકરણ આગેવાન લોકો પણ કરી ન શક્યા, એ કેટલું શોચનીય ગણાય ?

શિવાજીના અંતકાળ વખતે મુખ્ય પ્રધાનોમાથી પણ કાંઈ પાસે નહોતા. હુનમંતે કેડલાપુરમાં, અન્નાજી કોંકણમા, મોરોપંત ઉત્તરમા, અને હુંખીરરાવ કરાડ તરફ હતો. ‘શંભાજીથી મારી ગેરહાજરીમા રાજ્યની વ્યવસ્થા થઈ શકશે નહીં,’ એવા ઉદ્દગાર શિવાજીએ વખતો વખત કરેલા તેનો લાભ લઈને અને શંભાજી પાસે નહોતો તે ભેદને, સોયરાખાઈએ કેટલાક માણસોની સલાહથી રાજરામને ગાદીએ બેસાડવાની ખટપટ ચલાવી અને શિવાજીની ઉત્તરક્રિયા રાજરામને પાસે રાખીને આખાજી બોસલે પાસે કરાવી. રાજરામ આ વખતે ૧૬ વર્ષનો હતો. શંભાજીને મરણની ખાતમી પણ તરત મોકલવામા આવી નહીં. મોકલી હોત તો તે ત્રણ ચાર દિવસે પણ સયમદ આવી પહોંચે હોત. અન્નાજી દત્ત, મોરોપંત વગેરે એ ચાર દિવસમા જ આવી પહોંચ્યા. તેમની પાસે સોયરાખાઈએ રાજરામને ગાદી ઉપર બેસાડવાની મસલત ચલાવી. શંભાજી ઉપર શિવાજીની પ્રીતિ નહોતી એ તો સૌ જાણતા હતા, અને ખીજઓને પણ તે ગમતો નહોતો જ. એ બધાનો નાશ કરશે અને પોતે પણ નાશ પામશે એવી સૌને ખીતિ હતી. અને મોગલો તો હારીનેજ બેઠા છે; એટલે

વ્યવસ્થા કરવાની ખાસ જરૂર હતી. તેથી અન્નાજી દત્ત, મોરોપંત પિંગળે, પ્રહલાદ નિરાજી અને રામચંદ્રપંત, વગેરેને સોયરાખાઇનો એ વિચાર પસંદ પડ્યો. આ બધામાં અન્નાજી દત્ત પ્રમુખ હતા. તેણે પ્રથમ રાયગઢનો બંદોબસ્ત કર્યો, અને પછી શંભાજીનો બંદોબસ્ત કરવાને જનાર્દનપંત સુમંતને લખી મોકલવાનું દ્યું. લખવાનું તમામ કામ ખાલાજી ચિટનિસ કરતો. અને જે હુકમ ચિટનિસના હાથથી ન લખાતો તે બરાબર પળાતો પણ નહોતો. નિદાન ખાલાજીના હસ્તાક્ષર સિવાય આજ સુધીના કોઇપણ હુકમ બહાર પડેલો જ નહોતો. એટલે આ હુકમ પણ ખાલાજી પાસેજ લખાવેલો જોઇએ. પણ, ખાલાજીનું વલણ શંભાજી તરફ હતું. સોયરાખાઇ માટે પણ તેને એટલું માન નહોતું, અને તે માનતો હતો કે આ પ્રપંચ સફળ નહીં થાય. શિવાજીની હાજરીમાં પણ રાજરામને માઠી અપાવવાની સોયરાખાઇએ ખટખટ ચલાવેલી, પણ તે ખાલાજીને પસંદ નહોતી. આમ હોવાથી તેને અતિ આગ્રહ કરવા છતાં પણ તે સ્વદસ્તે લખી મોકલવાની તેણે ના પાડી. બહુજ આગ્રહ થયો ત્યારે તેના પુત્ર “આવજી પાસે મરજી પડે તે લખાવો” એટલું તેણે કહ્યું. એટલે આવજી પાસે લખાવીને પત્ર પન્નાજી મોકલ્યો. હિરોજી ફર્જદ અને સોનાજી નાયક ઉપર એ પત્ર હતો. તેમાં જણાવ્યું હતું કે, “મહારાજના મરણના બખર ફેલાવવા નહોં. માત્ર શંભાજીને કેદ કરી સાવધ રહેવું.” શંભાજી ઉપર પણ પત્ર હતો જ. પણ શંભાજીને એ પત્ર મળતાં પહેલાંજ બધી ખાતમી મળી ગઇ, અને તેણે એ પત્ર લાવનાર જાસુસોને ખૂબ ધમકાવ્યા. જાસુસોએ ગભરાઇ જઇ ખરી હકીકત બધી તેને જણાવી દીધી એટલે તરતજ શંભાજીએ સોનાજી નાયક તથા સૂર્યાજીને ઠાર મારી નાખ્યા. માત્ર હિરોજી તે વખતે ચિપડુણુ ગયેલો એટલે જય્યો. શંભાજીએ તરતજ પન્નાજી તાખામાં લીધો અને તેના બંદોબસ્ત કરી વાળ્યો. અને એ વાતની કાંઇ ખાતમી રાયગઢ જવા ન દીધી.

અહીં રાયગઢ ઉપર સોયરાખાઈના પક્ષે શિવાજીના મરણ પછી એક મહિનો અને ત્રણ દિવસે રાજારામને ગાદી ઉપર બેસાડી કારભાર શરૂ કર્યો. એટલા દિવસો કેમ ગયા તે સમજાતું નથી. પણ મસલત ચલાવવામાં અને સહુને આ પક્ષમાં વાળવામાં એ વખત ગયો હશે. રાયગઢની નીચેના ભાગનો બંદોબસ્ત માલુમ્માવંતને સોંપ્યો હતો અને હુંબીરરાવને પણ બંદોબસ્ત રાખવા જણાવ્યું હતું. પણ તેટલુંજ કરીને એ લોકો બેસી ન રહ્યા. ખરી રીતે બધાએ બહાર પડીને બીજા લોકોને પણ પક્ષમાં લેવા જોઈતા હતા, અને બંદોબસ્ત કરવો જોઈતો હતો, પણ તે મોટી ભૂલ થઈ. વિના કારણ બધા રાયગઢ ઉપર જ બેસી રહ્યા. વળી પેશ્વા મોરોપંત અને અન્નાજી વચ્ચે જખરો વિરોધ હતો, બાકીના લોકોને કંઈ ખાસ આગ્રહ નહોતો. પણ એકંદરે સોયરાખાઈનો પક્ષ જોઈએ તેવો પ્રબળ નહોતો.

શંભાજીએ ખજાજાનો બંદોબસ્ત કર્યો, પણ તેની પાસે લશ્કર નહોતું. એટલે તેણે જનાર્દનપંતના હાથ નીચેના કેટલાક માણસોને ફેાડ્યા અને એક દિવસે રાતના અચાનક છાપો મારી તેને પણ પકડી કેદ કરી પૂન્નાજા આવ્યો. શંભાજીનો આ પહેલો વિજય છે. આ ખાતમી હુંબીરરાવને મળતાં તે પણ ડરી ગયો. તે જતે કુશળ કે અતુર નહોતો. ધણીનો હુકમ વફાદારીથી પાળવા સિવાય તે કંઈ સમજતો નહોતો. એથી શંભાજીએ તેને પોતાની મદદમાં ખોલાવ્યો કે તેની વિરુદ્ધ વર્તવાની તેની જાતી ચાહી નહીં. વળી શિવાજીના જેવાંજ સૌર્ય તથા સાદસ તેનામાં હશે એમ તેણે જનાર્દનપંત પરના હુમલાથી માની લીધું. આ રીતે તે શંભાજીને જઈ મળ્યો, અને શંભાજી એટલી સવડ થતાં જાણું લશ્કર લઈ રાયગઢ ઉપર આવ્યો. રસ્તામાં પેશ્વા મોરોપંત પણ તેને મળ્યો. આમ થતાં સોયરાખાઈના પક્ષના ઘણા માણસો ખપી ગયા, અને શંભાજીને આવી મળ્યા. કિલ્લાની નીચેના ભાગનો રખેવાળ માલુમ્માવંતના

માણસો પણ તેને આવી મળ્યાં. અને એ પ્રમાણે ચતાં કિલ્લાના દરવાજા પણ બંધ થયા નહીં, એટલે શંભાજીનો કિલ્લામાં સદમજ પ્રવેશ થયો. શંભાજીએ તરતજ મોરોપંત પિંગળે, અન્નાજી હત વગેરેને ઘેર જાણી મોકલી અને તે બધાને તથા રાજરામને ઢેદ કર્યા. વળી માણુ સ્વાવંત વગેરે પંદર માણસોને એકદમ દાર મારી નાખ્યા. વળી લાગલાજ સોયરાખાધ પાસે જઈને “તમે રાજ્યસ્થાભને લીધે મહારાજને વિષ પ્રયોગ કરી મારી નાખ્યા” વગેરે કહ્યું, અને તેને અંધારી કોટડીમાં પૂરી દીધી. ત્યાં તે અન્નપાણી વગર ત્રીજે દિવસે મરણ પામી, અને તેની ક્રિયા રાજરામ પાસે કરાવી. એ ઉપરાંત લગભગ બસો ત્રણમો સરદારોને જળરી શિક્ષા કરી. આ કૂર વર્તનથી શંભાજી ઉપર ભોકોની જે કાંધ થોડી પણ પ્રીતિ હતી તે નષ્ટ થઈ. સોયરાખાધના પક્ષના શિક્ષે સરદારને તેણે શત્રુ ગણ્યા અને મોરોપંત પિંગળેનું ઘર લૂંટી લઈ તેનું પદ બહિરોપંતને આપ્યું. આ પ્રમાણે કરી શંભાજી સન ૧૬૮૧માં શિવાજીના મરણ પછી સાડા-ત્રણ મહિને ગાદીએ બેઠો અને દારબાર ચર કર્યો. પ્રધાનો પાસેથી જે તે કામ બારોબાર ન ભેતાં મુતાલિકો માર્ગે લેવા માંડ્યું.

સોયરાખાધ ઉપર શિવાજીને મારી નાખવાનો આરોપ શંભાજીએ શા આધારે મૂક્યો તે કાંધ સમજાતું નથી. ચિટનિસ ખાતાજી તેની વિરુદ્ધ હતો, અને અહીં ચાલતી ખટપટ કદાપિ તેણે શંભાજીને જણાવી પણ હોય. વળી તેના પુત્ર આવજીએ શંભાજીને ઢેદ કરવાનો હુકમ લખ્યો. તે માટે શંભાજી આવજી ઉપર વેર ન હોય તે હેતુથી પણ કદાચ તેણે શંભાજીને વહાલા થવા આવે આરોપ સોયરાખાધ ઉપર મૂક્યો હોય. ખરું શું હશે તે કહી શકાતું નથી.

(૨) કરતા કરવતાઓનો વધ—રાયગઢનો બદોબસ્ત કરીને શંભાજી ખત્રાજા ગયો. તેટલામાં ઐશ્વર્યગજેજનો પુત્ર અકબર તેનો આશરો લેવા રાયગઢ આવ્યો. જોધપુરનો શરવીર સરદાર દુર્ગાદાસ તેની જોડે હતો. શંભાજીની ગેરહાજરીમાં પણ તેની તજવીજ બરા-

બર રહી, અને શંભાજીને પણ બાતમી મળતા તેણે તેની તજવીજ માટે પોતાના કારભારીને મોકલી આપ્યો, અને પોતે જાતે પણ થોડા દિવસ પછી રાવગઢ આવ્યો.

થોડા દિવસ શાહજાદો રાવગઢ એકલો ગયો. તે દિવસોમાં અમ્નાજી હતતા પહેલે તેના પાસે શંભાજીના વિરુદ્ધની અને રાજ-રામના લાલની કેટલીક વાતો કહી. પણ તેથી કંઈ લાભ ન થતાં તેણે ઉલટો શંભાજીનો ક્રોધ પોતાના ઉપર મેંચી લીધો. એમ કહેવાય છે કે દાદજી પ્રભુએ આ બાતમી શંભાજીને આપી અને શાહજાદાએ તેનો પુરાવો આપ્યો. અમ્નાજી હતે એ સંબંધી એક પત્ર શાહજાદાને લખેલો, અને શાહજાદે તે પત્ર શંભાજીને બતાવ્યો. એટલે શંભાજી અતિશય ચિડાયો. જમે તેમ હો, પણ અમ્નાજી સરખા અનુભવી અને કુચળ માણસના હાથે આ બીજી બૂલ થઈ. આપણા સત્તુમિત્ર કોણ છે, પરિસ્થિતિ કેવી છે, અને પ્રયત્નનું ફળ આવવાનો સંભવ કેટલો છે, તેનો વિચાર કર્યા સિવાય જો કંઈ કરવામા આવે, તેનું પરિણામ શું જ આવે અને તે રીતે અમ્નાજીના આ કૃત્યની તેને અત્યંત કડક શિક્ષા થઈ અમ્નાજીની આ બૂલ ન થઈ હોત, તો કદાચ શંભાજીએ પ્રધાન મંડળને છેડ્યું નહોત. પણ પછી તો શંભાજીને એમ જ લાગ્યું કે અમ્નાજી હતતા તથા સોયરાગાધના પક્ષના શિક્ષે સરદાર એટલાજ મારા વિરુદ્ધ નથી, પરંતુ શિવાજીના વખતના સઘળા આગેવાન માણસો મારે અહિત વાળે છે, અને એ બધાનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી હું નિર્ભય કે નિશ્ચિંત નથી. એ બધા મારે મળું ક્યારે કાપશે તેનો કાંઈ ભરોસો નહીં, માટે તેમના પર કદી વિશ્વાસ મૂકવો નહીં, અને જની શકે તેમ તેમને દૂર કરવા. શંભાજીનો આ વિચાર મરણ્ય પર્યંત કાયમ રહ્યો. પછીથી જો કે બીજા ઘણા બનાવો બન્યા, અને અનેક મંકટો પણ આવ્યા; તથાપિ આ તેનો દુશ્મન કદી છુટ્યો નહીં. તેના કલ્યાણનો માર્ગ બતાવે, તેમા પણ એ લોકોનો કંઈ હાથ છે એમ તેને

લાગે તેથી ગમે તેટલું નુકસાન થાય તો પણ એ માગે તે જાય નહીં, શંભાજીને એવો હકીકો સ્વભાવજ હતો. તે ઐરંગઝેબની પેઠે કપડી નહોતો. રાજકર્તા પુરુષે ઉતાવળા ન થવું જોઈએ. દંમેશાં સાવધ રહીને તેણે પોતાનો ઉદ્દેશ ખીગને જણાવ્યા ન દેવો, પોતાની મનોવૃત્તિ કુપાવીને બહાર જુદી જતાવવી અને શત્રુનું ઇગ્ગપટ જાણી લઈ તેની સાથે મિત્ર પ્રમાણે વર્તી તેને તાજામાં લઈ લેવો, એવી ઐરંગઝેબી-વિશ્વાસવાતકી અને દીર્ઘદ્રેષી પદ્ધતિની ખિચારા શંભાજીને ખિલકુલ ગમ નહોતી. તેના મનની એ જગરજગ્ન શંકાની નિવૃત્તિ મરણ સુધી પણ થઈ નહીં. શંભાજીનું પછીનું બહુ વર્તન એ સંશયના પાયા ઉપર થયું. ઐરંગઝેબનું લશ્કર તેને પકડવા માટે આવ્યું, તેમાં પણ તેણે આ માણસોનુંજ કંઈક કારસ્થાન હશે એમ માનીને રક્ષણના કંઈ ઇલાજ લીધા નહીં. આ શંકાને લીધે તેણે અનેક માણસોને ફરપણે મારી નાખ્યા. તેમ છતાં પણ તેના શત્રુઓ તો કभी ન ચતાં વધતા જ જાય છે એમ તેને લાગ્યું. કલુ-શાના હાથમાં બંધી સત્તા આપવાનું પણ આ શંકાને લીધે જ થયું. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે સ્વભાવ બદલી વાળવો એ તો એકસો શિવાજી જ જાણતો હતો. શંભાજી તે કદી પણ સમજ્યો નહીં.

આ રીતે શંકાના બલિદાનમાં અનેક અમૂલ્ય નરરત્નોનો ભોગ અપાયો. બધામાં મુખ્ય અન્નાજી હતો, તે પછી શિકેં સરદાર, ચિટનિસ બાલાજી આવજી, તેનો લાઇ રથામજી આવજી અને પુત્ર આવજી બાલાજી, અને હિરોજી ફર્જંદઃ આ બધાને હાથીના પગ નીચે કચ-રાવીને મરાવી નખાવ્યા. બધાને આથી બહુ ખરાબ લાગ્યું અને સૌ હેખતાઇ ઉઠ્યા. શિકેં સરદારનો તેણે મમૂળ ઉચ્છેદ કર્યો. “શિરકાણુ” એટલે શિકેં જ્યાં ગળે ત્યાં તેને મારી જ નાખવો, એવો શબ્દ ત્યારથી પ્રચારમાં આવ્યો. ચિટનિસ બાલાજી ઉપર તેને એટલો ક્રોધ કેમ આવ્યો તે ખરાબર સમજાવું નથી, પણ દાદજી રઘુનાથ દેશપાંડે અને બાલાજી વચ્ચે અતિશય દ્વેષ હતો.

કનુશના પક્ષનો હતો અને કનુશને શિવાજીના વખતનો એક પણ માણસ રહેવા દેવો ન હોતો. તેણે દાદજીને ચિટનિસી આપવા શંભાજીને કહેલું, પણ તે શંભાજીએ માનેલું નહીં એટલે કનુશાએ શંભાજી નિરામા હતો તે વખતે બાલાજીને મારી નાખવાનો હુકમ લઈ લીધો અને તેનો તાત્કાલિક અમલ કરી દીધો એટલે ચિટનિસ-ને મરાવવામાં દાદજી અને કનુશા બંનેનો હાથ જણાય છે, શંભાજીની સ્ત્રી ચેસબાઈએ એ બાબત ધણો ઠપકો આપ્યો. ત્યારે શંભાજીને ધણો પસ્તાવો થયો અને “મેં તો માત્ર તેને પકડવા જણાવ્યું હતું, મારી નાખવા કહેલું નહોતું,” એવું કહ્યું. એટલે શંભાજીએ પાછી ચિટનિસી બાલાજીના વશનેનેજ આપી.

પણ, બાલાજીના મરણથી ગભરવે ધણું તુકશાન થયું. ગમે તે પક્ષમાં હોય, છતાં સ્વામીભક્તિમાં ફરક ન પડવા દેવો એ પ્રજા જાતિનો મોટો ગુણ બાલાજીમાં પૂર્ણપણે હતો. શંભાજીની મરણ સંભાળીને પણ તે રાજ્યનું હિત બને તેટલું કરત. આ ચિટનિસના હુકમનો મહારાષ્ટ્ર ઉપર મોટો ઉપદ્રવ છે જે કાંઈ ઇતિહાસ ઉપ-લબ્ધ છે, તે એ કુટુંબેજ લખી ગયેલો છે. એવી મહત્વની કામગિરી બીજા કોઈએ કરી નથી ઔરંગઝેબ અને શિવાજી વચ્ચેનું તહ-નામું પણ આ બાલાજીએ ધડેલું, અને ઔરંગઝેબના બે કારભારી-ઓની મદદથી તે પાર પડેલું બાલાજી ઉપર રામદાસસ્વામીની પણ ઘણી પ્રીતિ હતી રાજ્યાભિષેકના કામમાં એ શિવાજીને બહુ ઉપયોગી થયેલો અને મગાહાની જોડે પ્રજાનીતિનું પણ ક્ષત્રિયત્વ તેણે સ્થાપિત કરેલું રઘુનાથ હનમતેના કણ્ઠાટકના કારભારને શિવાજી પાસે તેણે પુષ્ટિ અપાવેલી તે માટે હનમતેનો તેના પર ઘણો પ્યાર હતો શિવાજીના વતી તે એકવાર મુંબઈ ગયેલો, અને ત્યાંના અંગ્રેજો જોડેના વાધાઓનો પણ તેણે નિકાલ કરેલો. પણ કનુશના નીચ કાર-સ્થાનમાં તેનો ભોગ લેવાયો.

શંભાજીએ આગેવાન મણાતા માણસોને હાથીના પગતળે ક્ય-

રાવી મરાઠ્યા, એ અલખત કરતા છે, પણ તે કરતાનું માપ વીસમી સદીની હાલની દૃષ્ટિથી કરવું ન જોઈએ. કેમકે હાથીના પગ નીચે કચરાવવા, શૂળી ઉપર ચડાવવા, પર્વત ઉપરથી ફેંકાવી દેવા, વગેરે શિક્ષાઓ એ વખતમાં અને છેક અદ્યતનમાં તથા ઓગણીશમાં શતકની આખર સુધીમાં પણ ઘણી પ્રચલિત હતી. મુંઠેા અને શિક્ષા એના મહત્ત્વનું પ્રમાણ તે વખતે વ્યાજના કરતાં બિન્ન હતું. ઓગણીશમી સદીમાં (સન ૧૮૩૨ માં) ઇંગ્લંડમાં પણ દુકાનમાંથી એક નાની સરખી ચીજ ચોરવા માટે અથવા રસ્તા ઉપર પડેલી જાણસ છુપાવવા માટે દેહાન્ત દંડની શિક્ષા થતી. છેક હમણાંના વખત મુધી દુનિયાના દરેક દેશમાં મહાન અપરાધો માટે કેવળ મરણની શિક્ષા પુરતી ગણવામાં આવતી નહોતી. એટલે કોઈપણ કૂર રીતે મરણ લાવવાનો વહીવટ હતો. શંભાજીના વખતમાં તો ઇંગ્લંડમાં અનેક કૂર પ્રકારો ચાલતા. શંભાજી પછી સો વર્ષે ફ્રાન્સમાં રાજ્યકાન્તિ થઈ તે વખતે ત્યાં જે કૂર પ્રકારો થયા, કિંવા હોલેન્ડની રાજ્યકાન્તિ વખતે સ્પેનના વહીવટમાં જે કૂરતા વર્તી, તે સાંભળી પણ ચકાશે નહીં. આ ઉપરથી શંભાજીનો અપરાધ ક્ષમ્ય હતો એમ કહેવાનો આશય નથી. પણ દરેક વાતનો તોલ જે તે સમયની પરિસ્થિતિને અનુસરીને કરવો જોઈએ.

શંભાજીની સ્ત્રી ચેસુઆઈ ડહી હતી. તે પિતાજી શિકોની દીકરી હતી. તેની સાથે સન ૧૬૬૭ ના અરસામાં લગ્ન થયાં. સને ૧૬૮૦ માં તેને એક પુત્ર થયો. તેનું નામ શિવાજી, અને તેજ પછીથી શાહુ જીવપતિના નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. શિકોનો શંભાજીએ સમૂળ નાશ કરવા છતાં ચેસુઆઈએ તેને પ્રસંગોપાત્ત કહેવું ધટે તે કહેલું અને તેટલું રાષ્ટ્રહિત સાધવા પ્રયત્ન કરેલો. શંભાજીન મરણ પછી ચૈારંગજીના તાબામાં પણ તે ઘણા ડહાપણથી વર્તી. બાલાજી મરાયા પછી તેના નાના દીકરા ખડોબા અને નીલોબાને તેના પ્રયત્નથી જ ચિટનિસી મળી. શંભાજીનું ચિત્ત ઠેકાણે નથી એમ

જાણ્યા પછી તેણે સરકારી મહેરસિમ્હે પોતાની પાસે રાખેલો અને દરેક હુકમ ઉપર તે પોતાની સમક્ષ ખડોળા પાસે સિકકો કરાવતી.

સન ૧૮૨૩ માં રામદાસસ્વામી મળ્યા પામ્યા એમના મરણથી રાજ્યને ઘણી હાનિ થઈ શલાળ ઉપર દાખરાખે એવી ખીજ કોઈ વ્યક્તિ તે વખતે નહોતી તેણે પોતાના મરણ પહેલાં શંભાળને એક પત્ર લખેલો. એ પત્ર પરથી મગડી રાજ્ય માટેની તેની લાગણી જણાઈ આવે છે. એક ખીજ હાનિ પણ આજ વખતમાં થઈ રહી નાદપત હુનમ તે પણ એજ સાલમાં મરણ પામ્યો. શિવાળના મળ્યા પછી શલાળ ગાદી ઉપર આવવાની ખાતમી મળતા તેને ઉપદેશના બે શબ્દો કહેવા સાઝ તે મોટું લશ્કર તથા ત્રિશ આળીશ હજાર હોન લઈને શંભાળની મુલાકાતે રાયગઢ આવ્યો. શંભાળએ દરબાર બરી ઘણા દાઢથી તેની મુલાકાત લીધી હુનમ તેએ શંભાળને મીજખાની આપી અને ખીજઓનો પણ સારો સત્કાર કર્યો. શંભાળએ પણ તેને તેવું જ માન આપ્યું હુનમ તેએ આ બધી યોજના હેતુસર ગોઠવેલી હતી ખાતમી રીતે એકાતમાં જઈને તેણે શંભાળને ઠપકો આપ્યો હોત, તો તે તેણે સંભળ્યો પણ ન હોત, અથવા તિરસ્કારી કાઢ્યો હોત પણ હુનમ તેએ જાહેર દરબાર બર્યો અને તેમાં બધા જૂના માણસોને એકત્ર કય એટલા માટે કે શંભાળ જો યોગ્ય રીતે વર્તે, તો અમે બધા તેના તાનામાં રહેના તૈયાગ છીએ, એમ તેને ખતાવવું આવા પ્રતિજ્ઞિત અને પગક્રમી પુરુષોનો હું આગેવાન છું અને એ આગેવાનીમાં અસાધારણ જોખમ તથા જવાનદારી છે એ જવાનદારી મારે પણા કદાપણથી બજાવવી ને. એ આમ અપ્રત્યક્ષ રીતે શંભાળને લાગે, અને તે સન્માર્ગે વળે, એવા શુભ હેતુથી તેણે આ યોજના કરેલી અને તેટલાજ માટે તેણે એક દિવસ ભર ૧૨ તારમાં શંભાળને પ્રશ્ન કર્યો, કે “હવે ગો વિચાર છે? રાજ્યની વૃદ્ધિ થવાને બદલે એ કમી થતું જાય છે તેનું કારણ શું? નાગરો બેદિલ છે, અને જ્યાર ગજેજ નેવો પ્રમળ ગતુ ખાધપીધને પાછળ

પડ્યો છે, તેનું શુ ધાર્યું છે ? મહારાજ હજી હમણાં જ દેનાસનામી થયા, તેટલામાજ આ શો કેન્દ્ર ? મદાગાજ ત્રાષ માથે લઈ ગયા નથી ? ” પણ આ બોનવુ શંભાજીને રચ્યુ નહીં તેણે જેમ તેન વખત કાઢી નાખ્યો અને કંતુચાલુ જો વવના હનમ તે તરફ દુર્નંદન થયુ હનમ તે આથી નિરાશ થયો અને ટ્ણાટક તો હ સલાળી મળું એમ સમજીને તે રમ લઇ પાછો ગયો ત્યાં ગયા પત્રી તો તે તરતજ મરણ પામ્યો અને ત્યાનો કરજના હજી ગાજે મહાનિક તથા નીચો મોરેશ પિંગળેને સોપરામા આન્યો નીચો બુ ના ચિટનિસ પણ તેની જોડે હતો.

(૩) શંભાજીની પરિસ્થિતિ, ઐરંગઝેબ અને કહુશાઃ - ઐરંગઝેબ જોડે ત્રિશ વર્ષનુ સુદ ચાલુ હતુ પણ શિવાજીની હયાતીમા તેનુ આક્રમ સ્વરૂપ આવેલુ નહીં, મરતે તે વખતે ઐરંગઝેબ ઉપર તરફની લાજગડમા હતો શિવાજીના મળુ પત્રી તેને લાગુ કે હવે મારી ધાગણા જનદી પાર પડશે વગી શાહનદો અકબર દક્ષિણમા આવવાથી તેને દેવ પણ વધારે આન્યો હતો આખા હિંદુસ્તાન ઉપર મોગલ સામ્રાજ્ય ફેલાવવાની તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. તેની પામે અપાર લશ્કર હતુ, અને તેને કપટમળ પાથરના પણ સારી આવડતી હતી એટલે તે પોતાની ધારણા અવશ્ય પાડ પડશે એમ માનતો હતો. વિજયપુર, ગોવળકોડ અને મગલ એ ત્રણે ગળ્યો ઉપર એ રીતે તેની તરાપ હતી. એ ઉપરાંત ચાલુ લડાઈએ મઠી સુર વગેરે લાગો ઉપર પણ હુમલા ચલા હતા તેથી શિવાજીના મરણ પત્રી બાદશાહ જાતે તમામ લશ્કર અને પુષ્કળ માધન મરતિ લઇને દક્ષિણમા આવવા નીકળ્યો તેની જોડે તેના ત્રણ દીધગ તથા આખુ જુદુબ હતુ દીધગઓ તરફની તેને હમેશા બીતિ રહેતી કે તેને જ રાખે તો બહુ ફરે માગે તે હમેશા સાચે રાખી લઇને કઈ કામગિરી સોંપ્યા રતો એ દી રાખોને પણ મેદની અને મરણની બીતિ હમેશા રહેતી આ રીતે ઐરંગઝેબ મોટા ગસાના મથે

આવ્યો અને પ્રથમ ઐર ગાળાદમાં અને પછી અહમદનગરમાં તેણે મુકામ નાખ્યો. તેને ખાત્રી હતી કે વર્ષ બે વર્ષમાં આ ત્રણે રાજ્યોનો પાર આવી જશે, અને તેટલા માટે તેણે સપાટાનંધ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. તે માનતો હતો કે અકબર બાદશાહના જેટલી જ ચાલાકી અને ચાતુરી મારામાં છે તે ઉપરાંત તેનામાં જે કપટવિદ્યા નહોતી, તે પણ મારામાં છે, એટલે વિજયના મોટા શુમાનમાં તે હતો પણ બાદશાહ મોટા લશ્કરની મદદથી જે કાર્ય અકબરે થોડા જ વખતમાં કર્યું હોત, તે તેના હાથથી ઉલટું નિષ્ફળ ગયું, અને તેનો પોતાનો જ ધણી રીતે વિનાશ થયો. આ વિપરીત પરિણામનું કારણ મરાઠા હતા. મરાઠા સિવાયના તમામ શત્રુઓનો તેણે પરાભવ કર્યો. પણ મરાઠાને જીતવામાં તે ફાવી શક્યો નહીં. બાદશાહના ખીજા પણ શત્રુઓ તે વખતે હતા. અંગ્રેજો, પોર્ટુગીઝો અને શીદી એ પૈકી શીદીને તેણે તાબામાં લીધો હતો, અને આ લડાઈમાં તેની મદદ પણ લીધી હતી, અને અંગ્રેજ તથા પોર્ટુગીઝોને તેણે દાખમાં રાખ્યા હતા પોર્ટુગીઝો તો એ વખતે નબળા પડી ગયા હતા, અને અંગ્રેજો પ્રસંગ જોઈને વર્તતા. મરાઠા તથા મોગલ બંનેને ખુશ રાખીને તેઓ પોતાનો બચાવ કરી લેતા. પણ એક વખત બાદશાહને વહેમ આવતા તેણે દશ વર્ષ સુધી અંગ્રેજોને ધણો ત્રાસ આપ્યો હતો.

આ ઉપરથી શંભાજીની પરિસ્થિતિ કેટલી વિકટ હતી તે ખ્યાલમાં આવશે. એક બાજુ બાદશાહના જોર ઉપર ફૂદનારો શીદી નજીકમાં જ મોટું ફાટીને બેઠો હતો. બીજી બાજુ બાદશાહ પોતે તેને આખો ને આખો ગળી જવાના ચેતમાં હતો, અને ત્રીજી બાજુ અંગ્રેજ તથા પોર્ટુગીઝો સ્વાર્થ સાધવાનો લાગ જોઈ રહ્યા હતા. ચોથી બાજુ તેના પોતાના કુટુંબમાં જ બહુ કલહ હતો. અને વિશ્વાસનાત, શુભ પ્રપચ, બેવફાદારી વગેરે વાતાવરણમાં તે ઘેરાયેલો હતો આ રીતે ચારે તરફની સ્થિતિ તેને વીંછીની પેઠે કંબલેલી હતી, અને આ ચાલુ પીડાઓની વચ્ચે તેને માર્ગ કરવાનો હતો.

શંભાજી ઉપર આરોપ મૂકતાં પહેલાં આ પરિસ્થિતિનો વિચાર જરૂર કરવો જોઈએ. ખરી રીતે તો તેણે આ ચારે બાજુથી આવેલાં સંકટોને પહોંચી વળવાને અતિશય પ્રયત્ન કર્યો છે. તે વ્યસનાધીન હતો એ ખરું, પણ શિવાજીના પુત્ર તરીકે કેવળ જ નાજાયક નહોતો. નવ વરસની કારકિર્દીમાં તેણે પણ શિવાજીની ખેડે એક દિવસ નિરાંતે ઉંઘ લીધી નહતી. બધા શત્રુઓ સાથે તે એક સરખો લડવા કરતો હતો અને બધા ઉપર તેણે છાપ પાડી હતી. વિજાપુર અને ગોવળકોડાનો પરાભવ થયા પહેલાં શંભાજીની એવી હાર પણ થઈ નહોતી. પણ તે બેનો પરાભવ થયા પછી બાદશાહની પ્રચંડ શક્તિ એકલા શંભાજી તરફ જ વળી. શિવાજીના વખતમાં આટલાં સંકટો ચોતરફથી એકી સાથે આવેલાં નહીં. કદાચ આવ્યાં હોત તો તેણે પોતાની બુદ્ધિને ઉપયોગ કરીને આવવા દીધાં નહોત. પણ હિંમત, કાવાહવા, કે યુક્તિપ્રયુક્તિ શંભાજીને આવડતાં નહોતાં. બે શત્રુઓ સાથે ચઢી આવે તો એકની ગમે તે રીતે પણ સમજીત કરીને બીજા ઉપર સંપૂર્ણ બળ વાપરવાની શિવાજીની કળા તેને કદી આવડતી નહીં. તેને તો શત્રુ થયો એટલે તેની સાથે લડવું જ અને તે લડતાં પ્રાણ ગમ તો પણ બલે, એટલી જ સમજ હતી. તે સ્વભાવનો ઉતાવળો અને બોળો, તથા જેટલો પરાક્રમી અને ચરવીર તેટલો જ હડીતો અને દુરાગ્રહી હતો. પ્રત્યક્ષ મૃત્યુનો તેણે સ્વીકાર કર્યો, પણ પોતાનો માની સ્વભાવ તેણે છોડ્યો નહીં. આ સ્વભાવથી તેનું ઘણું બગડ્યું, પણ તેનામાં નિવ કે તિરસ્કરણીય એવું કંઈ નહતું. આવા સ્વભાવનો માણસ એક વખત વિશ્વાસવાત કે ગુપ્ત પ્રપંચના વહેમમાં સપડાયો કે બસ, પછી તેને બીજું કંઈ જ મૂકે નહીં. તેના ખરેખરા લક્ષાની વાત પણ તેને ખરી લાગે નહીં. જેમ તેનો લાલ વધારે સમજાવીએ તેમ તે વધારે ચિડાય. આવા માણસને મુખ અને શાંતિ જરાપણ હોય જ નહીં. તેના મનમાંથી ગભરાટ, ચિંતા કે ઉદ્વેગ કદી જાય જ નહીં. એક અવિશ્વાસને લીધે શંભાજીની આવી અવસ્થા થઈ. ઐતરંગ-

જેખમા પણ અવિશ્વાસ હતો, પરંતુ મનની વાત મનમા રાખીને બહાર ખીન્ને ભાવ બનાવવાની કળા તેને સારી આવડતી હતી, એટલે તેનો વિનાશ આટલી ઊનાવળે થયો નહીં જો કે પરિણામ તો તેનું પણ તેનું જ આવ્યું.

ઔર્મ નામના ઇતિહાસનેખડે, શંભાજીની લગાઇઓની અવિસ્તર રસભરી તથા મુદ્દા સાથે દહીકત આપેલી છે તે વાચના તેનું સૌર્ય, સાદન અને આગ્રહ વગેરે મુલ્ય આશ્ચર્ય પ્રમાણે છે. અને એના પુરુષને હોદ્દા અપવશ મળ્યો એ જાણી એટલા થાય છે આ શત્રુઓ જોડે તે નતવ લડતો હતો, છતાં ચારેને તે દાદ આપતો ન હોતો, અને અનેક વખતે તે ચારેને તેણે દશવ્યા દના. ઔર્મ તથા મનમીના લેખો પરથી મમગમ્ય છે કે શંભાજીની તત્ત્વવારને એક દિવસનો પણ વિસામો મળ્યો ન હોતો. મુદ્દા જિનાજીએ પણ એટલો પરિશ્રમ વેળો નહોતો એટલે શંભાજીની કિમ્મત આ ઉપરથી કરવાની છે. વ્યસનાસક્ત હોવા છતાં વ્યસનનો લાભ લેવાનો પણ તેને વખત મળ્યો નથી. તેની જગ્યાએ રાગરામ હોત તો તે પણ આટલું કરી શકત નહીં. કદાચ માણસો તેના લાભમા હોત અને બધાના સરખા બળથી તેને લાભ મળ્યો હોત, પણ નિઃસહાય અને નિરાધાર શંભાજીએ પોતાની જ અકુળ પ્રમાણે રાજ્ય-નૌકા તે વખતના ખળભળેલા ભયંકર સમુદ્રમા હાકી, અને તે તેમા નિષ્ફળ થયો.

નિકોલો મનૂચી નામનો વેનિસનો એક પ્રવાસી સન ૧૬૫૬ થી સન ૧૭૧૭ સુધી હિંદુસ્તાનમા જુદે જુદે ઠેકાણે ફરેલો. શિવાજી અને જયસિંગની મુલાકાત વખતે એ જયસિંગની પાસે તોપખાનાનો ઉત્તરી હતો. શંભાજીની પાસે તે પોર્ટુગીઝોનો વપ્તીય થઇને આવ્યો હતો. તેણે ઘણો સમય મોગલ દરબારમા ગાળેલો, અને તેને જુદા જુદા પ્રકારનો ઘણો અનુભવ હતો. ઔરંગઝેબના શાહગદા મોઆજમ પામે તે ઘણા વર્ષે ડાકટર તરીકે ગટેલો, અને છેક ૧૭૧૭

માં તે મદ્રાસમાં મરણ પામ્યો. તેણે મોગલ રાજ્ય સંબંધે ખુલાસા-
વાર વૃત્તાંત વિસ્તૃત રીતે લખેલું છે, પણ તે હમણાં 'સુધી બહાર
આવેલું ન હોતું. તેને ઘણાં વર્ષનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ હોવાથી તેનું
એ વૃત્તાંત ઘણું કિંમતી છે. એમાં શંભાજી માટે પણ તેણે સો
પચાસ પાનાં લખેલાં છે. તે વાંચનાં આપણને શંભાજીની ખરી કદર
કરવાનું સૂઝે છે; અને તેના પરાક્રમ માટે માન ઉત્પન્ન થવા વગર રહેતું
નથી. પોર્ટુગીઝો, અંગ્રેજો અને મોગલોને પણ તેની કટલી ધાસ્તી
હતી એ તે પરથી સમજાય છે. તેના બાપની ચતુરાઈ કે સમય-
સૂચકતા તેનામાં નહોતી; માટે જ તેને યશ મળ્યો નહીં, અને વ્યસ-
નાસક્તિને લીધે તેનાં બધાં પરાક્રમ ઉપર પાણી ફરી વળ્યું. અર્થાત્
કેવળ પરિણામ ઉપરથી તેની ચોગ્યતા આંકવી ચોગ્ય નથી. મરણ
પહેલાંના માત્ર થોડા મહિના જ તે વ્યસનના નાદમા સપડાયો હતો,
એમ મનુષી જાનમાહિતી ઉપરથી જણાવે છે.

એ વખતના કાગળો પણ બહુ મળતા નથી, કેમકે તેનો ઘણો
સમય લડવામાં જ ગયો. એટલે કારભાર કરવાની તેને કુરસદ જ
મળી નહીં. વળી કારભાર જાળવવાની તેને શિવાજીના જેવી કાળજી
પણ નહોતી. પ્રધાનો અને સરદારો ઉપર અવિશ્વાસ, ઘણા ચતુરો
જોડે એક સાથે લડાઈ, અને વિષયાંધનાઃ આ ત્રણ બાબતોમાં
શંભાજીનો કાળ ગયો. છતાં જે થોડા કાગળો મળી આવેલા છે તે પરથી
સમજાય છે કે અષ્ટ પ્રધાનોને દૂર કરીને તેણે બધું કામ એકલા
કહુશા પાસેથી લીધું એ ખરૂં એ નથી. કહુશાને તેણે એક પણ
પ્રધાનનું કામ સોપેલું નહોતું. નિર્લોપંત ચેશ્વા હતો અને રામચંદ્ર-
પંત અમાત્ય હતો. દ્વાદશને અમાત્ય પદ આપવા વિચાર હતો, પણ
તે અમલમાં આવ્યો નહીં. શરૂઆતમાં રામચંદ્રપંત ઉપર તેને રોષ
હતો, પણ તે ધીમે ધીમે ક્ષમી થતો ગયો. પણ કહુશાની સોજનથી
તેણે રામચંદ્રપંતનો ઉપયોગ કર્યો નહીં તેથી રાજ્યને તુકડાન થયું.
વળી, શંભાજી આગળ કહુશા સિવાય કોઈની જવાની કિંમત ચાલતી

નહી એટલે ધણુ ખરા કામ કંતુશાના તત્ર પ્રમાણે ચતા કંતુશાને મહારાષ્ટ્રનું અભિમાન નહોતું

કંતુશા અથવા કવિકુનેશ, એ ડુનોએ બ્રાહ્મણ હતો, અને કાશીક્ષેત્રમા ભોસલે કુટુંબનો ગૌર હતો. શિવાજીએ આગ્રાથી છૂટતા આ બ્રાહ્મણના હવાનમા શંભાજીને મોકલે ત્યાંથી તે પડી શંભાજીને લખને દક્ષિણમા આવ્યો અને ત્યાંથી તે શંભાજી પાસે રહ્યો. કુનેશનો અપત્ર શ ચતા કંતુશા થઈ ગયું શિવાજીના દારબારનું રહસ્ય તે સમજેલો નહીં મત્રવિદ્યાનું તેને ગુમાન હતું, અને તેટલા પુરતું થોડું સંસ્કૃત તેને આવડતું તેની બોલી મીઠી હતી અને સામા ઉપર તેની સહેજે છાપ પડતી પરદેશી હોવાથી કોઈ પ્રપચમા તે ભગશે નહીં એમ સમજીને શંભાજીએ તેના પર અતિશય ભરોસો મૂક્યો. ઉત્તર દિ હિંદુસ્તાનમા અને વિશેષે કરીને તીર્થસ્થળોમા તે વખતે ભાગ માળે વગેરે ધણા પ્રકારના વ્યસનો પ્રચલિત હતા, અને કંતુશા એ બધામા પ્રવીણ હતો. શંભાજી બે ત્રણ વર્ષ તો તે બાળુમા જ તેની સાથે રહેલો, અને દક્ષિણમા આવ્યા પડી પણ મોટે ભાગે તેની જ સોજતમા રહ્યો આ સમયમા જ તે વ્યસનાસક્ત થઈ ગયો. શિવાજીના વખતમા કોઈ પણ માણસ વ્યસની નહોતો એટલે વ્યસનો તેની પાસેથી જ આવ્યા. આવે માણસ શંભાજી ઉપર છાપ પાડે એ સ્વાભાવિક જ હતું મહાદેજ, નિંબાળકર અને હુરજ રાજે તથા માલોજી ચારપડે વગેરે સરદારો હમેશા શંભાજી પાસે રહેતા, અને તેની એકનિષ્ઠાથી મેવા કરતા, છતાં તે કોઈનું વજન તેના પર પડ્યું જ નહીં

બખરોમા જણાવેલું કે કે, ‘ મઘ, વેરવા અને મૃગયાના નાતમા શંભાજી સદા નિમગ્ન રહેતો બહાર શું થાય છે અને શું થયું આખા રાજ્યમા કેવા ફરી વગેરે છે તેનું તેને લાન નહોતું પત્રાળા તથા વિનાસગઢ ઉપર એમત સ્થળે એ વિનાસમા પડી રહેતો અને પોતાના સુખમા જગ પણ ખામી આવતી દેતો નહીં ”

આ હકીકત ઝાંખ તથા મનુષીના લેખો પરથી અસત્ય અને અતિ-
શયોક્તિભરી લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે ચોતરફનાં સંકટોમાં તેને
સુખના બે ચાર દિવસો પણ લાગ્યે મળ્યા હશે. કદાચ છેવટના
દિવસોમાં એ વિશેષ વિષયાસક્ત થયો હોય. અનેક પ્રકારની આપત્તિ-
ઓ વિસરવા માટે તેના બોળા દિલે કદાચ એ માર્ગ લીધો હોય.
નિદાન ઐમારંગજેએ તેને પકડ્યો તે વખતે અને તેના થોડા દિવસ
અગાઉ તો તે જરૂર અસાવધ હતો એમાં સંશય નથી. પણ છેવટ-
ના થોડા વખતની તેની રહેણી કરણીથી તેની આખી કારકિર્દી માટે
અનુમાન બાંધવું બ્યાજખી નથી.

જૂના પ્રધાનોને છોડીને તેણે કુબુચા જેવા નવા માણસનો
લરોસો કેમ કર્યો તેનો પણ ખુલામો મળી શકે તેમ છે. શંભાજી
ઘણા ભાગે કુબુચાની જ સોજતમાં રહેલો તે આપણે જાણીએ છીએ.
કુબુચા મીઠું મીઠું બોલતો, અને મંત્રસાધનાના ચમત્કારોની વાતો
કરતો. શંભાજીનું ચિત્ત એ રીતે એણે હરી લીધું હતું, તેવામાં
ગુપ્ત પ્રેમ્ય આલવાનો જખરજસ્ત સંશય તેને આવ્યો, અને એનો
લાલ લઇને કુબુચાએ છાની રીતે ચાલીએ ખાધને પોતાને માટે
વિશેષ પ્રેમ તથા ખીજાએ માટે અત્યંત દ્રેષ ઉત્પન્ન કર્યો. તે પછી
શાહજહાં અકબર દ્વારા અન્નાજીનું કારસ્તાન ફટકું અને બાલાજી
જેવા અત્યંત વફાદાર માણસ માટે પણ તેને વહેમ આવ્યો. શર-
આતમાં કુબુચાનો રાજ્યકારભારમાં થોડો હાથ હતો, પણ છેવટમાં
તો તે બધાં કામો તેનીજ સંમતિથી કરવા લાગ્યો. કુબુચાએ બના-
વેલી યુક્તિઓ તેને ગમવા લાગી અને નાઇલાજે એનો બધો
વિશ્વાસ એના ઉપર જ ઢોળાયો. કુબુચાની મંત્રસાધનાથી પણ
પોતાનો લાલ થશે એમ શંભાજીને લાગેલું, અને અનુબાનો
વગેરેથી અસાધ્ય વાનો સાધ્ય થશે એમ તેણે માનેલું. શત્રુઓનો
પરાલભ તેણે કુબુચાની સદાયતાથી કરવા ધારેલો.

શાહજહાં અકબર અને શંભાજી વચ્ચે કેટલોક પત્રવ્યવહાર

થયેલા તે પગથી ફેટલીક વાતો જણાઈ આવે છે અકબરે શાંભા
જીને જણાવેતું કે, ‘ ગજબની સરઆનથી જ દિદુએને કુળાદી
દેવાનો ઐરગજેનો નિશ્ચય છે રજપુતો જોડે લડાઇ ચનાવવાનું
કારણ એજ પણ બધા લોકો ધર્મરની સતતિ છે અને રાજ તેનો
સગદાર છે, માટે બાદશાહને એની વૃત્તિ ગખની યોગ્ય નથી મને
ખાત્રી છે કે એ રીતે વર્તવાથી આ દેશ અમારા હાથમાંથી જશે
ધર્મર કૃપાથી જે રાજ ચર્ચિ, તો તે માત્ર નામનો ધણી
રહીશ, અને બધો જાગલા તમને સોપીશ માટે આપણે બને મળીને
બાદશાહને લગવીએ ’ વળી એક ખીજા પત્રમાં લખેતું, કે ‘ કવિ
કુનેશ તમારો ધણો નિશ્વાસુ અને ઉત્કૃષ્ટ નોર છે પણ તેને માટે
તમાગ પ્રધાનને ખોટું ન લાગે તો સાડ જે એમ થાય તો તમે
તેને સલાખા લેજો ” કવિ કુનેશ પગના એ પત્રમાં અકબરે
લખેતું કે, “ મોગતો જોડે સલાહ કરવી હોય તો મને અડચણ નથી
પણ તેમ કરવું મને રીક લાગતું નથી રજા મળવાની જરૂર છે
ધણી વાતો ગોઠવવાની છે, અને એ બધી ગોઠવણ ચોમામામા જ
કરી લેવી જોઈએ સલાહ ચવાની છે એમ માનીને અસાવધ રહેવું
નહી ચોમાસ ખનાસ થના જ લીમગનું કામ હાય ઉપર લેવું
ફરી તેણે શાંભાજીને લખેલું, “ કવિ કુનેશને હું મળ્યો આ પત્ર
પહોચતા જ તમે મને મળશો ચત્રુ નજીક આવતો જાય છે ક્યે
વખતે શુ થશે તે કહી શકાય નહીં ’ આ એકદર બ્યવહાર ઉપર
થી અકબરનું વનણ સમજાય છે પણ શાંભાજીને સરાય પડ્યો
કે રખે બાદશાહ એ રીતે છેતરતો હોય એટલે તેણે અકબર જોડે
બહુ છુ લીધી નહીં છેવટે અકબર લાચી ધરાવ ચાલ્યો ગયો.

એમ મહેનાય છે કે ઙુચાને ઐરગજેને જ જાનુમ તરીકે
મોડ મો હતો, અને એ રીતે શાંભાજીને પગનાનો તેનો ખેત હતો
પણ તે ખરે લાગતું નથી એકે ઙુચા ઐરગજેના પામેથી આવ્યો
જ નહોતો માત્ર છેવટના વખતમાં જ્યારે ઐરગજેને લાગતું કે

શંભાજી એકલા કંજુશાના જ તંત્રથી ચાલે છે, ત્યારે તેણે કંજુશાને ડોડવાનો પ્રયત્ન રચ્યો હતો. પણ તે પાર પડેલો નહીં.

(૪) શંભાજી, શીદી અને અંગ્રેજો—શિવાજીના મરણ વખતે ખાડેરી બેટ તેના તાબામાં હતો, અને ઉદેરી શીદીના તાબામાં હતો. શીદી મળગામ બંદરેથી શિવાજીના મુલકને ઉપદ્રવ કર્યા કરતો. એજ વખતે આરંગજેએ હિંદુઓ પાસેથી જઝિયા-વેરા લેવાનું શરૂ કર્યું; અને અંગ્રેજ વગેરે પરદેશી લોકો પાસેથી પણ તેમના માલ પર લેવાતી જકાત વધારીને એ રીતે કર લેવા તેણે મુરતના સુબાને સખત હુકમો લખ્યા હતા. શીદીને એટલુંજ જોઈતું હતું. મુંબઈના બંદરમાં આવીને પછી તેણે કાયમનું થાણું નાખ્યું. અને શિવાજીના મુલકમાંથી માણસો પકડીને તેણે શુધામ તરીકે વેચવા માટે મુંબઈ આણ્યા. અંગ્રેજોને આ વાતની ખબર પડતા તેમણે ૨૧ માણસોને છોડાવી ઘેર મોકલાવ્યા. શીદી જોડે તેમને થોડી લડાઈ થઈ, અને હવે પછી શિવાજીના મુલકને ઉપદ્રવ કરીશ નહીં એવી તેની પામેથી અંગ્રેજોએ કબુલાત લીધી. પણ તે પછી ૨૦૦ મરાઠા ખાડેરી જતા હતા. તેના પર હલ્લો કરી શીદીએ તેમના ૮૦ ને કાપી નાખ્યા. આ બાબતમાં અંગ્રેજોની મદદ છે કે કેમ તે જાણવા એક વકીલને શંભાજીએ અંગ્રેજો પાસે મોકલ્યો. તેણે શીદી સંબંધી ઘણી બાતમી શંભાજીને મેળવી આપી. તે પછી મરાઠા સરદાર દોલતખાન અને શીદી વચ્ચે ઘણી લડાઈઓ થઈ. પણ ચોમાસું આવી લાગતાં શીદી મુરત ગયો, અને મરાઠાઓ રાયગડ આવી.

તે પછીને વર્ષે આરંગજેજી જાતે દક્ષિણમાં આવ્યો અને શીદીના નૌકાસૈન્યને પણ વધાર્યું. આ તરફ દોલતખાન પણ તૈયારીમાં હતો જ. શીદી મિસરી નામનો એક માણસ પણ સામા પક્ષમાંથી ફરીને આ તરફ ભળ્યો હતો. સિવાય, દાદા રઘુનાથ દેશપાંડેને

શંભાજીના નૌકસૈન્યનો ઉપરી ખનાવ્યો હતો, અને “શીદીના પરાભવ કરશે તો અષ્ટ પ્રધાનમા તમારી નીમણુક કરીશુ” એવું તેને વચન આપ્યું હતું. તે ઉપરાત શીદીના માણસોને ફેડવાને શંભાજીએ ખંડોજ ફર્જને જાંજિરા મોકલ્યો હતો. શંભાજી સાથે મારે વેર થયું છે એમ જણાવી તેણે શીદીની નોકરી સ્વીકારી પણ તેની હકીકત એક દાસીદ્વારા ફૂટી ગઈ અને શીદીએ ખંડોજને તથા તેના જોડીદારોને દાર મારી નાખ્યા. શંભાજી તેથી શાહજાદા અમકબરને લખને જાતે હસ્તો કરવા માટે રાજપુરી આવ્યો પણ ઐરંગઝેબનું લશ્કર રાજ્ય ઉપર ચડી આવ્યાની ખાતમી મળતાં તેનાથી જાતે હાજર રહેવાયું નહીં. દાદાજીએ ઘેરો ધાલ્યો, પણ વરસાદના તોફાનને લીધે તેનો પરાભવ થયો અને તેના બસો માણસો પકડાયા. શીદીએ મહાક મુધી હસ્તો કરી દાદાજીની સ્ત્રીને પણ નસાડી. છતાં શંભાજી હિમ્મત હાર્યો નહીં. તેણે ફરી મજગામના કાફલા ઉપર હસ્તો કર્યો, પણ તેમાય જીત મળી નહીં. મરાઠા સૈન્યે ઘણું પરાક્રમ કર્યું, પણ શીદી મિસરી કેદ પકડાયો અને છેવટે નિરુપાય થઈ મરાઠાઓએ પોતાના કેટલાક વડાણો સત્રુના હાથમાં ન જવા દેવા પાણીમાં ડૂબાડી દીધા. આ પરાજયથી શંભાજી અગ્રેજ તથા પોર્ટુગીઝો ઉપર બહુ ચિડાયો. કેમકે તેઓ મદદ કરતા નહોતા. પોર્ટુગીઝોની તો તેણે તરત જ ખમર લઈ લીધી અને અગ્રેજોની પણ લેવાની હતી. તેવામાં ઐરંગઝેબની ચડાઈના ખમર આવ્યા એટલે તેમની જોડે લડાઈ કરવાનું માડી વાળી વકીલ મોકલી મિત્રતા રાખના કહેવરાવ્યું એ વખતે અગ્રેજોને કણ્ઠોટકના કેટલાક બદરોમાં વખારો નાખવાની હતી એ બદલની પરવાનગી દેતા તેને એક વકીલ શંભાજી પાસે આવ્યો. એ વકીલના વડાણ ઉપર હસ્તો કરી મોગલોએ લૂંચુ, પણ વકીલ તેમાથી છુગી શંભાજીને મળ્યો. શંભાજીએ તેની માગણી કબુલ ગળી, પણ એ વકીલ ઉતાવળ કરી એકદમ મુજબ ચાલ્યો ગયો.

(૫) પોર્ટુગીઝો સાથે વિમલ—સોળમા શતકની શરૂઆતમાં વારકોદીગામા તથા આલ્ફુકર્કે આ દેશમાં પોર્ટુગીઝોની સત્તા સ્થાપી. ત્યાર પછીનાં સો વર્ષ સુધી તેમની સારી વૃદ્ધિ થઈ. પણ પછીથી ડચ અને અંગ્રેજ લોકો આવતાં તેમની પડતી શરૂ થઈ. શિવાજીના વખતમાં તે આ પડતી વિશેષ થઈ ચૂકી હતી. એટલે તેમનું જોર ધણું ઓછું હતું. અને શિવાજીની ધાક વધારે તેથી તે વખતમાં કંઈ વિશેષ લડાઈઓ ચાલેલી નહોતી, પણ રૈયતને તેમને ત્રામ વધારે હતો. એટલે શિવાજીએ ફ્રાંસનો કિલ્લો અને કારવારનો કિલ્લો, સદાશિવગઢ તથા મુંદા પ્રાંત પણ કબજે લીધેલો; ફ્રાંસમાં કાયમનો સુખો મૂકેલો. શંભાજીના વખતમાં મોગલોને મળીને એમણે રૈયતને ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો તથા શીદી ઉપર ચડાઈ લઈ જવામાં તેઓ અડચણ કરતા તેથી શંભાજીએ તેની પુરેપુરી ખબર લઈ લેવાનો વિચાર કર્યો.

પ્રથમ ગોવાને લગતા ખેટા કબજે લેવાનો શંભાજીએ વિચાર કર્યો, અને સને ૧૬૮૩ ના ચોમાસામાં ચૌલ ખંદર ઉપર હલ્લો કર્યો. ચોમાસામાં આ પ્રમાણે હલ્લો આવશે એમ કોઈએ ધારેલું નહોતું. પણ એ લડાઈથી કંઈ લાભ થયો નહોતો. બીજી બાજુ ઐરંગઝેમે પોર્ટુગીઝોને ખૂબ ચડાવ્યા, અને શાહઆલમને મદદમાં મોકલી મુરતનાં વઢાણો પણ ગોવા મોકલ્યાં. ગોવાના અધિકારી ઉપર ઐરંગઝેખાનો પત્ર આવ્યો, તે વખતે મનુચી ત્યાં હતો. તે તેણે વાંચી સમજાવ્યો. અને સલાહ આપી કે, “ખાદશાહના લખવા ઉપર બેરોસો રાખશો નહીં. શંભાજીનો પરાજય કર્યા પછી તમારો પણ પરાજય કરતા વાર લાગશે નહીં.” પણ તે સલાહ સ્વીકારાઈ નહીં. શંભાજી આ બધું જાણતો હતો. તેણે જાણ્યો મોકલી પોર્ટુગીઝોને છેતરવાની યુક્તિ કરી. જાણ્યો તો તેણે એવી વાત ચલાવી કે ફ્રાંસના કિલ્લામાં શંભાજીએ ઘણું દ્રવ્ય ભરેલું છે. એ દ્રવ્ય મેળવવાને પોર્ટુગીઝો એ કિલ્લા ઉપર ચડે કે મરાઠાઓએ ગોવા કબજે લેવું એવી

તેની ધારણા હતી. મનુષીએ ફેડા ઉપર ન ચડવા સલાહ આપી. પણ તે ન ગણુકારતા ગોવાના અધિકારીએ પાંચ તોપો, આઠસો યુરોપિયનો અને આઠ હજાર સિપાઇઓ લઇ ફેડા ઉપર હલ્લો કર્યો. અંદર રહેલા માણસોએ કિલ્લાનો સારી રીતે બચાવ કર્યો અને બહારથી શંભાજીએ અકબર સાથે આવી પોર્ટુગીઝોને તોળા પોકરાવી તેમનાં ઘણાં માણસોને કાપી નાખ્યાં. યુરોપિયનો સાથે મરાઠાઓની સીધી લડાઇનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો, પણ મરાઠાઓએ તેમાં બહાદુરી બતાવી નામ કાઢ્યું. (ઇ. સ. ૧૬૮૩) પોર્ટુગીઝો ઘણી મુશ્કેલીથી ખાહી ઉતારી ગોવા આવ્યા. દરમિયાન ચૈમરંગજીબનો પત્ર આવ્યો કે, એજ પ્રમાણે લડાઇ ચાલુ રાખો, હું મદદ મોકલું છું, શંભાજીએ સાખી તથા ખારડી કબજે કરી ગોવા ઉપર માણસો મોકલ્યાં. અને એજ વખતે ગોવા તાબે આવત, પણ મનુષી તે વખતે ત્યાં હતો, તેને પોર્ટુગીઝોએ તલ કરવા શંભાજી પાસે મોકલ્યો. શંભાજીએ માગણી કરી કે તમારા મુલક ઉપર ચોચાઇનો દંડ આપો. પણ તે માગણી કબુલ થઇ નહી. પોર્ટુગીઝોએ માગણો પાસેથી વિશેષ મદદ મેળવી અને ફરી લડાઇ ચાલુ થઇ. ગોવાની ઇશાનમાં બે માઇલ ઉપર એક મજબુત કિલ્લો હતો તે શંભાજીએ લઇ લીધો અને એ લડાઇમાં ગોવાનો આધિકારી પણ મરતો મરતો બચ્યો. હવે ગોવા હાથમાં આવવાની તૈયારી હતી, તેટલામાં ફરી તેમણે તહને માટે મનુષીને મોકલ્યો. શાહજહાં અકબર આ વખતે ઈરાન ચાલ્યો ગયો હતો અને શંભાજીએ ફેડાનો કિલ્લો નવીન બાંધી મજબુત કર્યો હતો તથા ગોવાની ઉત્તરનો ભાગ બાળા નાખીને અને લૂટી લઇને ઉજડ કરી નાખ્યો હતો. શંભાજીએ તલ કરાવતાં પચાસ લાખ રૂપિયા દંડ માગ્યો, પણ એ દંડ તેમણે આપ્યો નહીં અને ફરી તલ મુલતવી રહ્યો. એટલામાં શાહજહાં શાહઆલમ મનુષીને પકડીને ફરી પોતાની નોકરીમાં લઈ ગયો. ફરી સન ૧૬૮૫ માં પોર્ટુગીઝોએ લડાઇ ઉઠાવી. પણ તે વખતે શંભાજી મોગલો નેડે

ગુપ્તવાયક્ષો હોવાથી એ બાજુ તેનાથી લક્ષ અપાયું નહીં અને પોર્ટુગીઝોએ પણ વિશેષ કાંઈ કર્યું નહીં.

(૬) મોગલો જોડે લડાઈ, શંભાજીનું ક્ષાત્રતેજ, અજીમ-ની બાગલાજી ઉપર ચડાઈ—ઐરંગઝેબને એવો વહેમ હતો કે મારા અધિકારીઓ લાંચ રૂચવત ખાધને મરાઠા જોડે બરાબર લડતા નથી. તેટલા માટે તે જતે દક્ષિણમાં આવ્યો હતો. તેણે પોતાના બે પુત્ર મોઆજીમ તથા અજીમને શંભાજી ઉપર મોકલ્યા. મોઆજીમે દક્ષિણનો ભાગ અને અજીમે ઉત્તર ભાગ લેવો એવો દુકમ હતો. બાગલાજીમાં સાલ્હેરનો કિલ્લો એ સુરત અને ખાન-દેશના નાક જેવો છે તેથી તેને તાબામાં રાખવાને શિવાજીએ ઘણી મહેનત કરી હતી. પણ તે અજીમના આવતાં પહેલાં જ દગાથી મોગલોને મળી ગયો. અજીમ ત્યાંથી બહાદુરખાનને સાથે લઈ નાશિક-અંબિક તરફ આવ્યો અને એ બાજુના કેટલાક કિલ્લા તેણે કબજે કર્યા. ત્યાંથી મોગલ લશ્કર રામસેજના કિલ્લા ઉપર આવ્યું તે વખતે હુંબીરરાવ તે કિલ્લાની નજીકમા સામે થયો અને મોગલ લશ્કર તેની પછવાડે પડી સતારા તથા મિરજ સુધી આવ્યું. પણ આમ કરવામાં એ લોકો ફસાયા. મરાઠાઓએ જંગલમાંથી ચારે બાજુથી આવીને તેને હેરાન કર્યું. મોગલ લશ્કર એથી અજીમ ઉપર ચિડાયું અને ઐરંગઝેબે તેથી અજીમને વિજાપુર ઉપર ચડાઈ લઈ જવાને બહાને પાછો બોલાવી લીધો.

રામસેજની લડાઈ—સાલ્હેર વગેરે કિલ્લા ગયાની બાતમી મળતાં શંભાજીને ઘણી ચિંતા થઈ. તે પોર્ટુગીઝ તથા શીદીને પડતા મૂંઝી મોગલો તરફ આવ્યો. રામસેજનો કિલ્લો નાશિકની ઉત્તરે આવેલો છે તે લેવા માટે શાહજુદાનખાન તેના પર ચડેલો હતો. આ શાહજુદાનખાન તે પ્રસિદ્ધ નિઝમ-ઉલ્લ-મુલ્કનો બાપ થાય. રામસેજના કિલ્લા ઉપર મારો કરવાને મોગલોએ એક અતિ ઉંચો પાળો કરાવેલો, પણ તેનો ઉપયોગ ન થતાં મરાઠાઓએ તેમને અનેક

વખત ચકાવ્યા. આ પ્રસંગે રામસેજના હવાલદારે અતિથય પરાક્રમ કર્યું. પણ તેનું નામ આજે ઉપલબ્ધ નથી, એજ પ્રમાણે દગો કરીને સાદ્દેર સોપી દેનારનું પણ નામ ઉપલબ્ધ નથી. શાહજીની ખાનથી કિસ્સો લેવાતો નથી એમ બધી બાદશાહે તેની જગાએ ખાન-જહાનને મોકલ્યો અને તેની સાથે જુદેલા સરદાર દલપતરામ હતો. એ બધાએ મળી અનેક વખત ઘણા સખત હુમલા કર્યા, પણ તેમાં તો કાંઈ શક્યા નહીં.

મોઆજીમના લશ્કરની દુર્દશા—મોઆજીમ મોહું લશ્કર લઈને કલ્યાણ પ્રાતમા ઉતર્યો. તેની મદદમાં હુસેનઅલી નામે એક સરદાર પણ હતો. કલ્યાણમા ઝાવણી રાખીને તેણે મરાઠા રાજ્યના ઘણા પ્રદેશને હેરાન કર્યો; પણ તેને પરિણામે પછી તેની જ દુર્દશા થઈ. મરાઠા તો જંગલોમા અને ડુંગરોમાં જ રહેનારા એટલે તેઓ મુલકના ત્રાસથી કંઈ ગભરાયા નહીં. તેઓ સામે મોઢે લડવા આબ્યા નહીં, પણ કિલ્લાઓમા રહીને જ તેમણે બચાવ કર્યો કર્યો અને પ્રસંગે જાપા મારીને માલ વગેરે લૂટ્યા કર્યો. મરાઠાઓને આ પ્રયોગ સફળ થયો. મોઆજીમ યાત્રીને દક્ષિણ કાંઠે તરફ ગયો અને છેક વેંગુર્દે સુધીના પ્રદેશ તે લૂટતો ગયો. શાંભાજીનું લશ્કર આ વખતે રામપુર હતું અને ગોવા મર થવાની તૈયારી હતી તેવામા મોઆજીમે ગોવાની નજીક ઝાવણી નાખી. ત્યાં રહીને મોગલ લશ્કરે હિંદુ રૈયતને ઘણા ત્રાસ આપ્યો. પણ અનાજની મોઘવારીથી લશ્કરને બહુ વેડવું પડ્યું. ઔરંગઝેબે આ હકીકત બધી શાહજીની ખાનને મદદે મોકલ્યો અને મુરતને માર્ગે વઢાણમા અનાજ મોકલાવ્યું. આ શાહજીની ખાને રાયગડ નજીક શાંભાજીની એક ટુકડીનો પરાલવ કર્યો, અને તે બદલ બાદશાહે તેને “ગાજીદીન”નો ઇત્કાબ આપ્યો. (ઇ. સ. ૧૬૮૨) ફરી એક બીજો કિસ્સો તેણે હસ્તગત કર્યો, તે માટે વળી “ફિરાજ-જંગ”નો ઇત્કાબ તેને આપ્યો. પણ મુરતથી આવતું અનાજ વગેરે શાંભાજીનાં વઢાણોએ લૂંટી લીધું, અને કેટલાંક વઢાણો પોર્તુગીઝો-

એ ગોવા ઉતરવા દીધાં નહીં, માત્ર થોડું અનાજ તેમને પહોંચ્યું. આ રીતે મોઆજીમ દોઢ વર્ષ હેરાન થયો છતાં ફળ કાંઈ આવ્યું નહીં, એટલે બાદશાહે બીજી રીતે મરાઠાઓને સપડાવવા સારું રથ-મસ્તબાન તથા રૂઢિલાખાનને કલ્યાણ પ્રાંતમાં મોકલ્યા. પણ શંભાજી વિલક્ષણ ત્વરાથી તેના ઉપર પહોંચ્યો અને તેની પાસેના માલ તથા ખજાનો પડાવીને રાયગઢ મોકલી આપ્યો. બાદશાહે તેથી તે બંનેને પાછા બોલાવી લીધા. અહીં મોઆજીમના લશ્કરમાં રોગ ચાલ્યો અને ધણાં માણસો તેમાં મરી ગયાં. ખાવા પુરતું અનાજ પણ તેમની પાસે રથું નહોતું. બાદશાહે પછી રૂઢિલાખાન સાથે લશ્કર મોકલીને મોઆજીમને પાછા આવવા જણાવ્યું. મોમલ લશ્કરને ઠોકણમાંથી પાછા આવતાં પણ ધણી મુશ્કેલી પડી. રોગ તો તેમાં પ્રસરેલો જ હતો, અને મરાઠાઓએ વખતો વખત છાપા મારીને વળા તેને હેરાન કર્યું. ઉવટે મોઆજીમ મહા મુશ્કેલીએ કૃષ્ણા નદીને કાંઠે વાળવા જઈ પહોંચ્યો ને ત્યાં તેણે જાવણી નાખી. (ઇ. સ. ૧૬૮૪)

આ પ્રમાણે ચોપાસ શત્રુઓ દરતા હતા, છતાં શંભાજીએ અદ્ભુત સાહસ કરીને ભરથ ઉપર સ્વારી કરી, (ઇ. સ. ૧૬૮૫) અને ત્યાંથી પુષ્કળ સંપત્તિ લૂટી લઈ રાયગઢ પહોંચાડી. બીજાં ઠોકણાંમાંથી પણ મરાઠા લશ્કરે આ વખતે પુષ્કળ લૂટ મેળવી હતી. ભરથથી પાછા આવતાં શંભાજીના લશ્કરની એક ટુકડી ગંગાસ્નાનને ખહાને જૂદી પડી. તેના ધરાદો મોગલોને મળવાનો હતો. પણ તે ધરાદો જણી લઈ, શંભાજીએ તેના ઉપર એક બીજી ટુકડી ગંગા-સ્નાનના નિમિત્તે મોકલી. એ બીજી ટુકડીએ પહેલી ટુકડીવાળાને મળ્યા પ્રથમ સ્નેહ જતાવ્યો, પણ પછીથી એકદમ ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી એ હરામખોરોને ઉડાવી દીધા.

સન ૧૬૮૫ ની શરૂઆતમાં ચાર હોંસિયાર સરદારોના હાથ નીચે દશ હજાર મરાઠાઓની એક ટુકડી એટલી ઝડપથી ઉત્તર તરફ ગઈ કે' ઠોકણે, પણ તેના પત્તો મળે તે પહેલાં તેણે જ્યારાનપુર સુધીનો

બધો પ્રદેશ બાળીને અને લૂટીને ઉજડ કર્યો. ઐરંગઝેબે તેની પછ-
વાડે છ હજાર માણસો આપી બહાદુરખાનને મોકલ્યો. પણ તેની
અને મરાઠા લશ્કરની વચ્ચેનું છ દિવસનું અંતર કદી કમી થયું જ
નહીં. ફરી બહાનપુરના રક્ષણ માટે ઐરંગઝેબે પોતાના ચોથા
દીકરા હામબક્ષને ખાર હજાર માણસો સાથે મોકલ્યો. મનુષી લખે
છે, કે “આ રીતે શાંલાજીને જીતવો તો બાકી રહેા, પણ તેણે જ
બાદશાહને હેરાન કર્યો કર્યો. લશ્કર માટે જતું અનાજ તથા સામગ્રી
લૂટી લેવાં, ઊંટ, ઘોડા, ખચ્ચર વગેરેને પકડી લેવાં, જે કોઇ આડે
આવે તો તેને કાપી નાખવા, સરસામાન પૈકી પોતાને જોઈએ તેટલો
રાખી બાકીનાનો નાશ કરવો, અને કોઇ મોટો સરદાર હાથ આવે
તો તેની પાસેથી મોટી રકમનો દંડ લીધા બાદ તેને છોડવો. આ રીતે
તેની પાસે એટલો સામાન એકઠો થયો હતો, કે તેને લખ જવાને અડ-
ચથુ પડતી. તેટલા માટે તેઓ ઠેકણે ઠેકણે મોટાં બજાર લરીને
એ સામાન વેચી નાખતા. આવા બજારમાં મૂળ માલીકો પણ કિંમત
આપીને પોતાનો માલ છોડાવી જતા.”

આ રીતે ત્રણ વર્ષ ચાલ્યું. બાદશાહે સખત મહેનત રાત
દિવસ લીધી, પણ તે ફાગટ ગઈ. તેની હિંમત હવે ખૂટી ગઈ. તે
ધણે જ નિરાશ થયો. શિવાજીનું મરણ થયું, પણ મરાઠાઓનું
પાણી ગયું નથી એવી તેની ખાત્રી થઈ. તેનો પુત્ર પણ પાણીદાર
છે, અને લડાઈમાં તે કાવવા દેશે નહીં જ એમ તેને ચોક્કસ થયું.
તેથી નામલાજે મરાઠાનો નાદ તેણે છોટી દીધો, અને પોતાનો મેારચો
વિજયપુર તરફ ચાલ્યો. શાંલાજી પણ તેના ઉપર નજર રાખીને પછી
પન્નાળા તથા વિશાળગઢની વચ્ચે રહેવા લાગ્યો, એ વખતે ‘ખાર
દારી’ નામની એક નવી જગા તેણે પોતાને રહેવાને માટે કિલ્લા
ઉપર તૈયાર કરાવી.

શાંલાજીના વખતના કેટલાક પત્રો મળી આવેલા છે એ પરથી
તે લડાઈના કામમાં કેવો કુચળ હતો, લોકોને કેમ હિતેજન આપતો,

ભૂત કરનાર તરફ કેવો કડક હતો, તથા લડાઈમાં મરી પડેલાઓને કેવા ધનાઘો આપતો, તે જણાઈ આવે છે. હજી તે વખતના ખીજ પત્રો મળી આવે તો વળી વિશેષ અજવાળું પડે.

(૭) વિઝપુર અને ગોવળકોંડાનો ધરાલવ: શંભાજીની.

અવ્યવસ્થા.—મોગલ વિગ્રહની શરૂઆત વખતે શંભાજી પાસે જબરૂ લશ્કર હતું. મુંબઈની આસપાસ ૧૫ હજાર તથા દંડારાજપુરીમાં ૧૦ હજાર લશ્કર હતું. તેના નૌકાસૈન્યમાં ૧૨૦ મોટા લડાયક વઢાણો અને ૧૫ નાના વઢાણો હતા. ઘાટ ઉપર ૧૫ હજાર ઘોડેસ્વાર હતા, અને એ ઉપરાંત ખીજ નાની નાની ટુકડીઓ ઘણી હતી લડાઈઓ બહુ ચાલવાથી રાજ્યવ્યવસ્થા માટે તેને પુરસદ મળેલી નહીં. પુરસદ મળેલી હોત તો પણ એ કામ માટે તેની આવડત ઓછી હતી. સૌર્ય સિવાય ખીજે કોઈ ઉપયોગી ગુણ તેનામાં નહોતો. વળી ખીજ અડચણ એ થઈ કે રાજ્યકારભાર બરાબર ચલાવી શકે એવો એકે માણસ તેની પાસે રહ્યો નહોતો. તેના કૂર સ્વભાવને લીધે માણસો હંમેશા તેનો દ્વેષ કરતા, અને જૂના પૈકી જે કોઈ હતા તેના પર તેનો વિશ્વાસ નહોતો.

હુબીરરાવ મોહિતે સેનાપતિ રહ્યો ત્યાં સુધી લશ્કરની દિશા નમળી પડેલી નહીં. પણ કનુશાનો પ્રવેશ રાજ્યકારભારમાં થઈ ચૂક્યો હતો અને પેશ્વા મોરારજીતના મરણ પછી તેની સત્તા વધી પડી હતી. શંભાજીને તેના પર મંપૂર્ણ ભરોસો હતો અને અત્યંત પ્રસન્નતા હતી. એટલે તેના સિવાય રાજ્યમાં પાદરું પણ હાલતુ નહોતુ પણ તે પરદેશી હતો, અને ગળ્યનુ કે લોકોનું કલ્યાણ કરવાની તેનામાં બુદ્ધિ નહોતી. હાથમાં આવેલો અધિકાર સ્વાર્થ માટે વાપરવા સિવાય તેનામાં ખીજ આવડત નહોતી. આ રીતે પ્રધાનમંડળ નકામુ થઈ પડતા આખા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા ચાલી. શિવાજીની વ્યવસ્થા, નિયમો અને ધોરણ તૂટતા ગયા. લશ્કરનો બંદોબસ્ત બગડતો ચાલ્યો અને

મેળવી આણેલી લૂટ છુપાતી મધ. લશ્કરની સાથે જે તે જૈરાં પણ ફેરવવા લાગ્યા; અને લૂટમાં પણ જૈરાંએને પકડવા લાગ્યા. આ રીતે શિવાજીનો ભરેલો ખજાનો જલદી ખાલી થઈ ગયો અને વિશેષ ભરણું થવાનું બંધ પડી ખર્ચનાં ખારણું વધતાં ગયાં. લશ્કરનો પગાર વખતસર મળતો બંધ થયો, અને જેણે તેણે મુલક લૂટીને પોતાનો પગાર પોતાની મેળે વસુલ કરી લેવાના હુકમો આપવા પડ્યા. ખીલ્ને માર્ગ જ ન રહ્યો. શંભાજી માનતો હતો કે શિવાજીએ એટલું બધું દ્રવ્ય એકઠું કર્યું છે કે તે કદી ખૂટવાનું જ નથી. કલુશાએ ખરી સ્થિતિ તેને જણાવી પણ નહીં. રઘુનાથપંત મરણ પામતાં કર્ણાટકનું દ્વાર પણ બંધ થયું. એટલે પૈસા મેળવવા સાર કલુશાએ જમીનનો દર વધાર્યો. પણ તેમ કરવા છતાં શિવાજીના વખત જેટલું વસુલ આવ્યું નહીં. એટલે કારભારીઓ વસુલ ઉઠાવી લઈ છે એવો વહેમ લઈ કલુશાએ મુલક ધમ્મરે આપવા માંડ્યો, અને જે વધારે પૈસા આપે તેને ધમ્મરો આપતો. પરિણામે રૈયતને વિશેષ ત્રાસ પડવા માંડ્યો, અને તે મુલક છોડીને જવા માંડી. શંભાજીને ખરી હકીકત જણાઈ પણ નહીં. કલુશા સિવાય ખીજાને તેની પાસે જવાની મનાઈ હતી અને કદી કોઈ સાહસ કરી જઈ તો તેને શિક્ષા થતી અગર કલુશા પાસે જવાનું ફરમાન થતું. કલુશાએ સાચી વાતો તેને જણાવી જ નહીં, કેમકે એ જણાવે તો તેની પોતાની નાલાયકી જણાઈ જાય. એટલે તેણે પોતાની મેળે જે તે રસ્તા લેવા માંડ્યા. સાથે બેસીને કદી વિચાર પણ કર્યો નહીં.

સંન ૧૬૮૫ માં શંભાજીની હીલચાલ કંઈ વિશેષ જાણુવામાં આવી નથી. ઇતિહાસ એટલો અધૂરો છે. ઔરંગઝેબે વિંજપુર છતવાને શાહજહાં અજીમ તથા ખાનજહાંનને મોકલ્યા અને તે પોતે પણ વિંજપુર ગયો. વિંજપુરવાળા શિયાપંથી હતા અને શિયાપંથી ઉપર તેને વધારે ચીડ હતી. તેના લશ્કરમાં પણ શિયાપંથી મુસલમાનો હતા તેને તે હમીશાં ગાળો આપતો અને ચીડવતો.

શેખ-હિલ-ધસ્લામ નામનો એક મોટો વિદ્વાન માણસ તેની પાસે હતો. તેણે આ ચડાઈ ન કરવા, વીનવ્યું પણ બાદશાહે તે માન્યું નહીં, તેથી તે ચાલ્યો ગયો. ફરી તેને બોલાવવા મોકલ્યું, પણ બાદશાહનું મોં જોવા તે પાછો આવ્યો નહીં. વિજયપુરની સાથે ઉપરનો વિરોધ આ રીતે ધર્મનો હતો; પણ અંદરખાનેથી તેની રાજ્ય વધારવાની મહત્વાકાંક્ષા જ તેને દોરતી હતી. વિજયપુરવાળા ધણી જુસ્સાથી લડ્યા, પણ છેવટે તેને ચરણે આવવું પડ્યું, અને વિજયપુર ખાલસા થયું. (ઇ. સ. ૧૬૮૬)

ચાહજીદા મોઆજીમને બીજું લશ્કર લઈ બાદશાહે ગોવળકોડા ઉપર મોકલ્યો. તેણે હૈદરાબાદ તાબે લઈ તે લૂટ્યું અને ધણી દ્રવ્ય મેળવ્યું. અમરહસન કુતુબશાહ તે વખતે વ્યસનાસક્ત થઈને કિ'લામા ભરાઈ બેઠો હતો, અને તેના મુસલમાન અધિકારીઓ અગાઉથી જ ફૂટીને મોગલોને મળી ગયા હતા. એકત્રી દિવાન મદનપંત બાકી હતો. બાદશાહે કુતુબશાહને કહેવરાવ્યું કે “આજ્ઞા અધિકારીઓના માથાં કાપીને અમારા તરફ મોકલાવો અને તેની સાથે જવાહિર, હાથી, રોકડ પૈસા તથા મુદસામગી મોકલો, અને હવે પછી વિજયપુરને મદદ નહીં કરીએ એવું વચન આપો.” કુતુબશાહે એ બધું કબુલ કર્યું. મદનપંતનું માથું કાપી તેણે બાદશાહ તરફ મોકલ્યું, અને કેટલાક આજ્ઞાઓને કિલ્લાઓ ઉપરથી ફેંકી દઈ મારી નાખ્યા. એટલું કરવા છતાં પણ રાજ્યનો બચાવ તો થયો જ નહીં. મોઆજીમનો ઇરાદો ગોવળકોડા લેવાનો નહોતો તેથી તેણે કુતુબશાહને તેવું વચન આપ્યું. પણ તે વચન તોડીને ગોવળકોડા ખાલસા કરવા બાદશાહે ફરમાન મોકલ્યું. મોઆજીમે તે માન્યું નહીં. બાદશાહે મુકિત કરીને તેને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો અને તેને તથા તેના પુત્ર અજમુદીનને કંઈ બક્ષિસ આપવાને બહાને પોતાની પાસે મળવા બોલાવ્યા. એ બંને આ રીતે આવેલા બંણીને બાદશાહે તેની જુદી જુદી મુલાકાત લીધી અને બંનેને કેદ કરી લીધા. એ

વખતે અમુકમુદીન બાદશાહને મારવા જતો હતો, પણ મોઆજીએ તેને ના પાડી અને શાંતિથી કેદ સ્વીકારી લીધી. (ધ. સ. ૧૬૮૭) મોગલ લશ્કર તો ગોવળકોઝા ઉપર હતું જ. તે ચોમાસામાં અનાજ વગર ઘણું હેરાન થયું. પણ બાદશાહ જાતે આવ્યો, અને દગો કરી મરાઠાઓને ઉધડાવી કુતુબશાહને કેદ કરી લીધો તથા ગોવળકોઝાની પણ આખર આણી. (ધ. સ. ૧૬૮૭)

આ રીતે આ બંને રાજ્યોનો પરાલભ કરી બાદશાહ તેની વ્યવસ્થા કરવામાં યુગાયો. વિજયપુરના સરદારો કશ્મિ, માને, ઘાટગે, નિંબાળકર વગેરેને તેણે રજા આપી. તે બધા શાંભાજીને આવી મળ્યા, અને તેણે આખો મોગલ પ્રદેશ ભૂરી ખાવાની તેને રજા આપી. આ રીતે મરાઠાઓની સ્વચ્છંદી લૂટફાટની શરૂઆત થઈ. રૈયતને તેથી ઘણો ત્રાસ થયો. દરમિયાન બાદશાહ વિજયપુર ગયાતું જાણી શાંભાજીએ ખાનદેશ ઉપર સવારી કરી અને બહાનુર કબજે કરી સતારા વગેરે મોટાં શહેરો લૂટ્યાં. શાહજહાં અકબર તેની પાસેથી ચાલ્યો ગયો હતો એટલે બાદશાહને તેને માટે હમથા ઉતાવળ નહોતી. તેનો ધરાદો વિજયપુર તથા ગોવળકોઝા લઇને શાંભાજી ઉપર આવવાનો હતો. મોઆજીમની ઇચ્છા પ્રથમ શાંભાજીને જીતવાની અને પછી ગોવળકોઝા ઉપર જવાની હતી. કામબક્ષ અને તેની માએ પ્રથમ ગોવળકોઝા લેવું અને પછી શાંભાજી ઉપર આવવું એવો વિચાર આપ્યો અને અમુક સલાહ આપી કે પ્રથમ શાંભાજીને જીતવો; પણ તે કામ માટે બાદશાહે જાતે જવું. આ પ્રમાણે મતભેદ હતો એટલે બાદશાહે વાત ચલાવી કે હું દીલ્લી જઈ છું. પણ અંદરખાનેથી વિજયપુર, ગોવળકોઝા તથા શાંભાજી એ ત્રણેનો ઘાટ ધડવાની તેણે ગેરવી કરવા માંડી.

(૮) શાંભાજીનું શુદ્ધ અને હંખીરરાવનું મરણ—વિજયપુરનો પરાલભ થયા પછી ત્યાંના સરદાર સર્જખાનને બાદશાહે શાંભાજી ઉપર મોકલ્યો. તે વાદ્ય સુધી આવ્યો. ત્યાં હંખીરરાવ

જરૂર હતી વળા મોગલ લશ્કર પણ કર્ણાટક ઉપર આવે, માટે આ ભાગ પોતે સંભાળી લઈ કર્ણાટકની મજબુતી કરવા શંભાજીએ આ મોઠવણ કરી તેમાં ગૃહકલહ પણ હતો કેશવપતને હુરજીરાજે સાથે સારો બનાવ ન હતો એટલે તેણે તેની વિરુદ્ધ શંભાજીના કાન લઈ હતા, અને જરૂર જણાય તો તેને કેદ પકડી લેવાને પણ ગ્રામ દુક્રમ લીધો હતો. આ લશ્કર કર્ણાટક પહોંચે તે પહેલા બાદશાહે એક લશ્કર મહીસુર વગેરે તરફ મોકલ્યું હતું અને મરાઠાઓ આવતા પહેલાજ તેણે ઐંગલેસર શહેર કબજે કર્યું હતું અહીં કર્ણાટકમાં હુરજીરાજેએ બદોબસ્ત બરાબર રાખ્યો હતો એટલે કેશવપતે કાંઈ ગરબ ન કરતા તેની સાથે મિત્રભાવ દાખવ્યો અને બંને મળીને ઐંગલેસર તરફ ચડ્યા પણ રસ્તામાં તે સર ચયાની તેમને બાતમી મળી એજ અરસામાં બાદશાહ દિલ્લી જાય છે એવી બાતમી આવી એટલે હુરજીરાજે કર્ણાટકમાં પાછો આવ્યો અને કેશવપતે મોટું લશ્કર લઈ મહીસુર તરફ ગયો ત્યાં તેણે બે ત્રણ માસ મોગલો જોડે લડાઈ કરી, અને ત્યાંથી એકાએક પાછો આવ્યો શા માટે આવ્યો તે સમજાયું નહીં, પણ આવ્યા પછી હુરજીરાજે સાથે તેને ખુલ્લું વેર થયું તેવામાં ઐંગ મળેએ બીજી લશ્કર મોકલ્યું અને મઝલીપટ્ટણ થી પૂર્વ કિનારાપરનો સંઘનો પ્રદેશ કબજે લઈ લીધો એ ભાગમાં જે સરદારો ગોવળકોડાના તાબેદાર હતા, તે બધાને તેણે તલ કરી તાબામાં લઈ લીધા. હુરજીરાજેએ જણાવ્યું કે એ મોગલ લશ્કરને હરાવીને આપણે એ બધો પ્રદેશ ફરી લઈ લઈએ, પણ કેશવપતે તેનું માન્યું નહીં છેવટ હુરજીરાજે એકલો તે તરફ ગયો અને તેણે અકોટ, કાંચીવર, પુનામાલી વગેરે સ્થળો તથા તેની આસપાસનો મુલક થોડાજ વખતમાં પાછો મેળવી લીધો વળા વસુલનો વખત હોવાથી એ ભાગમાંથી વસુલ પણ લઈ હુરજીરાજેના આ પરાક્રમ પછી કેશવપત અને સુતાજી પણ તે બાબત ગયા અને તેમણે પણ ખીજા ઘણા ઠેકાણા હસ્તગત કર્યા.

‘આ અંરસામાં શંભાજીએ પંથુ પત્રાગાની દક્ષિણે બધો પ્રદેશ જીતી લીધો. એકસોવિંશ મહત્વનાં સ્થળો એ વખતે તેના હાથમાં આવ્યાં. વાસ્તવિક રીતે શંભાજી માટે આ બહુ સરસ તક હતી. આરંગજેબ તેને ચોપાસથી ઘેરવા ઇચ્છતો હતો, પણ મરાઠા ઉલટા વિશેષ જોસથી ઉછળીને બહાર પડ્યા હતા. જો આ વખતે કહાપણ અને ચતુરાધથી શંભાજીએ કામ લીધું હોત, તો આખી મોગલસેના તારાબ ચમ જાત. દેશમાં સર્વત્ર તેને માટે અસંતોષ હતો. ખુદ તેના સરદારો અને દીકરાઓ પણ કંટાળી ગયા હતા. એટલે જ તક શિવાજીને મળી નહોતી તે શંભાજીને મળી. કોઇ પણ મોગલ સરદારની તેની સામે આવવાની છાતી ચાલતી નહોતી. પણ તેનાં વ્યસનોએ તેનો ધાત કયો.’ સન ૧૬૮૮ માં એ વ્યસનોનું પ્રબળ ઘણું વધી ગયું હતું.

બીજી બાજુ બાદશાહને અત્યંત કાળજી થઈ. મરાઠાનું આટલું પ્રાબલ્ય તે સહન કરી શક્યો નહીં. કોઇ પણ ઉપાયે તેમને હાંકી કાઢવા, મહમદ સીદીકને મોહું લરકર આપી મોકલ્યો. તેણે પુનામાલી તથા વાંદી-વાસ કબજે લઇ ત્યાં જાવણી નાખી. તેની સામે લડવા માટે મરાઠા લરકર પણ પાછું આવ્યું. પરંતુ ઘણા વખત સુધી એ બંને વચ્ચે સીધી લડાઈ જ થઇ નહીં. બંને આસપાસના મુલકને ત્રાસ આપતા હતા, અને કેટલીક વખત તો તેમના હુમલા મદ્રાસ સુધી પહોંચતા. મદ્રાસમાં અને એ કિનારે એ વખતે અંગ્રેજોની ઘણી વખારો હતી, અને તેમાં પુષ્કળ માલ ભર્યો હતો. એટલે અંગ્રેજોને આ વખતે ઘણી ભીતિ હતી. પણ નાની નાની ટુકડીઓ વચ્ચેની સહેજસાજ લડાઈઓ થવા સિવાય બાકીવાળા મોટી લડાઈ એ લરકરો વચ્ચે એકેય થઇ નહીં. આ રીતે આખું વર્ષ ચાલ્યું ગયું, પણ મરાઠાઓ પણ ડગ્યા નહીં. હરજીરાજેએ આ પ્રભાણે કર્ણાટકનો સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો. અને કેશવપંત જેવા વિરોધીને પણ તેણે લાઇ

રાજ્યનું હિત કર્યું. કર્ણાટકની આ વ્યવસ્થાનો લાભ પછીના વખતમાં રાજરામને સારો મળ્યો. માત્ર વ્યકાજના પુત્ર શાહજીએ આ વખતે મૂર્ખતા કરી. તેનું એક પરગણું મહીસુરના રાજાએ લઇ લીધું. આ હકીકત તેણે હુરજરાજેને પણ પોતાની નજાબ ન જણાવવાના હેતુથી જણાવી નહીં. જણાવી હોત તો હુરજરાજેએ તે તેને તરતજ પાછું અપાવ્યું હોત.

(૯) શંભાજીનો વધ (ઇ. સ. ૧૬૮૮-૮૯)—બાદશાહે વિજાપુર રહીને શંભાજીએ જીતી લીધેલાં મેદાન ઉપરનાં બધાં યાજ્ઞાં પાછાં લઇ લીધાં, પણ કુંગરી યાજ્ઞાં તેનાથી સેવાયાં નહીં. તેથી તેવા બધા ભાગોને તેણે ઘેરા ધાલ્યો અને જવા આવવાનો માર્ગ બંધ કર્યો. પણ મરાઠાઓ ગુપ્ત રાખેલા વિકટ માર્ગોથી જતા આવતા અને ઘેરા ધાલી પડેલા લશ્કરને હેરાન કરતા. શંભાજી ખત્રાજા ઉપર રહેતો હતો તેને પણ બાદશાહે ઘેરા ધાલ્યો. પણ કિલ્લો કાઢી રીતે હાથ આવ્યો નહીં. શિવાજીએ આ કિલ્લાઓ એટલા મજબુત કર્યા હતા કે દરેક કિલ્લો બે ચાર વર્ષ સુધી નિદાન ટકી રહે. એમ જનાં શંભાજી પકડાયો અને તેનો ફર રીતે વધ થયો. એ સંબંધમાં આર્મ આ પ્રમાણે હકીકત આપે છે:—

“ એ રીતે ખુલ્લી લડાઇમાં બાદશાહનું કંઈ ચાલ્યું નહીં ત્યારે તેણે પોતાની હંમેશની કપટવિદ્યાનો આશરો લીધો. શંભાજી બંધ પડે હતો અને તેની વિષયવાસનાને તૃપ્ત કરવામાં કલુશાની ઘણી મદદ હોવાથી તેના પર તેની વિશેષ કૃપા હતી. એરંગજેએ આ વાત જાણી કલુશાને ફેડવાનો વિચાર કર્યો. કલુશા જેવા સ્વાર્થી માણસને ફેડતાં તેને શી વાર? શંભાજીને ચત્રપ્રયોગ કે વિષપ્રયોગથી મારી નાખવા કરતાં જીવનો પકડીને તાજામાં લેવાનો બાદશાહનો વિચાર તેને પસંદ પડ્યો. એક દિવસ રાતના એક સ્વપ્નપ્રવાન હિંદુ કન્યાનો વરધોડો નીકળવાનો હતો. તેને પકડવા માટે કલુશાએ શંભાજીને સલાહ આપી. શંભાજીએ એ સલાહ માની આગળજી એ વરધોડા

ઉપર હલ્લો કર્યો અને કહ્યુશાને લશ્કર લઈ પછવાડે આવવા જણાવ્યું. એ વખતે અગાઉથી કરી રાખેલી ગોઠવણ મુજબ ગોગલ લશ્કર એ સ્થળની આસપાસ છુપાઈ રહ્યું અને શંભાજીએ બાધને પકડીને પાછો ફર્યો તે વખતે એ લશ્કરે એકદમ હલ્લો કરી તેને પકડી લીધો. કહ્યુશાએ બતાવવા પુરતી થોડી લડાઈ કરી, પરંતુ છેવટે તે પણ પકડાઈ ગયો.

“ બંનેને બાદશાહ પાસે આપ્યા. બાદશાહે પ્રથમ કહ્યુશાને શંભાજીને અવળે રસ્તે ચડાવવા માટે ખૂબ દપકો આપ્યો, પણ પછીથી સ્વામીદ્રોહનો આરોપ મૂકી તેને ઠાર મરાવી નાખ્યો. પછી શંભાજીને મુસલમાન બનાવવા આગ્રહ કર્યો. પણ તેણે પેગંબરની નિંદા કરી. એટલે બાદશાહે તેને જાંટ ઉપર બેસાડી બધે ફેરવ્યો તથા ફરી તેને મુસલમાન થવા સમજાવ્યું. શંભાજીએ એ વખતે જણાવ્યું કે “ મને તમારી દીકરી પરણાવો તો મુસલમાન થાઉં.” બાદશાહે એથી ચિડાઈને પ્રથમ તો પેગંબરની નિંદા કરનારી તેની જીભ કપાવી નાખી, અને પછી તેના ચરીરના દુકડે દુકડા કરાવી ઢાગડા કુતરા પાસે ખવરાવ્યા. આ રીતે અત્યંત ક્રૂર રીતે શંભાજીનો અંત આવ્યો. ”

ગ્રાન્ટ હેઠ આ સંબંધી હકીકત બખરો ઉપરથી આપેલી છે પણ તેમાં ને ઉપર જણાવેલી હકીકતમાં ઘણો તફાવત છે. તે જણાવે છે કે, ગોવળકોંડાના સરદાર તકરીબખાને અને તેના પુત્ર ઇબ્રાહીમખાને શંભાજી સંગમેશ્વરમાં વિજ્ઞાસમગ્ન હતો તેવામાં પકડયો. કહ્યુશા સામે ગયો પણ તે ઘાયલ ગયો અને પકડાયો. શંભાજીએ નાસી જવાની તજવીજ કરી પણ તેમાં તે ફાવ્યો નહીં. તેની સાથે બીજાં પણ ૨૪ માણસો પકડાયાં. બાદશાહ આ વખતે તુલાપુરમાં હતો. શંભાજીને ઠાર મારવો કે નહીં એ સંબંધમાં પછી વાટાઘાટ ચાલી. વજીર મંડળીએ સલાહ આપી કે ઠાર મારવો નહીં; માત્ર મારી નાખવાની ધમકી આપીએ, એટલે કિલ્લા વગેરે જલદી કબજે સોંપી

દેશે. બાદશાહનો પણ એવોજ વિચાર હતો. પણ શાંભાજીને પોતાની આ સ્થિતિનો ધણો કંટાળો આવ્યો હતો અને એક પળ પણ વધારે જીવવું તેને વસતુ લાગતું હતું. એવામા બાદશાહે કહેવ-રાવ્યું કે “મુસલમાન થાય તો જીવિતદાન મળે.” શાંભાજીએ તેના જવાબમાં પેગંબરની નિંદા કરી કહેવરાવ્યું કે, “તમારી દીકરી મને દેતા હો તો હું મુસલમાન થાઉં.” બાદશાહને તેથી ધણુંજ ખોટું લાગ્યું અને તરતજ તેણે તેની આખો કઢાવી નાખી તથા જીભ કપાવી નાખી અને બર ઘસકર વચ્ચે તેનો તથા કંધુધાનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો.

આ પ્રમાણે હકીકતમાં કેટલોક ફેર છે, અને તેનો મેળ બેસારવો કઠણ છે. એ સિવાય આરંગઝેબ જોડે એક શુદ્ધિ સરદાર હતો, તેણે પણ કેટલીક હકીકત લખી રાખેલી છે. પરંતુ તે પરથી પણ ખરા નિર્ણય ઉપર આવી શકાતું નથી. છતાં નીચેના ચાર પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થવાની જરૂર છે.

(૧) શાંભાજીને કોણે પકડ્યો? ઑર્મ/કોઇનું નામ આપતો નથી. શુદ્ધિલાના લેખમા ખાનજમાને પકડ્યો એમ જણાવેલું છે. અખરોમાં ઇલાચીબેગ એવું નામ છે. હકે તકરીખખાન તથા ઈખલાસખાનનાં નામ આપેલા છે. રત્નાગિરિ એએટથા વણી મુકરખખાનનું નામ છે. પણ આ બધા નામોનો મેળ ખાશીખાનના લેખ ઉપરથી થઈ શકે છે. તે જણાવે છે: “ગોવળકોડાનો શેખ નિજમ નામે સરદાર બાદશાહને જઈ મળ્યો. તે વખતે બાદશાહે તેને “તકરીખખાન”નો ઇલકાબ તથા પાંચ હજારની મનસબદારી આપી. ફરી તેણે સારું પરાક્રમ કરતાં “મુકરખખાન” એવો ખીત્તે ઇલકાબ આપી તેને શાંભાજી ઉપર કહ્યોટક મોકલ્યો. તેણે અનેક મનુસો રાખીને શાંભાજીની ચુસ ખાતમી મેળવી અને પોતાના દીકરા ઈખલાસખાન તથા ખીજાં થોડાં માણસોને સાથે લઈને તેણે શાંભાજીને પકડ્યો. એ પરાક્રમ બદલ બાદશાહે તેને વણી “ખાનજમાન”નો

ધલિકાળ આપ્યો, અને તેના દીકરાને “ખાન-ધ-આલમ” એવા ધલિકાળ આપ્યો. આ ઉપરથી એ બધાં નામોના મેળ, પડી જાય છે. બખ્તરમાં જણાવેલો ધલિયાનીમેળ તે ઈખલાસખાન જ હશે.

(૨) ક્યાં પકડયો ? ડક અને બખર સંગમેશ્વરમાં પકડ્યાનું કહે છે, આમ પન્નાળા કહે છે અને શુદ્ધિલા વિશાળગઢ કહે છે. ખાશી-ખાન બાણુગંગાને કાંઠે, સમુદ્રથી એક દિવસની મજલને અંતરે અને કોલ્હાપુરથી ૪૫ માઈલ દૂર સંગમેશ્વરમાં પકડયો એમ જણાવે છે. એ તો નિર્વિવાદ કે શંભાજી પન્નાળા અને વિશાળગઢની વચ્ચેમાં રહેતો હતો. સંગમેશ્વર વિશાળગઢથી આશરે પચીસ માઈલ, કોલ્હાપુરથી સાઠ માઈલ અને સમુદ્રકાંઠેથી વિશ માઈલ છે. એટલે ખાશી-ખાનનું વર્ણન લગભગ મળતું આવે છે. શંભાજી કદાચ પોતાના વિલામમાં કંઈ અડચણ ન આવે, તથા પોતે ક્યાં છુપાયો છે તેની દુરમનને ખાતમી પણ ન મળે, તેટલા સારા આ શુભ સ્થળે આવ્યો હોય. પણ પન્નાળા ઉપર ચાલુ ઘેરો હતો, અને આસપાસ મોગલ લશ્કર ફરતું હતું છતાં તે આમ છુપાઈને ચોરની પેઠે આવે અને વિશ્વાસમય પડ્યો રહે, એ તેની કારકિર્દી ઉપરથી સંભવતું નથી. શત્રુ સામે આવ્યો હોય ત્યારે તે પોતાની દાર થવાની હોય અથવા જન જવાનો હોય તો પણ છુપાઈ જતો નહીં. શિવાજીના જેવી પ્રસંગ માધીને વર્તવાની કળા તેનામાં નહોતી. છતાં, સન ૧૮૮૮ ના ચોમાસાના મહિનાઓમાં તે અતિશય વિશ્વાસશીલ રહીને, વસતો તથા સંકેતોના દબાણમાં, પોતાનું પૂર્વનું પાણી ભૂંધી જઈને એટલો દીન અને હીન થઈ ગયો હોય એમ જણાય છે. કદાચ કંતુશા મંત્રના જોરથી બધા લશ્કરને દરાવી દેશે એવા વિશ્વાસમાં તે કોઈ ઝીના છંદમાં પડીને સંગમેશ્વર આવ્યો હોય ! અથવા મોગલોએ ફાડેલો કંતુશા તેને જાણી જોઈને લાં લાવ્યો હોય અને છુપી રીતે મોગલોને તેની ખાતમી કંતુશાએ આપી દીધી હોય !

(૩) તેને ક્યારે પકડયો ?—બખરમાં ઇ. સ. ૧૬૮૯ ના માર્ચમાં

શંભાજી મરાયાનું જણાવવામાં આવેલું છે. આન્ટ ૩૬ ઇ. સ. ૧૬૮૯ ના આગસ્ટમાં જણાવે છે, અને ઑર્મ જૂન ૧૬૮૯ માં કહે છે. પણ માર્ચ સને ૧૬૮૯ એ ખરો વખત હોવો જોઈએ. કેમકે સંગમેશ્વર, વિશાળગઢ અને કોલ્હાપુરમાં ચોમાસામાં તો એટલે વરસાદ પડે છે કે એ વિકટ પ્રદેશોમાં લરકર જમજ શકે નહીં. વળી એક બીજા લેખથી શંભાજી સંગમેશ્વરમાં સને ૧૬૮૮ ના ઉનાળા તથા ચોમાસા સુધી રહ્યો હતો એવો પુરાવો મળે છે. એટલે મનુષ્ય જણાવે છે તે પ્રમાણે એ ઇ. સ. ૧૬૮૮ ના ડિસેમ્બરમાં પકડાયો હશે અને ત્યાંથી કોલ્હાપુર અને કોલ્હાપુરથી બાદશાહના મુકામે આવી સને ૧૬૮૯ ના માર્ચમાં તે મરાયો હશે.

(૪) તેને કેવી રીતે પકડયો ?—આન્ટ ૩૬ અને ઑર્મ બંનેની હકીકતમાં ઘણો વિરોધ છે. ઑર્મ કહે છે, કે કલુશાના શીતુરથી પકડાયો. ૩૬ શીતુરની ના પાડે છે, અને જખર શીતુરની વાતને પુષ્ટિ આપે છે. ૩૬ને એમ કહેવા માટે ખાશીખાનનો પણ આધાર છે. ઑર્મ વરઘોડાની વાત આપે છે, તે બીજું કોઈ જણાવતું નથી. બુદ્ધિ જણાવે છે કે શંભાજી વિધવાસક્ત થઈને સંગમેશ્વરમાં પડ્યો હતો ત્યાંથી મોગલોએ પકડયો. વાસ્તવિક રીતે એમ જણાય છે કે તે વખતે આ બાબત ઉપર ઘણી ઘણી ગપો ચાલેલી અને તે ગપો જોઈ તેણે ખરી માની લીધેલી એટલે અંગ્રેજ પત્રો કે બખરોમાં પણ ખરીજ વાત આવેલી હોય એમ કહી શકાય નહીં. છતાં મુસલમાની પક્ષના અને જેને ખરી માહિતી મળવાનો વિશેષ સંભવ એવા ખાશીખાનની હકીકત વધારે વિશ્વાસપાત્ર ગણાય. તે જણાવે છે કે, “શંભાજી સંગમેશ્વરમાં રહે છે એવી ખાતમી મળતાં બે હજાર સવાર અને એક હજાર પાયદળ લઈ મુકરમખાન કોલ્હાપુરથી નીકળ્યો. રસ્તો ઘણો જ વિકટ હતો. લરકર આવવાની ખાતમી શંભાજીને મળી પણ તે તેણે ખરી માની નહીં. ખાન બસો ત્રણસો માણસો લઈ આગળ આવ્યો. કલુશા તેની સામે થયો, પણ તેના

હાથમાં તીર લાગતાં તે ઘોડા ઉપરથી પડ્યો. એ વખતે શંભાજી નાસી જવાની ગોઠવણમાં હતો, પણ એ કલુશાની મદદે આવ્યો. તેવામાં કલુશાને મોગલોએ પકડી લીધો એટલે શંભાજી એક દેવળમાં મંત્રાર્થ ગયો, અને મોગલોએ એ દેવળને ઘેરા ધાલી તેને પકડી લીધો. આ પ્રસંગે માલોજી ઘેરપડે તથા ખીજા ઘણા મરાઠાઓ મરાયા. શંભાજીની સ્ત્રી, છોકરાં અને રાજરામની સ્ત્રી પણ પકડાયાં. એક-દરે ૨૬ માણસો પકડાયાં.” આ હકીકતમાં કલુશાનું શ્રીતુર આવતું નથી, માટે એ વાત માનવા જેવી જણાતી નથી. શંભાજી તેને કેવળ વશ થઈ ગયો હતો અને ખીજા કોઈનું પણ કલુશા માનતો ન હોતો. એટલે તેણેજ કપટ કરીને પકડાવ્યો એમ મરાઠામંડળને લાગ્યું હશે. મનુષ્ય પણ એ વાતને ટેકો આપે છે. પણ મનુષ્ય એ વખતે મદ્રાસ હતો, અને એટલે દૂરથી તો તેણે સાંભળેલી વાતો ઉપરજ આધાર રાખ્યો હોય. અર્થાત્ તેની માહિતી ખરી હોવાનો સંભવ નથી.

એમ કહેવામાં આવે છે કે શંભાજી બાદશાહને શરણે ગયો હોત, અને તેણે પેગંબરની નિંદા કરી ન હોત, તો તેને જીવિતદાન મળત. આ હકીકત ઐરંગઝેબનું ચરિત્ર જોતાં સંભવિત લાગતી નથી. તેણે તેના કોઈ પણ દુરમનને જીવિતદાન આપ્યું જ નથી. તો મરાઠા જેવા ઘણાં વર્ગો યયાં હેરાન કરનારા શત્રુને તે જીવતો મૂકે ? તેણે તો અગાઉથી જ શંભાજીને હારમારી નાખવાનો સંકલ્પ કરી મૂક્યો હશે. પેગંબરની નિંદા એ તો માત્ર તેને એક નિમિત્ત મળ્યું. પકડા-યલા કે શરણે આવેલા શત્રુને સન્માનથી રાખી મિત્ર કરી લેવો, એ ઐરંગઝેબનું નહોં પણ અકબરનું લક્ષણ હતું. ઐરંગઝેબે એ પ્રમાણે કદી ક્યું નથી. જીલ કપાતી અને આંખો કઢાતી એ માત્ર મરાઠાઓને ત્રાસ બેસાડવા ક્યું. પણ તેનું પરિણામ ઘણું વિપરીત આવ્યું, એ હવે પછી આપણે જોઈશું.

ઐરંગઝેબની દીકરીના પ્રેમ શંભાજી ઉપર હતો એમ કહેવા-માં આવે છે. પણ એ બાળતનો વિચાર આગળ આવવાનો છે.

(૧૦) શંભાજીની યોગ્યતા—અત્યાર મુખીની હકીકત ઉપર-થી શંભાજી કેવા પ્રકારનો માણસ હતો તે જણાઈ આવ્યું હશે. તેના મોટા ગુણો આ હતા: અપ્રતિમ સૌર્ય, અનુપમ સાહસ, અને મરણ આવે તો પણ થનુને નમતું નહીં આપવાનું પાણી. એમ કહેવાય છે કે તે વિશ્વેશ્વર વાઘની પણ સામે જતો. આ દિગ્મત અલૌકિક કહેવાય. આ ગુણોની સાથે જો વિવેક અને વિચાર મળ્યાં હોત, તો તેનું કાળ જીવુંજ આવત. પણ તે ન હોવાથી પરિણામ વિપરીત થયું.

એનું અંતઃકરણ કોમળ હતું. તેણે અનેક કૂર કૃત્યો કર્યા અને જેને થનુ ગણ્યા તેના તરફ જરા પણ દયા દર્શાવી નહીં. પણ વિના-કારણ તેણે કોઈને પણ ત્રાસ આપ્યો નથી. વળી કોઈના આવેશમાં કોઈને અન્યાય થઈ ગયો હોય તે માટે પણ તેને પશ્ચાત્તાપ થતો. એટલે તેનું હૃદય પાથર જેવું નહોતું. ચિટનીસ બ્રાહ્મણને મારવામાં થયેલી ખૂસ માટે ચેસુબાઈએ જ્યારે તેની આંખ ઉઘાડી, ત્યારે તેણે તે તરતજ કશુસ કરી. નહોતર ચેસુબાઈ જેવી સ્ત્રીની દલીલને તો તેણે તત્કાલ અવગણી હોત. પણ ચેસુબાઈનું તે બહુ માન સાચવતો, તેને તેણે કદી ત્રાસ પણ આપ્યો નથી. વિષયાધીન દશામાં તેના તરફ કંઈક દુર્લભ કંઈ હશે, પણ તેના પર તેનો વિશ્વાસ ઘણો હતો. મહોરસિકંકો તેની પાસેજ રહેતો. અને બાલાજીના કુટુંબ ઉપર પછી તેણે મહેરબાની રાખેલી. વળી તેના દીકરાએ ગોવાની સવારીમાં પરાક્રમ કર્યું ત્યારે તેની કદર પણ કરેલી. એટલે તેનામાં દ્યાર્દતા અને ગુણગ્રાહકતા જોને હતાં. માત્ર અમુક માણસ ખંરામ છે એવું જો તેને એક વાર લાગે, તો પછી તે પોતાનો મત કદી બદલતો નહીં.

શ્રીવિષયક આસક્તિ અને મલ્લપાન એ બે વ્યસનો તેને જખરાં હતાં. અને તેને લીધેજ તેનો નાશ થયો. છતાં એ વ્યસનોથી પણ તેણે લોકોને ત્રાસ આપ્યો નથી. એ બાળ્યમાં નાટકો અને નવલકથામાં આવેલી વાતો માનવા જોગ નથી. એ ક્ષેત્રકો રસ આણુવા માટે ગમે તેવી અતિશયોક્તિ કરી શકે. મરાઠી ઇતિહાસમાં

દેટલાંક પાત્રો-શંભાજી, આનંદીબાઈ વગેરે માટે નાટકો અને નવલ-કથામાં એવીજ અતિશયોક્તિઓ થયેલી છે. જાખરોમા પણ શંભાજીની હકીકતના સંબંધમાં તેવીજ ભૂલો છે. શંભાજીના અનાયારનાં જો વિશિષ્ટ ઉદાહરણો તેમાં આપેલાં હોય તો આપણે તે માનવાંજ નોંધએ. પણ એવાં કંઈ ઉદાહરણો વગર ખાલી કલ્પનાથી તેને કેવળ વાસનામય ચિતરવો એ ઇતિહાસલેખકને યોગ્ય નથી. તેની એકંદર હકીકત ઉપરથી તે સન ૧૬૮૫ સુધી તો લગભગનાંજ ગુન્યાયયો રહેલો છે. એ અરસામાં તેને વ્યસનાસક્તિ માટે સમય જીતે સંધિજ મળ્યાં હોય એમ સંભવતું નથી. સન ૧૬૮૬માં તે ક્યાં હતો અને શું કરતો હતો તે સમજવું નથી. છતાં શત્રુ માયા ઉપર ઉભો હોય અને તે વેરયાઓ તથા સુરાપાત્રો લઈ સંગમેશ્વર જેવા એક ખૂણામાં આપું વર્ષ પડી રહે એ માનવા જેવું નથી. પછી સને ૧૬૮૭ તથા ૧૬૮૮ ની સાલમાં તો તેણે સવારીઓ કરેલી છે. એટલે તે એકંદરે એટલેા વ્યવસાયમાં ગુન્યાયલો હતો કે અનાયાર અને વ્યસનો માટે તેને અનુકૂળ તક મળી હોય એ અશક્ય લાગે છે. અલખત, નાનપણમાં તે દુર્ગુણો વિશેષ હશે, પણ ગાદી ઉપર આવ્યા પછી અને આવાં ભારી નોખમેા ઉપાડ્યા પછી તેના એ દુર્ગુણોનું જોર ઓછું થયુંજ હશે. કદાચ છેવટના વખતમાં અતિશય દુઃખને વિસરવા માટે તેણે મદિરાનું સેવન વિશેષ આદ્યું હોય.

અર્થાત્ શંભાજીની યોગ્યતા આંકતાં ઘણી મંભાજી રાખવાની જરૂર છે. ખીજી પણ એક વાત તેના ઐરલાભમાં થઈ છે. શિવાજીનોજ તે દીકરો હોવાથી તેની સાથે તેની પુત્રના યાય છે-તેનાજ માપે તોલ યાય છે. એકને અતિશય હિંમત, ત્યારે ખીજને તેની સરખામણીમાં અતિશય નીચ ગણવામા આવે છે. શિવાજી અલૌકિક પુરુષ હતો અને તેણે રાજ્ય મેળવ્યું, એટલે તેને દેવ ગણવામા આવે છે. અલખત, શંભાજી તેવો નહોતોજ, પણ તેને જેવો ગણવામાં આવે છે તેવો નીચ પણ તે નહોતો. તેના દુર્ગુણોએક રાજ્ય વર્ષે અતિ-

સય નિંદ્રા દત્તા, પણ તે સમયની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે તે અસામાન્ય ન હોતા. અર્થાત્ શિવાજીને ઉત્તરિના શિખરે અને શંભાજીને અવનતિના શિખરે મૂકવો વ્યાજ્ઞની નથી. તેના નાશ એકલા તેના દુર્ગુણોનેજ લીધે થયો નથી. ખીજું એક તેના કરતાં પણ જ્વરં કારણ એનો નાશ થવામા મુખ્ય છે, અને તે તરફ કોઈનું લક્ષ્ય ગયું નથી. શંભાજીને મોગલોની સમગ્ર અને પ્રચંડ શક્તિની સામે એકલે હાથે લડવાનું આવ્યું તેવું શિવાજીને આવેલું નહીં. એવાંજ સંકટો શિવાજીને પણ આવ્યાં હોત, તો તેની પણ મુશ્કેલી વધી જ પડત. માત્ર એ ગમે તેવી યુક્તિઓ કરીને સંકટના પ્રસંગો આવવા દેતો નહીં અથવા આવે તો તેમાંથી છુટવાનો માર્ગ કરી લેતો. પણ શંભાજીને તો એ આવડતુંજ નહીં. શિવાજીને વિજયપુર સાથે લડવાનું હતું, ત્યારે શંભાજીને ખુંદ ઐરંગઝેબ અને તેના મોટા લશ્કર સાથે લડવાનું હતું. છતાં શંભાજીએ એ બળવાન બાદશાહે હેરાન હેરાન કરીને કાયર કરી દીધો. આવો પરાક્રમી પુરુષ મોગલોની ખીકથી સંગમેશ્વર જેવે ઠેકાણે લાંબો વખત છુપાઈ રહે એ અસંભવિતજ લાગે છે. જે પુરુષ આજે રાજપુરી તો કાલે ભરમ અને આજે બરાનપુર તો કાલે દ્રોણ એ પ્રમાણે એક સરખો વીજળીની પેઠે ચમકતો હતો જેણે અનેક પ્રદેશો જીતીને મોગલાઈને નબળા પાડી દીધી, જેણે ગંગાસ્નાન નિમિત્તે છુટલા છ હજાર માણસોનો ધણી ત્વરાથી નિકાલ કરી નાખ્યો અને જેણે વાઘની પેઠે શત્રુ ઉપર કૂદી પડવામાં જીવની કદી પરવા કરી નહીં. તેને ઐરંગઝેબ જેવા બળવાન બાદશાહે વ્યસનાધીન સ્થિતિમાં વિશ્વાસ-ધાન કરીને પકડી લીધો અને નીચતાથી શિરચ્છેદ કર્યો, તેટલા માટે શુ આપણે-તેના દેશીઓએ પણ તેના તિરસ્કારજ કરવો જોઈએ ? તેનાં એકંદર પરાક્રમ માટે તેને કંઈ પણ માન કેમ ન મળવું જોઈએ ? નિદાન તેની નાલાયકી તો વાસ્તવિક પુરાવા સિવાય આપણે નજ માનવી ધટે. કેમકે શંકનો લાભ આરોપીને આપવો એ ન્યાય ગણાય.

આ ઉપરથી, શંભાજી લલમનસાઈનું પુતળું હતો એમ દરાવ-

વાનો ધરાદો નથી જ. માત્ર નાટકો, નવલકથાઓ અને શાળાઓમાં આલતા ઇતિહાસોમાં શંભાજીની એટલી નાલાયકી વર્ણવવામાં આવી છે કે તેની દયા આવ્યા સિવાય રહેતી નથી. ઔરંગઝેબે તેનો ક્રૂરપણે વધ કર્યો, એટલા માટે આપણે તેના દેશીઓ પણ તેની ખરી કામગિરી વિસરી જઈએ અને તેની નિંદા કરીએ, એ ઘટિત નથી. નાનાં બાળકોને પણ શંભાજીની નાલાયકી જણાવવામાં આવે છે. એટલા અંગે એ અન્યાય છે. શંભાજીની અડચણો અસાધારણ હતી. પરિસ્થિતિ પણ ભયંકર હતી અને તેને કોઈની પણ મદદ નહોતી. છતાં તેણે શત્રુને કેટલો હંકાર્યો? તેની જગ્યાએ બે કોઈ માધારણું માણસ હોત, તો એ એટલું પણ ન કરી શક્યો હોત. એ હકીકત લક્ષમાં રાખીને અને તેણે ચંદાસક્તિ કામગિરી બજાવી છે એ જોઈને તેને માન આપવું ઘટે છે. રાજા તરીકે તે નાલાયક ગણાય, પણ સામાન્ય મનુષ્ય તરીકે તેની કામગિરી નબળા નજર આપાય.

મરણ વખતે તેણે દાખવેલું ધૈર્ય તો અદ્વિતીય ગણાય. પકડાતાં પહેલાં અને પછી પણ જો તેણે ધાર્યું હોત તો તે બચી શકત અને કંઈક ખીજ લાભ પણ મેળવી શકત. આવાં સંકટો વખતે શત્રુને નમી જઈને થોડું કલંક પણ વહોરી લીધાનાં ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં કંઈ ઓછાં નથી. પણ, શંભાજીને પોતાના દેહની મમતા નહોતી, રાષ્ટ્રની મમતા હતી. રાષ્ટ્રને છોડીને તેને દેહ જોઈતો નહોતો. એટલે તેણે દેહને જતો કરી રાષ્ટ્રને બચાવ્યું. આ એનું ધૈર્ય અસાધારણ ગણાય. અને તે શિવાજીના પુત્ર સિવાય ખીજ કોનામાં મળી આવે? જેમ કોઈ યોગી પોતાના મનથી નિર્લુપ કરે છે, અને તે નિર્લુપનો અમલ કરવામાં તેને દેહનું દુઃખ લાગતું નથી, તેવીજ શંભાજીની સ્થિતિ દેખાય છે. બાદશાહે પકડ્યો એટલે પોતાનું મરણ થઈ જાય એમ તેણે માની લીધું, અને તે પછીની પીડાઓ તેને નજીબ ન લાગી. એ બધી પીડાઓ પછી તેના દેહને જ હતી. એ દેહમાંનો આત્મા તો તેની પહેલાં જ નીકળી ગયો હતો. આ રીતે જોઈએ

તો શાંભાજી દેહની પરવા ન કરનારા યોગી જેવો લાગે છે. સગવડ હતી ત્યાં સુધી તે શત્રુ સાથે જૂર જોરથી લડ્યો. લડવાનો એક પણ પ્રસંગ તેણે જતો કર્યો નહોતો. અને લડવામાં તેણે ખતાવેલી બહાદુરી વખાણતે જ પાત્ર છે.

તેની જે પુઝના કરવી હોય તો ઈંગ્લેન્ડના ઇતિહાસમાં ખીજો જેમ્સ તેનો જોડીદાર ગણી શકાય. બંનેનો સ્વભાવ વિલક્ષણ દુરાગ્રહી હતો. ગમે તે નુકસાન થાય, પણ પોતાનો આગ્રહ છોડે નહોતો એવા એ બંને હતા. તેજ પ્રમાણે અમુક આપણો શત્રુ છે એમ એકવાર લાગ્યું કે પછી તેને પૂરો કર્યે જ છુટકો એવી બંનેની હલ. જેમ્સનાં કૂર કૃત્યો વાચતાં તેની સરખામણીમાં શાંભાજીના તેવાં કૃત્યો આજાં લાગશે. પણ, ઈંગ્લેન્ડમાં રાજ્યપદ્ધતિ સુધરેલી, અને પ્રજાના મત ઉપર આધાર રાખનારી, એટલે જેમ્સને માત્ર હંદપારની જ શિક્ષા થઈ; ખાકી બંનેનું પરિણામ તો સરખું જ.

વ્યસનાસક્તિમાં સક્ષીમને તેની જોડે સરખાવી શકાય. સક્ષીમની સ્ત્રી નુરજહાની પેડે શાંભાજીની સ્ત્રી થેસુખાઇએ પણ તેને વ્યસનમાંથી છોડવવાને અને તેનાં અનિષ્ટ પરિણામો અટકાવવાને ધણે પ્રયાસ કરેલો. પણ સક્ષીમ એટલો દુરાગ્રહી નહોતો, અને બાપે મેળવેલું રાજ્ય તેણે ગુમાવ્યું નહોતું, તેમ ડાહ્યા માણસોની સલાહની અવગણના કરી નહોતી. અર્થાત્ સક્ષીમની યોગ્યતા તેટલે અંશે વિશેષ હોય છે.

ઇતિહાસમાં બધા પ્રકારનાં પાત્રો હોય છે. સારા અને નરસા બંનેમાંથી બોધ લેવા લાયક તરવો મળી આવે છે. માટે આપણે શાંભાજીનો ઇતિહાસ લક્ષપૂર્વક વાંચીને પોતાને ઠીક લાગે તે બોધ તેમાંથી લેવાનો છે.

શાંભાજીના આ પ્રકરણમાંથી ખીજી પણ એક બે વાતો લક્ષમાં લેવા જેવી છે. એના ૬૪ વર્ષના કારબારમાં મોટા મોટા સરદારોને, આધિકારીઓને તથા રૈયતને ધણો ત્રાસ પડેલો. છતાં એ બધાં સંકટ ઘણીજ સહનશીલતાથી અને ધીરજથી વેઠી લેવામાં આવ્યાં. અને

રાજદ્રોહનો કોઈને વિચાર સરખો આવ્યો નહીં. ઉશ્કેડું, દરેકે પોતાનાથી અને તેટલી મદદ કરવામાં જરા પણ કસુર કરી નહીં, અને બધા શંભાજીને છેવટ સુધી એકનિષ્ઠાથી ચાહતા. રાજા પ્રત્યેની આવી અનન્ય લાક્ષિત બીજે લાગ્યેજ નેવામાં આવે છે. એ પરથી એમ સમજાય છે કે સામાની જૂલો જોવાને બદલે આપણે આપણું કર્તવ્ય મુંગે મોઢે જાળવ્યા કરવું એ સૌને ચેપરકર લાગેલું. શંભાજીને તુરંગમાં નાખ્યા છતાં તુરંગમાં રહીને પણ રાજ્યનું હિત સાધવું અને જનતા પ્રવલ્ન કર્યા કરવો એ કટલી યોગ્યતા કહેવાય ? આવી યોગ્યતા અને નિઃસ્વાર્થ કર્તવ્યનિષ્ઠા એ પ્રજાની ઉન્નતિનું લક્ષણ છે.

. પ્રકરણ ૧૩ મું.

છત્રપતિ રાજરામ.

(માર્ચ ઇ. સ. ૧૬૮૬-માર્ચ ૧૭૦૦.)

(૧) મરાઠી રાજ્ય ઉપર ભયંકર આક્રમ્ભ—મરાઠી રાજ્ય ઉપર અનેક વિધ્નો આવેલાં. તે પૈકી કેટલાક પ્રસંગો એવા હતા કે જેને ખરેખર આક્રમ્ભ કહી શકાય. શિવાજી દિલ્હી ગયો તે વખતે જે વિકટ પરિસ્થિતિ થઈ પડી, તે પહેલી આક્રમ્ભ હતી. તે પછી કેટલોક વખત કામ હીક ચાલ્યું. ત્યાર બાદ શિવાજીનું મરણ થયું અને શંભાજી ગાદી ઉપર આવ્યો છતાં રાજ્યને કંઈ વિશેષ ધક્કો લાગ્યો નહોતો, પરંતુ શંભાજી નાલાયક નીવડ્યો. અને જળવાન મોગલ બાદશાહ મરાઠાઓને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા દક્ષિણમાં આવીને રહ્યાં, એ બીજી ભયંકર આક્રમ્ભ આવી પડી. શંભાજીના વધથી તેની શરૂઆત થઈ, અને એ આક્રમ્ભમાંથી છુટવાને વિશ વર્ષ સુધી મરાઠાઓને વિક્ષણુ જળ વાપરવું પડ્યું, કે જેને લીધે તેમનું નામ હિંદુસ્તાનના બધે દુનિયાના ઇતિહાસમાં અમર થયું. એ

આકૃતનું સ્વરૂપ અને તેના ઉચ્છેદ કેવી રીતે કરવામાં આવ્યો તે હવે આપણે જોઈએ.

શંભાજીના વધને વખતે મરાઠાઓની બીજી લડાઈ (ત્રિશ વર્ષની) મોગચો જોડે ચાલતી હતી. એ લડાઈના કેટલાક દૃશ્યા થઈ ગયા હતા. પણ છેવટનો ખરેખરો દૃશ્યો હજી બાકી રહ્યો. શંભાજીના વખતમાં તેના ત્રણ દૃશ્યા થયા. પહેલો સન ૧૬૮૨ થી ૧૬૮૫ સુધી, બીજો સન ૧૬૮૭ થી ૧૬૮૮ માં શંભાજીનો વધ થયો ત્યાં સુધી અને ત્રીજો સન ૧૬૮૭-૮૮ માં કર્ણાટક ઉપરનો. આ ઉપરાંત શિવાજીની હયાતીમાં એક દૃશ્યો આવેલો, એટલે અત્યાર સુધીમાં ચાર દૃશ્યા થયેલા. હવે પાંચમા દૃશ્યાની શરૂઆત થઈ. આ વિગ્રહ એકંદરે એટલો આકરો અને આગ્રહભર્યો ચાહ્યો, કે જેની ઇતિહાસમાં જોડ મળવી કઠણ છે. તેમાં 'એક પક્ષની જેમ જેમ હાર થતી, તેમ તેમ તેની હિંમત વિશેષ વધતી જતી, અને દરવખતે એમ લાગતું કે આ વખતે જ આ વિગ્રહનો પાર આવી જશે. શિવાજીના મરણ પછી મરાઠાઓ મોગચો સામે ટકી રહેશે એમ કોઈએ ધારેલું નહોતું. પછી શંભાજી ગાદી ઉપર આવતાં તો મરાઠી રાજ્ય જલદી નાશ પામશે એમજ ધણીને લાગેલું. અને છેવટે ન્યારે શંભાજીનો કૂર રીતે વધ થયો, ત્યારે તો લગભગ બધા નિરાશ થઈ ગયા. બાદશાહને પણ લાગેલું કે મેં મરાઠી રાજ્યને જડમૂળથી ઉખેડી નાખ્યું; કારણ કે શિવાજીનું આખું કુટુંબ તેણે પકડી લીધું હતું. પણ શંભાજીના કૂર વધ્યા મરાઠા વીરો એટલા સંતપ્ત થયા કે લડાઈનું તે પછીનું સ્વરૂપ ઉલટું વિશેષ આકર્ષ થઈ પડ્યું; અને તેના અંત બાદશાહ સન ૧૭૦૭ માં મરણ પામ્યો ત્યારે જ કુદરતે આપ્યો.

આ આકૃતમાં મરાઠી પ્રજાના અનેક ગુણ બહાર આવ્યા અને તેની ખરી કસોટી થઈ. શૌર્ય, પરાક્રમ, રાજકુટુંબ માટે આભેમાન, અને સ્વદેશને માટે પોતાના સર્વસ્વનો તથા જીવિતનો પણ ત્યાગ

કરવાની તત્પરતા, વગેરે ગુણો રાષ્ટ્ર કહેવરાવનારી પ્રજામાં અવશ્ય જોઈએ, તે મરાઠાઓમાં આ વખતે એક સાથે જણાઈ આવ્યા. સધળા મરાઠા વીરો તે વખતે એક મતથી અને એક સંપત્તિ વર્ત્યા, અને જેમ જેમ સંકટ વિશેષ પડતું ગયું, તેમ તેમ તેને ગળવાની દિશ્મત અને બળ વિશેષ વધતાં ગયાં, અને એવા પરાક્રમનું પરિણામ જેવું જોઈએ તેવું જ આવ્યું. એ પરાક્રમેને પરિણામે-જ એ વખત પછી મરાઠાના નામથી જે તે ચરચરવા લાગ્યા. શંભાજીના અપમરણથી જે ત્રાસ છુટેલો તે ત્રાસને પરિણામેજ મરાઠા વીરોમાં આટલા જોરથી ઉછાળો આવ્યો.

આનંદ કંઈ જણાવે છે કે, શંભાજીએ કરેલી દુર્બલવસ્થાને લીધે કેટલેક અંશે આ ભયંકર આક્રમણ બચાવ થયો. લશ્કરનો પગાર મુલકમાંથી વસુલ કરી લેવાની તેણે છુટ મૂકી હતી, અને એજ છુટનો પછીથી વિશેષ ઉપયોગ થયો. પણ વાસ્તવિક રીતે શંભાજીના કૂર વધતીજ મરાઠા વીરો અત્યંત બળભળી ઉઠ્યા અને તેનું વેર લેવાની પ્રબળ ઇચ્છા અનિવાર્ય રીતે તેમનામાં પ્રકટી નીકળી. અને તેને જ પરિણામે શત્રુના મુલકમાં લૂટફાટ ચલાવવાના તથા બાળીબળીનાખવાના બનાવો એકદમ શરૂ થયા. તેની સાથે વળી શિવાજીના કાર્ય માટે અભિમાન, આપણા કિલ્લા દુર્લેભ છે એવી સમજ, અને કેટલાક મરાઠા સરદારોનું શૌર્ય તથા હઠાપણુ અને ધર્મની બાબતોમાં ઐરંગજેબનો જીલ્લમ વગેરે બાબતોથી મદારાષ્ટ્રીય વીર્ય એકદમ ઉછળી આવ્યું. એ ઉછાળાને રોકવાની બાદશાહમાં તાકાત નહોતી. એટલે બાદશાહની ભૂલો આ પ્રસંગે બહુ જણાઈ આવી. તે જાતે લડાઈએ લડવામાં કુશળ હતો, તેને પૈસા અને માણસોનું જોર હતું, અને સ્થાનિક અનુલવ પણ તેને કંઈ ઓછો ન હતો. વળી નવીન જાગીરો અને મનસબદારીઓ આપીને તેણે લશ્કરને પણ સંભાળી રાખ્યું હતું. છતાં પોકળ મર્વ, નિરર્થક વૈર અને અત્યંત ધર્મધેવજાને લીધે તેની દૃષ્ટિ અંધ થઈ ગઈ હતી. એટલે આ બાબતોનો તેને કંઈ લાભ

મળ્યો નહીં. વિજયપુર અને ગોવળકોડાના લશ્કરોને રજા આપીને તેને ચતુના બળમાં દાથે કરીને વધારો કર્યો. વળી પોતાના અતિ ડહાપણના ગર્વમાં ને ગર્વમાં તેણે પોતાના સગદારોને જરા પણ સત્તા આપી નહીં. જ્યાં ત્યાં મુસલમાનસાહી ડરવાના નાદમાં તેણે માહિતગાર હિંદુ અધિકારીઓને કાઢી મૂક્યા અને નવા નીમેશ્વા મુસલમાન અધિકારીઓને કેંઈ સૂઝયું નહીં. આ રીતે બાદશાહની બુદ્ધિનો મગદાઓને ધણો લાભ મળ્યો.

બાદશાહની હીલચાલ ઉપરથી પણ આ પ્રસંગની કેટલીક વિકટતાનો ખ્યાલ આવી શકશે. બાદશાહની પાસે લાખો માણસો હતા, છતાં તે બધા સાથે પોતાનો મુકામ તે વખતે વખત બદલતો હતો. સન ૧૬૮૨ ની શરૂઆતમાં તે બહાનુપુર હતો. ત્યાં ચાર મહિના રહીને ઔરંગઝેબ આવીને અને ત્યાંથી થોડાજ દિવસોમાં અહમદનગર આવ્યો. એ સ્થળે રહીને તેણે બે વર્ષ સુધી શાંભાળ સાથે સતત લડાઈ ચલાવી પણ તેમાં ફાવી શક્યો નહીં. એટલે તેણે પોતાનો મોરચો વિજયપુર અને ગોવળકોડા તરફ વાળ્યો, અને એણે ત્રણ વર્ષ સુધી ઊવણી વિજયપુર રાખી. એટલી મુશ્કેલી પણ તે શુલ્કશુર્ગ, હૈદરાબાદ, ગોવળકોડા વગેરે સ્થળે કર્યો હતો. સન ૧૬૮૮ માં તેના લશ્કરમાં બપંકર મરહુમ આવી, એટલે તેણે પોતાની ઊવણી વિજયપુરની આસપાસ આકલુજ, ગુરગામ, ઘુલાપુર, શિકારપુર, ણીડ અને શુલકા વગેરે ઠેકાણે રાખી. છેવટે સન ૧૬૯૫ માં સોલાપુરની પાસેની બ્રહ્મપુરી (તેણે ઠરાવેલી બેગમપુરી) માં તેણે મુકામ નાખ્યો. એ ઠેકાણે તે ચાર વર્ષ રહ્યો અને કુર્ણાટકની ચડાઈ ત્યાં રહીનેજ કરી. તેટલામાં રાજગમનું મરણ થયું એટલે બાદશાહને લાગ્યું કે હવે મરાઠાઓ ઉભા થઈ શકશે નહીં. પણ મરાઠાઓએ તારામાઈને આગળ કરી લડાઈ પૂર્વવત્ ચાલુ રાખી. એટલે બાદશાહે પછી સરદારોને કામ ન સોંપતા જાતે લડાઈ આદરી. એ વખતમાં એ કિલ્લે કિલ્લા કર્યો અને એક ઠેકાણે મુકામ રાખી જ ન શક્યો. વસંતગઢ, મિરજ,

સતારા, ખવામપુર, અદનવદન, પનાળા, વિચાળગદ, બુદાદુરગદ, સિંદગદ, પુના, રાજગદ, તોગણા, વાનિદખેડા, દેવગામ અને ફરી બુદાદુરગદ વગેરે તે ઠેરઠે અદમદનત્ર આપ્યો અહીં તેણે સન ૧૭૦૧ નું આખું વર્ષ નિરાચારા અને દુખમાં ગાતું અને સન ૧૭૦૭ ની શરૂઆતમાં તે પરોક્ષવામી થયો આ ઉપરથી આખા ભગતખડના બગવાન ચહેનસાદને મરાઠાઓને છતરા પાછળ રૂપ વર્ષ દેવી રીતે ગાળવા પડ્યા અને વખતો વખત દેવી નવી નવી રચના કરવી પડી તથા મુકામો કેમ બદલાય પડ્યા તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે આવી-રીતે સ્વદેશભિમાની થોડા પળ ગાણુમેને છતરાને ઘેટસો ભારે પ્રયાસ પડે છે તે ગ્રીમ અને ધરાનની સહાય પરથી પણ આપણે જાણીએ છીએ

શંભાજીનો વધ થયો એ મરાઠાઓએ પોતાના રાષ્ટ્રનું અપમાન માન્યું. એ ગમે તેમ વર્તે, તેપણ તેમની રાજ્યના સરથાપક શિવાજીનો પુત્ર હતો આરગળેજી જેવો એક વશપરપરાનો રાત્રુ તેને કપટથી પકડીને ફર રીતે જીવતો માગી નાખે, એ તેની દેશભક્ત પ્રજા સદન કેમ કરે ? પછી જેણે નવ વર્ષ સુધી સ્વરાજ્યના રક્ષણ માટે પ્રજા પ્રયત્ન કર્યો, જેણે અપ્રતિમ શાય દાખવ્યું, અને જેણે રાત્રુના તાબામાં ગયા પછી પણ એક પરાક્રમી પુરુષને શોભે તેવું ઉદારા આચરણ કરી નજીક આવેલા મૃત્યુની પણ ભીતી રાખી નહીં, તેના પુરુષને આ રીતે અત આવેલો જોઈ કેને દમ ન થાય ? જો દામ તેની હયાતિમાં થયેલી નહીં, તે તેના મરણથી એકદમ ઉઠગી. મૈને લાગ્યું કે શંભાજીનો વધ એટલે આપણા ધરના એક માણસનો જ વધ થયો, અને તેનું વેર લેવું એ દરેકને પોતાની પવિત્ર દરજ્જા ભાસી. તેથી બધા ખાનગી વિગેધો અને દ્વેષો પડ્યા મૃતી સમળા મરાઠા વીરો એક સાથે રાત્રુ ઉપર તૂટી પડ્યા

શિવાજીએ દીર્ઘ દષ્ટિ વાપરીને બાધેલા કિંદના આ વખતે બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા એ જાણતો હતો કે મહારાષ્ટ્ર જ્યાં મિત્ર

ઔરંગઝેબને એન વળવાનું નથી, અને તેથી જ તેણે વિજયપુર તથા ગોવળકોંડા બોડે મિત્રતા બાધી હતી. પણ તે મિત્રતા તેની હયાતી પછી ટકી શકી નહીં. વળી કહ્યુંટક જીતવામાં પણ તેણે ઘણી દુરદષ્ટિ વાપરી. કદાચ મરાઠાઓ આ પ્રદેશમાં હારે-તો ફરી ત્યાં રહીને પોતાની પ્રવૃત્તિ ચલાવી શકે, એવી તેની તેમાં યોજના જણાય છે. વળી તેણે તાલીમ આપી કેટલાક માણસોને એવા કેળવી રાખેલા કે આ આદત વખતે તેઓ બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા. એમાંના કેટલાક માણસો મરી ગયા હતા, પણ તેમના ગુણુ તેમના વારસોમાં આબાદ ઉતર્યા હતા.

મરાઠી બાપામાં આ વખતથી “માલેરાઈ” કરીને નવીન શબ્દ પ્રચલિત થયો છે. તેનો ઇતિહાસ જરા જાણવા જેવો છે. બાબાજી અને રૂવાજી નામના બે માણસો કહ્યુંટકમાં ઘણા પરાક્રમી નીવડ્યા. તેણે બાલાનાં પરાક્રમો કરી મોગલ લશ્કરોને નસાડ્યાં. તે પરથી તેને “બાલેરાવ” એવી પદવી આપી. આ બાલેરાવોએ મોગલોએ બેસાડેલાં બધાં થાણાં ઉઠાડી ચૂક્યાં અને દેશમાં હાહાકાર બોલાવ્યો. એમના આ કાર્યને માટે તે વખતથી “માલેરાઈ” એવો શબ્દ પ્રચલિત થયો, જે અઘાપિ ચાલે છે.

(૨) રાયગઢનો પરાલવ અને ચેસૂબાઈ:—શંભાજી પકડાયા પછી રાજ્યની લગભગ કેટલાક તરુણોએ હાથમાં લીધી. આ તરુણોમાં શિવાજીનો બીજો પુત્ર રાજારામ મુખ્ય હતો. તેનો જન્મ સન ૧૬૬૧ માં થયેલો, એટલે તે આ વખતે ૨૮ વર્ષનો હતો. શંભાજીએ તેને રાયગઢ ઉપર નજરકેદ રાખ્યો હતો. તેનું લગ્ન પ્રતાપરાવ ગુજરની દીકરી જાનકીબાઈ વેરે થયેલું, પણ તે બાઈ મરણ પામતાં બીજાવારનું લગ્ન હુંબીરરાવ મોહિતેની દીકરી તારાબાઈવેરે થયેલું હતું. રાજારામ મૂળથી મળતાવડો અને સાલસ હતો. પિતાના કેટલાક ગુણો તેનામાં ઉતરેલા હતા, અને ચેસૂબાઈ સાથે તેને મિત્રતા હતી, તથા શંભાજીના પુત્ર શિવાજી ઉપર પણ તેને પ્રીતિ હતી.

શંભાજીના વધની ખાતમી મળતાં તેણે તથા ચેમ્બાઈએ કેટલાક આગેવાનો સાથે મળીને હવે પછી શું કરવું તે માટે ગોઠવણ કરવા માંડી. આ ગોઠવણમાં નિરાશા કરનાં વેર લેવાની લાગણી વિશેષ હતી. એકઠા થયેલા એ આગેવાનો તરુણ હતા, પણ ધોરણવાળા હતા. બ્રાહ્મણમાં પ્રભાદ નિરાશ હતો. તે શિવાજીના વખતના ન્યાયાધીશ નિરાજ રાવજીનો પુત્ર. ડહાપણ અને સ્વાર્થત્વાગમાં તે જખરો હતો. તેણે રાયગઢ ઉપર ધાન્ય, દ્રવ્ય તથા લશ્કરનો પુરતો બંદોબસ્ત કર્યો. અને એમ નિર્ણય થયો કે ચતુની ખાતમી રાખના રહીને રાજરામે રાયગઢથી વિશાળગઢ સુધી ફરતા રહેવું. તથા કર્ણાટકમાં જનાઈનપંત હનમંતે અને નીલો મોરેશ્વર પિંજળે હતા, તેમણે ત્યાં રહીને જ કર્ણાટકનો બંદોબસ્ત બરોબર જાળવવો. ખીજો આગેવાન રામચંદ્રપંત અમાત્ય હતો. તે રાજ્યકરભારમાં ધણે નિપુણ અને શિવાજીના ધોરણનો સારો માહિતગાર હતો. એ સિવાય શંકરાજ મસ્દાર અને પૂરશુરામ ચ્યંબક વગેરે બ્રાહ્મણ આગેવાનો હતા. મરાઠા સરદારોમાં હુંબીરરાવના હાથ નીચે કેશવાપલા સંતાજ ઘોરપટે તથા ધનાજી જાદવ મુખ્ય હતા, અને લશ્કરની બધી ગોઠવણ તેમના હસ્તક હતી.

શંભાજી પકડાયો તેજ અરસામાં રાજગઢ કિલ્લો મોગલોના હાથમાં ગયો. બાદશાહે તેના પર અણુલ ઐરખાનને કિલ્લેદાર નીમ્યો. પણ તેટલામાંજ મરાઠાઓએ તેની આસપાસ ઘેરો ધામ્યો. શંભાજી પકડાયાની ખાતમી હજી આવી નહોતી. તેટલામાંજ એ ઘેરો એટલો પ્રબળ થયો કે અણુલ ઐરખાનને જીવિવદાન માગીને રાતોરાત નાસી જવું પડ્યું.

તરુણ મંડળીને મસલત કરતી વખતે લાચું કે ખળનામાં સિલક નથી, પાગા અને લશ્કર સઘળું નબળું પડી ગયું છે, કિલ્લાઓ સાધનહીન થઈ ગયા છે અને અનુલવી માણસો મરાઈ ગયાં છે. મોગલ લશ્કર જ્યાં ત્યાં લૂટફાટ ચલાવે છે, કોઈથી એક સ્થળે સ્થિર

રહેવાતું નથી. આ સ્થિતિમા રાજ્ય શી રીતે ટકાવવું ? ઉઘાડી લડાઈ આપવી તો હવે રાજ્ય જ નહોતી. ગભ્યનો ધણી શિવાજી સગીર હતો. એટલે હવે સર્વેએ રાજરામને આગળ કરી ચાલવું એમ ઈર્ષ્ય ચેસૂ-બાઈએ સંમત થઈ તેણે જણાવ્યું કે, “તમે બધા સરદારો એકમત થઈ વર્તો અને રાજરામને કુટુંબ સાથે અહીંથી ખીજે લઈ જાઓ. મારે તથા શિવાજીને ગહેવા માટે તો રાયગઢ જેવી અનુકૂળ જગા બાગે મળશે અને તમે બધા બહાર પડશો એટલે શત્રુ તમારા ઉપર આવશે તમે બધા ખીજે ઠેકાણે વધારે સારી ગીતે જોઈવાઓ, તો અમને પણ ત્યાં લઈ જાઓ.” ચેસૂબાઈની આ પુખ્ત અને નિસ્વાર્થી સલાહથી મૈત્રે દિગ્મત આવી. પણ તેને એકલી છોડીને જવાનું રાજરામને ગમ્યું નહીં છતાં ખીજે માર્ગ જ ન હતો. એટલે તેણે કહ્યું, “રાજ્યના અધિકારી મૂળના શિવાજી રાજ જ છે એમ માનીને અને મને તેનો કારભારી ગણીને બધાએ મારી આઠામા ગદી પ્રથમના કરતા પણ વિશેષ પરાક્રમ કરી ઔરંગઝેબને જીતી આપણું રાજ્ય બચાવવું અને એ પ્રમાણે બધાએ સોગનપૂર્વક વર્તવું.” આ રીતે સૌ એકસંખી કરીને બધા માણ્યો બહાર પડ્યા. રામ ચંદ્રપતે કિલ્લે કિલ્લા સંભાળવા, મોગલો જોડે લડવું, અને રાયગઢ ઉપગા માણસોને છોડાની વિશાળગદમા લાવવા એમ ઈર્ષ્ય હતું રાજરામે અને ત્યાં સુધી કિલ્લાઓને આશ્રયે રહીને મોગલો જોડે લડવા કરવું, પણ છેવટે બચાવ ન થાય તો કહ્યું ટકમા જિંજીના કિલ્લામા જઈને રહેવું એવી પણ મસલત દેલી હતી આ રીતે ચેસૂબાઈ અને રાજરામ બંનેએ સ્વાર્થની દૃષ્ટિ ન રાખતા ગભ્યના હિત તરફ દૃષ્ટિ રાખી ચેસૂબાઈએ પોતાનું તથા શિવાજીનું જ રક્ષણ કરવાનો આયદ પકડ્યો નહીં, તેમ રાજરામે પોતાને ગભ્યાધિકાર મળવા માટે પણ માગણી કરી નહીં.

સન ૧૬૮૯ ના નવેમ્બરમા સરદાર ઇતિનદખાન રાયગઢ ઉપર આવ્યો. જંજિરાના શીદીની તેને મદદ હતી. પણ કિલ્લો મજબુત

દોવાળી ધણી દિવસ મુઘી તેમનું કાંઈજ આવડું નહીં. પ્રવાદ નિરાશ્યે અંદર સામગ્રી પણ ધણી બરી હતી તેથી દશ મહિના મુઘી તો મરાઠાઓએ તેને દાદ દીધી નહીં. છેવટે મોગલોએ દગો કરી કિલ્લા ઉપરના સરદાર સૂબાંજી પિસાળને લાલચ આપી ફેરવ્યો. તેણે દરવાજા ઉઘાડી ચતુઓને અંદર દાખલ કર્યા અને રાયગઢનો એ રીતે પરાભવ થયો. (ઈ. સ. ૧૬૬૦ આખરે). મુસલમાનોને તાબે થતાં યેમુઆઇને બહુ વસતું લાગ્યું, પણ તમારા જીવને અડચણ નહીં થવા હકે એવું કુરાનના સોગન ખાઈને ખાન પાસેથી વચન લઈ તે શિવાજી સાથે તાબે થઈ. ખાન કિલ્લો લૂટ્યો, શિવાજીનું સિંહાસન તોડ્યું અને ધણી ઠપ્પી તેણે મેળવેલી અપાર સંપત્તિ લૂટીને બાદશાહને દવાલે કરી. યેમુઆઇ ત્યાં શિવાજીને પણ કેદ કરીને તે બાદશાહ પાસે લઈ ગયો. શિવાજીના આખા કુટુંબનો તેને ઉચ્છેદ કરવાનો હતો એટલે આમની પણ તેજ દશા કરત. પણ તેની પુત્રીના આશ્રયથી તે મુલતવી રાખતું પડ્યું. તેણે ધાર્યું હતું કે પ્રમંત્રે તેની ધટતી ગોઠવણ કરી નાખીશું. પણ પછીથી પુત્રીના દબાણથી મારી નાખવાનું માંડી વાળી મરાઠાઓમાં કબલ ઉત્પન્ન કરાવવામાં તેના ઉપયોગ કરવા તેણે ગોઠવી રાખ્યું. મરતી વખતે તેના પુત્રને પણ તે સંજેન તેણે સમજતી રાખેલો. યેમુઆઇની સાથે બીજાં પણ ધણાં માણસો પકડાયાં. તેમાં પ્રતાપરાવ ગુજરનો પુત્ર ખંડોજ ગુજર વગેરે પણ હતા. બાદશાહે શિવાજી તથા એ બધાંને મુસલમાન થવા આમ્રદ કર્યો; પણ તે તેની પુત્રીની ભલામણ પરથી પછી છોડી દીધો. જનાં કોઈપણ એક તો જરૂર મુસલમાન થાય એવી તેણે દડ પકડી. એટલે સૌને બચાવવા ખંડોજ ગુજરે મુસલમાની ધર્મની દીક્ષા લીધી. એનું કુટુંબ મુસલમાન હોવા છતાં હજી પણ હિંદુ રવાજે અને તહેવારો પાળે છે. ઇતિહાસના પરાક્રમથી બાદશાહે ખુશ થઈ તેને “ઝુલ્ફિકરખાન-” નો ઇલ્લાખ આપ્યો. એ ઝુલ્ફિકરખાનની સત્તા પછી ધણી વધી પડી, એટલી બધી કે એ બાદશાહો બનાવનાર કહેવાયો.

ઐરગજેખની પુત્રી જ્ઞેષુનિસાનો જન્મ ૪ સ ૧૬૩૯ મા થયેલો. તે સુશિક્ષિત હતી કુરાન તેને મોટે આવડતુ અને તેના પર તેણે વિવેચન પણ લખ્યુ હતુ વળી તેણે કેટલીક કવિતાઓ પણ રચી હતી. એ આખી જીદગી સુધી કુવારી રહી ઘણી મોગલ કન્યાઓ યોગ્ય વર ન મળવાથી એ પ્રમાણે કુવારી રહેતી સન ૧૬૬૬ મા શિવાજી દિલ્લી આવ્યો ત્યારે તેની ઉંમર ૨૭ વર્ષની હતી તેણે શિવાજી માટે બહુ વાતો સાંભળી હતી અને તેના અલૌકિક ગુણો માટે તેને માન ઉત્પન્ન થયુ હતુ. તેનુ દેશાભિમાન, તેનુ શૈર્ય, તેનુ સાહમ, તેની દેવ અને માતાપિતા પરની ભક્તિ, અને બધાની પાસેથી સાંભળેલી તેની વિલક્ષણ ખ્યાતિ આ વગેરેને લીધે શિવાજી માટે તેનું મન ઘણુંજ આતુર થયુ અને તેજ મારા માટે યોગ્ય પતિ છે એમ તેને લાગ્યુ. તે દિલ્લી રહ્યા તે દરમિયાન તેની પ્રત્યે તેની પ્રીતિ વધતી ચાલી. એ મારા પિતાનો મિત્ર અને પરોણો છે એમ તે માનતી હતી, અને મુલાકાત થતા બંનેની મિત્રતા અઘી થશે એમ તેણે ધારેલુ વળી પાદશાહે પણ શિવાજીને મુસનમાન થાય તો પોતાની દીકરી પરણાવના કહેવરાવેલુ, તેને લાખા વખત સુધી નજરકેદ ગખવામા પણ તેનો એ હેતુ જણાય છે. પણ શિવાજી મુસનમાન થાય એટલે શિવાજીપણુ છૂટી જાય. તેથી એ કોઇ વાતે શક્ય નહોતુ. છેવટે તે છુટી ગયો એટલે પાદશાહને બહુ રીસ થઈ અને એ બાંધને તેના દર્શન ફરી થયા નહીં દક્ષિણની હમણાની મગાઈ વખતે પાદશાહનો બધો જનાનો સાથેજ હતો એટલે જ્ઞેષુનિસા પણ સાથે હતી. શિવાજી માટે તેનુ દિલ હજી પણ તેટલુંજ આતુર હતુ, અને તેના મરણ પછી શંભાજી માટે પણ તેજ કારણથી તેને ઘણો લાવ હતો. પ્રીતિ આધળી છે અને તે દુરમનને પણ જાણતી નથી. એ ખોટુ નથી શંભાજી પકડાયા પછી તેને બચાવવા એ બાંધએ ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમા તે ફાવી નહીં તે પછી ચેસુખાઈ અને શિવાજીને પોતાની દેખરેખમા રાખવા તેણે

બાદશાહને અરજ કરી. અને તેનો આમ્રહ, સુલ્હિકારખાને આપેલું વચન અને પછીથી તેનો બીજો ઉપયોગ કરવાની પોતાની ધારણાનો વિચાર કરી બાદશાહે તે કણુચ રાખી. બાદશાહે યેસુઆધ તથા શિવાજીને બહુજ સારી રીતે સંભાળ્યાં. પોતાના તંત્રુ નજીક તેમનો તંત્રુ રાખ્યો, અને સાધન, સામગ્રી, ચાકર વગેરે બધી તજવીજ ખરાબર કરી. શિવાજી ઉપર તેને એટલો પ્રેમ થયો કે પોતાના દીકરાને પણ તેણે એટલાં લાડ ન કર્યા હોત. દરદાગીના, કપડાંવતાં, મેવા મિઠાઈ વગેરે કશી વાતની તેને ખોટ પડવા દીધી નહીં. શંભાજીનાં બીજાં માણસોની પણ તેણે સારી સંભાળ રાખી. જોત્યાજી ઠેઠરઠર નામનો શંભાજીનો વિશ્વાસુ માણસ હંમેશાં યેસુઆધ સાથે રહેતો તે આ વખતે પણ સાથે હતો. શિવાજીનું શિક્ષણ તેની દેખરેખ નીચે ચાલ્યું. એ માણસ વખતો વખત બાદશાહ પાસે પણ જતો.

યેસુઆધ નજરકેદ હતી, છતાં રાજરામ સાથે તેનો પત્ર વહેવાર ચાલુ હતો. ભક્તજી હુજરે અને બાંકી ગાયકવાડ એ બંને શિવાજીના વખતના વિશ્વાસુ નોકરો દ્વારા આ પત્રવહેવાર ચાલતો. તેઓ વેશ બદલીને આવતા જતા અને બાતમી પહોંચાડતા. બાદશાહને કદાચ આ બાબતનો વહેમ પડ્યો હશે એટલે તેણે બંદોબસ્ત બહુ પાકો રાખેલો. પણ યેસુઆધ અને શિવાજી બંને એવાં ધીરજુસર વર્ત્યા કે બાદશાહને આ બ્યવહારનો પત્તો લાગ્યો નહીં. એ શિવાજીનું નામ ઐરંગઝેએ શાહુ પાડ્યું.

ઝેબુનિસા સન ૧૭૦૨ માં બ્રહ્મપુરીમાં મરણ પામી અને તેના જ નામથી બાદશાહે એનું નામ તે પછીથી બેગમપુર ઠરાવ્યું. તેની એક મુંદર કબર ત્યાં બાંધવામાં આવી જે હજી કાયમ છે. આજ પણ એ સ્થળ જોતાં બાદશાહી ઐશ્વર્યની કંઈક કલ્પના આપણને આવી શકે છે. કેટલીક જંગાએથી હજી પણ નાણાં, ધાતુઓ, મોતી વગેરે મળી આવે છે. સન ૧૭૦૧ માં એ જંગાએ અંગ્રેજ વહીવટ સર વિલિયમ ઓરિસે બાદશાહની મુલાકાત લીધેલી.

(૩) સંતાજ ઘેરપડે અને ધનાજ બાદવ—બાદવોનું કુટુંબ મહારાષ્ટ્રમાં પ્રમુખ અને પુરાતન છે. તેની લખૂજ બાદવ મુધાની હકીકત અગાઉ આપેલી છે. લખૂજ અને તેના પુત્ર અય-લોજને નિમ્નમશાહે દાર માયા અને અયલોજના પુત્ર સંતાજનું રક્ષણ જિજ્ઞાસાએ કર્યું જિજ્ઞાસાનો પુત્ર શંભાજ અને આ સંતાજ સરખી ઉમરના હોવાથી બંને શાહજ પાસે ગહેતા અને બંને કનકગિરિ સેતા મરાયા. સંતાજનો પુત્ર શંભુસિંગ શિવાજ ભેડે ગહેતો. એ શંભુસિંગનો પુત્ર ધનાજ તેનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં થયો. એ ધનાજ પ્રતાપરાવ ગુજરના હાથ નીચે કામ કરતો. ઉત્તરણી અને જેસરીની લડાઈમાં ધનાજએ ધણું પરાક્રમ કરેલું. પણ તેના વિશેષ પરાક્રમે શંભાજના વધ પછી થયા. સંતાજ ઘેરપડેએ બાદવાહી છાવણી ઉપર છાપા માયા અને ધનાજએ મેદાનમાં ભેટા કરીને લશ્કરનો પુષ્કળ સહાર કર્યો. આ પરાક્રમ બદલ રાજગમે તેને “જયસિંગ” એવા કિનામ આપેલો. પછીથી રાજરામ કર્ણાટક ગયો, તે વખતે પણ ધનાજ સાથે હતો. જિંજના ઘેરા વખતે સંતાજ અને આ ધનાજ બંનેએ એક સરખા ફરતા રહીને મોગલોને તોળા પોકરાવેલી.

ઘેરપડેના મુખ્ય કુટુંબો બે, એક મુધાજનું અને બીજું કાપશીનું મુધાજના બાજુ ઘેરપડે અને તેના પુત્ર-સંતાજ, બહિરજ તથા માલોજ એ શિનાજ પાસે નોકરી કરતા સન ૧૬૭૭-૭૮ માં સંતાજ અને બહિરજએ કર્ણાટકમાં મોટા પરાક્રમે કર્યો, અને તેમને ગજેદ્રગદની બગીર મળી ત્યારથી તેઓ કર્ણાટકમાં રથાયે થયા. શંભાજનો ખ્યાન કરતા માલોજ મરાયો એટલે સંતાજ ત્યાર પછી સેનાપતિ થયો. સંતાજને “મમલકતમદાર” (દેસનો અગ્રણી), બહિરજને “હિંદુરાવ” અને માલોજને “અમીર-ઉલ્લ ઉમગવ” એવા ઇતકામ મળેલા, તે તેના વશનેમાં હજી ચાલુ છે. નારો મહાદેવ જોશી નામનો એક બાહ્યાણ સંતાજ પાસે નોકર

હતો તે બધી લડાઈઓ વખતે સંતાજી પાસે હંમેશાં હાજર હતો અને ધણું પરાક્રમ કરતો. ખાશીખાન લખે છે કે:—

“સંતાજી અને ધનાજી એ બંને યોદ્ધા મરાઠાઓમાં મુખ્ય હતા. તે દરેક પાસે પંદર વિશ હજાર માણસો રહેતાં, અને બાકીના મરાઠા સરદારો તેના તંત્ર પ્રમાણે ચાલતા. બાદશાહી લશ્કરને આમને લીધે બહુ વેઠવું પડ્યું. સંતાજીએ દેશ ઉજડ કરીને મોગલ સરદારોને જોર કરી નાખ્યા. તેની સામે જે કોઈ જાય તે કાતો મરણ પામે અગર કાતો સપડાઈ જાય. ભાગ્યે કોઈક બચે તો તે સાધુરામ ચમને પાછો આવે. અભિમાની સરદારો પણ તેની સામે જતાં થરથરતા. તેની બરોબરીનો એક પણ યોદ્ધા મોગલો પાસે ન હતો. ઇસ્માઈલખાન નામનો એક પ્રખ્યાત મોગલ સરદાર પહેલીજ બેટમાં તેના હાથમાં સપડાઈ ગયો. તેના આખા લશ્કરને સંતાજીએ લૂટ્યું અને ઘણો દંડ ભર્યા પછી તે જાતે છુટ્યો. તેજ પ્રમાણે રૂસ્તમખાન સિંહ જેવો પરાક્રમી હતો. પણ સંતાજીએ તેનો પરાભવ કર્યો અને મોટો દંડ લીધા પછી છોડ્યો. અલીમદાનખાન, હુસેનખેમ વગેરે પણ કેટલાક એવાજ સરદારો એજ રીતે સપડાયેલા અને મોટી રકમો ભરીને છુટેલા. કર્ણાટકની સરહદ ઉપર વળી જાન નિસારખાન તથા તુંવરખાનનો પણ તેણે પરાભવ કરેલો. અને એ રીતે ઘણા અભિમાની સરદારોની સંતાજીએ એવીજ દશા કરી. આ હકીકત જાણી ચૈમરંગજીએ આંગળાં કરડેલાં.

રાયગઢ ઉપર ધેરો હતો અને રાજરામ ધનાજી ઉપર હતો ત્યારે આ લડાઈઓ ધણા ભાગે ચલેલી. રાજરામ પાસે તે વખતે રામચંદ્રપંત અને સંતાજી એ બે મુખ્ય હતા. એ બંનેએ બાદશાહની ઓવણી-તુળાપુર ઉપર ઓપો મારવા વિચાર કર્યો. એવા હેતુથી કે રાયગઢનો ધેરો નરમ પડે. સંતાજી બે હજાર માણસો લઈને ત્યાં ગયો, અને ખુદ બાદશાહના તંત્ર ઉપરનો સોનાનો કળશ ઉઠાવી દીધો. ત્યાં થોડી લડાઈ કરીને તે એકદમ સિંહગઢ આવ્યો અને ત્યાંથી રાયગઢ

ઉપર ઘેરા ધાલનાર ઇતિમદખાન ઉપર જાણે મારી તેના પાંચ હાથી પકડી ધણીજ ઉતાવળે પત્રાળા આવી પહોંચ્યો. તેના આ પરાક્રમથી રાજરામ ધણો પ્રસન્ન થયો. તેમજ બાદશાહને ખાત્રી થઈ કે શંભાજીનો વધ કરવા છતાં પણ હજી મરાઠાઓ તેટલાજ લડવાને તૈયાર છે.

ધનાજી બાદવે આ અરસામાં ફૂલટણના મેદાનમાં રણમસ્તખાનને હરાવી પાંચ તોપો પડાવી લીધી. પણ તેવામાં રાયગઢનો કીલ્લો પડ્યો અને મોગલ લશ્કર પત્રાળા તરફ આવ્યું. રાજરામ તેથી વિશાળગઢ તરફ ગયો. પણ પત્રાળા પડવાની ખાત્રી મળતાં તેણે કર્ણાટક જવું અને રામચંદ્રપતે મહારાષ્ટ્રમાં રહી ધનાજી તથા સંતાજીએ મોગલ લશ્કરને બને તેટલું હેરાન કરવું એવો બેત જોડવાયો.

(૪) કેટલાક પ્રસિધ્ધ સેવકો—શંભાજી અને રાજરામના વખતમાં સ્વાતંત્ર્ય માટે જૂઝનારા ધણા માણસો બહાર આવ્યા, જેમાંના કેટલાકની હકીકત જે તે વખતે જણાવેલી છે. યેસાજી કંકે, બાજી પારુલકર, સર્જેરાવ જેધે, હુંઝારરાવ માલુસરે, કાનોજી આંગરે, હુંબીરરાવ મોહિતે, માલોજી ઘોરપડે, રામચંદ્ર નીલકંઠ, પ્રહલાદ નિરાજી, પિંગળે, નિંબાળકર, મહાડિક, શંકરાજી નારાયણ, બાજી પ્રભુ, આબાજી પ્રભુ, અને હાલજી રઘુનાથ વગેરે વ્યક્તિઓનાં પરાક્રમો જાન્યારે છે. પણ કેટલીક એવી પણ વ્યક્તિઓ હોવીજ જોઈએ કે જેનાં નામો અને કામો બહાર આવેલાં ન હોય અને જેણે તે માટે પરવા પણ કરી ન હોય. આવી વ્યક્તિઓની સેવા પણ જૂલવી ન થટે. પ્રભુનું સ્વાતંત્ર્ય એવી ધણી અઘાત વ્યક્તિઓની અઘાત કામગિરીનું ફળ હોય છે.

રાજા કર્ણુ અને સુંદર તુકડેવ—રાજા કર્ણુ તે રાજરામનો દાસીપુત્ર હતો અને ધણી મદદ કરતો. સુંદર તુકડેવ તે રાજા કર્ણુનો દિવાન હતો અને ધણો સાહસી તથા કુશળ હોઈ રાજરામને ઉપયોગી થઈ પડેલો. જગદાળે જ્યારે ઔરંગઝેબને શરણે ગયો, ત્યારે સુંદર તુકડેવે તેનું વતન ખાલસા કરેલું. રાજરામે તે વતન બાદવોને

અપાવ્યું. એ વતન મૂળ જાહેરાતું હતું તેથી જગદાભેને એના ઉપર વાસ્તવિક હક નહોતો. એ વતન સંબંધી હાથ ધણા પત્રો બદાર આવેલા છે, પણ હજી નિર્ણય કરવા પુરતાં સાધનો ન હોવાથી એ મંબંધમાં સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપી શકાય તેમ નથી.

ખડો બદલાળ ચિટ્નિસ—મરાઠાઓ કેવળ સ્વાર્થી છે અને તેમનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના નથી, એવો આરોપ મૂકવામાં આવે છે. પણ તેના અપવાદનાં જે ઉદાહરણો છે, તેમાં આ નામ પ્રમુખ છે. દેશહિત માટે વનન કિંવા જીવિતની પણ પરવા ન કરનારા કેટલાક જે પ્રભુ ભાઇઓ બદાર આવેલા છે તેમાં ચિટ્નિસનું કુટુંબ જણીતું છે. બાકાજી તથા તેના ભાઇ શ્યામજી અને પુત્ર આવજીને શંભાજીએ હાથીના પગ નીચે કચરાવીને મરાવી નાખ્યા. કહુચાને એ કુટુંબ ઉપર કરાક્ષ હતો. તેણે તેનું વતન પણ ખુચવી લીધું, અને ખડોબા તથા નીલોબા-અને પુત્રાને કેદ પકડાવ્યા, પણ શંભાજીની બી ચેમૂબાઇની આ છોકરાઓ ઉપર પ્રીતિ હતી. તેણે શંભાજીને સમજાવીને આ છોકરાઓને દરબારમાં આવવાની રજા અપાવી. છતાં તેનું વતન તો હજી ખાકસા હતું, એટલે ચેમૂબાઇજ તેને ખાનગી રીતે મદદ કરતી. ખડોબાનો જન્મ સન ૧૬૬૮ માં થયો હતો, એટલે તેના પિતાના મરણ વખતે તે ૧૩-૧૪ વર્ષનો હતો. એટલી નાની ઉંમરમાં પણ તેણે અપ્રતિમ વફાદારી બતાવી. દરેક પ્રસંગે તે શંભાજી પાસે હાજર રહેતો-આડે પહોર હાજર રહેતો. નીલોબા તો શંભાજીથી ત્રાસીને કણાંટકમાં હુરજી રાજે પાસે આલ્યો ગયો, પણ ખડોબાએ ગમે તેમ ચઢાવીને પણ શંભાજીની સેવા ચાલુ રાખી. પરિણામે શંભાજીને દયા આવી અને તે તેને કંઈ કંઈ આપવા લાગ્યો. પોર્ટુગીઝો સાથેની લડાઈમાં એક વખત શંભાજીને ચાલુ સવારીએ કાંઈ કાગળો લખવાની જરૂર પડી. ખડોબા લખવાનાં સાધનો હાથમાં માથે રાખતો. એટલે તરતજ તેણે કાગળો લખવા માંડ્યા અને સવારી ચાલતી વધ. બે એક ગાઉ સવારી

પહોચી ભારે કાગળો પુરા થયા. તે દોડતા જઈને ખૂંડાખાએ તેને પહોચતા કર્યા અને વંચાવીને રવાના કર્યા. પણ દોડવાના અતિશ્રમથી તેને લોહીની ઉલટી થઈ. શંભાજીને આથી ઘણી દયા આવી. તેણે જાતે તેને પાણી આપ્યું અને બેસવા માટે ઘોડો તથા તલવાર બક્ષિસ આપ્યા. એજ સવારી વખતે શંભાજીનો ઘોડો ખાડીમાં ચૂસવા લાગ્યો તગ સખત હતો એટલે ઘોડાથી તરાતું નહોતું. ખૂંડાખાએ લાગલાજ પાણીમાં પડીને ઘોડાનો તગ કાપી નાખ્યો અને શંભાજીને બચાવી લીધો. શંભાજીનો તે પછીથી એ બહુજ પ્રીતિપાત્ર થયો, અને તેણે તેને બહુ માન આપી અધિકાર પણ આપ્યો. શંભાજી પકડાયો તે વખતે પણ એ સાથે હતો. પણ તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો.

ખીજે એમ સાવંત—લખમ સાવંતની હકીકત શિવાજીના પ્રકરણમાં અગાઉ આપેલી છે તે સન ૧૬૬૫ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેના ભાઈ ફોડે સાવંતે સને ૧૬૭૫ સુધી વાડીનો કારભાર કર્યો. તે પછી તેનો પુત્ર એમ સાવંત ઘણો પરાક્રમી થયો. તેણે લશ્કર વધાર્યું અને બાદશાહને મદદ કરી પોતાની સત્તાનો ઘણો વિસ્તાર કર્યો. એ રીતે સન ૧૭૦૭ સુધી તેની પ્રતિષ્ઠા વધતી ચાલી. એ સાલમાં તેમણે શાહુરાજીનો પક્ષ સ્વીકાર્યો, અને તે પછી બે વર્ષે તે મરણ પામ્યો.

કાનોજી આંગરે—એ શિવાજીના વખતથી દરિયાઈ લશ્કર ઉપર હતો અને શંભાજીના વખતમાં તેણે મોટા પરાક્રમે કર્યા કોલાખા, ખૂંડેરી અને ઉંદેરીમાં નૌકાસૈન્ય રાખીને તેણે મોગલો પાસેથી કેકણ પ્રાત ધીમે ધીમે પડાવી લીધો. શીદી મોગલોના પક્ષમાં ગ્લો એટલે શીદી જોડે તેને વખતો વખત લડવું પડતું સન ૧૬૬૮ માં શીદી જોડે તેને મોટી લડાઈ થયેલી.

નાગોજીરાવ માને—તેના વડિલ રતાજીરાવ વિજયપુરના નામાકિત સરદાર હતા. મોટા મુસલમાન સરદારો પણ તેના તરફ ઘણા વિનયથી વર્તતા. તેના ચૌર્ય માટે તેની જળમરી ખ્યાતિ હતી.

મન ૧૬૬૫મા જ્યસિમ અને દિવીરખાનના હુમલા વખતે તેણે જે પરાક્રમ બતાવેલો તેથી તેની કીર્તિ ઘણી વધી હતી સર્જેખાન જેવા પ્રતિષ્ઠિત વજીરે પણ તેના શૌર્યની તારીફ કરી તેને અનેક હલકાઓ અને ધનાઓ અપાવ્યા હતા. પિતાની યેદેજ પુત્ર નાગોજીરાવ પણ પગક્રમી હતો પિતાની હયાતીમાજ તેને સરદારી મળી હતી પણ પિતાના મરણ પછી તેને રાજ્ય સાથે અણમનાવ થયો, એટલે તેણે ઐરગજેમની સરદારી સ્વીકારી. ઐરગજેમ આ વખતે પોતાના થાણા દક્ષિણમાં ચોતરફ જમાનતો હતો તેને આથી બહુ મદદ થઈ બાદશાહે તેની સારી કદર કરી એટલે તેનું સ્વદેશાભિમાન જુગાતુ ગયું. કર્ણાટક ઉપર બાદશાહે જે ચડાઈ રાજારામના વખતમાં કરી, તે ચડાઈમાં મોગતોના પક્ષમાં આ નાગોજીરાવ મુખ્ય હતા. પણ રાજારામને આ રિયતિ અનિષ્ટ લાગી. એક સ્વદેશમધુ આ પ્રમાણે વિમુખ થઈ દેશની સ્વતંત્રતાના મળમાં ઉતરો વિરોધ કરે એ તેને કાંઈપણ રીતે ઠીક ન લાગ્યું. નાગોજીરાવને તેણે સદેશો મોકલ્યો કે “મરાઠી ધર્મ સાચવવો હોય તો આ બ્રાહ્મ આવો. નહીં તો આજ ધર્મ ખૂશે. આપણે જો એક થઈશું, તો અવશ્ય ધર્મ બચશે. ” નાગોજીરાવ એથી સમજ્યા, અને તે રાજારામને આવી મળ્યા. તેમણે સલાહ આપી કે બેચાર દિવસમાં તોપખાનું બાંનવાનું છે. તે આવ્યા પછી તમારો કાંઈ ઉપાય ચાલશે નહીં માટે હમણાજ દિશ્વા બહાર નીકળાને લડાઈ ચલાવો. લામલુંજ બીજે દિવસે લશ્કર ઉપડ્યું અને એકદમ જાપો મારી એખલાસખાન વગેરે સગદારોને ઠાર માર્યા તેમની કશીજ તૈયારી ન હતી અને લશ્કર પણ પુરતું ન હતું. એટલે લશ્કરમાં દોડાદોડ થઈ પડી અને ઘેરો ઉત્તરવો પડ્યો.

(૫) મહારાષ્ટ્રની લડાઈઓ (સન ૧૬૯૨-૯૬) —રાજારામ કર્ણાટક ગયો તેટલામાં મોગતોએ મિરજ, પન્નાળા વગેરે સ્થળો કબજે કર્યા. અને રાંગણા તથા કેડલુમાના બીજા કિંવા કબજે કર્યા. અમાજમાજ કેડલુકે કામગીરી લશ્કર રાખ્યું રાજારામની

પછવાડે પણ ચોડું લઈને ગયું. પણ મહારાષ્ટ્ર સંપૂર્ણ તાબે લીધા સિવાય ક્યોટકમાં ન જવું, એવો બાદશાહનો વિચાર હતો. એ વિચાર રામચંદ્રપતે પાર પડવા દીધો નહીં. તેણે વિશાળગઢ, રાંગણા વગેરે કિલ્લાનો બંદોબસ્ત હિતમ રાખ્યો. તેણે હુકમ કાઢ્યો કે “ગમે તેમ કરીને પણ કોકણ પ્રાંત આપણે જવા દેવો નથી. મજબૂત ઠેકાણે રહીને સ્વારીઓ કર્યા કરવી, મુલકો લૂટવા, લોકો ઉપર છાપા મારવા અને તેને અચાનક હેરાન કરવું અને ચોચાઈ તથા સરદેશમુખી વસુલ કરવી. આ પ્રમાણે કરનારને ઇલકાજ જાગીર વગેરે આપવામાં આવશે.” આ હુકમથી અનેક મરાઠા સરદારો બહાર પડ્યા. કિલ્લાને આશ્રયે તેઓ રહેતા, જંગલોમાં પહોં રહેતા, અને ફરી ફરી સવારીઓ કરી દેશ કબજે કરતા તથા વસુલ લઈ આવના. આ પ્રમાણે સંખ્યા વધતી ચાલી અને રાજ્ય પણ વધતું ચાલ્યું. માવળ પ્રાંતના સરદાર બાજી સર્જેરાવ જેઠે તથા પારુરકર વગેરે ઘણા માણસો રામચંદ્રપતની આ યોજનામાં સામેલ થયા અને ભોગસેને હેરાન કરવા લાગ્યા. શંકરાજી નારાયણ પણ તેમની સાથે જોડાયો અને તેણે આ સરદારોની સહાયથી ભોગલ લશ્કરનો નાશ કરી ઘણા કિલ્લા, ગઢ તથા પ્રાંત કબજે કર્યા.

રામરામની સ્ત્રી તારાબાઈ વિશાળગઢ હતી. ત્યાં તેને સન ૧૬૯૫માં પુત્ર પ્રસવ્યો તેનું નામ તેણે શિવાજી રાખ્યું. આ ખબર બાદશાહની છાવણીમાં ચેસખાઈને તથા ક્યોટકમાં રામરામને મળ્યા. સારે ચેસખાઈએ કહેવરાવ્યું કે, “તમે કુટુંબને ક્યોટક લઈ જાઓ. અમારા છુટકાની વાટ જોઈ ખેસી રહો નહીં. રાજ્યચિહ્ન ધારણ કરીને સર્વ વ્યવહાર મટિત રીતે ચલાવો.” આવો સંદેશો આવતાં કુટુંબને શત્રુના સપાટામાંથી છોડવી કેવી રીતે ક્યોટક લઈ આવવું તેનો રામરામને વિચાર થઈ પડ્યો. છેવટે રામપુરથી જળમાર્ગે લાવવાનો ખેત ગોઠવી રામપુરમાં ખડો બદલાવના મામા લિંગો શંકર તથા વિસાજી શંકર રહેતા હતા તેની મારફત બધાંને બોલાવવાનું

ઠરાવ્યું અને તે માટે માણસો મોકલાવ્યા. રાજપુર આવ્યા અને સાંધી રામચંદ્રપંતને જણાવ્યું તે પ્રમાણે તેણે તારાબાઈ, રાજસબાઈ તથા અંબિકાબાઈ વગેરેને રવાના કર્યા. બધાં જળમાર્ગે પ્રવાસ કરીને સુખરૂપ જિલ્લો પહોંચ્યાં. લિંગો શંકર આ વખતે સાથે હતો. તેનું બહુમાન કરી તેને એક ગામ ધનામ આપ્યું. જિલ્લામાં રાજસબાઈને પુત્ર થયો તેનું નામ શંભાજી પાડ્યું (સન ૧૬૯૩).

રામચંદ્રપંતને સન ૧૬૮૯ માં વિશાળગઢનો કારભાર સોંપ્યો ત્યારથી તે સન ૧૬૯૮ સુધી મરાઠી રાજધાની વિશાળગઢમાંજ હતી એમ કહી શકાય. રાજરામના કુટુંબનું રક્ષણ તેણે સારી રીતે કર્યું. સન ૧૬૯૦ માં પત્તાળા લેવાયો અને પછી વિશાળગઢ ઉપર બાદશાહી લશ્કર આવ્યું. કિલ્લા ઉપર ધણાજ જોરથી મારો શરૂ થયો. પણ તે પ્રસંગે પરશુરામ ત્રિંબકે ધણી બહાદુરી બનાવી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું. આ પરશુરામની થોડી હકીકત અહીં આપીએ.

વાઘપ્રાંતમાં નાંદગિરી પાસે કિન્નર કરીને એક ગામ છે ત્યાં કૃષ્ણાજીપંત નામે એક બ્રાહ્મણ કુલકર્ણી હતો. તે અંબાજીનો ઉપાસક હતો. તેનો પુત્ર ત્રિંબકપંત પણ દેવીભક્ત હતો. એ ત્રિંબકપંતના બે પુત્ર, મોટો માધવરાવ અને નાનો પરશુરામ. આ પરશુરામ ૧૪-૧૫ વર્ષની ઉંમરે નોકરી શોધતો શોધતો રામચંદ્રપંત પાસે વિશાળગઢમાં આવેલો અને તેને કારકુનની જગ્યા મળેલી. પણ તરતજ તેની હોંશિયારી જણાઈ આવી એટલે તેને પોતાનો ખાસ મુતાલિક બનાવવામાં આવ્યો. થોડાજ વખતમાં તે લગ્નગૃહમાં જઈ મોટાં પરાક્રમો કરવા લાગ્યો. એટલે તે લશ્કરનો સુખો થયો અને “સમરોરજંગ”નો તેને ઇલકાજ મળ્યો. પછીથી તે પ્રતિનિધિ, પ્રધાન અને અગાધ પણ બન્યો એ હકીકત હવે પછી આવશે. પણ આ ધમાલના વખતમાં તેણે ધણાં પરાક્રમો કર્યાં. કિલ્લાઓનો બંદોબસ્ત રાખીને લોકોમાં આવેશ આપ્યો. તથા મિરજ્યા રાંગણા

સુધીના ધણોખરો ભાગ મોગલો પાસેથી છોડાવી તેનો કારભાર તેણે જતે ચલાવ્યો.

વિશાળગઢ ઉપર ઘેરો આવના કિંદનાનો બદોખસ્ત માવળા તથા ગદકરીઓને સોપી રામચદ્રપત તથા પરશુરામ બહાર પડ્યા અને જળરી લડાઇ ચલાવી અને પક્ષના પુષ્કળ માણસો મરાયા આ વખતે લગભગ સાતસો મરાઠા સ્ત્રીઓ સતી થઈ છેવટે કિન્નો પડ્યા અને બાદશાહે તેના ઉપર પોતાનો અધિકારી ઉદિતસિંગ ગજ પુત્ર નીમ્યો આ અધિકારીની સાથે રામપુરના સરદારાઈ, કૃષ્ણાજી ભારકર પડિત તથા શ્યામજી રત્નનાથ પણ હતા એ બધા પડીથી પરશુરામને મળી ગયા અને તેની પાસેથી તેને ધનામો વગેરે મળ્યું તેમણે ઉદિતસિંગને સમજાવી પટાવી સ્વદેશ મોકલાવ્યો, અને કિન્નો મગાઓને પાછો સોપાવ્યો.

સિંધોજી શુન્દરને “સરખેલ” નો ઇલકાબ આપીને દરિયાઈ લશ્કર ઉપર નીમ્યો હતો, અને તેના હાથ નીચે તુઝેજી તથા કાનોજી આગરે નામના સરદારો હતા. તેમણે મળીને પશ્ચિમકિનારો જાલાણી રાખ્યો સિંધોજી સન ૧૬૬૭ માં મરણ પામતા બધો અધિકાર કાનરે હસ્તક આવેલો.

બાદશાહે હુલ્લિકારખાનને જિંજી ઉપર મોકલ્યો હતો અને ફિરોજનગ ગાજીઉદ્દીનખાન મહારાષ્ટ્ર ઉપર હતો આજ સરદાર તે પ્રખ્યાત નિઝમ-ઉન-મુલ્કનો પિતા વિશાળગઢ છોડ્યા પછી પરશુરામ કોકલુમા સંગમેશ્વરમા અને રામચદ્રપત સતારામા ગ્રહેતા હતા એ વખતે શંકગજી નારાયણ નામે એક હોશિયાર કારકુન રામચદ્રપત પાસે હતો એ શંકરાજી તે ગાંડાપુરના રહીશ નારાયણ મુઢદનો પુત્ર આ શંકગજી અને પરશુરામની મદદથી રામચદ્રપતે કિન્નાઓને સલાખ્યા અને લશ્કર વધારતા રહી લડાઇઓ ચલાવી, એ ઉપગત દેશમા શાંતિ રાખીને સરકારધારો પણ વસુન કર્યો તેમણે ઠેકઠેકાણે નવીન ચાણુ ગોઠવ્યા અને મોગલોનો ઉચ્છેદ કરી માડ્યો.

વળી એ અરસામાં ધનાજી બદલ તથા સંતાજી ધોરપટે પણ કર્ણાટક-માંથી પાછા આવ્યા. એટલે આ બંધાની મદદથી રામચંદ્રપંતે, સતત એકસરખા ભગતા રહી મહારાષ્ટ્રનો બચાવ કર્યો. શંકરાજી નારાયણે ઘણા માવળાઓને તૈયાર કર્યો અને તેની મદદથી મોટું લશ્કર બનાવી માવળ પ્રાંતમાની ભોગલ સત્તા લગભગ નાબુદ કરી. સન ૧૬૯૨માં ભોગલ લશ્કરે રાજગઢ, તોરણા તથા રોહિડાના કિલ્લા લીધા. પણ શંકરાજીએ રાતોરાત અચાનક છાપો મારી પાટલાધોની મદદથી એકઠમ કિલ્લા ઉપર હુમલો કરી રાજગઢ પાછો મેળવી લીધો. આ પરાક્રમ બદલ તેને “ મહારાજ મહામ ”નો ઇલકાબ મળ્યો. સન ૧૬૯૩ માં તેણે રોહિડા તથા તોરણા અને બીજો પણ ઘણો પ્રદેશ પાછો મેળવી લીધો. રામચંદ્રપંત સનારા હતો એટલે બાદશાહે તેના ઉપર ઘેરો ધાલવા લશ્કર મોકલ્યું, પણ તેણે ઘણી બહાદુરી કરી એ ઘેરો પાછો હાંબ્યો. ફરી લશ્કર ખરડી ઉપર આવ્યું, પણ ત્યાં પરશુરામે કંઈ ચાલવા દીધું નહીં. બહારથી શંકરાજીએ એટલો ત્રાસ આપ્યો કે બાદશાહે મહારાષ્ટ્ર કબજે લેવાની બંધ માથાકુટ છોડી દઈ બધો પ્રયત્ન કર્ણાટક તરફ વાળ્યો.

સંતાજી અને ધનાજી પાછા આવતાં મરાઠા લશ્કરમાં વિશેષ જોર આવ્યું. તેણે પ્રથમ વાઘના સુમેદારોને પકડી ત્યાં મરાઠી થાણું બેસાડ્યું અને પછી ચોથાઈ તથા સરદેરામુખી ઉધરાવતા ઉધરાવતા તેઓ બધા પ્રાંતોમાં ફરવા લાગ્યા. ત્યારથી વળી ‘ધાસદાણા’ નામનો એક ત્રીજો કર તેમણે લાગુ કર્યો, અને એ કામ માટે એક નવીન લશ્કર તૈયાર કર્યું. તેમાં પવાર, ચોરાંત અને આટોળે એ સરદારો હતા. તેમણે એટલાં પરાક્રમો કર્યા કે તેમને અનુક્રમે વિશ્વાસરાવ દિનકરરાવ તથા સમશેરજીહાદુર એવા ઇલકાબો મળ્યા. આ રીતે એ લોકોનો પણ રામચંદ્રપંતની યોજનામા ઉપયોગ થયો. પરશુરામે વિલક્ષણ પ્રપંચ કરી પંજાગાનો કિલ્લો તથા એ પ્રાંત કબજે મેળવ્યો. (સન ૧૬૯૨). સંતાજીએ મિરજ ઉપર છાપો મારીને તે પ્રાંત

પણુ તામે કયો, અને રામચંદ્રપતે તેને એ પ્રાંતની દેશમુખી આપી. આ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર લગલગ તાબામાં આવતા સંતાજ તથા ધનાજ ફરી કચ્છાટક તરફ વળ્યા અને નવું મોગલ લશ્કર કચ્છાટક જઈ પહોંચે નહીં તે પહેલા તે તેને પહોંચી વળ્યો. જિંજનો ઘેરો સન ૧૬૬૧ થી ૧૬૬૮ સુધી સાત વર્ષ ચાલ્યો. આ સાત વર્ષની લડાઈનું સરસ વર્ણન ચિટનિસે આપેલું છે:—“મરાઠા સરદારો મોગલ લશ્કર સાથે લડતા લડતાં વસુલાત મેળવતા હતા અને આગલાણ, ગુજરાત, ગોંડવણ, ગંગાતીર, મહારાષ્ટ્ર, કચ્છાટક વગેરેના કિલ્લાઓ તથા થાણાંઓ કબજે મેળવતા હતા. બાદશાહને લાગ્યું કે મહારાષ્ટ્ર કબજામાં આવતો નથી, એટલે તે વારંવાર કચ્છાટક ઉપર લશ્કર મોકલતો ગયો. ખીજ બાણુ મરાઠાઓ ફરતા રહી લડાઈઓ કરતા હતા, ખંડણી લેતા હતા, મોગલાઈ થાણાં ઉઠાવતા હતા અને પોતાના કિલ્લા તથા થાણાંઓને આશરે રહી મોગલ લશ્કર ઉપર છાપા મારતા હતા તથા સરસામાન, હાથી, ઘોડા વગેરે લૂટી લેતા હતા. આ પ્રમાણે એક સરખું ધાંધલ ચાલી રહ્યું હતું એટલે મરાઠા લશ્કર કેટલું છે તેનો કંઈ અંદાજ આવતો નહીં. કચ્છાટક જતા લશ્કરને તે રોકી રાખતા, લડાઈ કરી લૂટી લેતા, અમ્યાનકે છાપા મારતા અને પતો પણ લાગવા ન દેતા. આ પ્રમાણે રથળે રથળે લડાઈઓ ચાલી રહી. મોગલ લશ્કર મોટું એટલે એક જગ્યાએ રહી લડાઈ ચલાવે. પણ મરાઠા બાજ અહીં તો કાલે વિશ પચિશ ગાઉ ઉપર ઉપડે અને ફરી એકાએક આવી હલ્લો કરે. વળી લડીને અને લૂટીને નાસી જાય. રાતના છુપી રીતે આવીને ઘોડા વગેરે ઉઠાવી જાય. અર્થાત આ રીતે મરાઠાઓએ જીંદગીની પરવા ન કરતાં રાત્રીને સંભાળ્યું, અને બધા હિંદુઓએ પણ પ્રાણની દરકાર ન કરતાં કર્તવ્ય કર્યા કર્યું. કેાઈ પ્રદેશમાં લશ્કર આવ્યું, કે તે તરતજ તે પ્રદેશના લોકો તેની સંભાળ લેવાને તૈયાર રહેતા. અકસ્માત ચડી આવે. બગસો જેમ માછલાને ઉપાડી લે તેમ એકાએક છાપો મારે. અને તો લડાઈ કરે અને નહીં તો એકદમ પાછા નાસી જાય. ખાવા

નહીં. વરસાદ, તડકો, ટાઢ કે અંધારું કંઈ ન જોતાં ઘોડા ઉપરજી
જીંદગી અને રોટલો ને ચટણી કે કાંદા ખાઈ લઈ દોડતા જાય. આવાં
માણસોને કેમ જીતી શકાય? એ માણસો નહીં, પણ જુતાવળ હતા
એમ બાદશાહને લાગેલું.”

ગોંડવણ, વરાડ વગેરે ઉત્તર પ્રાંતોમાં મરાઠાઓએ ઉપર પ્રમાણે
ધાંધલ કરી મૂકવાથી બાદશાહે પોતાની જાવણી બ્રહ્મપુરીમાં કરી,
(ઇ. સ. ૧૬૯૫) અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરી છેવટે તેણે
પોતાના પુત્ર કામબક્ષ અને વજીર આસદખાનને હુદ્દિકારખાનની
મદદમાં જિંજી મોકલ્યા. રસ્તામાં તેમને ઘણી અડચણો પડી, પણ
તેઓ જિંજી પહોંચ્યા પરંતુ અધિકાર વહેંચાઈ જતા ખાનને માહું
લાગ્યું. જિંજીના ઘેરાનો કંઈ પાર આવતો ન હોતો. આ બાબુ
સંતાળ ધારપડે અને ધનાજી જલદ જલારથી સતાવ્યા કરતા હતા.
ઘેરો ધાલનાર લશ્કરને એવી રીતે ઘેરી લીધું કે મહારાષ્ટ્રની કંઈ ખબર
તેને પડે નહીં, અને તેની ખબર કંઈ મહારાષ્ટ્રને મળે નહીં. ખાન
તેથી કંટાળીને ઠેઠ ત્રિચિનાપલ્લી અને અર્કોટ સુધી ગયો અને ત્યાં
કેટલાંક ઠેકાણાં તેણે કબજો કર્યો.

ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં આવ્યો, તે પહેલાં બેંગલોર પ્રાંત
બેંગલોરે લીધો હતો. બેંગલોર પછી તેનો પુત્ર શાહજી ગાદી ઉપર
આવ્યો. તે શાણો અને પરાક્રમી હતો. તેણે સન ૧૭૧૧ સુધી રાજ્ય
કયું. તેની મા દીપાબાઈ ઘણી ડાહી હતી. તે વખતે વખત શાહજીને
સારી સલાહ આપતી. જિંજીના હુરજી રાજે સાથે પણ તેને સારો મેળ
હતો, અને એ બનેએ મળીને કર્ણાટકમાં મરાઠી સત્તા સારી સંભાળી
રાખી હતી. આ વખતે મહીસુરમાં ત્રિપ્લેવ નામે રાજા હતો.
મેગલ લશ્કર એ તરફ આવવા લાગતાં બેંગલોર સંભાળી નહીં શકાય
એમ ધારીને શાહજીએ તે ત્રિપ્લેવને વેચી નાખવાનો વિચાર કર્યો.
પણ તે ખાતમી હુરજી રાજે તથા કાસમખાનને પહોંચતાં બંનેએ
બેંગલોર ઉપર સવારી કરી. પ્રથમ કાસમખાન આવ્યો અને તેણે

એકદમ બેંગલોરનો કબજો કર્યો હરજીરાજે પછી પાછો ગયો પણ કાસમખાનને એ સ્થળ સારૂ ન લાગવાથી તેણે તે ચિફ્ટેવને વેચી નાખ્યું (સન ૧૬૮૭) કાસમખાન અને ચિફ્ટેવ વચ્ચે પછી મિત્રતા થઈ બાદશાહની ઇચ્છા હતી કે એ પ્રાત રાખવો, પણ ખાન તેને જણાવ્યું કે એથી મરાઠાઓ ઉપરનો દાબ નમજો પડશે તેથી બાદશાહે એ વાત પડતી મૂકી ચિફ્ટેવે તે પછી રાજ્યનો ઘણો વિસ્તાર કર્યો. સન ૧૬૯૬ માં જાહેવ ઘાટએ અને નિંબાજી ઘાટએ નામના બે મરાઠા સરદારો તેના ઉપર ચઢી આવ્યા, પણ તેને તેણે હરાવ્યા અને હાર કર્યા આ રીતે બેંગલોર મરાઠાઓના હાથમાંથી ગયું. વાસ્તવિક રીતે એ તેમનું અહિત થયું રામરામ કર્ણાટક આવ્યો ત્યારે શાહજી તેને મદદ કર્યા કરતો હતો. પણ એ મદદ ખાને અટકાવી તેણે તાંબવર ઉપર સવારી કરીને એવો બદોબસ્ત કર્યો કે કોઈ પ્રકારની મદદ તેને મળી શકે નહીં

(૬) સંતાજી અને કાસમખાનનો સંગ્રામ—સંતાજી ઉપર બાદશાહે કાસમખાન તથા ખીજા કેટલાક સગદારને મોકલ્યા હતા. તેમની એક ટોળા ઉપર સંતાજીએ એવો હુલો કર્યો કે તેનું સવળું જ પૂરી લાઇને તેને છોડ્યા આથી કાસમખાન આગળ આવ્યો તેની સાથે જખની લડાઇ થઈ. ત્રણ દિવસ યુદ્ધ ચાલ્યું. છેવટ કાસમખાન થાક્યો અને ઉડેરીના ગઢમાં ભરાયો. એ ગઢમાં મુખ્ય લોકોને ઘણોપાણી મળ્યું, પણ લશ્કરને કાંઈજ મળ્યું નહીં ત્રણ ચાર દિવસ આ પ્રમાણે ચાલ્યું અને બધા જનાવરો સંતાજીએ પકડી લીધા. તેવામાં ખાતમી મળી કે હિંમતખાન નામનો એક સરદાર મદદ આવે છે. એટલે અર્ધું લશ્કર અહીં ગળી સંતાજી તેના ઉપર ઉપડ્યો. પણ રસ્તામાં તેને ખાતમી મળી કે તેના ઉપર ખીજા લશ્કર જીજીયા ગયું છે એટલે તે પાછો આવ્યો. કાસમખાન હવે કટાણી ગયો હતો. તેની માથે રૂહનાખાન, સફશિકનપાન, મુહાદખાન વગેરે સરદારો પણ હતા બોરાકની એટલી બેચ પડી કે ઘોડાને

મારીને તેનું માંસ ખાવું પડ્યું, અને કેટલાકે ગદ ઉપરથી ફટી છવિત-
દાન માંગી લીધાં. કાસમખાને છેવટ નિરાશ થઈને આત્મઘાત કર્યો,
અને બીજા સરદારો તાબે થયા. સંતાજીએ તેની પાસેથી સાત લાખ
રૂપીયા દંડ લીધો અને તે દંડ આપતાં સુધી દરેક સરદારે પોતાનાં
માણસ બાહેધરીમાં આપ્યાં. એકંદરે આ લડાઈમાં સંતાજીએ પચાસ
સાઠ લાખની મિલકત મેળવી.

ત્યાંથી પાછા આવતાં હિંમતખાનનો ભેટા થયો. અર્ધો લશ્કર-
થી સંતાજી તેના ઉપર ચડી ગયો. પણ હિંમતખાને ઘણી બહાદુરી
બતાવી એ હુમલો પાછો વાળ્યો. તેવામાં બાપ્પી રહેલા અર્ધો લશ્કર
ઝાઝીમાં છુપાઈ રહીને એક ગોળી જરાબર હિંમતખાનના કપાળમાં
લગાવી અને એક નિમિષમાં તે મરણ પામ્યો. આથી લશ્કરમાં નાસા-
નાસ થઈ રહી તથા સંઘનો સરંજામ મરાઠાઓના હાથમાં આવ્યો.

આમ બન્યા પછી કાસમખાનની જગ્યાએ બાદશાહે સુલ્દિકાર-
ખાનને મોકલ્યો. તેમણે પ્રખ્યાત સરદાર હતો. સતત ૧૯ વર્ષથી તે
બાદશાહની કામગિરી કરતો હતો. અને છેલ્લા છ મહિનામાંજ તેણે
મેટી ૧૧ લડાઈઓ લડી હતી તથા ત્રણ હજાર માર્છલની કુચ કરી હતી
અને ત્રિચિનાપક્ષી તથા તાંજાવર સુધી પહોંચી ખંડણી મેળવી હતી.

(૭) જિંજીનું પ્રયાણ તથા રાજ્યબંધવસ્થા (૪. સ.
૧૬૬૧)—રામરામે પોતાનું કુટુંબ વિશાળગઢ ઉપર રામચંદ્રપંતને
સોંપી કથુાટક જવાનું હતું (૧૭૬૦). નીકળતા પહેલાં નીલોપંત
પિંગળે તથા હુરજી રાજાને ખજાર આપવામાં આવ્યા હતા અને સાથે
સંતાજી ધોરપડે, ધનાજી બદવ, ખંડેરાવ દાલાડે, પ્રલ્લાદ નિરાજી,
ખંડો બદલાજી તથા આબાજી સોનદેવ હતા. એ બધા વાણીયાનો
વેશ લઈને નીકળ્યા. બધા એક સાથે ન નીકળતાં છુટા છુટા નીકળી
લુદા લુદા માર્ગે ચાલ્યા; કેમકે એક સાથે નીકળતાં, શત્રુના હાથમાં
સપડાઈ જવાની ધારતી હતી. આ રીતે બેંગરલ પહોંચ્યા. બાદશાહી
માણસો પછવાડે પડ્યાંજ હતાં. બેંગરલમાં લોકોને વહેમ પડ્યો કે

આ વાણીઆ ન હોય, કેમકે તેમનો એઠ (રાજરામ) પોતાના પગ પોતાની જાતે ધોતો નહોતો, પણ બીજા પાસે ધોવરાવતો હતો. આ બાતમી પાછળ પડેલા મોગલોને પણ પહોંચી અને લાગલાજ તેઓ ધસી આવ્યા. એ વખતે આ લોકો પણ ચેત્યા હતા. ખૂંડા બલ્લાળે રાજરામની સાથે ધોરપડે, જાલ્લ તથા દાલાડેને રાખી તેમને રવાના કરી દીધા હતા તથા પ્રસ્લાદ નિરાજી વગેરેને પણ બીજે માર્ગે મોકલી પોતે માત્ર થોડા માણસો સાથે ત્યાં પહોંચી રહ્યા હતા. મોગલાઇ માણસોએ તેમને પકડ્યા ખૂંડાખાએ કહ્યું, “અમે જત્રાણુ છીએ, રામેશ્વર જમ્મએ છીએ, અને બીજા બીજા બાણુ જવાના હતા તે ગયા.” મોગલોએ તેને મારવા માડ્યા. માથાપર પથરા મૂક્યા, આબકા માર્યા, તથા છેવટે રાખના તોળરા મોઢે ચડાવ્યા પણ તેઓ માન્યા જ નહીં પછી સૌને લાગ્યું કે આ ખરેખરા જત્રાણુજ છે. એટલે તેમને જવા દીધા. ત્રણ ચાર દિવસ એ રીતે કેદમાં રહી અપવાસ વેઠ્યા પણ છેવટે છુટી પ્રસ્લાદ નિરાજીની સાથે થઇ ગયા અને બધા કેટલેક દિવસે જિંજી પહોંચી ગયા રાજરામના ત્યાં પટો-ચવાના ખખર મળતા બીજા પણ ધણા સરદારો ત્યાં જઇ રહ્યા અને ત્યાં માણસોનો એકઠરે સારો જમાવ થયો. ખૂંડા બલ્લાળની આ સેવા બદલ રાજરામે તેને દાલોળ પ્રાતની સરદારમુખી વ શપર પરા માટે આપી

પછી પહેલું કામ ગાજ્યવ્યવસ્થાનું હાથપર લીધું. રાજરામે જાતે છત્રપતિ પદ ધારણ કરી ગાદીપર બેસવાનું કર્યું. જો કે યથાવિધિ રાજ્યાભિષેક કરાવેલાં જણાતા નથી, તથાપિ તેણે રાજ્યચિહ્નો ધારણ કર્યા, અને એમ કરવાની જરૂર હતી. રાજ્યનો ખરો માલિક શાહુ (શિવાજી) કેદમાં હતો, છતાં તેની ગેરહાજરીમાં મરાઠી રાજ્ય પડી લાગ્યું નથી, પણ ઉલટું વિશેષ જોરથી ચાલુ છે, એમ શત્રુને બતાવવાની જરૂર હતી. અર્થાત્ રાજરામે રાજ્યપદ ધારણ કર્યું તે શાહુનો હક દુન્યાડવા નહીં, પણ તેનો હક સલાળી રાખવા,

અને રાજ્યનું રક્ષણ કરવા માટે જ. રાજરામે પણ તે સંબંધી અનેક વખત જણાવેલું છે કે, "ચિરંજીવ શાહ કાળે કરીને પાછા આવશે. તે દરમિયાન રાજ્ય સંભાળવાની ફરજ અમારે બજાવવી જ છે. એ માટે દ્વેષ લાવવાનું કારણ નથી. રાજ્યનો મુખ્ય હક્કદાર તે જ છે. હું તો તેના માટે જ સંભાળું છું."

ખીન્ને સવાસ પેસવાઈ પદ્મો ઉભો થયો. એ અધિકાર મૂળથી પિંગળે પાસે હતો. વળી તેણે જિંજી પ્રાંત સુરક્ષિત રાખીને રાજ્યની અપ્રતિમ સેવા કરી હતી એટલે પેસવાઈ તેનેજ આપી. હવે પ્રત્સાદ-પંતનું શું કરવું ? તે ધણે ડાહ્યા, કર્તાકારવતા અને બધી ગોઠવણનો મૂળ આધારભૂત હતો. "તેથી તેને પોતાના જેટલો જ અધિકાર આપીને "પ્રતિનિધિ" એવું નવું જ પદ આપ્યું. એનો અધિકાર બધા પ્રધાનો ઉપર ચાલવાનો હતો અને એની નીમણૂક પણ બધાથી વધારે એટલે પંદર હજાર હતી. કાગળો ઉપર પ્રધાનોની ઢાળી બાળુએ પ્રતિનિધિએ સહી કરવાનું કરાવ્યું."

ખીન્નું મહત્વનું પદ સેનાપતિનું તે ખંડેરાવ પાનસંબળ-ને પનાળા મુકામે આપેલું. પણ તે આ અરસામા જ મરણ પામ્યો એટલે તે સંતાજી ધોરપડેને આપ્યું (૧૬૮૧). તે પછીથી સન ૧૬૯૬ માં તે ધનાજી જાદવને અપાયું જણાય છે.

અમાત્ય પદ ઉપર રામચંદ્રપંત હતો. પણ જનાર્દન હન-મંતે કહ્યાંટકમાં ધણે ઉપયોગી હતો. ખીજી બાળુ રામચંદ્રપંત ઉપર આખા મહારાષ્ટ્રને સંભાળવાની જખરી જવાબદારી હતી. એટલે હનમંતેને અમાત્ય બનાવી રાજરામે રામચંદ્રપંતને "હકુમત પન્હા" (સત્તાધીશ) એવું નવીન પદ આપ્યું; અને એમ કરાવ્યું કે તેનો હુકમ જે થાય તે છત્રપતિ પણ ફેરવી શકે નહીં. અષ્ટપ્રધાનોની પેઠે રામચંદ્રપંતને પણ અધિકારને અનુસરી પોશાક વગેરે મોકલી આપ્યું.

શંકરાજ મલ્હાર સચિવ થયા. પંડિતરાવના પદ ઉપર મોરે-શ્વર રઘુનાથ હતો. પણ તે જિંજી આવી ચક્રવા નહીં એટલે તે સ્થાન શ્રીકરાયાર્યને આપ્યું. મંત્રી શામજીરાવ પિંડે થયા અને સુમંત મહાદેજ ગદાધર થયા.

લોકોત્તેજન અને જાગીરો—આ રીતે રાજ્યમાં સંપૂર્ણ રાજ્યાધિકાર હાથમાં લીધો અને એ હકીકત જાહેર કરવાને રાજ્યના સઘળા મોટા માણસોને જાણીતો તથા પોશાકો મોકલવામાં આવ્યા. વળી માણસોને ઉત્તેજન આપવા માટે તેણે ઈનામ તથા જાગીરો વગેરે આપવાનું પણ ઘણી ઉદારતાથી ચર કર્યું. એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આ ઈનામો પૈકી મોટા ભાગ મોગસોના તાબામાં હતો. તે લેવા માટે જે તે લોકો મોગલરાજ્યમાં પેસવા લાગ્યા અને રાજગમની કીર્તિ ઘણી પ્રસરી. લોકોમાં તેને માટે અભિમાન થયું. તેના કામો બધા દોડી દોડીને કરવા લાગ્યા અને જિંજીમાં પણ તેની પાસે માણસોનો ઘણો જમાવ થઈ ગયો. બધા પ્રધાનો, સર કારકુનો અને સરદારોને તેણે નવાજ્યા. જુનાઓને જે તે સ્થળે કામમ રાખ્યા, અને જેની જેની ચોખ્ખતા વધારે લાગી, તે દરેકને તેણે પુરતો મદદો આપ્યો. એ રીતે મહારાજ કરતા પણ તેણે વિશેષ કૃપા બતાવી. વળી મોટા સરદારો, સર કારકુનો તથા પ્રધાનોની સલાહ સિવાય એ કાંઈ પણ કરતો નહીં. તેને દુર્વ્યસન કે નીચની સંગતિ નહોતી. આમ વર્તવાથી તે બધાને બહુ જ પ્રિય થઈ પડ્યો. અષ્ટપ્રધાનો સિવાય પણ પરાક્રમી માણસો ઘણા નીકળ્યા. તે સઘળાને તેણે સારી રીતે સંભાળ્યા. પરસોજી બોસલેનું પરાક્રમ અને શૌર્ય જોઈને તેને “સેના સાહેબ સુખા” એવું તેણે પદ આપ્યું તથા સેનાપતિના જેટલો સરજામ આપ્યો. વળી ગોંડવણ, વરાહ વગેરે પ્રાંતો પર પણ તેણે સત્તા જમાવી, તેથી તે પ્રાંત પણ તેને સોંપ્યા. સિધોજીરાવ નિંજાજીકરે ગોદાવરીના કાંઠાના પ્રદેશ ઉપર સત્તા જમાવી, તેથી તેને “સરલરકર”નું પદ આપ્યું. અને ખંડેરાવ દાલાડેને “સેનાધુરંધર” એવું પદ આપ્યું.

તથા ગુજરાત અને બાગલાણ પ્રાંત સોંપ્યા. વળી ખડે બપાળને કાયમની ચિટનિસી આપી. આ રીતે બીજા પણ અનેક સરદારો બહાર આવ્યા. તેમને આપેલાં પદોનો તત્કાળ કંઈ લાભ નહોતો, પણ તેથી આખા દેશમાં મરાઠી સત્તા પ્રસરી, અને સધળા મદારાષ્ટ્રીઓમાં વિવશણુ આવેશ ઉત્પન્ન થઈ તે બધા દેશને માટે પ્રાણાર્પણ કરવા તૈયાર થયા.

(૮) રાજરામનું ત્રાસાહન અને જાગીરોની પદ્ધતિ—
રાજરામે માથસોના અપરાધો માફ કરીને જેના તેનાં વનન આશવા દીધાં, બીજાઓએ લઈ લીધેલાં વનનો જેને તેને પાછાં અપાવ્યાં; નવીન પરાક્રમ કરનારાઓની ઘટતી કદર કરી; દેશ આખા કપો; સધળાને દિવાસો આપી તેમની પાસેથી કામ લીધું અને જેની તેની નકારોને તત્કાળ ઇનસાફ આપ્યો. રાજરાડેએ પ્રકટ કરેલા પત્રો ઉપરથી એ બધી હકીકત બહુ સારી રીતે સમજી શકાય છે. મધુરીનો દેશમુખ મુશ્કતાનજી જમદાજે બાદશાહને જઈ મળેલો, તેથી સત્તાગના મુખાએ તેનું વનન જમ કરેલું. પણ રાજરામે તેનો અપરાધ માફ કરી તે તેને પાછું અપાવ્યું. એજ રીતે ઉજડ પડેલા મુશ્કને આમાફ કરવા માટે પણ તેણે જે તે અધિકારીઓને વખતો વખત લખીને ઉત્તેજન આપેલું. વળી સધળા વતનદારોને નિર્ભય રહેવા માટે તથા દેશહિતની કામગિરી કરવા માટે અને વનન મંજૂર થી ચિન્તા ન રાખવા માટે પણ તેણે ફરમાનો કાઢેલાં. આ બધા ઉપરથી તેણે લોકોને પુષ્કળ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. એમ જણાઈ આવે છે કે તે દૂર રહેતો હતો, છતાં આ જ્ઞાનની પ્રેરણા તે વખતો વખત કરતો. હરામખોરોને સજા કરવી, લોકોને દાદ આપવી તથા દેશહિત માટે પ્રયત્ન કરનારને બળ આપવું, એટલાં કામો તો તે અચૂક કર્યે જતો. પ્રયાગજી દિનકરનો શાંકરાજી સચિવે ૪૦ હજાર રૂપીઆ દંડ કરેલો તથા તેના કુટુંબને અટકમાં રાખેલું. એ સંબંધમાં રાજરામે સચિવને ફરમાવ્યું કે “તેના ઘટતા જમીન લઈ તેના કુટુંબને છુટું કરવું. એ ગિરાસદાર છે અને

દેશહિતમાં ઉપયોગી થશે, માટે તેને પેટપુરતું આપી તેની પાસેથી કામ લેવું. ” દાદજી પ્રભુનું વતન સચિર શંકરાજીએ ખાલસા કરેલું. એ સંબંધે રાજારામે સખત ફરમાન કાઢ્યું કે, “બંધી હકીકત જાણી અમે એમનું વતન ન લેવા જણાવેલું છે, છતાં તમે તેનો અમલ કર્યો નથી. સંકટના વખતમાં એનું વતન લઈ લેવું એ ઘણું જ અનુચિત છે, માટે તેનું વતન એકદમ પરત આપી દેવું અને અમને રૂબરૂ મળવું. એમના વડિલે સ્વ મહારાજાની જે અદિતીય સેવા કરેલી છે તે જોતાં તેનું વતન લઈ લેવાનો કે બીજા કોઈને આપી દેવાનો કોઈને અધિકાર નથી. છતાં હજી નહીં આપશો, તો તમારી આત્મરત્ને અને અધિકારને ધક્કો પહોંચશે. ” આટલું જતાં પ્રજા દાદજી પ્રભુનું વતન તેને પાછું મળેલું નહીં; કેમકે શાહુરાજાના વખતમાં પણ તેની તકરાર આવેલી છે. પણ આ ઉપરથી એક હકીકત જણાઈ આવે છે કે એ વખતના અધિકારીઓ કેળ સ્વાર્થી હતા. દાદજી પ્રભુ જેવા રાજનિષ્ઠ કુટુંબની સેવા પણ તેઓ વીસરી ગયા !

(૬) જિંજનો ઘેરો અને રાજારામનો છુટકારો (ઇ. સ. ૧૬૯૧, ૯૮)—(જિંજનો ઘેરો સન ૧૬૯૧ ના આખરમાં હુલ્લિ-કારખાન નસરતજીએ નાખ્યો તે સન ૧૬૯૮ ના વતનપુઆરીમાં રાજારામ તેમાંથી નીકળી ગયો ત્યાં સુધી એટલે છ વર્ષ ચાલુ રહ્યો. એ વખતની યુદ્ધકળામાં નિપુણ તથા સર્વ શક્તિમાન બાદશાહ આરંગજેબ અને તેની જ જોડીનો સરદાર હુલ્લિકારખાન ખંતે એ કિલ્લો લેવા એક સરખા પ્રયત્ન કરતા હતા, છતાં છ વર્ષ સુધી મરાઠાઓએ તેને દાદ દીધી નહીં. એ ઉપરથી એ કિલ્લાની મજબુતી, અંદરની સામગ્રીની વિપુલતા, એના બાંધનારની દુરદર્શિતા, તથા મરાઠાઓની યુદ્ધકુશળતા એકંદરે આપણને જણાઈ આવે છે. અને દુનિયાના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ઘેરાઓમાં આ ઘેરાની ગણના થવી ઘટે છે. હજી એ સંબંધી વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ થશે, ત્યારે મરાઠી સમયના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ અજવાળું પડશે. એ કિલ્લો અનેક

ડુંગરો જોડીને બનાવેલો છે. તેમાં બે ડુંગરો તો ઘણાજ ઉંચા છે. એક એક મોગલ સરદારે એ એક એક ડુંગર વહેચી લીધેલો. સુરમેા બગાડેલી, તોપો ચડાવેલી, વગેરે સધળી તખીરો કચેલી; પણ કંઈ વજ્યુ નહીં. મોગી અડચણ એ પડતી કે આલુબાલુના જમીનદારો તથા બહારથી આવતા મરાઠા સરદારો મોગલ લશ્કરની ચારે બાજુ ફરી વળીને તેમને ધાન્ય કે સામગ્રી પહોંચવા દેતા નહીં અને અચાનક એવા ઠપા આવતા કે સદા ડગ્મા ને ડરમા ગ્રેવુ પડતું

સરઆતમા સુલ્હિકાગખાનની મદદમા છુદેલા સરદાર દત્તપા રાય આવેલો, અને પત્રીથી બે વર્ષે સાદગદો કામમક્ષ તથા વજર આસદખાન આવેલા એમના આવ્યા પત્રી બધાએ એકત્ર હતો એટલા જોરથી ચલાવ્યો કે મરાઠાઓને ખરેખર દહેશત લાગી પણ એ સરદારોના વૈમનમ્મનો લાભ મરાઠાઓને મળ્યો બધો અધિકાર આસદખાન પાસે હતો, તે કામમક્ષથી ખમાયુ નહીં તેની એ ઈચ્છા હતી કે ઘેરો મારા નામથી ચલાવવો પણ વજર તથા તેનો પુત્ર તેને ઉલટા તેના વર્તન માટે કપકો આવતા હતા એટલે કલહ વધી પડ્યો, અને મરાઠાઓએ તેના લાભ લીધો. એવામાં અહવા ચાલી કે બાદશાહ મરણ પામ્યો સાદગદો આથી ગાદી મેળવવાના વિચારમાં પડ્યો, અને મરાઠાઓ તેની સાથે સંબુકાધથી વર્તવા લાગ્યા. એનામાં સંતાજી ધોરપડે પાછળ આવી પહોંચ્યો પત્રી તો પૂછતું જ રુ ? લશ્કરમાં અશાંતિ વ્યાપી રહી અને અહીંની વાત બાદશાહને કે બાદશાહની વાત અહીં પહોંચવા માર્ગ ન રહ્યો મરાઠાઓ સાદગદોને લલચાવતા હતા અને સાદગદો લવિષ્યની આશાએ તેને મળી જવાની તૈયારીમાંજ હતો પણ તેટલામાં બને ખાનોએ પ્રસંગ વર્તીને સાદગદોને નજરકેદ કરી લીધો પણ સંતાજીના મારાથી મોગલ લશ્કરમાં નાસલાગ ચપ રહી અને ઘેરો કેટલોક વખત ઉઠાવી લેવો પડ્યો.

સાદગદોને કેદ કરતા તેના લશ્કરે તો લડાઈ કરવાની જ ના પાડી. પાછળ સંતાજીને ત્રાસ તો ચાલુ હતો તેણે એકદમ આવીને

ગયા હતા, તેમની સાથે તદ્દ શા માટે ક્યોં? જો તેમણે કાગળથી લેખા ચાલુ રાખ્યા હોત, તો મોગલોનું નિકંદન થઈ જત પછી, કમનસીબે મરાઠાઓમાં અંતઃકલ્લ ચાલુ થયો હોતો. સંતાજી અને ધનાજી વચ્ચે વિરોધ હતો, અને રાજગમને એમ સમજાવવામાં આવ્યું કે સંતાજી રતુને મળી ગયો છે. આ વિરોધ મટાડવાની અને સધળા સરદારોને એક દિશામાં દોરવાની, શિવાજીના જેવી રાજરામમાં આવડત નહોતી. જો આ વખતે એક સરખો પ્રયત્ન થયો હોત તો અવશ્ય જીત મળત. પણ મરાઠાઓના સ્વાર્થ અને કુસંપને લીધે આ અમૂલ્ય સંધિ ફેાકટ ગઈ. અને આવો આ એક જ પ્રસંગ નથી. ઇ. સ. ૧૭૦૫ માં પણ ફરી તેવો જ બપોલે તેનાથી પણ વિશેષ સુગમ પ્રસંગ આવ્યો. એ વખતે તો આખો ભરતખંડ જીતી ચકાયો હોત. પણ આ સ્વાર્થ અને કુસંપના લીધે તે પ્રસંગ પણ વ્યર્થ ગયો, અને રાજ્યસ્થાપનાની જમાવટ કદાપિ થઈ શકી નહીં. બધા સરદારોને એક તંત્રે ચલાવી શકે એવો સમર્થ પુરુષ એક જ શિવાજી થયો અને ફરી કોઈ શિવાજી થયો જ નહીં એટલે આવેલી ઉત્તમ તક નિષ્ફળ ગઈ.

બાદશાહે સુલ્હિકારખાનને તાકીદનો હુકમ મોકલ્યો કે “જિંજીના ધેરાનું કામ તાજડતો જ નહીં ચલાવો, તો તમારું અપમાન થશે.” મરાઠાઓના પક્ષને આ અરસામાં એક મોટું તુકસાન થયું. શિવાજીનું ધોરણ જાણનારો અને તે પ્રમાણે રાજરામને હંમેશાં દોરનારો પ્રદલાદ નિરાજી ગુજરી ગયો. તે અને રામચંદ્ર સરખા ધોરણના હતા અને બંને કાર્યદક્ષ હોઈને કર્ણાટક તથા મહારાષ્ટ્રનો કારભાર ચલાવેલા સલાવતા હતા. પણ પ્રદલાદ ગુજરી જતા કર્ણાટક ખાતે કોઈ તેવો સલાહકાર રહ્યો નહીં અને રાજરામે અનેક ભૂલો કરવા માંડી. સંતાજી અને ધનાજી વચ્ચે વિરોધ હતો અને તેના પરિણામે સંતાજીનો વધ થયો. એ વધની વિગતવાર લકીકત હવે પછી આવશે. પણ સંતાજીના મરણથી મરાઠી પક્ષને ધણી જ હાનિ

યદ્ય. અને આ કુસપ તથા નબળાઈનો બાદશાહને લાલ મળ્યો તેણે જાણ્યું કે સંતાળ ગયો એટલે જિંજ પડ્યો જ સંતાળના પુત્ર રાણોજી તથા ભત્રિજા સિંધોજીએ લડાઈ ચાલુ રાખી પણ ખાનને ફરી બાદશાહ તરફથી સંદેશો મળ્યો કે, “ તમે જિંજ નહીં દ્યો તો બાદશાહ તમારું શુ નહીં કરશે તે કાંઈ કહેવાન નહીં ” ખાન તેથી વિચારમા પડી ગયો અને આન્ટ ડક જણાવે છે કે તેણે ખાનગી રીતે રાજરામને જિંજ છોડી દેવાની સલાહ આપી તથા પોતે હવે એ કિલ્લો લેશે જ એવો તેણે નિર્ણય જણાવ્યો પણ ડકતુ આ માનવું બગમર નથી. કેમકે મગાનો એવો પક્ષ લેવાનું ખાનને કાંઈ કારણ નહોતું વળી મરાઠા તરફથી તેને ભવિષ્યમા પણ કંઈ આશા નહોતી માત્ર એ ફૂં કે નિર્દય નહોતો અને યેસુમાઈને આપેલું વચન તેણે પાળ્યું હતું એટલે તે દયાળુ પણ હતો એમ જણાય છે પણ એટલા માટે તે ધગદાપૂર્વક રાજરામને કહેવારે નહીં. એટલું ખરૂં કે બાદશાહની સત્તા વધારવાને તે આગુર ન હોતો કેમકે તેને પોતાને જ દક્ષિણ દેશ સર કરવાની ઊત્કંઠા હતી. અને તેથી કદાચ તે બાદશાહના મરણની રાહ જોઈને હદનામા ઉતાવળ નહીં રાખતો હોય પણ ખીજ બાળુ મરાઠાના આ કુસપની હકીકત રામચંદ્રપતને મહારાષ્ટ્રમા જણાઈ હતી એટલે તેણેજ રાજરામને જિંજ છોડી મહારાષ્ટ્રમા આવી જવા આગ્રહપૂર્વક સલાહ આપી, અને તે પ્રમાણે રાજરામ ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

જિંજના આ ઘેરામાથી રાજરામને છુટવાની સઘળી ગોઠવણ ખડો બદલાજો કરી મોગલ લશ્કરમા ગણોજી અને રામોજી સિકે નામના બે મરાઠા સરનાર હતા યેસુમાઈના તે કુટુંબી હતા પણ રાંભાજીએ ‘શિરકાણુ’ ચનાચા પત્રી બધા મોગલોને તાબે ગયા હતા અને આ વખતે મોગલોના પક્ષમા રહીને લડવા આવેલા હતા જિંજના કિલ્લાની નૈર્ઝત્ય બાળુએ આ બંનેનો મોરચો હતો આ બંનેને રાજરામના પક્ષમા વાળી લેવાના ધગદાપૂર્વક ખડો બદલાજો

એક દિવસ તેમની પાસે ગયો. પ્રથમ તો શિકેંએ તો સાંભળ્યું જ નહીં. પણ ત્યારે ખડો બુઝાણે જણાવ્યું કે, “આ વખતે તમે આમ વર્તો એ ઘટિત નથી. તમારું “શિરકાણુ” થયું છે, તેમ જ અમારા પણ ત્રણ પુરુષો હાથીના પગ નીચે કચરાયા છે. પણ તે ગયા તે ગયા. આપણે તો હવે હિંદુ તરીકેનું અભિમાન રાખવાનું છે, અને તમે અમે તો એના આસ છીએ. આ સંકટ વખતે મદારાજ અને તેના કુટુંબને જવા દો. તમારો જશ ગવાશે.” આથી એમનું હૃદય ગળ્યું અને મદદ કરવા તરફ વલણ થયું. તેમણે માગણી કરી કે અમારું દાબોળનું વતન તમને મળેલું છે તે અમને પાછું આપો. ખડો બુઝાણે તરત જ જણાવ્યું કે, “મદારાજના કામ માટે વતન કે છાંદગી જે કહો તે આપું. એમાં શું વિશેષ છે? મારું સર્વસ્વ તેને શરણે છે.” તેણે તત્કાળ જ પોતાને મળેલી દાબોળની સનદ શિકેંને સોંપી દીધી. ફરી શિકેંએ કહ્યું કે, “મોહિતે પણ આસ ગણાય. માટે તેને પણ આપણા પક્ષમાં લઈને રત્નાગિરી તાલુકાનું કુટરા ગામ આપો અને મને ભોર તાલુકાનાં ત્રણ ગામ તથા રત્નાગિરી તાલુકાનાં પાંચ ગામ આપો.” આ બધું ખડો બુઝાણે કબુલ રાખ્યું અને જેની તેની સનદો કરાવી આપી. પછી શિકેં તથા મોહિતે એ પોતાના કુટુંબનાં ભૈરાં છે એમ જણાવી રાજરામને પોતાના મુકામમાં દાખલ કર્યો અને બીજે દિવસે શિકારના નિમિત્તે બહાર કાઢી કેટલેક છેટે ધનાઞ્ઞની હાવણી હતી ત્યાં રાજરામને પહોંચાટી દીધી. (દીસેમ્બર ૧૯૯૭).

રાજરામ છુટી ગયો એમાં સુલ્લિકારખાનની કંઈ મદદ હતી, અથવા જિંજનો ઘેરા લંબાવવામાં પણ તેનો કંઈ દગો હતો, એમ કહેવું વાસ્તવિક નથી મરાઠાઓનો જમાવ જ એવો હતો કે ખાનનું છ વર્ષ સુધી કંઈ ચાલ્યું જ નહીં. કહ્યોટકમાં તેમ જ મદારાખૂમાં બંને જગાએ મરાઠાની વ્યવસ્થા બરાબર ગોઠવાઈ હતી. એટલે આદ્યાદ બંને બે જિંજ હિપર આવ્યો હોત, તો તે પાછો જ ફરી

શક્ત નહી. તેના લશ્કરને મદદ પણ પહોંચતી નહીં. ધાન્ય, ખખતો માણસો વગેરે જે કોઈ જતું, તે રસ્તામાં મરાઠાઓના હાથમાં સપડતું. એથી ઉલટું કિલ્લાની અંદરના માણસોને સાધનની ઘણીજ સમવડ હતી. અને મોગલ લશ્કરને તો બહારથી પણ મરાઠા એટલા સતાવતા કે ખાનનું કંઈ જ આશુ નહી. તેમાં કામગીરી સાથે વિરોધ આશ્યો એટલે મરાઠાઓને વધારે અનુકૂળ પડ્યું. એકંદરે ધેરા લંબાવવામાં ખાનનો કંઈ દગો જણાતો નથી. પણ પછીથી સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. મંતાજીનું મરણ થતા બહારથી કોઈ અટકાવનાર રહ્યું નહીં, અને પાંચ વર્ષમાં મરાઠાઓ પણ ધણા ખપી ગયા. એટલે રાજરામને જિંજી છોડવું પડ્યું. આ અણધાર્યા બનાવથી મુમત્તમાન લેખકોએ ખાન ઉપર દગાનો આરોપ મૂક્યો. પણ વાસ્તવિક રીતે મરાઠાઓનું સામર્થ્ય ન સ્વીકારવાની વૃત્તિને લીધે તેઓ તેવા અભિપ્રાય ઉપર આવેલા જણાય છે.

સન ૧૬૯૮ માં હુલ્લિકારખાને જિંજીનો કિલ્લો લીધો તો વખતે રાજરામનું કુટુંબ (રાજરામની સ્ત્રી) અંદર હતું. પણ ખાને તેને પકડીને શિકેને સોંપ્યું. શિકેએ માગણી કરેલી કે અમારા જાતબાઈનાં ઐરાની બેઅદબી થાય એ અમારી જ બેઅદબી ગણાય, માટે એમને જવા દેવા. અને ખાનને પણ લાગ્યું કે રાજરામ જો છુટી ગયો છે, તો પછી ઐરાને પકડી રાખવાનો કંઈ અર્થ નથી. એટલે તેણે એ ઐરાને શિકેને સોંપી દીધા અને શિકેએ તે બધાને સુરક્ષિતપણે મહાગઢ મોકલાવી દીધા. ખીજા ઘણા મરાઠાઓને ખાને કેદ પકડ્યા તથા કેટલાકને દારૂ પણ માર્યો. આમાં પ્રજ્ઞાદ નિરાજનો પુત્ર નારાયણ પણ મરાયો. જિંજીથી છુટેલા માણસો ધીમે ધીમે વિશાળગઢ ઉપર એકાઠા થવા લાગ્યા.

જિંજીના ધેરાની મરખામણી વિલ્કિન્સને દૂરના ધેરા સાથે કરેલી છે. તે પરથી જણાય છે કે તે વખતના યુરોપિયન લોકોને પણ તે ધેરાનું મહત્ત્વ સમજાયું છે.

(૧૦) સંતાળનું જૂન અને તેની મીમાંસા (૧૬૯૮)—
સંતાળ ધોરપડેના પરાક્રમની હકીકત વખતોવખત આમળ આવેલી છે. છેક શિવાજીના વખતથી તે રાજરામના છુટકારા સુધી એ પરાક્રમી અને સ્વદેશાભિમાની પુરુષે જે દેશસેવા કરી, તથા અનેક અણીના પ્રસંગે જે અમૂલ્ય સહાય્ય કરી, તે અપ્રતિમ છે. એ પુરુષનું એકંદર ચરિત્ર અને તેના હૃદયદ્રાવક મૃત્યુની ખરી હકીકત જ્યારે બહાર આવશે, ત્યારે જ અનેક મદત્ત્વની ગુચવણોનો વાસ્તવિક નિદાલ આવશે, અને મરાઠાના ઇતિહાસમા વીર અને કરુણ રસની પુષ્કળ ભરતી થશે. સંતાળ પોતાના લશ્કરમાં શિવાજીના ધોરણ પ્રમાણેનું અત્યંત કડક નિયમન પાળતો. જીતે સાથે ન રાખવી; લૂટના નિયમો ખરાખર જાળવવા; વગેરે શિવાજીનાં ધોરણો તે એટલી સખ્તાઈથી અમલમાં મૂકતો કે તેના હુકમ સિવાય એક પાદરું પણ હાલવા પામતું નહીં; અને સુતરનો એક ત્રાગડો પણ ઉચ્ચકવાની કોઈની છાતી આસતી નહી. આ રીતનું તેનું કડક નિયમન સેનાપતિને તદ્દન અનુરૂપ હતું, અને તેનો લાભ પણ તે વખતે સારો મળ્યો. પણ તેનોજ તે વખતનો બેડીદાર ધનાજી જાદવ, તેના જ જેવો શૂરો અને પરાક્રમી છતાં તેનું નિયમન કેવળ નખાળું હતું. તેના લશ્કરમાં હકુમત કે વ્યવસ્થા નહોતાં. માણસો મરજી મુજબ વર્તતાં અને તેનો તેના પર દાબ નહોતો. જો કે લડાઈમાં એ કંઈ કમી ન હોતો. ઘોડો પાણી પીએ નહીં, તો મોગચા પૂછતા કે “પાણીમાં ધનાજી દેખાય છે કે શું?” એટલી તેની ધાક હતી.

પણ નિયમનના જગરા તકાવતને લીધે ધનાજીનાં માણસો જ્યારે તેના ઉપર સંતુષ્ટ રહેતાં, ત્યારે સંતાળનાં માણસો તેમ ન રહેતાં. વળા એ બંને વચ્ચે દ્વેષ પણ છુપી રીતે ઘણા દિવસથી સળગ્યો હતો. પણ પ્રત્તાદ નિરાજ હતો ત્યાં સુધી આ દ્વેષનું કંઈ પરિણામ આવ્યું નહીં. તેણે રાજરામની સમદષ્ટિ રખાવીને તે બંને યક્ષેથી કાર્મગિરી લીધી કરી. “જરું કપલસીએ, રો અસ્ય પપ્તો,”

એટલે એ બને વચ્ચેના કલહ વધી પડ્યો. રાજારામને સમજાવવામા આવ્યું કે સંતાજી દુરમનને મળીને વર્તે છે. રામચદ્રપતે જણાવ્યું કે એ જુડું છે, પણ રાજારામનો એ વહેમ ગયો નહોતો બાદશાહે પણ તેને પુષ્ટિ મળે એની બાજી રચી અને એ રીતે રાજારામનું મન નિશેષ કંતુષિત થતું આવ્યું. તેથી વખતોવખત તેણે સંતાજીનું માન ભંગ કરવા માડ્યું, અને ધનાજીએ સંતાજીના જ લશ્કરને તેના વિરુદ્ધ ઉશ્કેરી મૂક્યું. આ સ્થિતિમા ધનાજીએ વિઝાપુર નજીક તેના ઉપર હારા કર્યો એ વખતે તેનું જ લશ્કર તેની સામે લાંચુ અને બિચારા સંતાજીને નાસી છુટવું પડ્યું. તેની પછવાડે ધનાજીએ માણસો મોકલ્યા, પણ ધણા દિવસ સુધી તેના કંઈ પત્તા લાગ્યું નહોતું. આ પાછળ પડેલાઓમા નાગોજી માને નામે એક સંતાજીનો દુરમન હતો. તેના સસરાને સંતાજીએ લશ્કરના કોઈ નિયમભંગ માટે ઠાર માર્યો હતો. એટલે તેનું વેર લેવાને તે તથસતો હતો એક વખત સંતાજી શત્રુઓ દૂર છે એમ માનીને પોતે થાકેલો હોવાથી એક ઝરામા નહાવા ઉતર્યો તે વખતે લાગ જોઈને આ નાગોજી ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને તેને ઠાર કર્યો. વળી તેનું મસ્તક કાપીને તેણે બાદશાહને મોકલી આપ્યું. બાદશાહે તેના ઉપર ખુશ થઈ તેને મન સમદારી આપી ફરી થોડા વખત પછી તે બાદશાહને છોડી રાજારામને આવી મળ્યો અને રાજારામને તેને બાર મહાસની દેશખુખી આપી

સંતાજીના મરણથી રાજ્યને ઘણીજ હાનિ થઈ પણ સતોષ ની વાત એ કે તેના પુત્રા રાણોજી તથા પીરોજી અને લગ્નિજો સિંધોજી આટલું છતાં બાદશાહને મળી ન જતા મરાઠી ગણ્યની મેવાને જ વળગી રહ્યા. રામચદ્રપતને સંતાજી માટે ઘણું માન હતું અને રાજારામની મરજી ધનાજીને સેનાપતિ બનાવવાની હતી, છતાં રામચદ્રપતના આગ્રહથી તેણે તે પદ સંતાજીને આપેલું. સંતાજીને દોષ જોવા જઈએ તો એક એ કે એ નિયમનમા ઘણા કડક હતો, અને બીજો એ કે બીજાની હકુમત તે સહન

કરી શકતો નહોતો પોતાના જ નાદ પ્રમાણે તે હમેશા વર્તતો પોતાનો આમદ છોડીને ખીજનું મન મેળવી લેતા તેને જરા પણ આવડતું નહોતું. પણ એકદરે ધોરપટે કુટુંબનોજ આવો સ્વભાવ જણાય છે, અને તે આ પહેલાના અને પછીના પણ અનેક દાખલાથી સાબીત થાય છે. સંતાજના મરણ પછી પણ ધોરપટે લગભગ સ્વતંત્રપણે જ ફૂટા જણાયા છે, અને જાતના બળ ઉપર જ તેમણે બાગીરા મેળવેલી છે પત્રીથી પ્રસિદ્ધિ પામેના મુરારરાવ ધોરપટે પણ આવાજ સ્વભાવના જણાયા છે રાજરામ અને જિંજીમા રહેલા ખીજા સરદારોને શક પડ્યો કે સંતાજ દુરમનને મળી ગયો છે તેનું કાળજી એ કે તે વખતો વખત આપેલા હુકમોને ગણકારતો નહીં અને મનસ્વી કામગિરી કરીને ચાલ્યો જતો. પણ તેમ થવાનું કારણ તેના જાતિસ્વભાવ જ હતો એવદાઈ તેના વશમા પણ નહોતી એમ હોત તો તેના કુટુંબીઓ દુરમનને મળી ગયા હોત. અને સંતાજને એવદાઈ કઠવી હોત, તો તેને પ્રસંગો કયા થોડા હતા? પણ, વાસ્તવિક વાત એ છે કે મરાઠી રાજપણ જ તે વખતે વિચિત્રતા હતી સત્તા રાજગમ પાસે અને કારભાર રામચંદ્રપત પાસે, અને એ બંને દૂર દૂર પડેલા આની વિચિત્રતા કયા સુધી નબે? સરદારો ગજનું માને કે કારભારીનું? અને ગજની પાસે રહેનારાઓ તેની નબળાઈનો લાભ કેમ ન લે? રાજરામમા એટલી કુશળતા નહોતી કે તે આ નુકસાનો અટકાવી શકે એટલે આ વિચિત્રતાનો ભોગ સંતાજ થઈ પડ્યો તેની અને ધનાજ વચ્ચે અણમનાવ હતો અને નજીવી બાબતમા પણ તે બંને લડતા હતા રાજરામ એકને ગમતું કરે તો ખીજે રીસાતો, અને ફરી તેને મનાવતા મુરકેલી પડતી આવા કેટલાક પ્રસંગો આખા પછી એક ફરિયાદ એવી આવી કે પત્રાળા ઉપર ઘાટગેને જોઈતી લરકરી મદદ વખતસર સંતાજએ મોકલી નહોતી આ ફરિયાદને રામચંદ્રપતનો પણ ટેકો હતો. એટલે રાજરામે છેવટે સેનાપતિ પદ સન ૧૬૬૫ માં ધનાજને આપ્યું. આ વખતે સંતાજ-

એ રીસ ન ચડાવતા રામચંદ્રપંતને જણાવેલું કે, “ હું બેવડા નહીં થાઉં. મારા માન માટે રાજ્યનું નહીં બગાડું. મદારાજે મને લાઇ ગણેલો છે અને તેજ રીતે હું હજી પણ વર્તીશ.” આ શબ્દો તેની લાયકી અને વફાદારી સૂચવે છે. પણ પછીથી ધનાજીએ સત્તાનો ખોટો ઉપયોગ કર્યો. જે કડક નિયમન એક સેનાપતિ તરીકે જરૂરનું હતું અને રાજ્યવ્યવસ્થા માટે પણ આવશ્યક હતું; તેને રાજરામે અને બધા સરદારોએ ઉત્તેજન જ આપવાનું હતું. છતાં તેનોજ ગેરલાભ લઇને ધનાજીએ લશ્કરને ઉશ્કેર્યું અને એક ખરેખરા સેનાપતિનો નિર્દયપણે નાશ કર્યો.

(૧૧) સતારામાં મરાઠી રાજ્યની સ્થાપના (ઇ. સ. ૧૬૯૮)

—રાજરામ મદારાજીમાં સુખરૂપ પહોંચ્યા પછી જોણે જોણે આ પ્રસંગમાં સારી સલાય કરેલી તેને ફરી એક વખત મોખદશે. આપવામાં આવ્યો. આ વખતે રામચંદ્રપંત, પરશુરામપંત તથા શંકરાજી નારાયણે વિનંતિ કરી કે, “ આજ સુધી અમને આવડ્યો તેમં અમે રાજ્યનો વહીવટ ચલાવ્યો. હવે રાજ્ય મદારાજે મંભાળી લેવું.” એ સાંભળી રાજરામે જવાબ આપ્યો કે, “ આજ સુધી તમેજ રાજ્ય સંભાળ્યું છે અને હવે પછી પણ તમેજ સંભાળનાર છો. ” તે પછીથી રામચંદ્રપંતને પૂછ્યા સિવાય રાજરામ કંઈ પણ ન કરતો. તેની મદદમાં અંતાજી મંગાજી વાકળનીસ તથા આબાજી નીલકંઠ પાગસનીસને આપવામાં આવ્યા. બીજી વ્યવસ્થામાં પણ કેટલોક ફેરફાર થયો. સેનાપતિ તો ધનાજી જાદવ હતો જ, અને નીલકંઠ મોરેશ્વર પિંગળે પેશ્વા પણ હતો જ, અમાત્યપદ જનાર્દન હનમંતેને આપ્યું હતું તે તેનું મરણ થતાં હવે રામચંદ્રપંતને આપ્યું, અને પ્રતિનિધિપદ નમાજી રઘુનાથ હનમંતેને આપ્યું. પછીથી સન ૧૭૦૧ માં એ પદ તારાબાઈએ હનમંતે પાસેથી લેઇ લઇને પરશુરામ અંબકને આપ્યું. પંડિતરાવનું કામ શ્રીકૃષ્ણાર્ય પાસે હતું અને સચિવપદ શંકરાજી પ્રદાદ પાસે હતું. પણ જિજ્ઞાસા

ધેરા દરમિયાન શંકરાજ ચાલ્યો ગયો એટલે તે પદ શંકરાજ નારા-
યણ ગાડેકરને આપવામાં આવ્યું. દરિવાઇ લરકરનો મુખી સિધાજી
ગુજર મરણ પામ્યો એટલે તે સ્થાન કાનોજી આંમરેને આપવામાં
આવ્યું. ખડો બુલ્લાળ ચિટનિસના સ્વાર્થભાગ માટે તેને ચૌલ
પ્રાંતમાં વતન બાંધી આપ્યું, અને બીજા ઘણા સરદારોને બહુ માન
આંખી વિશેષ કામગિરી કરવાને ઉત્તેજન આપ્યું. આ પછી બધા
સરદારો હવે પછીનો વિચાર કરવાને એકઠા થયા. લડાઇ આજ સુધી
કર્ણાટકમાં હતી તે હવે મહારાષ્ટ્રમાં આવવાની એટલે વિચાર કર-
વાની જરૂર હતી. કર્ણાટક સંભાળવાને ધનાજી ગદવ ત્યાં હતો જ.
પ્રથમ તો બધા સરદારોએ સનારામાં રાજધાની કરવાનું ઠરાવ્યું,
અને તે પછી છેવટ સુધી સતારા જ મરાઠી રાજ્યની રાજધાની રહી.
રાયગડની પેડેજ સનારા આ વખતે એકલો કિલ્લો હતો. તેની નીચે શહેર
ખિલકુલ નહોતું. પછીથી શાહુના વખતમાં ત્યાં નાનું ગામ વસ્યું એ શાહુ
નગર કહેવાય છે. તેની વૃદ્ધિ પછીથી ઓગણીસમી સદીમાં થઈ. પણ એક-
દરે એ સમયની પરિસ્થિતિમાં સતારા જ રાજધાનીને લાયક સ્થળ હતું.
રાયગડ કોકણમાં હતું અને મોગમોની લડાઈ હવે કોકણ તરફ ન
હોતી. વળા એવે સ્થળે રહેવાની જરૂર હતી કે જ્યાંથી આખો દેશ
સંભાળાય અને શત્રુ ઉપર પણ દાબ રખાય. શિવાજીના વખતમાં
સ્થિતિ જુદી હતી. એ વખતે જુદે જુદે કોકણેથી આવતી સંપત્તિ
હુપાવી રાખીને શત્રુને આપણું માપ જણાવા દેવું નહોતું. એટલે તે
સમયે રાયગડની જ જરૂર હતી. પણ અત્યારે તો એક સરખી લડાઈ
જ ચાલુ હતી. એટલે શત્રુને દાબમાં રાખવાની અને તે જ્યાં જ્યાં
જાય ત્યાં ત્યાં આપણે પહોંચવાની વખતોવખત જરૂર હતી. અર્થાત્
સતારામાં જ રાજધાની કરવા જેવું હતું અને તેની પરિસ્થિતિ પણ કંઈ
ખોટી ન હોતી. એ વિશાળગઢ, પનાળા, સિંહગઢ વગેરે મજબુત
કિલ્લાના મધ્ય ભાગે હોઇને કોકણ ઉપર પણ ત્યાંથી નજર રહી
શકે તેમ હતું. આ રીતે સતારામાં રાજધાની કરીને રાજારામ લાગણો

જ મોગલો જોડે લડવા માટે બહાર પડ્યો.

લડાઈનું સ્વરૂપ પણ હવે બદલાયું હતું. અત્યાર પહેલાની લડાઈઓ બચાવ રૂપ હતી, ત્યારે હવે પત્રીની ચઢાઈ-દુમના રૂપ હતી સંભાળ અને ધનાઞ્ઞએ મોગલો સાથે ઘણી લડાઈઓ કરી, પણ તે બધીનો હેતુ તેમને સનાવીને-ગુચવીને આપણે બચાવ કરવાનો હતો પણ હવે શત્રુનું પાણી મરાઠાઓને જણાઈ ગયું અને બચાવ પકડીને બેસી રહેવાનું પણ કામ કામનું નહોતું તેથી એક પત્રી એક મરાઠા વીરો બહાર પડતા ગયા અને શત્રુની બરાબર બરાબર લેવા માડી. લડાઈનું ધોળું જ તેમણે હવે બદલી નાખ્યું અને આખા દેશમાં નિર્ભયપણે ફરવાની તથા જ્યાં ત્યાં મરાઠાના નામની છાપ પાડવાની હવે સતારાથી શરૂઆત કરી.

જિંજ હાથમાં આવ્યું છતાં બાદશાહનો ઉદ્દેશ પાર પડ્યો નહીં. મરાઠા હજી પણ નરમ જ પડતા નથી એ જોઈને તેને બહુ દુઃખ થયું. છેવટે તે જાતે હવે એકવાર સખત લડાઈ કરવાને બહાર પડ્યો, અને બ્રહ્મપુરીનો બદોનસ્ત વજીર આસદખાનને સોંપી સન ૧૬૯૮ માં તે જાતે ચઢી આવ્યો. લશ્કરના તેણે બે ભાગ કર્યાં. એક ભાગ અજીમશાહના પુત્ર બેદરખાન અને હુસૈનખાનને સોંપ્યો તથા તેને મરાઠાઓની પઞ્ચાડે જ ફરતા રહેવાનો હુકમ આપ્યો, અને બીજો ભાગ પોતાની સાથે રાખી મરાઠાઓના કિલ્લા તેણે જાતે લેવા વિચાર કર્યો. શરૂઆતમાં તે મિરજ થઈ વસ તગડ તરફ આવ્યો. એટલે રાજારામ સતારા છોડી બહાર આવ્યો અને ઉત્તર તરફ ચડાઈ લઈ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

(૧૨) રાજારામની છેવટની સવારી (૧૬૯૮-૯૯)—એ દરમિયાન નેમાળ સિંધે આઠ હજાર માણસો લઈ મોગલ મુલકમાં થઈને નદુરબાર સુધી પહોંચ્યો અને તેણે પુષ્કળ ગામો લૂટ્યા તેવામાં તાપીને કાઠે તાલુકાના ગામ આગળ હુસૈનખાનના નામનો મોગલ સરદાર તેના ઉપર ચઢી આવ્યો. બંને લશ્કર વચ્ચે જળી

લાગ્યું થઈ તેમા હુસેનઅલીખાન ઘેરાઈ ગયો તેના ત્રણસો માણસો મરાયા અને તેને પોતાને પણ મોટા ઘા લાગ્યા ને હાથી ઉપરથી પડી ગયો તેના શરીરમા બિનકુન શક્તિ જ રહી નહીં એવી સ્થિતિ મા તે કેદ પકડાયો અને તેનો બધો સરસામાન તથા માણસો પણ કબજામા આવ્યા તેની પાસેથી જે ત્રાખ રૂપીઆ દડ લેવાનો હતો પણ તાનનેરમાથી એટલી રકમ નીકળી નહીં, એટલે નંદુરમારના ગૃહસ્થોને એ રકમ ભરી આપવા ખાને વિનંતિ કરી નંદુરમારના લોકોએ મરાઠાઓને આપ્યું પણ આપી નહોતી અને આ વખતે તો તેમણે દરવાજા બંધ કરીને દાગાઈ આદરી એટલે ખાનને પણ તેના પર ગુસ્સો આવ્યો અને તેણે મરાઠાઓને લૂંટ મારે છુટ આપી રૈયતને ત્રાસ ન આપતા શ્રીમતો, વેપારીઓ, સરાફો વગેરેને સતાવીને તેણે દડ વસુલ કરી લેવા મરાઠાઓને જણાવ્યું. આ રીતે છુટ મળતા મરાઠાઓએ મનમાનતી લૂંટ કરી અને તેમાથી થોડો લાભ ખાનને પણ આવ્યો આ રીતે પોતાની જ રૈયતને લૂંટવાની સત્તા આપવાના ખમર બાદશાહને પડતા તેને ખાન ઉપર બહુ ગુસ્સો થયો.

રાજરામે શરઆતમા શાહુને છોડાવવા બાદશાહની ડાવણી ઉપર હાજરો ગયો, પણ એ વખતે બાદશાહ અને શાહુ બંને બેગમોના વિભાગમા હોઈ રાજરામનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો પત્રીથી તે ઉત્તર તરફ ચોથ વસુલ કરતો આગળ વધ્યો તેને પરસોજી બોસલે, હિંમતરાવ નિબાલકર, નેમાજી સિંધે અને સમશેર બદાદુર આશેજી વગેરે સરદારો પણ પત્રીથી આવી મળ્યા આવડું મોટું મરાઠા લશ્કર અગાઉ કદી બહાર પડ્યું નહોતું શિવાજીના વખત કળતા પણ આ લશ્કર મોટું હતું એ બધા ચોથ અને સરદારમુખી વસુલ કરતા કરતા આગળ વધવા લાગ્યા જેમણે મુગે મોઢે વસુલ આપી દીધું તેમને કશી ઇજા કરી નહીં, પણ જેઓ સામે થયા તેને બરાબર તનવાર બતાવી દીધી જેમની પાસે વસુલ આપવા સત્ત નહોતી તેમની પાસેથી કરાર કરાવી લીધા અને એ રીતે નિયમિત વસુલાત-

નું ધોરણ બાધી દીધું આ પ્રમાણે ગંગચઢી, બાગલાણુ, ખાનદેશ તથા વરાડ એ પ્રાતોમા રાજારામ જાતે ક્યો અને એ પ્રાતોની વસુલાત માટે વરાડમા ધરસોજી બોસત્રે, ખાનદેશમા નેમાજી મિધે, બાગલાણુમા ખડેરાવ દલાડે અને ગંગચઢીમા હેખતરાવ નિબાજ કરને નીમી દીરા ત્યાથી પાછા આવતા સીતના શહેરની લૂચાલતી હતી તેવામા મોગલ લશ્કર રાજારામ ઉપર એકાએક ચઢી આવ્યું આ હુલાની બિનકુલ બાતમી જ મળી નહોતી અને બાપ્તી તૈયારી કે ત્વરા મોગલ લશ્કરે કદી બતાવેલી જ નહીં આ અચાનક હુલાથી મરાઠાઓને અને વિશેષે રીતે રાજારામને ઘણો ત્રાસ પડેો ઉતાવળે નામી છુટતા અને દોડીને પાછા આવતા તેને તાવ લાગુ પડ્યો અને સિંહગઢ આવી પહોચતા છાતીમા દુખાવો ઉપડી લોહીની ઉનગીઓ થવા લાગી છેવટે થોડા દિવસ તાવ આવી તા ૧૭૦૦ ના માર્ચ માસમા તેનું એકાએક મરણ થયું “મારા મરણથી આપણા પ્રયત્નમા ખામી પડવા દેશે નહીં શાહુને કોઈપણ રીતે છોડાવજો અને બધા રામચદ્રપતના હુકમ પ્રમાણે વર્તજો ” વગેરે થોડી વાતો પાસેના સરનારોને કહી રાજારામે દેહ છોડ્યો એ વખતે રામચદ્રપત હાજર હતો શિવાજી અને રાજારામ બનેનું આ પ્રમાણે છાતીના દુખાવાથી આકસ્મિક મરણ થયું અને સવારી ના શ્રમથી થાકેલા હોઈ અને એકાએક મરણોનુખ થના લોકોને એથી બહુજ આઘાત થયો.

રાજારામને ચાર સ્ત્રીઓ હતી પહેલી જાનકીમાઈ પ્રતાપરાવ ગુજરતી દીકરી તેને એક દીકરી સોયરામાઈ (સાવિત્રીમાઈ) હતી તે ફાટણના નિબાલકર વેરે આપેલી હતી, બીજી તારામાઈ હુબીર રાવ મોહિતેની દીકરી તેને શિવાજી નામે એક દશ વર્ષનો પુત્ર હતો ત્રીજી રાજસબાઈ તે ઘાટગેની દીકરી, તેને શાલાજી નામે ત્રણ વર્ષનો પુત્ર હતો આ બંને સ્ત્રીઓ રાજારામના મરણ વખતે પત્તાળા હતી, અને ચોથી અબિકાબાઈ તે વિશાળગઢ હતી તે રાજારામના

મરણના ખમર સાંભળતાંજ સતી થઇ. રાજરામની ક્રિયા જીવાજીરાજે બોસલે પાસે કરાવવામાં આવી. રામચંદ્રપંતે દાન ધર્મ ધણું કર્યું. રાજરામની છત્રી સિંહગઢ ઉપર છે. શિવાજીની નિત્ય પૂજનું શિવનું બાણ રાજરામ પોતાની પાસે રાખી તેની પૂજા કરતો. એ બાણની સ્થાપના રામચંદ્રપંતે સિંહગઢ ઉપર કરી અને તે દેવાલય તથા રાજરામની છત્રીના ખર્ચ માટે નીમણુંક બાંધી આપી.

(૧૩) રાજરામની યોગ્યતા—રાજરામની કામગિરી ધણાં લાગે નિર્ગેહાત્મક છે. રાજ્યકર્તા તરીકેના અવસ્થના ગુણ મુખ્યત્વે કરીને તેનામાં નહોતા; પણ રાજ્યને હાનિ કરે તેવા દુર્યુષો પણ તેનામાં નહોતા. ગુણ હોવા અને દુર્યુષ ન હોવા એમાં ભેદ છે. રાજરામમાં દુર્યુષ નહોતા માટેજ તેની યોગ્યતા નિર્ગેહાત્મક છે. કદાચ પ્રસ્તુત આપત્તિને પ્રસંગે એવા પુરુષનીજ રાજ્યને જરૂર હતી. છત્રપતિ શિવાજી જેવી સર્વશુભસંપન્નતા તો લાગ્યે મળે; અર્થાત્ દુર્યુષ ન હોય એથી પણ લાલ ચાપ છે, અને શંભાજીના દાખલા ઉપરથી એ સમજી શકાય તેવું છે. શંભાજી પછી રાજરામ જેવો નિરુપદ્રવી પુરુષ ગાદી ઉપર આવ્યો માટેજ રાજ્યનો લયંકર આપત્તિમાંથી બચાવ થયો.

પોતાની શુદ્ધિ કે સલાહથી કોઇપણ કામ પાર પાડવાની તેનામાં દ્વિભત નહોતી; પણ સારી સલાહની અવગણના તેણે કદી કરી નહીં. અનેક માણસો પોતપોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે તેને કંઈ કંઈ સલાહ આપતા, તે પ્રમાણે તે મુંગે મોટે અમલ કરતો. એ સલાહ ધટિન છે કે નહીં તે દરાવવાની પણ તેનામાં આવડત નહોતી. એટલે હાય નીચેના માણસો ઉપર તેનો પુરતો દાબ પડેલો નહીં, અને દરેક માણસ પોતાને ફાવે તેમ વર્તતો. રાજ્યકર્તાએ આ રીતે પોતાની છાપ ગુમાવવી ન જોઇએ. ઉલ્લું સાદસ અને શુદ્ધિજગથી તેણે જધા સલાહકારો ઉપર છાપ પાડવી જોઇએ, અને જધા પાસેથી પોતાના મૂળ હેતુને અનુસરીને કામગીરી લેવી જોઇએ. શંભાજી વ્યસની હતો પણ તેણે

પોતાની પ્રતિષ્ઠા ગુમાવેલી નહીં. રાજગમ એ રીતે નમાવે અને નિમત્ત્વ જણાય છે. સ્વતંત્ર તેજ તેનામા કદી ઝળક્યું જ નહીં. વળી ગાળે તથા અશીર્વાદ પછી તેને કંઈ અશે વ્યસન હતું. એકદરે શિવાજીનું -તેના પૂર્વજોનું પ્રખર તેજ તથા આમહી સ્વભાવ તેના વશજોમા કિતર્યા જણાતા નથી.

આ સ્વભાવના સારા તથા નરસા બંને પરિણામ થયા. જોમનો હેતુ પરાક્રમ કરીને ગજવને ઉપયોગી થવાનો હતો, તેમને બહાર આવવાને રાજગમે સારી સવડ આપી, તેમને કશી જ આડખીલી નહીં નહીં, એ સારૂ પરિણામ. અને તેને લીધે દરેકને પરાક્રમ કરવાનો ઉમંગ થયો. પછી તેનીજ સાથે એવા પરાક્રમીઓ માત્ર સ્વાર્થસાધુ થયા વતનો તથા ઉત્પન્નો મેળવવા, સનદો અને લુકમે કાવે તેવા કરાવી લેવા, મહારાજને ખરૂં ખોટું સમજાવીને કે પ્રસંગે દબાવીને પછી સ્વાર્થ સાધી લેવો, આવી અવ્યવસ્થા આવી રહી. એટલે ખરી યોગ્યતા અને પાખડ વચ્ચે ભેદ ન રહ્યો. અમલદારોમા અને સરદારોમા પણ તથા ફાટપુટ પઠી અદરથી વૈમનસ્ય વધી ગયું તેમા વળી કારભાર વિશાળમદમા અને રાજ જિજ્ઞાસા આ સ્થિતિમા આઠ વર્ષ જવાથી આ ગોટાળો વધતો ચાલ્યો. રામચંદ્રપતને તેથી ડગને ડગલે અડચણ પડતી સરદારો અંદર અંદર લડવા લાગ્યા. શકરાજ નારાયણ, મુંદો તુકદેવ, સંતાજ ધોગપડે, ધનાજી જાદવ વગેરે અધિકારીઓ વતન અને ઉત્પન્નોની ખાળતમ્મ મરજી મુજબ ગડબડ કરવા લાગ્યા તેમના ઉપર કંઈજ દાન રહ્યો નહીં. એકના એક વતન માટે અનેકને સનદો મળવા લાગી. મૂળ રાજ્ય થોડું અને વતનો વધી પડ્યા. એટલે શુ કરવું તે માટે રામચંદ્રપતની મુઠવણ વધી પડી! છેવટે તારાખાઈના વખતમા એવો નિર્ણય કરવાનો વખત આવ્યો કે રાજરામે કરી આપેલી સનદો પૈકી અર્ધો હિસ્સો આપવો આ ઉપરથી કેટલો ગોટાળો ચમ પડ્યો હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આવશે.

આ ગોટાળાના મૂળમા રાજની નળજાઈ હતી. રાજરામને

ઉત્તરતા આવડતી નહોતી અથવા એ લોકોને દબાવી શકતો નહોતો. લોકોમાં ગુણ અને દોષ બંને હોય છે. એ પૈકી ગુણનો લાભ લઈને તેનો ઉપયોગ કરી લેવો, અને દોષને દાખમા રાખવો એ રાજાનું મુખ્ય કર્તવ્ય; પણ તે ઘણું કઠણ છે, અને તેટલાજ માટે રાજ્ય ચલાવવું એ સહેલું નથી. માણસોને મલાણીને તેની પાસેથી કામગીરી લેવી અને મુશ્કેલીઓમાંથી છુટવું, એવું એક સાથે તો થોડા જ કરી શકે. વિધાયનમાં આ રીતે લિન્ન સ્વભાવના અને બિન્ન ગુણના માણસો પાસેથી કામગીરી લેવાની ફરજ મુખ્ય પ્રધાનની હોય છે. અને તેથીજ મુખ્ય પ્રધાન ઘણે ખાગે યશસ્વી નથી નીવડતા. રાજારામની નબળાઈને લીધે આ બેઉ એક સાથે ન થઈ શક્યું અને તેને પરિણામે અનેક અનિષ્ટ પ્રકારો પેડા. વ્યક્તિઓની મહત્તા વધી પડી, મૂળ લક્ષ્ય ગોણુ થઈ પડ્યું. શિવાજીની બાંધેલી પ્રથા જગડી. કામની વ્યવસ્થા નહીં જેવી રહી, અને દરેક સ્વતંત્રતાથી વર્તવા લાગ્યો. મુલક છૂતવો પણ તે પોતેજ જાગીર તરીકે રાખી લેવો એવો વહીવટ શરૂ થઈ પડ્યો. શિવાજી કોઈને પણ જાગીર આપતો નહીં, તેનાથી કેવળ ઉક્તો આ વહીવટ ચાલ્યો. અને આખા દેશમાં ઠેકઠેકાણે નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો નિર્માણ થયાં. આવા અનેક અનાચારો વધી પડીને મરાઠી રાજ્યનો બાલ વિસ્તાર વધ્યો, પણ અદરથી તેની શક્તિ ઘટતી ચાલી. એ રિયતિ ઉત્તરોત્તર વધતી રહી, પણ તેની શરૂઆત આ વખતથી થઈ. શંભાજીનું ખૂન અને દાદજી પ્રભુના કુટુંબની દુર્દશા એ રાજારામની નબળાઈનાં અને અવ્યવસ્થાના સ્પષ્ટ ઉદાહરણો છે.

છતાં રાજારામમાં નિષેધાત્મક ગુણ પણ કેટલાક હતા, એટલેજ ગાંડું ગબડ્યું. પહેલો ગુણ તેનામા એ હતો કે સલાહકારો ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને તેની ગોઠવણ પ્રમાણે વર્તવું, ખીજના ગુણ પરખતાં પહેલા પોતાની ગ્રેમતા પૂર્ણપણે જાણવી એ લોકનાયકને માટે અત્યંત જરૂરનું છે. શંભાજીની પેઠે રાજારામે સલાહકારોની સલાહની અવગણના કરી કરી નથી, એટલું જ નહીં, પણ તેણે

દરેક પ્રસંગે તેનું માન રાખેલું. આપણા ઉપર કેવી આક્રમણ છે, આપણું બધાબધ કેટલું છે, રાજ્યના ખરા હિતચિંતકો કોણ છે, અને આવેલી આક્રમણથી છુટવાને શા ઉપાયો કરવા, એ બાબતોનો વિચાર તેણે શાંતિથી, ઘણી ધીરજથી અને ઘણી બારીકાઈથી કર્યો, અને તે પ્રમાણે તે બગાળ વત્યો. આ તેની લાયકાત કંઈ કમી ન કહેવાય. પ્રદ્યાદ નિરાશ, રામચંદ્રપંત, સંતાજી તથા ધનાજી વગેરે મૃદસ્થોને તેણે બરાબર ઓળખેલા અને તેનો લાભ તેણે વખતો વખત લીધેલો. રાજરામની આ લાયકાતથી એકંદરે રાજ્ય ઉપર ઘણું મદત્તવનું અને લાભકારક પરિણામ થયું અને જેનામાં પરાક્રમ કરવાની ત્રેવડ હતી તેને બહાર આવવાની ઉત્તમ તક મળી.

અનુયાયીઓમાં ઉત્સાહ પુરવાની ખુબી તેનામાં સારી હતી. રાજ્યના લાભનું કંઈ કામ કોઈ પણ કરતો, કે તેને બક્ષિસ, માન, જગીર વગેરે આપીને તેની તરતજ એ કદર કરતો. મરાઠા સરદારોના જે લેલકાબંધ ઇલકાબો આજ પણ સાંભળવામાં આવે છે, તેમાંના ઘણાખરાની ઉત્પત્તિ રાજરામના વખતમાં થઈ હતી. આ ઇલકાબોથી મરાઠા સરદારોનાં પરાક્રમ વિશ્વવિખ્યાત થયાં અને તેમની કીર્તિ ઇતિહાસમાં અજરામર થઈ. શેઠ તરફથી નોકરના કામની કદર થાય, એટલે નોકરને એક પ્રકારનો રંજ થાય છે અને તે વિશેષ પરાક્રમ કરે છે. એવીજ સ્થિતિ આ વખતે હતી. મરાઠાઓની હિંમત અને ધાક જે પછીથી આખા દેશને જણાયાં, તેની મૂળ ઉત્પત્તિ આ વખતથી થઈ. તેનું કારણ કેટલેક અંશે તે વખતની પરિસ્થિતિ હતું; પણ ઘણે અંશે રાજરામનો આ ગુણ હતો. વાસ્તવિક રીતે રાજરામની કારકિર્દી એટલે કાર્યકુશળ માણસો ઉપજાવવાની ઉત્તમ ખાણ, સ્વદેશાભિમાન સિખવવાની ઉત્તમ શાળા અને પરાક્રમ કરી કીર્તિ મેળવવાની ઉત્તમ રંગભૂમિ હતી, એમ કહીએ તો એમાં કંઈ ખોટું નથી. શિવાજીએ જે રાજ્યનો પાયો નાખ્યો, તે રાજ્યની ખીલવટ રાજરામના આ વખતમાં થઈ. લયંકર આક્રમણ આવવાને

લીધે એ ખીલવટને એક જાતનું હિદાત સ્વરૂપ મળ્યું. અર્થાત્ ઇતિ-
હાસમાં મરાઠાઓનું નામ જે આટલું ગવાયું છે તેનું મૂળ ખીજ
રાજરામની આ દશ વર્ષની કારકિર્દીમાં વચાયું.

સ્વાર્થત્યાગ એ ખીજે ગુણ રાજરામમા મુખ્યત્વે હતો. તેણે
દુદ્ધ લાલ તરફ કદી દષ્ટિ ન કરતાં એકંદર રાજ્યનું હિત યાપ
તેવુંજ વર્તન હંમેશાં રાખ્યું. ચેસુગાઈના પુત્ર ઉપર તેને પેટના દીકરા
જેવું હેત હતું. શાહુને છોડવવા માટે તે હંમેશાં આતુર હતો, અને
રાજ્યનો ખરો હકદાર શાહુ છે એ કદાપિ વીસર્થો ન હોતો.

તેણે સંતાજનો વધ ચવા દીધો, એ તેના ઉપર એક મોટું
કલંક છે. પણ તેમાં તેનો હાથ હતો એમ કહી શકાય નહીં. એટલું
ખરૂં કે ધનાજી તરફ તેનું વિશેષ વલણ હતું; છતાં એટલા ઉપરથી
તેણે તેનો વધ કરાવ્યો અથવા જાણુવા છતાં તેનો અટકાવ ન કર્યો
એમ માનવા કારણ નથી.

રાજરામની કારકિર્દીનો ઠેટલોક ચશ તેના સલાહકાર રામ-
ચંદ્રપંત તથા પ્રહ્લાદપંતને પણ આપવો જોઈએ. આ બંનેએ
રાજ્યની સેવા નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી કરી અને રાજરામે પણ તેમનું તેવુંજ
માન સાચવ્યું. આ બંનેની યોજના અને સંતાજી તથા ધનાજી અને
'પરશુરામ' ત્ર્યંબક તથા 'શંકરાજી' નારાયણ એ જે જોડીનું પરાક્રમ
એ બધાના મોગથી પ્રસ્તુત આશ્વિનું નિવારણ થયું એમ કહી શકાય.

તે સમયના ખીજ કોઈ રાજા જોડે રાજરામની સરખામણી
કરી શકાય તેમ નથી. ઇંગ્લેંડમાં આ વખતે રાજ્યશાન્તિ પછી ત્રીજો
વિલિયમ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજ્ય એક મોટી આશ્વિ-
માંથી છુટીને આ સમયે સુધારા ઉપર આવતું હતું, જ્યારે આ
મરાઠી રાજ્યની તો હજી કેવળ શરૂઆત હતી. વળી આશ્વિમાંથી છુટવા
સિવાય રાજ્યવ્યવસ્થાનું કાંઈ કામ કરવાની રાજરામને સવડજ
મળી નથી. એટલે રાજ્યકર્તા તરીકેની તેની યોગ્યતા ઠરાવી શકાય
તેમજ નથી, તેમજ તેની સરખામણી ચર્ચ શકે એમ નથી. જો તે વધારે
વર્ષ જીવ્યો હોત, તો તેના કંઈક વિશેષ ગુણ દષ્ટિએ પડ્યા હોત.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

છત્રપતિ નાનો શિવાજી.

(૧) બાદશાહની રખડપટ્ટી—શંભાજીનો શિરચ્છેદ તા. ૧૨ માર્ચ સને ૧૬૮૯ ને રોજ થયો અને તા. ૧૯ ઓક્ટોબર સને ૧૬૮૯ ને રોજ રાયગઢ સેવાયો તથા શંભાજીનું કુટુંબ બાદશાહના કબજામાં આવ્યું. બાદશાહે માન્યુ કે હવે મારો હેતુ પાર પડ્યો. પરંતુ ખરી રીતે તો તેના જીવનના અત્યંત દુઃખી ભાગની તે વખતથીજ શરૂઆત થઈ. એક ઠેકાણે રહીને આખા મોટા ફેશ હિપર રાજ્ય ચલાવવું તેને મટે અશક્ય થઈ પડ્યું હતું. નવીન જીતેલો મુલક તાખામાં રાખવો, તથા મરાઠાઓને જીતવા એ બંને કામ એક સાથે અને તેના ન હતાં. એટલે તેની ધણી મહેનત બર્થ ગઈ. ઉત્તરહિંદમાં જ્યાં ત્યાં બંડો શરૂ થયા. તેનો હુકમ કોઈ માનવું નહીં અને કારભાર ચાલતો નહીં. તેના અમલદારો લાંચ ખાવા લાગ્યા, અને જમીનદારો સામે થવા લાગ્યા. ખુદ રાજધાનીના આગ્રા પ્રાંતમાં પણ એ સ્થિતિ થઈ, તો પછી બીજા પ્રાંતનું તો પૂછવું જ શું? વિદ્વાકજાનો તો કેવળ લોપ થઈ ગયો. આરંગજેખના વખતમાં એક પણ સુંદર હમારત, એક પણ સુંદર દસ્તાલિખિત પુસ્તક કે એક પણ સુંદર ચિત્ર બન્યું નથી અને બધો પૈસો દક્ષિણની લડાઈમાં ખવાઈ ગયો. છતાં સિ-પાઈઓનો પગાર પણ વખતસર અપાતો નહોતો અને તેથી તેઓ વખતોવખત તોફાન કરતા. એકલો બિચારો સુલ્તેન કુલીખાન બંગા-જાનું મહેસુલ નિયમિત રીતે મોકલતો એટલે બાદશાહને ખાવાનું પણ મળતું. પરંતુ એકંદરે દક્ષિણે બાદશાહને ગળા લીધો. સને ૧૬૮૮ ના નવેમ્બરમાં વિજાપુરમાં ગાંઠીઓ તાવ શરૂ થયો. મરીખથી તે શ્રીમંત સુધીના અસંખ્ય માણસોના તેમાં જીવ ગયા. ખુદ બાદશાહની બેગમ આરંગાબાદી મદદ લઈ પણ તેનો બોગ થઈ. બાદશાહે તેથી મુકામ

અદલ્યો, અને પાંચેક વર્ષ આમ તેમ ચાલતી હોય તો. ૨૦ મે સને ૧૬૯૫ ના રોજે અહમદપુરીમાં તેણે કાયમની જાવણી કરી. ત્યાં તે સતત ચાર વર્ષ રહ્યો. દરમિયાન જિંજી તામે ચથું પણ રાજા-રામ હાથ આવ્યો નહીં અને મરાઠાઓનું જળ તો વધતું જ જણાયું. બાદશાહને લાગ્યું કે સેનાપતિઓ દીલ દમને કામ કરતા નથી, એટલે એ ૮૧ વર્ષનો ડોસો જાતે કમ્બર બાધીને મરાઠાના કિલ્લાઓ લેવાને નીકળ્યો. આ વખતની તેની ફોજની સ્થિતિ બણી ભુરી હતી. નદી-ઓના પુરમાંથી તેને ઢોડી ઢોડીને ઉતરવું પડતું અને રસ્તાઓ કાઢવાથી ભરેલા હતા. જનાવરો ખિચારાં જૂખ અને ચાકથી ટપોટપ મરી પડતાં હતાં. દુકાળ તો કાયમનોજ હતો. સરદારો બધા કંઠાળા ગયેલા, પણ ડોસા આગળ કોઇથી એક શબ્દ બોલાય નહીં. નસરતજંગ, ફિરોજજંગ, સુનીયતખાન, મહમદ મુરાદખાન, તર્મિયતખાન, અને ફતુલ્લાખાન એ મોટા મોટા સરદારો વચ્ચે વિરોધ હતો; અને એ વિરોધમાં બાદશાહનું બધું બગડ્યું. કોઇ કોઇનું માને નહીં. જે કાંઇ કામ કરવું હોય તે જાતે કરવું પડે. બીજો કોઈ તેને હાથ પણ અડકાડે નહીં. આવી સ્થિતિમાં બાદશાહે મરાઠાના કિલ્લાઓ કબજે કરવાનો જે છેવટનો પ્રયત્ન કર્યો, તેનો નીચે જતાવેલો કાલક્રમ ખ્યાનમાં લેતાં તેની રખડપટ્ટીનો ખ્યાલ આવી ચકરો:—

(૧) તા. ૯ નવેમ્બર ૧૬૯૯ ને રોજ અહમદપુરી છોડી કરાડને રસ્તે ચઢે તો. ૨૫ નવેમ્બરને દિવસે તેણે કરાડની પાસેના વસંતગઢ લીધો.

(૨) પછી પન્નાળા ઉપર ચડવાનો દેખાવ કરીને સતારા ઉપર સવારી કરી. તા. ૮ ડિસેમ્બર ૧૬૯૯ થી તા. ૨૧ એપ્રિલ ૧૭૦૦ સુધી સતારાને ઘેરા ધાલી તેને કબજે કર્યો.

(૩) તા. ૩ એપ્રિલ ૧૭૦૦ થી તા. ૯ જૂન ૧૭૦૦ સુધી પર્લીગઢને ઘેરા ધાલી તેને કબજે કર્યો.

(૪) સન ૧૭૦૦ નું ચોમાસું ખવાસપુરમા ગાળ્યું.

(૫) તા. ૯ માર્ચ ૧૭૦૧ થી તા. ૨૮ મે ૧૭૦૧ સુધી પનાળાને ઘેરો ધાતી ખવનગઢ કબજે કર્યો.

(૬) તા. ૧૬ જૂન ૧૭૦૧ ને રોજ વર્ધનગઢ કબજે કર્યો.

(૭) સન ૧૭૦૧ નું ચોમાસું ખતતુનમા ગાળ્યું.

(૮) તા. ૬ ઓક્ટોબર ૧૭૦૧ ને રોજ નાંદગિરિ તથા ચંદન-વંદન ફેણલાખાને કબજે કર્યા.

(૯) તા. ૨૬ ડિસેમ્બર ૧૭૦૧ થી તા. ૪ જૂન ૧૭૦૨ સુધી વિશાળગઢને ઘેરો રાખ્યો.

(૧૦) વિશાળગઢથી અત્યંત ત્રાસદાયક પ્રવાસ કરીને ૧૭૦૨ નું ચોમાસું બહાદુરગઢમા ગાળ્યું.

(૧૧) તા. ૨૭ ડિસેમ્બર ૧૭૦૨ થી તા. ૮ એપ્રિલ ૧૭૦૩ સુધી સિંહગઢને ઘેરો રાખ્યો.

(૧૨) સન ૧૭૦૩ નું ચોમાસું પુનામાં ગાળ્યું.

(૧૩) તા. ૨ ડિસેમ્બર ૧૭૦૩ થી તા. ૧૬ ફેબ્રુઆરી ૧૭૦૪ સુધી રાજગઢને ઘેરો રાખ્યો.

(૧૪) તા. ૨૩ ફેબ્રુઆરી ૧૭૦૪ થી તા. ૧૦ માર્ચ ૧૭૦૪ સુધી તોરણાને ઘેરો રાખ્યો.

(૧૫) સન ૧૭૦૪ નું ચોમાસું પુનાની ઉત્તરે ખેડમાં ગાળ્યું.

(૧૬) તા. ૮ ફેબ્રુઆરી ૧૭૦૫ થી તા. ૨૭ એપ્રિલ ૧૭૦૫ સુધી વાકિનખેડા મુકામ.

(૧૭) સન ૧૭૦૫ નું ચોમાસું દેવાપુરમા ગાળ્યું.

એ દેવાપુરમા બાદશાહ માંદો પડ્યો, અને માંદગીમાં પહોંચી ગયો. રાખવાથી મંદવાડ વધતો ચાલ્યો. માણસોને ચિંતા થઈ પડી કે બાદશાહનું મરણ થતાં આપણું શું થશે. છેવટે બધાની વિનંતિને માન આપીને તા. ૩ નવેમ્બર ૧૭૦૫ ને રોજ બાદશાહ દેવાપુરથી પાછો ફર્યો અને તા. ૫ ડિસેમ્બરે બહાદુરગઢ આવી. ત્યાંથી તે

તા. ૨૦ મન્યુઆરીના ૧૭૦૬ ના રોજ અહમદનગર પહોંચ્યો અને ત્યાં એક વર્ષ દુઃખમાં ગાળી તેણે સ્વર્ગવાસ કર્યો.

રાત્રીને કષ્ટ પ્રયોગથી મદાત કરવાની કળામાં ઔરંગઝેબ નિપુણ હતો. મરાઠાઓ પ્રત્યે પણ તેણે અનેક દાવપેચ ચલાવ્યા. કષ્ટવિદ્યાના બળથી કોઈપણ અઃચલુમાથી છુટવાને તેના જેવી આવડત બીજામાં ભાગ્યેજ હશે. આ પ્રસંગે તેણે રામચંદ્રપંત તથા પરશુરામ ચંબકને ફોડવા માટે કેટલાક પત્રો લખેલા અને એવી યુક્તિ કરેલી કે એકનો કાગળ બીજાના હાથમાં અમર તારાબાઈના હાથમાં જાય. તારાબાઈને વહેમ આવેલો કે રામચંદ્રપંત ડુટેલો છે એ આ કાગળો ઉપરથી જ.

બાદશાહે પરશુરામપંતને લખેલું કે: “દુષ્ટ રામરામના કિસ્સા કબજે લેવા તથા તેને દાર મારવા અમારું લશ્કર ચડી આવે છે. થોડા જ દિવસમાં અમારો મુકામ મિરજ થશે. ખુદાની મહેરબાનીથી એ દુષ્ટના સુધળા કિસ્સા અને મુલક અમારા કબજામાં આવશે અને એ અભાગી રામરામની દશા તેના દુષ્ટ ભાઈના જેવી જ થશે. મરાઠાના કેટલાક કિસ્સેદારો અમારા પક્ષમાં આવવા ઇચ્છે છે તે પ્રમાણે તમે પણ અમારા પ્રથમના પત્ર પ્રમાણે તમારું સુભાગ્ય હોય તો તમારો કિસ્સો (પન્નાળા) અમારે તાબે સોંપશે, તો તમારા ઉપર અમારી મોટી મહેરબાની થશે અને તમને મોટી જગીર મળશે. ખુદા જો તમને સુખદિ ન સુઝાડે, તો કિસ્સો તો અમે લેશું જ. પછી તમારું શું થશે તેનો વિચાર તમે કરી લેજો. તમને અને તમારા કુટુંબનાં નાનાં મોટાં તમામ માણસોને પકડી પકડીને દાર મારવામાં આવશે તે જાણ્યો.”

એવોજ એક પત્ર રામચંદ્રપંતને લખેલો: “સુભાગ્યે લાંબી નજર પહોંચાડીને તમે જે પત્ર શુભ ચોઘડીએ તમિયતખાનને લખેલો તે અમારા વાંચવામાં આવ્યો. એની બધી બાબતો અમને કબુલ છે. માત્ર અમે એટલું જ જણાવીએ છીએ કે ભરોસાનો

અને નિષ્ઠાને જે માર્ગ તમે લીધો છે તે જ પકડી રાખશો, અને લખવા પ્રમાણેની બધી વાતો ઉતાવળથી કરી જતાવશો, અને એ દુષ્ટ રાજરામનો આશરો છોડી દેશો. એ દુષ્ટના ક્ષણિક આયુષ્યની જે હજુ પણ થોડી પણ બાકી હોય, અને અમારાથી કરીને નાસી જવાની તેની મરજી હોય, તો તમેજ બધા કિલ્લાઓ અમને સોંપી દેશો. ખુદા તમને સદ્બુદ્ધિ આપે, અને જે એ બંને વાતો તમે કરશો તો તમને ઉત્કૃષ્ટ માન આપીશું અને ઉત્તમોત્તમ બક્ષિસો તથા મનસખ આપીશું. પણ જે તમને દુર્ભાગ્યવશાત્ તમારા નફા-નુકસાનની સમજ ન પડે, અને તમારા કાગળમાં જણાવેલી સંખ્યા બાબતો ફાગટ નીવડે, તો પછી તમારું અને તમારા રાજાનું થવું દરેકે તે થશે. બેરા છોકરા સાથે બધાના શીર ઉરાડી દેવામાં આવશે તે જાણશો.”

તર્બિયતખાન એ બાદશાહના તોપખાના ઉપર હતો. અને સતારાના ઘેરા વખતે રામચંદ્રપંત ઉપર બાદશાહે લખેલો એક પત્ર ખરશુરામના હાથમાં આવેલો એમ જે આન્ડ ડક જણાવે છે, તે આજ પત્ર હોવો જોઈએ. એવી જ રીતે ઐયારંબજેખે ખરશુરામને પણ તા. ૨૭ મે સન ૧૭૦૨ના રોજ એક પત્ર લખેલો કે, “અમારા ધર્મના સોગતથી અમે તમને જણાવીએ છીએ, કે તમારા ગુના માફ કરવા લાયક નથી; પણ શાહજાદા અને બેદરબખ્તે તમારી ઘણી સિફારસ કરી જણાવ્યું છે કે તમે ખેલણા કિલ્લો અમને સોંપી દેવા તૈયાર છો. પણ તમે લેખી વચન માગો છો કે (૧) એ કિલ્લો લીધા પછી ખીજા કિલ્લાઓ ન લેવા ને બાદશાહે પાછા જવું; (૨) તમારા પૈકી કોઈના પણ જીવની હાનિ ન થાય, અને (૩) એ બાબતો કમુલ્લ હોવા બદલ શાહજાદાને લખી જણાવવું. એ સંબંધમાં જણાવવાનું કે તમે કિલ્લો ખાલી કરી શરણે આવશો એટલે તમારા કોઈના જીવની હાનિ ન કરતાં અમારું લશ્કર પાછું આવશે. અમારા આ વચન ઉપર ભરેલો રાખીને કિલ્લો સોંપી દેશો. વિશ્વંજ ન દરવા. તે

જાણુશો. ” એ કિલ્લો તે પછી તા. ૭ જુન ૧૭૦૨ ના રોજ તેમના કબજામાં ગયો. આ પ્રમાણે આરંગજેબની કપટવિદ્યા એક સરખી ચાલુ હતી.

(૨) નાના શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક:—રાજારામના મરણના ખબરથી બાદશાહ તથા તેના મુસદ્દમાન અનુયાયીઓમાં ધણો આનંદ ફેલાઈ રહ્યો, અને સરકારમાં બધે જયઘોષ કરવામાં આવ્યો. બાદશાહને લાગ્યું કે હવે મરાઠાઓનું પડી ભાગ્યું. રાજારામની સ્ત્રી અને તેના બે નાના છોકરાને છત્રી સેતાં શી વાર ? પણ મરાઠાઓની સંઘર્ષકિત અને તેમનું ક્ષાત્રતેજ દિવસો દિવસ - વધતું-જતું હતું એ તેના ધ્યાનમાં રહ્યું નહીં. રાજારામના વખતમાં જ લોકોને એક પ્રકારનો રંગ ચડ્યો હતો, અને તેમાં રામચંદ્રપંતે પુરણી કરી. રાજારામના મરણના સમાચાર લખતાં તેણે બધા સરદારોને જણાવ્યું કે, “ હવે રાજ્યની સંભાળ તમને છે. બધી આજ્ઞા તમારી છે. ” આ શબ્દો વાંચી સરદારોને પાણી ચડ્યું, અને તેઓ તેને રાજારામને ઠેકાણે સમજી તેનો હુકમ ધણી કાળજીથી માનવા લાગ્યા. વળી રામચંદ્રપંતે બધા સરદારોને બોલાવી સિંહગઢ ઉપર દરબાર ભર્યો. અને ભવિષ્યના કર્તવ્યની સમજ પાડીને બધાને અંતઃકરણથી મદદ કરવા વિનંતિ કરી. સરદારોએ પણ તેને આશ્વાસન આપી મદદની ખાતરી આપી. તેવામાં શાહુ તરફથી લીમાજી હુન્નરે અને ધ્વંકી ગાયકવાડ મારફત સંદેશો મળ્યા કે, “ કાળજીથી રાજ્ય સંભાળો અને મને છોડાવો. ” આથી દરબારમાં શાહુને માટે પણ બહુ પ્રેમ તથા આદર ઉત્પન્ન થયો.

રામચંદ્રપંતનો એક પત્ર કાનોજરાવ દેશમુખ ઉપરનો મળી આવેલો છે. તેમાં તે જણાવે છે: “ કોઝણમાં શીદીએ બહુ તોફાન મચાવેલું છે, માટે તેની ખબર સેવા અમે મહારાજાવને સાત હજાર માણસો સાથે મોકલ્યો છે અને હું જાતે પણ નીકળ્યો છું. તેથીજ

તમને આ પત્ર પહેલ્યે કે તરત તમે પણ તમારા બધા માણસો સાથે બહુજ ઉતાવળથી અમને આવી મળજો એક ઘડીનો પણ વિલબ ન કરશો. જો પ્રસંગ ચુકશે તો દુરમનનું કામ કરશો માટે ઘણી જ ઉતાવળથી આવજો. વિલબ થશે તો બધી ગોઠવણનો અપજશ તમને મળશે.' આ પત્ર ઉપરથી તેની ત્વરા અને કાર્યદક્ષતા જણાઈ આવે છે.

પછી ધનાજી બદલ વગેરે સંદર્ભને ઠેક ઠેકાણે બદોબસ્ત માટે ગોઠવી દીધા, અને રામચદ્રપત પોતે સિદ્ધગઢ છોડી રાણીઓની પાસે દિલાસા માટે આ ચો સાધારણ વાતો થયા પછી હવે પછીની વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન નીકળ્યો. ત્યારે તાગબાઈએ જણાવ્યું કે શિવાજીને જનોઈ આપીને રાજ્યાભિષેક કરો. રામચદ્રપતને એ ગમ્યું નહીં તેણે સલાહ આપી કે શાહુને છોડાવ્યા પછી બનેને સાથે જનોઈ અપાય એ ઠીક પણ તાગબાઈએ આગ્રહ પકડ્યો. તારાબાઈને આ પહેલાજ વહેમ આવેલો હતો કે રામચદ્રપત મોગતોને મળી ગયેલો છે અને એ વહેમને આ સનાદથી તથા ખરશુરામની લભે-રણીથી પુષ્ટિ મળી ખરશુરામને પ્રતિનિધિપદ જોઈતું હતું, પણ રામચદ્રપતે તે જીનમતેને આપ્યું એટલે ખરશુરામનું વેર વધી પડ્યું હતું તે તથા શકરાજી નારાયણ બને તારાબાઈને મળી ગયા અને તેનું કહેવું કણુન રાખના આગ્રહ પકડ્યો. રામચદ્રપતે આ વખતે સમય વર્તીને કલહ મટાડના પોતાનો મત છોડી દીધો અને રાજમતું ગ્રેય થાય તેમ કરવા સૌને જણાવ્યું તેથી જનોઈ આપવાનો છેવટે નિશ્ચય થયો અને તેમ કરી શિવાજીને રાજ્યાભિષેક કર્યો (૬ સ ૧૭૦૧) એ વખતે જીના આઠે પ્રધાનોને કાયમ રાખ્યા માત્ર પ્રતિનિધિપદ જીનમતે પાસેથી લઈને ખરશુરામને આપ્યું વળી ધારગે ની પુત્રી લવાનીમાઈ સાથે શિવાજીના લગ્ન કરવામા આન્યા આ વખતે શિવાજી દસ વર્ષનો હતો રાજસબાઈને તથા તેના ત્રણ વર્ષના પુત્ર શંભાજીને તારાબાઈએ કેદ કર્યા.

આ નવીન વ્યવસ્થાથી મરાઠા રાજ્યમા એક બે અનિષ્ટ પ્રકારો

ચાર થયા. અને ભવિષ્યમાં કુર્મપ થવામાં આ પ્રકારોજ ધણે અંશે કારણભૂત થયા. સરદારોમાં અંદર અંદર ધીમે ધીમે વૈમનસ્ય વધતાં ગયાં અને તેને પરિણામે પછીનાં સાઠ વર્ષોમાં અનેક લાંબગડો ઉભી થઈ. તારાબાઈએ આ રીતે મરાઠી રાજ્યમાં કુસંપનાં ખી વાવ્યાં. એ બાઈ અતિશય મહત્વાકાંક્ષી, દીર્ઘસૂત્રી, સ્વાર્થસાધક અને હિંમતવાન હતી. રાજરામની હયાતીમાં તેને કાંઈ તક મળી નહીં, પણ તેના મરણ પછી તેણે આ તકનો લાભ લઈ આ કુસંપનાં ખી વાવ્યાં, તેથી એકંદરે રાજ્યને ઘણું નુકસાન થયું. રાજ્યનો ખરો વારસ શાહુ છે એ રાજરામે અનેક વખત જણાવેલું, એટલુંજ નહીં, પણ તેને છોડાવી લાવવા માટે પ્રયત્ન પણ કરેલા. વળી, એ જાતે શાહુના વતી રાજ્ય ચલાવતો હતો, અને નાના મોટા બધા સરદારો પણ એમજ માનતા હતા. રાજરામના અનેક કાગળોમાં પણ તેવો ઉલ્લેખ છે. ચેસુબાઈનો પૂર્ણ ભરોસો તેના ઉપર હતો અને તે કદાપિ તેને ભૂલી ગયો નહોતો. છતાં તેના મરણ પછી યત્રુ બારણા પાસે બેઠેલા હોવા છતાં શાહુ કેદમાં હતો તેનો લાભ લઈને તારાબાઈએ દૂરદર્શીપણે ભવિષ્યનો વિચાર ન કરતાં માત્ર સ્વાર્થ સાધવાનો આગ્રહ કર્યો; અને રામચંદ્રપંત જેવા સુઝ કાર્યદક્ષ પુરુષની સલાહને અવગણીને તેણે શિવાજીને રાજ્યાભિષેક કારાવ્યો. પુરુષરામપંતને બાણમાં લઈને તેણે રામચંદ્રપંતનું દિલ દુમન્યું, છતાં રામચંદ્રપંતે તેને કદી દગો દીધો નહીં; અને કંઠક કરવા કરતાં તેને અતુક્રૂળ થઈને ચાલવું ઇષ્ટ સમજીને તેણે કારબાર ચલાવ્યા કર્યો. પણ તેમ યતાં સ્વ. શિવાજી મહારાજે બધી બાબતોનો નિર્ણય રાજ્યહિતનો વિચાર કરીને કરવો એવું જે ઉદાત્ત ધોરણે બાંધ્યું હતું તે એક બાણ રહ્યું, અને કુર્મપ વધતો ચાલ્યો. તેના પરિણામે રાજ્યને ઘણું નુકસાન થયું.

ખીજી અનિષ્ટતા આના કરતાં પણ વધારે વિધાતક હતી. રાજ્યવ્યવસ્થા, લશ્કર, લકાર્થ અને લૂટ વગેરે બાબતના શિવાજીના

નિયમો લગભગ જુલાઈ ગયા. સતત પચ્ચિશ વર્ષથી શત્રુ આંગણે આવી બેઠેલો હતો એટલે બધાજ લોકોને લડાઈમાં બાગ લેવાની આવશ્યકતા હતી; અને તેટલા માટે બધાજ લોકોમાં લડવાનો આવેશ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર હતી. આ માટે બધાને કાંઈ લાલચ પણ બતાવવી નોંધએ. એટલે પૂર્વના સખ્ત નિયમો રદ થયા અને લૂટ વગેરેના જે તે ધણી થઈ પડવા માંડ્યા. તેજ પ્રમાણે મોગલાઈ મુલક પણ જે સરદાર જીતે તેને જ તેની સંભાળ પણ સોંપવી પડતી. આ વ્યવસ્થાનો લાભ તત્કાળ હતો; પણ પછીથી તે અપાયકારક થઈ પડી. જાગીરો વગેરે દરેકને આપી દેતાં એકંદર રાજ્યના કંકડા થઈ ગયા અને એકવાર એવો ધારો પડ્યો તે પછીથી આગળ પણ ચાલુ રહ્યો. પણ તેમ થતાં શિવાજીનો પ્રધાનહેતુ બદલાઈ ગયો. માત્ર પ્રસ્તુત સ્થિતિમાં તેથી રાજ્યનો ખયાલ થયો. તારાબાઈના વખતમાં ઘણીજ અવ્યવસ્થા અને કુસંપ ચાલતાં આ ગોટાળો વધતો ગયો. સૌ એમ માનવા લાગ્યા કે મરાઠી રાજ્ય ઉપર શરવીર, જુદિમાન અને સાહસિક એવા સઘળા સરદારોનો સામયિક હક્ક છે; અને એટલે જે કોઈ જેટલું જીતી લાવે તેટલું તેનું જ છે સરદારોમાં એથી એક જાતનું જોમ આવ્યું અને તાત્કાલિક આપત્તિનું નિવારણ થયું; પણ એકવાર શરૂ થયેલી એ પદ્ધતિ પાછી બંધ થઈ શકી નહીં. એ છ સાત વર્ષમાં મરાઠાઓનો વિસ્તાર ઘણો વધ્યો. ફાવે તે માણસ એક ચપળ ધોડો, બંદુક, તલવાર અને લાલો મેળવીને સિપાઈ બની જતો. અને એવા માણસોની એક ટુકડી બની કોઈ પણ સરદારને આગળ કરી ગમે તે મુલકમાં ખેસી જતી. જેટલું જીતે તેટલું તેનું જ હતું. ખર્ચનો કંઈ પ્રશ્ન રહેતો નહોતો. કેમકે ખર્ચ બધો લૂંટમાંથી મળી જતો. આ રીતની ટુકડીઓ દયરાથી બહાર પડતી, અને મૃગશરના વખતે પાછી આવતી. આખા દેશમાં આવી ટુકડીઓ ફેલાઈ ગઈ.

તારાબાઈ પણ જળરી મહેનતુ હતી. જુદા જુદા કિસ્સાઓ

ઉપર ફરતી રહીને તેણે દરેક ઠેકાણાનો ઘટતો બંદોબસ્ત કર્યો. અને ધનાજીએ મેદાનમાં લડાઈઓ લડીને મોગલોને ચકવી દીધા. એજ રીતે બીજા સરદારોએ પણ જ્યાં ત્યાં ઉચ્છેદ ચલાવ્યો.

(૩) મહારાષ્ટ્રના કિલ્લાઓનો કબ્જો (ઇ. સ. ૧૬૯૯-૧૭૦૫)—સને ૧૬૯૯માં બાદશાહ જાતે કિલ્લાઓ લેવા નીકળ્યો. તે વિશ દિવસે વસંતગઢ આવ્યો. એ કિલ્લો તેણે ત્રણ દિવસમાં લીધો અને સાંધી તે ભિરજ આવ્યો. અહીં તેને અજીતશાહ આવી મળ્યો. એ જ વખતે રાજારામ ઉત્તર તરફ ચડી ગયો હતો. પન્નાજી ભિરજની નજીક છે એટલે બાદશાહ તે તરફ આવશે એમ ધારી રામચંદ્રપંતે તેનો બંદોબસ્ત ઉત્તમ રીતે ગોઠવ્યો. પણ બાદશાહએ તરફ ન આવતાં સતારા તરફ વળ્યો.

સતારાનો કિલ્લો અને પ્રયાગજી અનંત (૮ ડિસેમ્બરથી ૨૧ એપ્રિલ)—સતારાનો બંદોબસ્ત બરાબર નહોતો. અંદર સામગ્રી પણ પુરતી નહોતી. બાદશાહ ઉત્તર બાજુએ રહ્યો. અજીમશાહ પશ્ચિમ બાજુએ રહ્યો, અને બીજી બંને બાજુએ તર્બિયતખાન તથા સર્જેતખાન રહ્યા. આ રીતે પાંકો બંદોબસ્ત કરી નાકેબંધી કરી. કિલ્લાનો હવાલદાર પ્રયાગજી અનંત નામનો મરાઠો હતો. શિવાજીના વખતનો એ કેળવાયેલો હોઈને કિલ્લાનું સંરક્ષણ તેણે ધણી ચતુરાઈથી કર્યું. કિલ્લા ઉપર રહીને તેણે મોઢા મોઢા પત્થર ફેંકીને અને ગોળીઓનો વરસાદ વરસાવીને મોગલોને તોખા પોકરાવી. બીજી બાજુ મોગલોને અનાજ પણ મળતું નહીં. આસપાસનો વિશ ગાઉ સુધીનો મુલક મરાઠાઓએ બાળીને ઉજ્જડ કરી નાખ્યો અને દૂરથી કંઈ અનાજ કે સાધન આવતું તો તેને મરાઠાઓ તૂટી લેતા. કિલ્લાની અંદરના માણસોને ખૂરશુરામખેત ખરણીના કિલ્લા ઉપરથી અનાજ વગેરે મોકલ્યા કરતો. આ પ્રમાણે ત્રણ ચાર મહીના ગયા એટલે બાદશાહ મુંઝવણમાં પડ્યો. તર્બિયતખાને તે વખતે તોડ કાઢ્યો. તેણે ઈશાન તરફના ભાગમાં એ મોટી સુરંગો ખોદાવી. આ સુરંગોની

બાતમી કિલ્લાની અંદરનાં માણસોને બિલકુલ મળી જ નહીં. સુરંગ કેવી ઉડે છે તે જોવાને બાદશાહની સવારી ધણા દાઢમાઠથી બહાર આવી અને તે દાઢ જોવાને અંદરનાં માણસો પણ કિલ્લાના ધુરજ ઉપર જથાબંધ ઉભારાયાં. સુરંગ કોડતા જ મોટો ધડાકો થયો અને ડુંગરનો એક મોટો કકડો એ આખા ધુરજ સાથે ધણા જોરથી આકાશમાં ઉછળી કિલ્લાની અંદર પડ્યો. પહાંતોની સાથે સેંકડો મરાઠા એકી વખતે ચગદાધ ગયા અને તે જ વખતે મોગલ લશ્કર અંદર આવવા માટે જોરથી આગળ ધસ્યું. બીજી સુરંગ પણ એ જ રીતે અંદર ઉડશે એમ તેમનું અનુમાન હતું. પણ મોગલ લશ્કર નજીક આવતાં જ એ સુરંગ પુટી અને તેની જ સાથે કિલ્લાનો તે ભાગ ઉછળીને મોગલો ઉપર એકાએક પડ્યો. પરિણામે તેમનાં પણ બે હજાર માણસો મરાયાં. બાદશાહને તે જોઈ ધણું જ દુઃખ થયું. હવાલદાર પ્રયાગજી માટી અને પથરાના દગલામાં દબાયો, પણ તેને કાંઈ ઇજા ન થતાં તે ભાગ્યેયોગથી બચી ગયો. આ રીતે અકસ્માત્ થતાં લોકોને ઉલટું જોમ ચડ્યું અને તેઓ ધુરજ વગેરે દુરસ્ત કરી લઈ ફરી લડવા તૈયાર થયા. મુસલમાનોમાં તો હવે હિંમત રહી જ નહોતી. પણ બાદશાહ જાતે આગળ આવ્યો અને સૌને સમજાવ્યા ત્યારે ફરી તેઓ પણ લડવા આગળ આવ્યા. પણ હવે મરાઠાઓથી વધારે વખત ટકી રહેવાય તેમ નહોતું. સામગ્રી ખૂટી હતી, ધણાં માણસો મરાયાં હતાં, અને રાજરામના મરણની બાતમી આવી. પ્રયાગજી પણ ચાકી ગયો હતો. આથી પુરશુરામે કિલ્લો ખાલી કરી સોંપી આપવાનું અજીમશાહ મારફત કહેવરાવ્યું અને તે બાદશાહે માન્ય કર્યું. પ્રયાગજીએ તરત જ કિલ્લો ખાલી કરી કુંચીઓ બાદશાહને મોકલી આપી. બાદશાહે એ કીલ્લો અજીમશાહ મારફત મળ્યો માટે તેનું નામ ‘અજીમતારા’ પાડ્યું.

પ્રયાગજી અનંત કણસે પનવેલનો રહેવાસી હતો અને સન ૧૬૪૬ યી શિવાજી પાસે રહેતો હતો. ત્યારથી તેની પાસે સતારા

તથા પરળીની મુબેદારી હતી. મગડી રાજ્યમાં ઘણા ફેરફારો થયા, પણ પ્રયાગજીની મુબેદારી કાયમ જ હતી. સતારામાં રાજધાની થતા તેનું મહત્ત્વ વળી ઓર વધ્યું અને તેના ગુણ જણાઈ આવ્યા. જના ઇતિહાસમાં તેનું નામ તો આ ઘેરામાં તેણે બનાવેલા પરાક્રમથી અમર થયું. કિસ્સો ખાલી કરવો પડ્યો પણ તેમાં તેની કસુર નહોતી. ફરીને એ કિસ્સો તાબામાં આવતાં વળી તેની જ તે ઉપર નીમાયુંક થયું. શાહુ છત્રપતિ આવ્યા પછી તે તેને મળેલો અને ત્યાર પછી તે તરત જ મરણ પામ્યો. પ્રયાગજીનો પુત્ર આપાજી અને તેના બે પુત્રો રાવજી તથા બાલાજી એ બંને વડોદરા રાજ્યના ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. હાલ પણ તેના વંશજો વડોદરામાં છે.

પરળી (સન ૧૭૦૦ના એપ્રિલની ૩ જીથી તે ૬ મી જુન સુધી)—સતારા કબજે આવ્યા પછી બાદશાહ પરળી (સનજનગડ) તરફ વળ્યો. અહીં પણ તેના સરકરની ઘણી ખરાબી થઈ ત્યારે છેવટે થાકી જઈને બે મહિને મરાઠાઓએ આ કિસ્સો ખાલી કરી દીધો. આ પ્રસંગે ફૃદુલ્લાખાન મુખ્ય સરદાર હતો એટલે બાદશાહે આ કિસ્સાનું નામ ‘નવરસતારા’ પાડ્યું.

આ બંને કિસ્સાના સંબંધમાં ખાદીખાન જણાવે છે કે “પરશુરામ પરળીના કિલ્લા ઉપર હતો. તે રાજરામના સમાચાર સાંભળી પરળીના કિલ્લેદારને પણ ન પૂછતાં બાદશાહને સરણે ગયો, એટલે કિલ્લેદાર ગભરાઈ જઈ કેટલીક સરતો કરી બાદશાહને કિલ્લો સોંપવા તૈયાર થયો. પરંતુ આ વખતે સતારાનો પણ ઘેરો ચાલુ હતો. ત્યાંના કિલ્લેદાર મુલાનજી અને પરળીના કિલ્લેદાર વચ્ચે અણબનાવ હતો. તેણે બાદશાહને સમજાવ્યું કે હું બંને કિલ્લા સ્વાધીન કરી આપું છું. એટલે બાદશાહે તેને પાંચ લાખરની મનસખદારી અને પરળીની કિલ્લેદારી આપી. શાહુ પાછો આવતાં મુલાનજીના દગાને લીધે તેનું અર્ધું વતન ખડોજી ગુજરને આપ્યું.”

ખાત પશુ પરશુરામ ઝ્યંબક બાદશાહને મળી ગયો નહોતો જ. બાદ-
શાહના કપટ ભરેલા પત્રોથી લોકોની એવી ઉલટી સમજ થઈ. બીજી
ખાત મરાઠાઓએ પણ બાદશાહને કપટગણમાં ફસાવવાને કંઈ
ઓછું કર્યું ન હોતું. અબુલુસેન કુતુબશાહ દોલતાબાદના કિલ્લા ઉપર
ઠેક હતો. તેના માટે એવા પત્રો ફેલાવ્યા કે તેને મરાઠાઓએ નસાઈ
મૂક્યો અને જલદીથી તે ગોવળકોડાનું રાજ્ય ફરી હસ્તગત કરે છે.
અનેક મોગલ સરદારોને એ વાત ખરી લાગી અને તે પરથી તેઓ
મરાઠાઓના પક્ષમાં આવ્યા. બાદશાહને એથી મોટી ફીકર થઈ પડી,
અને તેણે તરત જ તેને દોલતાબાદથી ખસેડી ગ્યાલિયરના કિલ્લામાં
રાખ્યો. વળી બુઢાફુરખાન નામનો એક હુશિયાર પઠાણ સરદાર
દાઉદખાન પાસે ઠળાંટકમાં હતો, એ મરાઠાઓને મળી ગયો. એમ

તેની દેખરેખ માટે બાદશાહ જાતે મિરજ આવ્યો. આ વખતે ઘેરા ઉઠાવવાને ધનાજીએ બહુ પ્રયત્ન કર્યો. તેણે આસપાસના પાંચ ગાઉ સુધીનો ભાગ ઉજડ કરી લઈને માટે આવતું ધાન્ય લૂટી લીધું, પણ તેને હુલ્લિકારખાન તથા દલપત છુદેલાએ પાછો હાલોયો. તેવામાં બાદશાહ જાતે વિશેષ લશ્કર લઈ મદદે આવ્યો એટલે અંદરના માળખે એએ ચાકી જઈ પનાજા તથા પવનગઢ છોડી દીધા. તે પછી નંદગિરિ અને અંદનવંદન કિલ્લા ફત્તુલાખાને કબજે કર્યા.

સન ૧૭૦૧ નું ચોમાસું ખૂતનુનમાં કાઢીને તા. ૧૩ નવેમ્બરને રોજ બાદશાહ ખેલણા આવ્યો અને લશ્કરના ત્રણ ભાગ કરી તેને ઘેરા ઘાલ્યો. આ ઠેકાણે પણ લશ્કરને બહુ ત્રાસ વેડવો પડ્યો. ફત્તુલાખાને અતિશય શ્રમ લઈ ઘેરાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. પણ ઘેરા મહિના ચાલ્યો. પરશુરામ જાતે આ કિલ્લા ઉપર હતો. મોગલ હેરાને લૂટી તેણે પુષ્કળ સામગ્રી અંદર ભરી હતી. પણ છેવટે નેરુપાય થઈ તેણે કિલ્લો છોડ્યો (તા. ૪ જુન સને ૧૬૯૨). બાદશાહને એ ખાતમી મળી તે વખતે તે કુરાન પહોંતો હતો અને તેના મોઢામાં “સકરલાના” શબ્દ હતો એટલે એ કિલ્લો હસ્તગત કરી તેણે તેનું નામ “સકરલાના” પાડ્યું.

પછી સન ૧૭૦૨ નું ચોમાસું બાદશાહે બહાદુરગઢમાં ગાળ્યું. પણ ત્યાં આવતાં એક મહિનો થયો અને વચમાં વરસાદને લીધે ધણી હેરાનગતિ થઈ. ચોમાસું પૂરું થતાં સિંહગઢને ઘેરા ઘાલ્યો. એ ઘેરા લગભગ સાડત્રણ મહિના ચાલ્યો, અને કિલ્લેદારને ધણા પૈસા આપી છેવટે તે કબજામાં લીધો. સાંથી સન ૧૭૦૩ નું ચોમાસું પુનામાં ગાળી લશ્કર રાજગઢ ઉપર આવ્યું, અને તોરણા કિલ્લો કબજે કર્યો. (માર્ચ ૧૭૦૪) એજ રીતે પુરંદર, પાંડવગઢ વગેરે કિલ્લા બાદશાહની ખીજ દુકડીઓએ લઈ લીધા. આ રીતે ધણા ખરા કિલ્લાઓ સ્વાધીન થતાં બાદશાહે ૧૭૦૪ નું ચોમાસું ખેડમાં ગાળ્યું.

(૪) મરાઠાઓનો પ્રપંચ અને બાદશાહની દુર્દશા—

ઉપર પ્રમાણે બાદશાહ કિલ્લાઓ ઉપરાઉપર તાબે કરતો હતો; પણ એ ઉપરથી મરાઠા નબળા પડતા જતા હતા, અગર બાદશાહની સત્તા મહારાષ્ટ્ર ઉપર સારી જમતી જતી હતી, એવું માનવા કારણ નથી. બાદશાહનો લાખા વખતનો ઈરોદો પાર પડવાની પણ કંઈ જ આશા નહોતી. ઉલટી મરાઠાની સત્તા દિવસે દિવસ વધતી જતી હતી. તેમના ડુંગરી કિલ્લાઓ હસ્તમત કરવામાં બાદશાહને જ હાનિ થતી જતી હતી. એક પછી એક કિલ્લાઓ મરાઠાઓએ બાદશાહને સોંપી દીધા, તેમાં તેમને પોતાને જ લાભ થયો. વિશેષ તાસ પડ્યા સિવાય જેટલો વખત કિલ્લા ઉપર ટકી શકાય તેટલો જ વખત તે ટકતા; અને ત્યાં સુધીમા શત્રુના લશ્કરનો બની શકે તેટલો નાશ કરતા. માત્ર પોતાના માથુસોની વિશેષ હાનિ થવા દેતા નહો. જ્યારે છેક હાથવેંતમાં બાજી આવી જતી, ત્યારે પોતે થઇને કિલ્લા ખાલી કરી દેતા. આવી યુક્તિ મુઢામ મરાઠાઓએ યોજી હતી. કિલ્લા બહારનું મરાઠા લશ્કર મોગલ છાવણીની આસપાસ ફરી વળતું, તેમનો સરસામાન ઉપાડી જતું અને બહારથી આવતું ધાન્ય ખજાનો વગેરે લૂટી લેતું. એમ કરતાં એમાસાનો વખત આવી લાગતો એટલે કિલ્લો ખાલી કરતા. આવી સ્થિતિ જાણી જોઇને લાવતા, અને એવી અનેક યુક્તિઓ મરાઠાઓ કરતા. જે કિલ્લો તાબામાં આવતો તેમાં અગર તેની આસપાસમાં અજ નામે રહેવા ન દેતા. અને માથા ઉપર એકધારો વરસાદ પડતો હોય, તથા નદી નાળામા લશ્પુર પાણી વહેતાં હોય, તેમાં બાદશાહનું વિલાસી લશ્કર જાય પણ ક્યા ! આ રીતે કિલ્લાઓ અનેક લેવાયા છતાં તેથી બાદશાહને કંઈ પણ લાભ ન થતાં ઉલટી ઘણી હાનિ થઇ હતી ક્યા હું અને આ શું કરું હું એટલું સમજવા જેટલી પણ બાદશાહની બુદ્ધિ હવે તીવ્ર રહી નહોતી. મરાઠાઓએ માત્ર કુશળતા વાપરી કિલ્લાઓ શત્રુના હાથમાં થોડો વખત જાય તો જવા દીધા, થોડી બેઆબર થવા દીધી; પણ પોતાને નુકશાન તેમણે થવા દીધું

નહિ. વાસ્તવિક રીતે આથી તેમનું કંઈ જ નુકસાન નહોતું જેવું થયું નહીં. વળી કિલ્લાઓ કાયમ સંભાળવાને જે બંદોબસ્તની જરૂર હતી, તે બાદશાહે કદી કર્યો જ નહીં, અને તેને હાથે થવો શક્ય પણ નહોતો. એટલે જેમ જેમ તે કિલ્લા તબ્બે કરી આગળ જતો તેમ તેમ મરાઠાઓ પાછા આવી થોડી જ મહેનતે તેને ફરી તાબામાં લઈ લેતા. અર્થાત્ એવી મરાઠાઓને હાનિ ન થતાં બાદશાહની જ ખરાબી થઈ.

મનુષ્યોએ આ વખતનું સાઈ વર્ણન આપેલું છે. તે લખે છે કે, “સન ૧૭૦૪ માં હાઉદખાન ઉપર મરાઠાઓએ હલ્લો કર્યો અને સાત લાખ રૂપિયા તેની પાસેથી દંડ લીધો. બાદશાહી લશ્કરમાં એટલી અવ્યવસ્થા હતી કે ખંડખોર પઠાણ સમશેરખાનને પકડવા બાર હજાર માણસો મોકલ્યાં. તે પૈકી સાતસો બાવન મરાઠાં ત્યારે સમશેરખાનનું માથું હાથે આવ્યું. આટલાં વર્ષથી ઔરંગઝેબ મરાઠાને છતવાતો પ્રયત્ન કરે છે, અને તેનાં દરસાલ એક લાખ માણસો અને ત્રણ લાખ જનાવરો મરણ પામે છે. આવડા વિસ્તૃત રાજ્યમાં પણ આજ એવો વખત આવેલો છે કે મોટા સરદારોને પણ અપવાસ કરવા પડે છે. તેનાં ઘેરાં છોકરાં ધણી વખત અનાજ માટે રસ્તા ઉપર બીખ માગે છે અને મોટા મોટા સરદારોનાં ઘેરાંના અંગ ઉપર પણ એક લાંબી ચાદર સિવાય કંઈ વસ્તુ નથી.

“દક્ષિણમાં ૧૭૦૨ થી ૧૭૦૪ સુધી વરસાદ પડ્યો નહીં, અને પ્લેગ શરૂ થયો. આ કારણોથી આ બે વર્ષમાં વિશ્વ લાખ માણસો મરી ગયા. માખાપને પેટ ભરવા માટે પેટનાં છોકરાં વેચનાં પડ્યાં. આઠ આને કે ચાર આને બાળક આપી દેતાં પણ કોઈ લેનાર ન હોતું. કોકણ જેવા વિકટ ભાગમાં જ્યારે લશ્કર જતું, ત્યારે કોઈ વખત અમલદારોને એવો પ્રસંગ આવતો કે તેઓ જાતે લોટ લઈને કોઈને પણ ધેર જતા અને રૂપીઓ બે રૂપિયા મજૂરી આપીને રોટલા ઘડાવી લેતા. નોકર ચાકરોને તો ઝાડપાલો મળે તો પણ ભાખ્ય.

પચ્ચિશ વર્ષમાં બાદશાહને એકંદરે કેટલો ખર્ચ લાગ્યો, અને તેનાં માણસો કેટલાં મરાયાં, તેની કાંઈ ગણના જ થઈ શકતી નથી. છતાં એ બદલ બાદશાહને કંઈ જ લાગ્યું નહીં. એક વખત ધણાં જ માણસો મરાયાની ખાતમી આવી, ત્યારે તે બોલ્યો કે, “એમ થાય ત્યારે જ તૈમુર જેવી કીર્તિ મળે.”

“બેળણનો ઘેરા ચાલુ હતો, તેવામાં જ મરાઠાઓએ ધરાનપુર લૂટ્યું અને ત્યાંના અધિકારીઓને પકડ્યા, અને એમની પાસેથી દંડ લઈ તેમનો છુટકો કર્યો. એ જ રીતે મરાઠાઓએ ગોવળકોડા ઉપર સવારી કરી ત્યાંથી પણ પુષ્કળ લૂટ આણી. કેટલાક કિલ્લા તો મોગલ અધિકારીઓએ શેખી મારવા તથા બાદશાહ પાસેથી બક્ષિસ મેળવવા મરાઠાઓ પાસેથી લાંચ આપીને પણ લીધેલા. સન ૧૭૦૪ માં મરાઠાઓએ વિજાપુરની હદમાં થયેલ લૂટ ચલાવી અને બધા મુલકમાંથી ચોચાઈ વસૂલ કરી. એજ પ્રમાણે પૂર્વ દિનારાના બધા ભાગમાંથી તેમણે ચોચાઈ લીધી.

“મરાઠાઓની આ સવારીએ તેમને અતિશય લાભકારક થઈ પડી. મોગલ હદમાં તેઓ પગ મૂકતા કે તે ભાગનો અધિકારી માણસો મોકલી તેમને કેટલી રકમ ભેંષએ તે પુછાવતો, અને મોગલ પ્રમાણે રકમ આવી જતી તો તેઓ ચાલતા થતા, અને નહીં તો લૂટફાટ તથા બાળવા બળવાનું શરૂ થતું. સૌ માનતા કે મરાઠાઓનો રાજા સર્વ શક્તિમાન છે. તેની પાસે એક લાખ સવાર તો ચાલુ તૈયાર છે. આટલા લોકરથી બાદશાહ સાથે લડવામાં તેને કાંઈ બીતિ નથી. પ્રથમ જેવો ઝગરઝગેળનો બીજા રાજાઓને બચ રહેતો, તેવો જ લય તે વખતે મરાઠાના રાજાને બધાને રહેતો.”

મનુષીના આ લખાણથી ધણું સમજી શકાય છે. મરાઠાઓના કારભારમાં જે કૃત્રિમ ન પેઠો હોત, તો દસ વિશ વર્ષમાં આખા દિંદનું રાજ્ય કબજે કરવાની સત્તા આટલાં વર્ષની મહેનત અને કેળવણીથી તેમનામાં આવી હોત. સૌથી પરાક્રમી માણસો અને

સાહિબ સધળું ભરપુર હતું. પણ વ્યવસ્થા કે ધોરણ પળાવનારો કેાઇ તેમનામાં નહોતો. અવ્યવસ્થિતપણું એ મરાઠાઓનો સ્વભાવ છે અને તે ચાલુક્યોના વખતથી ડગલે ડગલે જણાઈ આવે છે.

મરાઠાઓ સ્વાર્થમાં કેવા પ્રવૃત્ત હતા તેના ઉદાહરણો અનેક છે. પણ એક અહીં આપીએ. સિંધીમનો દેશમુખ શિવાજીના વખતથી કામ કરતો અને તેને “હૈબતરાવ”નો ઇલકાબ મળેલો હતો. તેના વંશજ પ્રતાપજીએ બાદશાહ જોડે લડવામાં સારૂ પરાક્રમ કર્યું, અને તેનો પિતા સંતાજી લડાઈમાં મરાયેલો. પણ તેટલા માટે એણે વિશેષ વતન મળવા માગણી કરી. આવા જ પ્રકારનાં અનેક ઉદાહરણો છે, અને તે પરથી એમ જણાય છે કે રાજ્વીય જાવના કરતાં મરાઠાઓ સ્વાર્થ સાધવા માટે વિશેષ લડતા હતા.

બાદશાહ કિલ્લા લેતો હતો, છતાં મરાઠા સરદારોને તેા યોત્સાહન આપવાનું પ્રથમના જેવું જ ચાલુ હતું. પ્રતાપરાવ મોરને નાના શિવાજીએ પત્ર લખેલો કે, “તમે તથા સંતાજી પાદરેએ મલકાપુર પાસેની જે ઝીરગજેખની યોદ્ધા મારી, તે જાણી અમને સંતોષ થયો છે. હવે બાદશાહ વિશાળગઢ તરફ વળ્યો છે એટલે તેની ઓવણી ઉપર વખતોવખત હુમલા કરશો. તમે તથા અધા સેરદારો એકઠીલ થઈને વર્તશો. તમે રાજ્યનાં એકનિષ્ઠ સેવક અને વિશ્વાસુ છો, તો આ પ્રસંગે મહાન સાહસે ઓડી શત્રુને થકવશો અને દિગ કરશો. બાદશાહ દમાખોર છે, ક્યે વખતે તે શું કરશે તેનો કાંઈ જ નિયમ નહીં. એટલે તમે બળવાન લશ્કર સાથે તેના મોઢા ઉપર રહેશો તો તે બિલકુલ ચળવળા નહીં શકે. આજ તમારા ઉપર સધળો આધાર છે અને તમે અમારા પ્રીતિપાત્ર છો, માટે તમે અગત્ય વિચારીને ત્યા જ રહેશો અને બાદશાહી ઓવણીને બને તેટલી હેરાન કરશો, તથા મોઢલો વિશાળગઢ ઓડીને બળ એવી સધળા તજવીજ કરશો. આમ થતાં તમારી ઘણી કીર્તિ વધશે. માટે ઝીરગજેખને ઓડી કેાઈ બીજી બાલુ જશે નહીં.”

કિલ્લા લેવાનો બાદશાહને નાદ લાગ્યો હતો એમાં તેનો એક રીતે નેતા કામ દોષ પણ નહોતો. મરાઠી રાજ્યનો સંઘર્ષો જીવ કહીએ તો તે કિલ્લા હતા. અને ન્યા સુધી એ જીવને ધન થાય નહીં ત્યા સુધી એકલા હાથ પગ તોડવાથી રાજ્ય માત્ર લંગડું જ થાય, તેના જીવને કશી હાનિ ન પહોંચે. શિવાજીનું સંઘર્ષ બળ કિલ્લા ઉપરજ હતું, અને આખું મરાઠી રાજ્ય કિલ્લાઓના આશ્રયથી જ બાદશાહના હાથમા આવતું નહોતું. આ બધું બાદશાહ ખરાબ સમજતો હતો અને તેની ઘણી મહેનત વ્યર્થ ગઈ હતી. માટેજ તે છેલ્લો ઉપાય સમજીને કિલ્લા લેવાને નાદ ચડ્યો હતો. એ ખર્ચ હતું કે કિલ્લા લીધા સિવાય મરાઠી રાજ્ય કબજે આવે તેમ નહોતું. પણ તેણે વિચાર કરવો જોઈતો હતો કે એ કિલ્લા આપણાથી લેવાશે કે કેમ, અને લેવાશે તો સંભાળાશે કે કેમ. કિલ્લા લેવામા અને તેને સંભાળી રાખવામા શી શી તકનીકો કરવી પડે છે, આપણી શક્તિ ગમે તેટલી વધારે છે પણ તે ક્યા પ્રકારની છે, અને વીજળીની જેમ નાસનારા મરાઠા ભૂતો પાસે આપણા બળવાન પણ વિહારી મોગલ રાક્ષસો કેટલા ટકી શકશે, તેના તેને અંદાજ આવ્યો નહીં. ઐરંગઝેબ સ્વભાવથી જ દુરાગ્રહી હતો. હાથમા લીધેલું કામ પ્રાણ જાય તો ભલે, પણ તે છોડતો જ નહીં, અને આવા દુરાગ્રહથી તેની દૃષ્ટિ અંધ થઈ ગઈ હતી. આ બાબતમાં અમરની પદ્ધતિ તેના કરતાં તદ્દન જ ભિન્ન હતી. તેણે પુષ્કળ દેશ જીત્યા; પણ દક્ષિણમાં અહમદનગરની સવારીમા જોઈએ તેવો યશ મળ્યો નહીં એટલે તે ગમે તે ઉપાયે કલહ મટાડીને પોતાનું માન સંભાળી દિલ્લી પાછો ગયો. શાહજહાંએ પણ મોટે ભાગે તેજ ધોરણે સંભાળી રાખ્યું, અને ઐરંગઝેબ પણ તેમ કરી શકત. શંભાજી પકડાયો કે તેને લઈને તે તરતજ દિલ્લી ગયો હોત તો તેનું ગૌરવ વધત અને ત્યાંનો કારભાર મજબૂત થતા મોગલ રાજ્યનું, પણ આકુષ્ય વધત. વળી પછીથી મરાઠાઓના સમાચાર પણ આગળ

પાછળ લઈ શકાત. વાસ્તવિક રીતે મોગલોના હાથથી મહારાષ્ટ્ર દેશ છતાવાનું શક્ય જ નહોતું. ઔરંગઝેબનો તેના સરદારો ઉપર અ-વિશ્વાસ, હિંદુધર્મે જુગાડી દેવાની તેની ઘેલછા, વિજાપુર અને ગોવળકોંડાના નવરા પડેલા લશ્કરનો સળવળાટ, દક્ષિણના તેના કારભારની અવ્યવસ્થા, વસુલ એકઠું કરવાની મુશ્કેલી, લોકોની અસ્વસ્થતા તથા બાદશાહ પ્રતિ તેમનો અનાદર, અને મુખ્યત્વે કરીને મહારાષ્ટ્ર જેવા પહાડી પ્રદેશમાં કામ કરવાની મોગલ લશ્કરની અગતિ, ઇલાકાત અનેક કારણોને લીધે તેનો હેતુ નિષ્ફળ થયો.

સન ૧૬૮૯ થી જે બચંકર આક્રમક શરૂ થઈ હતી તેનો ધણુ ભાગે હવે અંત આવ્યો હતો. સન ૧૬૮૩ માં બાદશાહ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યો ત્યારથી તે આજ સુધીમાં મરાઠાઓનો પ્રયત્ન કેવળ બચાવ પુરતો હતો. શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરવી પડેલી, પણ તે સ્વરક્ષણ માટે. બાદશાહ જો તેના ઉપર ચડી ન આવત તો મરાઠાઓ ધણુભાગે તેની આડે ન આવત. પણ રાજરામના મરણ પછી સ્થિતિ બદલાઈ. રાજા સગીર હતો અને કારભાર બાંધના હાથમાં હતો. એટલે બધાએ ભગીરથ પ્રયત્ન કરીને બાદશાહની ઓ જુલાવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફાલે તેમ વર્તવાની તારાબાઈ તરફથી બધાને સંપૂર્ણ છુટ હતી. એટલે દરેક સરદાર મમત્વ ધરીને આગળ થયો. દરેકને લાગ્યું કે તલવાર ચલાવીને પોતાનું તથા પોતાના વંશજોનું ચિરકાળનું હિત કરવાનો આ યોગ્ય પ્રસંગ છે. એટલે બધાએ હવે બચાવનો પ્રયત્ન પડતો મૂકી શત્રુનો પરાભવ કરવાની શરૂઆત કરી. આ ચડાઈની હકીકત આન્ટ ડે આ પ્રમાણે જણાવી છે—“મરાઠાઓનો સરસામાન એટલે થોડી ડુંગળી ને રોટલો અને માત્ર એક ગોદડી. રાત પડે ત્યાં તે ગોદડી પાથરીને ઘોડાની લગામ હાથમાં રાખી થોડો વખત સુષ્ક લે. એજ રીતે દિવસે બપોરે કંઈ ખાવા કે તડકો ગાળવા ઉતરે, તો પાંચ પાંચ છ છ જણ એક નાના ગાડને છાંયે પડી રહે, એટલું ગાડ વણુ ન મળે, તો મુઠ્ઠા નેદાખનાં જાહું ખોલી ડોડો ગાંધે

અને તેના ઉપર ગોદડી જરા ચાઢી નાખી તેના થોડા છાંયામાં માત્ર માથું રાખી આખું શરીર ભરતાપમા હોવા છતાં ઘસઘસાટ ઉઘે. માત્ર તેની તલ્લવાર તે કદી છોડે નહી, તેને સદા ઓશિકે જ રાખે. ઊંઠ કે બળદ વગેરે તેને કાંઈ ન જોઈએ, માત્ર નાતું પણ ચપળ અને પાણીદાર ટટું જોઈએ. મળેલી લૂટ તેની પીઠપર લાદીને તે ઘણી ઉતાવળે દોડી જાય, અને ઘણે દૂર નીકળી જાય. આ રીતના સાદા મરાઠા લશ્કરને વિજ્ઞાસી તથા કેટલેક અંશે બેદરકાર મોગલ લશ્કર કેવી રીતે પહોંચી શકે ? અને કદાચ હાથમાં આવી જાય તોપણ મરાઠા પાસે હોય શું ? અને તેની હાર થાય તો પણ તેના પાસેથી મળે શું ? એથી ઉલટું, મોગલ લશ્કરમાંથી તો તેને પુષ્કળ સામગ્રી મળતી."

આખું જીવન જીવીને જે મરાઠાઓએ આટલો અમ કર્યો તેનું ફળ તેમને મળે એમાં નવાઈ પણ શી ? સુલ્હિકારખાન અને બેદર-ખખતની સરદારી નીચે બાદશાહે કેટલુંક લશ્કર ઉત્તર તરફ મોકલ્યું હતું તે પાંચ છ વર્ષ આ મરાઠાની જ પાછળ ફર્યો કર્યું. રાજરામને તેણે જ પાછો ફરવેલો. જાલવ, બોસલે, નિંબાળકર, દાભાડે વગેરે સરદારોના પણ તેણે કેટલીક વખત પરાભવ કરેલો, પણ મરાઠાઓનો પરાભવ એટલે કાંઈજ નહીં. ઉલટું કેટલીક વાર તો તેથી તેમને લાભ થતો. આ રીતે મરાઠી ટુકડીઓ જ્યાં ત્યાં વધતી જ ચાલી. બાદશાહ વખતો વખત ઉત્તરમાંથી ખજાનો મંગવતો; પણ મરાઠા તેની ખરાબર ચોક્કી રાખતા અને રસ્તામાંથી જ તેને ઉપાડી જતા, અને બાદશાહને તેની ખાતમી પણ જતી નહીં.

સન ૧૭૦૨ થી આ ચડાઈની શરૂઆત થઈ. મનુચી લખે છે:-
 "સન ૧૭૦૫ માં મરાઠાના ચાળીશ હજાર સવાર ઘણી ઉતાવળી મજલ કરી સુરત ઉપર ચઢી આવ્યા, અને ત્યાંથી ભરૂચ સુધીનો સંધળો મુલક તેણે લૂટી લીધો. તેના ઉપર નજરઅલીખાન તથા ખવાબહમીદ છ હજાર માણસો લઈ ચડ્યા. પણ તેમના લશ્કરના

મરાઠાઓએ હાલહલાલ કરી નાખ્યા અને તે જનને કેદ પકડી લીધા, અને તેમની પાસેથી આઠ લાખ રૂપિયા દંડ લઈ તેમને છોડ્યા. ” સુરત અને ખરાનપુર જેવાં શહેર લૂટ્યાં અને ખંડણી વસુલ કરી. એ શહેરો એટલે બાદશાહની એ વિભાગની રાજધાની હતી. અને તે પછી મરાઠાઓ આગળ ને આગળ જ વધતા ચાલ્યા. ધનાજી જાદવ, હિંદુરાવ તથા રાણોજી ઘોરપડેએ એ તરફનો બધો ભાગ કબજે કર્યો. સન ૧૭૦૫ માં તેઓ નર્મદા ઉતરી માળવામાં પેદા અને તે બાણુના વરાડ, ખાનદેસ તથા ગુજરાત પ્રાંત તો તેણે પોતાના જ કરી લીધા. આ ભયંકર ખબર બાદશાહને પહોંચતાં તેણે હુકમીકાર-ખાન, ગંગાજીઉદીન તથા અજીમશાહને અનુક્રમે માળવા, વરાડ તથા ગુજરાત ઉપર મોકલ્યા. પણ તેમનાથી કંઈ જ થયું નહીં. મોગલ લશ્કરમાં લડવાનું જોમ જ રહ્યું નહોતું. બહુ વર્ષ લડાઈ ચાલુ રહેવાથી લગભગ તેનો કંટાળો બધાને આવી ગયો હતો. સિવાય, બાદશાહ પણ હવે થોડાજ દિવસનો મહેમાન છે એમ બધાને જણાતું હતું અને તેના પછી કેવી ભાંજગડ ચાલશે, તે ઉપર જ ધણીની નજર રહી. એથી બાદશાહ કેવળ નિરાશ થઈ ગયો. મરાઠાઓની લૂટફાટ તેનાથી બંધ થઈ શકી જ નહીં. અને મરાઠાઓ તો તેનાથી પણ આગળ વધીને જ્યાં ત્યાં પોતાની કાયમની સત્તા જ જમાવવા માડ્યા. જે જે ભાગ તેમના હાથમાં આવતો. તે તે ભાગમાં તેઓ પોતાના સુબેદાર, કમાવિસદાર વગેરે નીમવા માંડ્યા. સુબેદાર એટલે તે ભાગનો મુખ્ય અધિકારી અને તેના હાથમાં સંપૂર્ણ લશ્કર રહેતું. એટલે કોઈ સ્થળે બાદશાહનું કંઈ નીકળવાની બાતમી મળતી કે તે છ સાત હજાર માણસો લઈ ઉપડતો અને બહુ લૂંટી લાવતો. પોતાના કમાવિસદારોને તે ચોચ વસુલ કરવા જ્યાં ત્યાં મોકલતો, અને જો કોઈ જમીનદાર ના પાડતો તો જાતે તેની ઉપર ચઢી જઈ વસુલ કરતો. રાહદારીઓ પાસેથી પણ દસ્તુરી લેવાતી અને ગાડાં તથા જનાવરો ઉપર પણ કર લેવાતો. આ રીતે દક્ષિણથી તે ગુજરાતમાં અમદાવાદ

સુધી અને માળવામાં ઉલ્લંઘન સુધી મરાઠાની સત્તા પ્રસરી હતી.

(૫) વાકિન ખેડા (૮ મી ફેબ્રુઆરીથી ૨૭ મી એપ્રિલ ૧૭૦૫ સુધી)—પ્રસ્તુત પ્રસંગે બાદશાહની દુર્દશા કેવી થઈ હતી એ બતાવવાને આ કિલ્લાની હકીકત ઘણી ઉપયોગી છે. ખારીખાને તેનું વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે. કૃષ્ણા અને હીમા નદીની વચ્ચેમાં સાગર તથા વાકિન ખેડા નામે બે કિલ્લા આવેલા છે. એ બંને ત્રિમ નાયક નામના એક શૂરવીર પણ ઢેક જાતિના રખેવાળના તાબામાં હતા. આ માણસે ગોવળકોંડાના શાહને મદદ આપેલી તેથી બાદશાહે તેના ઉપર લશ્કર મોકલી સાગર કિલ્લો લઇ લીધો. એ નાયકનો ભત્રિજો પરાનાયક નામે હતો. તેણે બાદશાહને રાયપુર સેવામાં મદદ કરેલી એટલે બાદશાહે તેને મનસખ આપેલી હતી. એ ભત્રિજાને બાદશાહે સાગર કિલ્લાની સંભાળ આપી, અને ત્રિમનાયક મરણ પામતાં વાકિન ખેડા પણ તેણે સંભાળી લીધો. તે પછી એ નાયકે પોતાની સત્તા ઘણી વધારી અને દારગોળો, હથિયાર વગેરેનો છુપી રીતે ધણો સંગ્રહ કર્યો. આ રીતની તૈયારી પછી તે ખુલાસા રીતે મરાઠાઓને મળ્યો. ત્રિમનાયકના પુત્ર જગનાયકને બાદશાહે વાકિનખેડા આપવા જણાવ્યું, પણ તે તેણે માન્યું નહીં. બાદશાહે એથી તેના ઉપર અજીમશાહને મોકલ્યો, પણ તેને તેણે લાય અંપી પાછો વાળ્યો. ફરી બાદશાહે ગાજીઉદ્દીનખાનને તેના પર મોકલ્યો, તે પણ લાય ખાઈ પાછો આવ્યો. બાદશાહે પછી સન ૧૭૦૫ માં જાતે તેના ઉપર સવારી કરી. આ વખતે નાયકે પોતાનો બંદોબસ્ત બરાબર કરી વાળ્યો હતો અને તારાખાઈ તરફથી પણ તેને મદદ આવી હતી. વળી ધનાજી બદલ સાથે મિત્રતા હોવાથી તેનું પણ કુટુંબ ત્યાં હતું. નાયકે ઘણા જોરથી લડાઈ શરૂ કરી અને એવો મારો ચલાવ્યો કે મોગલોનાં અસંખ્ય માણસો મરાયાં. તે પછી ધનાજી બદલ, હિંદુરાવ, ચોરપડે તથા ખીજા સરદારો પણ તેની મદદે આવી પહોંચ્યાં, અને તેમણે પણ અસંખ્ય માણસોને દાર માર્યા

છતાં ઘેરા તો ચાલુ જ હતો. એટલે 'નાયકના ભાઈ સોમશંકર બાદ-
શાહને શરણે જઈ પોતાના ભાઈ માટે મારી માગી અને કિલ્લો સ્વાધીન
કરવાનું કથ્થુલ કર્યું. તે પ્રમાણે ચતાં બાદશાહના સરદારો ઉપર ગયા. તેજ
વખતે નાયકે બાદશાહને મળવા આવવું એવી ચરત હતી, પણ તે માંદગીને
દોંગ કરી મળવા આવ્યો જ નહીં. ત્રીજો દિવસે સમજાયું કે નાયક
કિલ્લામાં જ નથી. પછી કિલ્લો સોંપી દેવાને નિમિત્તે સોમશંકર
ઉપર આવ્યો. અને તેણે કિલ્લામાં આવેલા મુસલમાન સરદારોને
અટકમાં લઈ ફરી લડવાની તૈયારી કરી. છેવટે હુલ્લિકારખાન મદદ
આવ્યો અને ઘણી મહેનત લઈ તેણે કિલ્લો કબજે કર્યો. પણ તે
પહેલાં જ કિલ્લામાંના માણસો બધી સામગ્રી લઈને અને ઘરોને
આગ લગાડીને બહાર નીકળી ગયા હતા. આ રીતે કિલ્લો તાબે
આવ્યો, પણ તેથી બાદશાહને કંઈ જ લાભ થયો નહીં. તેણે તે
કિલ્લાનું નામ રહેમાનબક્ષ પાડ્યું. ત્યાંથી પછી બાદશાહે ત્રણ ગાઉ
ઉપર દેવાપુર ગામે મુકામ કર્યો. તેવામાં મરાઠાઓએ સિંહગઢ પાછો
લીધાની ખાતરી મળી.

(૬) શાહુની કેદ અને છુટકારાના પ્રયત્નો:—યેસુબાઈ
અને શાહુ પણ આ વખત મુઘી બાદશાહની સવારીની સાથે સાથે
ફરતાં હતાં. સન ૧૭૦૨ માં તેની શુભેચ્છક બેગમ મરણ પામી
હતી પણ તેની બ્વસ્થા તો તેમ છતાં બરાબર જ ચાલતી હતી.
હાથમાં લીધેલા મુદ્દનો નિકાલ આવતાં મુઘી શાહુની કાંઈ કાવમની
બ્વસ્થા કરવાનો વિચાર બાદશાહે કર્યો નહીં. શાહુ તેના તાબામાં
હતો એટલે એક પ્રકારનો મરાઠાઓ ઉપર તેનો દાબ હતો. પણ
તેનો લાભ કાંઈ જ તેને મળ્યો નહીં. જોત્યાજી કેરકર હમેશાં
શાહુ પાસે રહેતો અને શાહુને કેળવણી તે વખતના પ્રમાણમાં આ
જોત્યાજીએ જ આપી. બાદશાહની સવારીમાં જે દુ:ખો તમામને
બોગવવાં પડ્યાં તે શાહુને પણ વેઠવાં પડ્યાં. થરણાનો કિલ્લો
કબજે લીધા પછી બાદશાહની ડાવણી વરસાદમાં લીંબઈને એટલી

હુંવાઇ ગઇ કે જોત્યાજીને તેલના કાકડા સળગાવીને શાહુ માટે લાત કરી આપવો પડ્યો. શાહુ હંમેશાં છાવણીમાં હતો, છતાં નેને કદી તલવાર અજાવવાની તક બાદશાહે આપી નહીં. તેનો સધળો વખત કારાગૃહની પેટે જ ગયો. તેને ખાવાપીવામાં દુઃખ પડ્યું નહીં એ ખરું. સુખમાં જ પડી રહેવાથી તેનો સ્વભાવ શાંત, સ્વસ્થ અને કંઈક અંશે નિર્વીર્ય થયો. નહીંતર શિવાજીનો પૌત્ર અને શંભાજીનો પુત્ર બંને વડિલોના ચરિત્ર નજર આગળ હોવા છતાં એટલો સ્વાસ્થ્ય-પ્રિય ન બન્યો હોત. તેણે પછીથી પણ સધળી સવારીઓ સરદારોને સોંપી અને પેશ્વા, દાબાડે, ગાયકવાડ, સિંધિયા, હોલ્કર વગેરેને આગળ આવવાની તક આપી. એ જાતે સાહસપ્રિય હોત તો એ સવારીઓમાં તે પડે જ નીકળ્યો હોત, અને મરાઠા સરદારોમાં કાટપુટ કે વૈમનસ્ય થવા ન દેતાં તથા કોઇને પણ સ્વઅહંપણે વર્તવા ન દેતાં તેમના જ પાસેથી કામગિરી લઇને મરાઠી રાજ્યના સંસ્થાપકનો સ્તુત્ય હેતુ તેણે પાર પાડ્યો હોત. આ દૃષ્ટિથી જોતાં શાહુની આ સુખભરી કેદથી તેને, તેના કુટુંબને અને એકંદર રાજ્યને ધણું નુકસાન થયું. શંભાજીના કૂર મધને લીધે રાજ્યને જેટલું નુકસાન થયું નહીં તેટલું શાહુની આ કેદથી થયું. બાકી શાહુને કેદમાં રાખી મૂકવાથી બાદશાહને કંઈ પણ લાભ મળ્યો નહીં. શંભાજીનો વધ ન કરતાં તેને જો તેણે કેદમાં રાખ્યો હોત, તો તેને કંઈ પણ લાભ થયો હોત. શાહુ બુદ્ધિમાં કંઈ ઓછો નહોતો. રાજ્યની ઉચ્ચ-પાયલતું તે લક્ષ પૂર્વક અવલોકન કરતો હતો અને રામરામ સાથે તેનો ખાનગી વહેવાર ચાલુ હતો. ભિક્ષતાજી હુજરે તથા બંકી ગાયકવાડ એ બંને વચ્ચે સંદેશ તથા ખાતમીઓ કાયમ લઇ જતા લાવતા. સન ૧૬૯૬ માં બાદશાહની છાવણી પર હસ્તો કરી રામરામે શાહુને છોડાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ નિષ્ફળ ગયો. ઉલટું તથા બાદશાહ સાવધ બન્યો. તેણે લડાઇની નવીન વ્યવસ્થા બાંધી અને જાતે લડવા તૈયાર થયો. છતાં શાહુ પરત આવવાની યોગ્ય સંધિ

જેતો જ હતો. તેણે પોતાના મનની એ મુરદ બાદશાહને કહી
પણ જણાવા દીધી નહીં. રાજરામ પોતાનો યત્ન એવો જ માસ
તેણે બાદશાહને કર્યો કર્યો. અને હંમેશાં બાદશાહની મરજી સંભાળીને
ખાનગી રીતે છુટકારાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા. એક વખત શાહુને
સોંપી દેવા માટે રાજરામની માગણી આવેલી. એ સંમતિમાં
બાદશાહે શાહુને હસતાં હસતાં પૂછ્યું: “ હું તમને તમારા કાકા
પાસે મોકલું છું. જશો કે ? ” શાહુએ જવાબ આપ્યો, “ અમારા
કાકાનો ઇરાદો પ્રથમથી જ પોતે રાજ્ય કરવાનો છે. અમારા વડિલ-
ને પણ તેણે કેદ રાખીને પોતે રાજ્ય ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો
હતો. રાયગઢ ઉપર આપનો હલ્લો આવ્યો એટલે અમને પડતા
મુકીને તે જિંજી ચાલ્યા ગયા, અને હજી પણ અમને તાબામાં
લઈને ફરી જેદમાં જ રાખશે. માટે આપ તેને સજા કરશો અને
મને રાજ્યાસને બેસાડશો ત્યારેજ હવે તો હું રાજ્ય કરીશ. ” પછીથી
રાજરામના મરણના સમાચાર મળ્યા, ત્યારે શાહુને અતિશય દુઃખ
થઈ તાવ ચંદી આવ્યો. પણ બાદશાહે તેના ખમર પૂછતાં તેણે એ
દુઃખ જણાવા દીધું નહીં.

મન ૧૬૯૯ માં બાદશાહે તેનું લગ્ન કર્યું. એ વખતે તે ૧૯
વર્ષનો હતો. એ લગ્ન ધણે બાગે બ્રહ્મપુરીમાં થયું. બેગમ તે વખતે
જીવતી હતી અને તેજેજ તે લગ્ન ગોઠવ્યું હતું. જોત્યાજી કેરકર
તથા મોરોપંત સગનીસે બાદશાહી રાહદારોની બે કન્યા પસંદ કરી.
એક રૂસ્તમરાવ જાડવની દીકરી અંગિકાબાઈ અને બીજી સિંધેની
દીકરી સાયિત્રીબાઈ. બાદશાહે પુષ્કળ ખર્ચ કરી લગ્ન સમારંભ ધણે
ભલકાળંધ કર્યો. એ પ્રસંગે બાદશાહે કન્યાને જોવાની માગણી કરી
એટલે વીરબાઈ નામની એક સ્વરૂપવાન દાસીને તેની પાસે મોકલી
બતાવી, અને એ રીતે ચેસુબાઈએ પોતાનો પડદાનો નિયમ જાળવી
લીધો. બાદશાહની શાહુ ઉપર ધણી મમતા હતી અને કુટુંબના
માથુસ તરીકે જ તેને ગણવામાં આવતો. લગ્ન પ્રસંગે તેને બાદશાહે

અકલકોટ, ઇંદ્રાપુર, સુપા, આસમતી તથા નેવાસા એ માંચ પ્રમુખા આખ્યાં અને એકાસોનાની તલવાર, શિવાજીની સવાની તલવાર તથા અકબુલખાનની તલવાર એ પ્રમાણે ત્રણ તલવારો બેટ આપી. બાદશાહની ધારણા હતી કે તેને તથા ચેસુખાધને આ રીતે ખુશી કરીએ તો ભવિષ્યમાં તે તેને દુગો ન આપે. બાદશાહે વીર-બાધ સહિત શાહુને આશીર્વાદ આપ્યો, અને વીરખાધને પણ શાહુએ પ્રીતિપૂર્વક જીવન પર્યંત સંભાળી.

રાજરામની પછીથી રાજ્યનો બધો કારભાર રામચંદ્રપંત ઉપર હતો. તે પોતાનું કર્તવ્ય ધણી નેકાથી બજાવતો. તેણે રાજરામની ખોટ જરા પણ પડવા દીધી નહીં. શાહુ પણ તેને કાકા તરીકે જ ગણતો. તેણે કહેવરાવેલું કે, " તમે કાકાની જગાએ છો અને મને છોડવવાનો પ્રયત્ન કરો છો. આજ સુધી કાકા સાહેબે રાજ્ય સંભાળ્યું હવે તમે સંભાળજો. ઈશ્વરકૃપા તો સારો વખત આવશે. " આથી રામચંદ્રપંતને પણ ઘણું સારૂ લાગ્યું. તેણે શાહુને છોડાવવા પ્રયત્ન કર્યો પણ, તેમાં તે સફળ થયો નહીં.

સન ૧૭૦૫ માં બાદશાહે જ શાહુને છોડવાની એક ગોઠવણ કરી. એ વખતે તેનો મુકામ વિઝાપુર હતો અને તે કેવળ નિરાશ થઈ ગયો હતો. દિવસે દિવસે અડચણો વધતી જતી હતી અને લશ્કરનો પગાર અપાયેલો ન હોવાથી સિપાઈઓ તેને ગાળો આપતા હતા. બંધાની નજર ભવિષ્ય તરફ લાગેલી હતી. વિશેષમાં તેના પુત્રોમાં અંદર અંદર કલહ શરૂ થયો હતો. બાદશાહની મરજી કામબક્ષ ઉપર હતી. પણ કામબક્ષનો વિચાર વિઝાપુરમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો હતો. એ વિચાર પાર પાડવા માટે મરાઠાઓની મદદની તેને જરૂર હતી. એટલે તેણે તથા બીજા સરદારોએ બાદશાહને સમજાવ્યું કે શાહુને છુટો કરીને તેને આપણા માંડલિક તરીકે મરાઠી રાજ્યની ગાદીએ બેસાડીએ તો લોકો શાંત થાય, લડાઈ બંધ પડે અને તમને નિરાંત થાય. બાદશાહે વિચાર્યું કે મરાઠા નરમ તો પડતા જ

નથી એટલે આમ કરતા પણ તે જો આપણી તાબેદારી સ્વીકારે તો બહુ છે એટલે તેણે કામબક્ષને મરાઠાઓને તે પ્રમાણે સમજાવવા સમતિ આપી, અને શાહુને, તેને હવાલે સોંપ્યો. કામબક્ષે પછી ધનાજી ખંદવ પાસે વકીલ મોકલી શાહુના 'છુટકારાનું' કહેણ મોકલ્યું. બધી વાટાવાટ ચાલી, ને છેવટે એવું થયું કે દક્ષિણના જાએ આતની સરદારમુખી, મરાઠાઓને આપવી અને તેમણે બધા મુલકનો બંદોબસ્ત, જળવવો, અને આમ, ઠરાવવા માટે તારાબાઇના બધા મુખ્ય સરદારોને અહીં બોલાવવા તેઓ બાદશાહની તાબેદારી સ્વીકારે અને શાહુને લઈ જાય. આ રીતનું લખાણ થયું એટલે સરદારો ધીમે ધીમે ધનાજી પાસે આવતા ગયા, અને દરેકે પોતાને પણ કાંઈ હક્ક મળે એવી માગણી ચલાવી. છેવટે બધા સરદારોએ મળી એવી માગણી કરી કે સત્તર સરદારોને બાદશાહે સન્માનનો પોશાક આપવો. બાદશાહે એ માગણી પણ બધી ખુશીની સાથે કબુલ રાખી. પણ તેનો અમલ થતા પહેલા સરદારો વિશેષ અને વિશેષ ઉજારાતા ચાલ્યા અને તેમની કંઈ કંઈ માગણીઓ આવવા માઢી. વાસ્તવિક ઠરાવ એવો હતો કે કામબક્ષ શાહુને લઇને છાવણીથી ચાર પાંચ ગાઉ દૂર મરાઠા સરદારોને જમને મળે. ત્યાં શાહુ તથા સરદારો વાતચીત કરે. પછી સરદારો કામબક્ષને પ્રજ્ઞામ કરી તેને તાબે ચાલ અને તેની જ સાથે સૌ બાદશાહની છાવણીમાં આવી પોશાક લે અને પછી ત્યાંથી શાહુને લઈ જઈ પણ એ ઠરાવનો અમલ થયો જ નહીં સરદારોનો જમાવ એટલો થયો કે તેઓ પોતાની એજન્ડા શાહુને ઉપાડી જશે અને હાથમાથી વાત જશે એવી બાદશાહને બીતિ લાગી. તેથી તેણે તે ઠરાવ રદ કર્યો. ખીજી બાજુ સરદારો પણ બાદશાહની નબળાઈ જાણી ગયા હતા એટલે તેની તાબેદારી સ્વીકારવાને તૈયાર નહોતા.

મનુચી લખે છે કે, “એવોજ પ્રયત્ન પ્રથમ પણ એક વખત થયેલો. બાદશાહે છેવટના સાધન તરીકે જ શાહુને સંભાળી રાખ્યો હતો તેણે બધા ઉપાય વ્યર્થ જતા હવે તેની અજમાયશ કરવા ધાર્યું

તેણે મહેર કર્યું કે વિજયપુર, કુર્ણાટક વગેરે પ્રાંતોનું રાજ્ય કામબક્ષ-
ને સોંપીને પોતે દિલ્લી જાય છે. શાહુને તેણે છુટો કર્યો. પોરાક
તથા સાત હજારની મનસબદારી આપી અને કામબક્ષની આજ્ઞામાં
રહીને દક્ષિણમાં રાજ્ય કરવાની રજા આપી. એ માટે કેટલોક મુલક
પણ તેને કાઢી આપ્યો અને કેટલાક ભાગ ઉપર ચોથ લેવાની પણ
રજા આપી. શાહુનો તંજુ બાદશાહની દેખરેખમાં રહેતો તે હવે
(તા. ૬ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૬ ને રાજ્યી) કુલ્દિકારખાનની હાવણી પાસે
સ્વતંત્ર રખાવ્યો. એમ પણ મહેર કર્યું કે મરાઠા સરદારો ખુશીથી
શાહુને આવીને મળે. પણ આ યુક્તિમાં કોઈ જ ફસાઈ નહીં, અને
શાહુ પાસે કોઈ પણ આબંધું નહીં. શાહુને છુટો રાખ્યો હતો પણ
તેના પર નજર રાખવા કુલ્દિકારખાનને ખાનગી રીતે તાકીદ
આપી હતી. ”

(૭) ઐરંગજેખનો શોચનીય અંતકાળ (શુક્રવાર, તા.
૨૦ ફેબ્રુઆરી ૧૭૦૭) કિલ્લાઓ કબજે કરવાની બાબતમાં ઐરંગ-
જેખને કેમ અપયક્ષ મળતો ગયો તે અમાઉ જણાવેલું છે. જેમ જેમ
તે કિલ્લા લેતો આગળ વધ્યો તેમ તેમ મરાઠાઓ તેજ કિલ્લા
પાછા લેવા માંડ્યા. મેઝિલો આગળ અને મરાઠાઓ પાછળ એમ
શિકાર શરૂ થયો. રામચંદ્રપંતે પંનાળા અને પવનમઢ બંને કિલ્લા
લઈ લીધા, અને તારાબાઈએ પોતાનો કાયમનો મુકામ પંનાળા
ઉપર કર્યો. તે જ પ્રમાણે સતારા તથા વસંતગઢ પણ પરશુરામે ધણી
કળા વાપરીને લઈ લીધા. સતારા લેવામાં અનાજપંત નામના
કારકને વેરાગીના વેશમાં મોગલ લશ્કરમાં પેસી જઈને સારી મદદ
કરી. સિંદગઢ, રાવગઢ અને રાજગઢ એ ત્રણે શંકરાજ નારાયણે
પાછા લીધા. એટલે બાદશાહે ધણી અગત્યની ગણીને છેવટની જે
ચડાઈ કિલ્લાઓ ઉપર કરી, તે આ રીતે કેવળ નિષ્ફળ થઈ. પંનાળા
અને સિંદગઢ કિલ્લા પાછા ગયા એ તો તેને બહુ જ વસમું લાગ્યું.
વેતું શારીરિક દુઃખ તે સાબળી વધી પડ્યું. એ વખતે તે વાકિન

એડા જીતીને વિજયપુર આવતો હતો. તેની અંગપીડા કેટલાક દિવસ એટલી વધી ગઈ કે દુરમનના આ મુલકમાંજ મરણ થઈ જવાની તેને બીતિ લાગી. છતાં લોકો ગભરાય નહોં અને ફજેતી કરે નહોં તેટલા માટે તે દુઃખ વખતે પણ દરબારમાં હાજર રહેતો. જો આ વખતે એનું મરણ થયું હોત, તો એનું એક પણ માણસ મરાઠાના સપાટા-માંથી છટકવા પામત નહોં. પણ તેને આરામ થયો અને બ્રહ્મદુર-ગદ આવ્યો. આ વખતે તેણે વિજયપુરનું રાજ્ય છોડું પાડી ચિંકિ-લીજખાન (નિજમ-હિલ-મુલ્ક)ને સોંપ્યું. તે પહેલાંજ તેણે સિંહ-ગદ પાછો મેળવવા હુમ્મીદુલ્લાખાનને મોકલી આપ્યો હતો તથા તેને મદદ કરવા સુલ્દિકારખાનને જણાવ્યું હતું.

મરાઠાઓમાં એદ પડાવવાનો પ્રયત્ન પણ બાદશાહનો ચાલુ હતો, અને એટલા માટેજ તે શાહુને પોતાની પાસે કાયમ રાખતો હતો. સુલ્દિકારખાનને સિંહગદની મદદે જવા જણાવ્યું ત્યારે શાહુને પણ તેણે તેની સાથે મોકલ્યો. શાહુને એકદમ છોડી દઈ મુલ્ક બંધ કરી દેવાનો પણ તેને વિચાર આવેલો ખરો, પણ તેમ કરતાં તેની હિંમત ચાલી નહોં. તેણે શાહુ પાસે પત્રો લખાવી મુખ્ય મુખ્ય મરાઠા સરદારોને શરણે આવવા જણાવ્યું. પણ શાહુ કેવળ પરત્રા હતો એમ સૌ જાણતા હતા એટલે આ કપટપૂર્વક લખાવેલા પત્રોને ડોઝએ માન આપ્યું નહોં, અને દરેકે પોતાનો પ્રયત્ન પૂર્વવત્ ચાલુ રાખ્યો. આ રીતે બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ ગયા, એટલે બાદશાહે છેવટે ચાકીને અહમદનગર જવાનો નિર્ણય કર્યો. ત્યાં સુધી પણ સુરક્ષિત પહોંચવાની તો ધાસ્તી જ હતી. એ વખતે વળી મરાઠાઓએ કમાલ કરી રસ્તામાં જ તેમણે દલ્લો કર્યો એટલે બાદશાહે તેમના ઉપર હુમ્મીદુલીનને મોકલ્યો. પણ તેનેજ મરાઠાઓએ પકડી લીધો અને બાદશાહી સામાન પણ પુષ્કળ લૂટી લીધો. એ વખતે થોડોક જ ફેર પડી ગયો. પાછળ જ બાદશાહ આવતો હતો. પણ મરાઠાઓને તેની ખાતરી મળી નહોં. નહોંતર બાદશાહ પણ તેમની કેદમાં સપડાયો હોત. તેના લશ્કરનાં તો તમામ

માણસ મરાઠાથી ચરચરતા. બારે સામાન હિપાડવાને પુરતાં પશુઓ પશુ ન હોતાં. ખખનો ખાલી ચમેલો છતાં તેનાં માણસો છેક બેવડા નહતા. તેઓ બોલતા કે, “અમારા આ અન્નદાતા બાદશાહને ખુદા આમજ ધણું વર્ષ બચાવે કે યુદ્ધ આ રીતે ચાલુ રહે અને અમારો રોટલો ચાલે.” વિશ વર્ષથી દક્ષિણમાં દિગ્વિજય કરવા આવેલા બાદશાહી લશ્કરની આ કેવી દશા ! છેવટ આનન્દ-આલસે બહુ મહેનત કરીને બાદશાહને અહમદનગર સુખરૂપ પહોંચાડ્યો. છતાં જો મરાઠાઓ ખરાબર પાછળ પડ્યા હોત તો બાદશાહ અવરૂપ તેમના હાથમાં સપડાઈ જાત. અહમદનગર પહોંચ્યા પછી તેને ખજર મળ્યા કે સુલ્દિહારખાને સિંહગઢ પાછો લીધો એટલે તેને મળવા માટે ત્યાં બોલાવ્યો. પણ તેટલામાં મરાઠાઓ અહમદનગરની પશુ આસપાસ ફરી વળ્યા. બાદશાહે તેનો બંદોબસ્ત કરવા સુલ્દિહારખાનને મોકલ્યો. એટલે મરાઠાઓ પાછા ફર્યા. તેવામાં વાકિનબેગાના પરા નાયકે દગો કર્યોની ખાતમી આવી. સંતાળનો લાઈ બહિરજી તેને મળ્યો હતો. તોપરથી ખાને ત્યાં જઈ તેને ફેડવા ધણી ખટપટ કરી, પણ બાદશાહની માંદગીના ખજર સાંભળી તે જલદી અહમદનગર આવ્યો.

આ વખતે બાદશાહ ખરેખરો સપડાયો હતો. તેના લશ્કરની તો કેવળ દુર્દશા હતી. ખજર માટે તેમને વખતો વખત ત્રાસ વેઠવો પડતો. ખાવા માટે પેટ પુરતું અજ પશુ ન મળતું. મરાઠાઓના સપાટામાંથી જે કાંઈ છુટવા પામે તે પર જ તેમને નિર્વાહ ચલાવવો પડતો. બીજી બાજુ સુરત, બેરહનપુર, વરાડ, માળવા વગેરે બાદશાહી મુલકમાંથી મરાઠા મનમાનતું વસુલ મેળવી લેતા. તેના બંદોબસ્ત માટે બાદશાહે જુદા જુદા સરદારોને તેના હિપર મોકલ્યા. અજમશાહને ‘ગુજરાત’ મોકલ્યો તથા ગાજીઉદ્દીનને વરાડ મોકલ્યો. પણ બાદશાહની માંદગી સાંભળી અજમશાહે અહમદનગર આવવા રત્ન માગી. ઔરંગઝેબને આ વખતે પોતે પોતાના બાપની કેવી

દયા કરી હતી તે આખા આમળ ખડું થયું એટલે, તેણે અજીમ-શાહને કામ ઉપરથી ખસવા ના પાડી. છતાં પણ તે એકવાર મળવાને નિમિત્તે તો આવ્યો જ. અમદાવાદમાં તેણે પૈસાની અને લશ્કરની ઘણી સારી સવક કરી રાખી હતી. તે અહીં આવતા તેની જગાએ મહમદ ઇબ્રાહિમખાનને નીમ્યો. બાદશાહે શાહજહાં કામનક્ષત્રે તે પહેલા જ વિજયપુર મોકલી આપ્યો હતો અને મોટો પુત્ર મોઆજીમ તો ઘણા વર્ષથી કાશુલ જ હતો. સારાથ, પોતાના અંતકાળે પોતાની પાસે પોતાનો એક પણ પુત્ર ન હોય એવી બાદશાહની ઇચ્છા હતી. બાદશાહના છેવટના દિવસો માટે મનુષી જણાવે છે કે, “બાદશાહ અહમદનગર આવતા તેની બેગમ અને દીકરીએ વિનંતિ કરી કે “રાજધાની છોડીને આજ ત્રિસ વર્ષથી આપણે જંગલમાં બટકીએ છીએ, ઘણા દુખો વેઠ્યા અને નાના હતા તે આજ ધરડા થયા. પણ હવે તો અમને મહેરબાની કરીને આમા જવા દો. અમને ત્યાં કોઈ પકડી શકશે નહીં અને અમે સુખમાં તથા આબરુમાં મરીશું.” બાદશાહે જવાબ આપ્યો: ‘તમે કશી કાળજી ન કરો. તમારા સંરક્ષણની બધી તજવીજ એ વર્ષ પહેલા જ મેં કરી રાખી છે.’

■ દેવાપુર હતો ત્યાં સુધી અહમદનગર પાછા આવવાનો બાદશાહનો વિચાર ન હોતો. મહીસુર ઉપર ચડાઈ લઈ જવાનો તેનો ધરાદો હતો, અને તે માટે મહીસુરના રસ્તામાં આવતી નદીઓના પાણીના માપ વગેરે તેણે મંગાવ્યા હતા. પણ તેવામાં બાતમી મળી કે ‘અફઘાનિસ્તાનમાં બડ થયું છે અને શાહઆલમની ફાજ કપાઈ ગઈ છે. વળી ઔરંગઝેબ મરણ પામ્યો છે એમ સમજીને અજીમ-શાહ ગુજરાતમાંથી ચડીને બાઈબો સાથે લડવા માટે આગરા ગયો અને તેના ઉપર દુર્ગાદાસ ચડી આવ્યો. આ બાતમીઓથી ગુચવાઈને વજીરોની વિનંતિને માન આપી તે દેવાપુરથી પાછો ફર્યો અને અજીમશાહને પાછો બેલાવી લીધો. પણ આ વાતોથી લોકોમાં અને લશ્કરમાં કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ ચાલી રહી, અને સૌ કોઈ તેની ફજેતી

કરવા લાગ્યા. બાદશાહે તેથી ચીઝાઈને સખત હુકમ કાઢ્યો કે, મારા સંબંધમાં જે કોઈ કંઈપણ વાત કરશે તો તેને દેહાંત દંડની શિક્ષા થશે. આ હુકમથી લોકોનાં મોઢાં એટલાં બંધ થઈ ગયાં કે મુગા મુગા જ સૌ અહમદનગર પહોંચ્યા. રણુનાં વાળ પણ બંધ હતાં. બરાબર એજ અરસામા મરાઠા ચડી આવ્યા અને બાદશાહના તંત્ર પાસે જ એક હજાર માણસોને તેમણે મારી નાખ્યા અને ખુદ સેનાપતિને પકડીને તેની પાસેથી પાચ લાખ રૂપિયા દંડ લીધો. એ વખતે ખુદ બાદશાહ પણ તેના હાથમાં સપડાત, પણ મરાઠા સૈનિકો બોલ્યા કે, 'બાદશાહને મોરવાથી અમને લાભ નથી. તે જીવે છે ત્યાં સુધી અમારો ધંધો પણ ઠીક ચાલે છે.'

“ પન્નાજાના ઘેરા વખતે જ બાદશાહને પમનો દુખાવો ઉપડેલો અને તેમાં વધારો થતા તે કાયમનો લંગડો બન્યો. ત્યારથી તેણે દરબારમાં બેસવાની ગાદી સામે એક પડો નખાવ્યો, અને લંગડાપણું કાઢીને દેખાય નહીં તેટલા માટે પોતે ગાદી ઉપર બેસી ગયા પછી જ તે પડો ખસેડાવતો. આવી સ્થિતિમાં પણ તેના રાજ્યક્ષોભ કે અધિકારતૂણા કभी થયાં નહોતાં. તે હંમેશાં કહેતો કે, રાજ્યોને આંખ અને જીભ બે જ બરાબર સામ્રુત હોય તો ખસ છે, એટલાથી જ તે રાજ્ય ચલાવી શકે. ખીજાની કાંઈ જરૂર નહીં ! એ જ અરસામાં કામબક્ષને ત્યાં પુત્ર આવ્યો. તેણે બાદશાહને વિનંતિ કરી કે ‘આ દીકરાનું’ નામ અને ધલકાળ આપ કરાવો. બાદશાહે ત્યારે કહ્યું : “ તું જ એ દીકરાનું નામ પાડ. એ દીકરાને જે દીકરો થશે તેનું નામ હું કરાવીશ. ” અર્થાત્ તે માનતો હતો અને જણાવતો હતો કે હું હજી ધણાં વર્ષ જીવવાનો છું.

“ એક વખત બાદશાહે જીવિંકારખાનને મરાઠા ઉપર મોકલતાં કાનમાં કહેલું કે, જુઓ, ચતુની સાથે કપટ કરવું, ખોટું બોલવું, ધર-છોડ કરવી, સોજન ખાવા, વગેરે ફાવે તે કળા પ્રસંગાનુસાર કરવામાં

જરાપણ આંચકો ખાવો નહીં. ગમે તે પ્રપંચ કે મુક્તિ કામે લગાડવી, પણ હાથમાં લીધેલા કામમાં યશ મેળવ્યા વગર રહેવું નહીં.

સહાધના વિચાર બાદશાહના મનમાં સતત ચાલ્યા જ કરતા. પાલખીમાં બેસીને કૂચ કરતી વખતે પણ તલવાર મ્યાનમાંથી કાઢી તે હવામાં વીંજતો, ખાલી આમથી તેમ ફેરવતો અને પછી પાછી મ્યાનમાં ખાલતો. ધનુષ્ય બાણને પણ એજ પ્રમાણે કરતો. આમ કરીને તે લોકોને બતાવતો કે પોતે હજી પણ કોઈ પણ રીતે સહવાને તૈયાર છે. જો કે સહપણથી તેનું શરીર કેવળ શીથીસ થઈ ગયું હતું અને તેની ઘોળી સ્વચ્છ દાઢી છતીથી પણ આગળ વધી હતી. કોઈ અરજ કરવા આવતું, તો તે ધીમેથી માથું ઊંચું કરી સાંભળતો. જતાં તેમ કરવામાં પણ તેને ધણો વખત લાગતો. પરંતુ પછીથી તે એવો જવાબ આપતો કે ફરી તેને પૂછવાનું કારણ જ ન રહે. પાસે હોય ત્યારે તેના અમલદારો તેના હુકમો સાંભળવાને હોંગ કરે; પણ જરા દૂર જાય એટલે શાવે તેવો અર્થ કરે, અડચણો બતાવે અને બાદશાહના હજુરીઆઓને લાંચ આપી પોતાની મરજી મુજબ વર્તે. બાદશાહ પણ અમલદારોની આ બેવફાઈ બાણી ગયો હતો અને તેથીજ તેણે જાતે લગાઈ ચલાવી હતી. તે બતાવતો કે પોતે સદાકાળ ખુદાની બંદગીમાં નિમગ્ન રહે છે. રમજાનના દિવસોમાં તે રોજ કરતો અને એ વિશ એકવિશ કલાક લગનમાં ગાળતો. એવા વખતમાં તેની વહાણી બેઠમ પણ પાસે આવતી તો તે બોલતો કે ‘મને મારા પરમાનંદમાં તમે વિદ્યા ઠાં કરો છો ? હવે મને ઐદિક સુખની તૃષ્ણા જ નથી.’ આવા વર્તનથી બોળાં માણસોને તો ભાસતું કે બાદશાહ ખરેખર એક મહાન્ સંતપુરુષ છે.

“ તેની હાવણીના જેવી ગંદી જમા પૃથ્વી ઉપર બીજી લાગે હશે. દરરોજ અસંખ્ય માણસો અને જનાવરો મરવાથી તેની દુર્ગંધ કાયમ ફેલાઈ રહેતી. જનાવરોની પેઠે જ માણસોને પણ દોરડું બાંધી એંચી જતા અને એમને એમ નજીકના કોઈ ખાણમાં ફેંકી દેતા.

માત્ર શિયાળ અને કુતરાઓને તેથી મોજ થતી. કેટલીક વખત તો ઓવણી પાસે જતા નાક પુકડી રાખવા છતાં પણ હું હેરાન હેરાન થઈ જતો અને મને ઉલટીઓ થઈ જતી. માખીઓ તો એટલી ઉડતી કે ખાણે લેતા ધણોજ ત્રાસ પડતો. મુસાફરોને પહેલી મોટી બીક મરાઠાની લાગતી, અને તેમના હાથમાથી છુટતા તો બીજી બીક જકાતના નાકેદારોની લાગતી. કોઈ પણ પ્રવાસી પાસે દ્રવ્ય હોય તો તેના તો ભોગ જ મળે. તેનું સર્વસ્વ હરથ કરી લે અને તેને મારીને પુરી રાખે. આવી તે વખતે રાજ્યવ્યવસ્થા હતી.

"અહમદનગરમાં આવ્યા પછી બાદશાહને ધણો પરતાવો થયો. તેને લાગ્યું કે, 'આ મરાઠા સાથે લડાઈ ક્યાથી આદરી? દિલ્લી જે માલ્યો જાઉં તો આ આખો પ્રદેશ હાથમાથી જાય, અને આટલું બધું વર્ષની બધી મહેનત અને ખર્ચ માથે પડે.' એટલે તેનાથી દિલ્લી જવાનું ન હોતું તેના કુટુંબમાં પુત્ર પૌત્રાદિ વગેરે સત્તર માણસો વિશ પચિશ વર્ષની ઉમરના હતા. પણ તેમના એક પણ મરાઠાઓને જીતીને બાદશાહના દીલનું સમાધાન કરતો નહોતો. ઉલટા એ બધા બાદશાહ ક્યારે મરે અને આપણે રાજ્યગાદી ક્યારે પચાવી પાડીએ એને માટે વાટ જોઈ રહ્યા હતા. મરાઠા પણ બહુ જ જોર ઉપર આવેલા હતા. એક દુકાદી દિલ્લી ઉપર, તો બીજી અંગાણા ઉપર, અને ત્રીજી કચ્છોટક ઉપર તો ચોથી મુરત ઉપર એમ આખા દેશમાં તેઓ વ્યાપી રહેલા હતા. સન ૧૭૦૬ માં તેણે મુરત, ભરૂચ અને ગણદેરી લૂટ્યા. કોઈ પણ સ્થળ એવું નહોતું કે જ્યાં તેઓ ન હોય. અજીમ અને કામબક્ષ એ બંને દીકરા બાદશાહના મરણની રાહ જોતા ટાપીને બેઠા હતા. બાદશાહને તેની બીક નિરતર રહેતી. લશ્કર કદાચ તેને મળી જાય એવી ધાસ્તીયા લશ્કરને પણ તે દૂર દૂર મોકલી દઈ પોતે એકતો જ રહેતો. અહમદનગરમાં તે એક વખત બહુ જ બિમાર થઈ પડ્યો અને તેના મરણની અફવા ચાલી હતી. એ વખતે રાજ્યમાં એવું ધાધલ ચાલી રહ્યું કે કોઈ

કહેવાની વાત નહીં. એ ધાધલથી તેને કંપના આવી કે મારા ખરે-ખરા મરણ પછી કેટલો ગાટાળો ચલશે. લોકોને શાત પાડવા માટે ઉઠાવું નહોતું તો પણ, ગાદી તકીઆ રાખીને અને પુરકળ માણસોની મદદ લઈને તે દરબારમાં આવ્યો અને મગળ વાળાં વગડાવ્યા એટલે તે જીવતો છે તેની સૌને ખાત્રી થઈ. આ વખતે તેની આખમા આસુ આવી ગયા અને બાવી વિપત્તિ માટે તેને અત્યંત મુઝવણ થઈ છતાં તેણે લોકોને સમજાવ્યું કે, ‘કાલ રાતે પેગબર સાહેબે મને દર્શન આપીને જણાવ્યું છે કે, મારું મરણ હજી નજીક નથી. હજી ત્રિશ વર્ષ મારે જીવવાનું છે.’ આ રીતે ફરી લોકો મરણની અફવા ન ઉડાડે તેવી તેણે યુક્તિ રચી અને તે સફળ થઈ. આવી યુક્તિઓ કરવામાં તે ધણો કાબેલ હતો.

“પણ હવે તેને તો ખાત્રી હતી કે મારો અતકાળ વશો નજીક છે. એટલે બિવિધનો વિચાર તેણે કરવા માડ્યો. અજીમશાહનો પુત્ર પટણામાં હતો. તેના ઉપર તેની ધણી પ્રીતિ હતી. તેમજ કામબક્ષ ઉપર પણ તેટલી જ પ્રીતિ હતી. પણ અજીમશાહને જાવણી-માના ધણા સરદારો અનુકૂળ હતા, અને કામબક્ષની નાલાયકી કરાવવાને પણ તેઓ તૈયાર હતા. બાદશાહ એ જાણતો હતો એટલે તે કામબક્ષની સંભાળ રાખવા મુલતાન હુસેન ઉર્ફે મીરમલંગને જણાવ્યું. કામબક્ષ પણ થોડા દિવસ પછી તે હલામાં આવી પહોંચ્યો. અજીમશાહ તેને કાંઈ ઈજા ન કરે માટે તેને તેણે ધણા માણસો સાથે વિજાપુર મોકલી આપ્યો, અને અજીમશાહને માળવા મોકલ્યો. પોતે હવે થોડી જ પળમાં મરવાનો છે એવું જોક્સ જણાતા તેણે વજીર આસદખાનને પાસે બોલાવ્યો અને તેની પાસે ખખતો બોલાવી લફકરનો બધો ચડેલો પગાર પોતાની સમક્ષ સુકવી આપ્યો. મરણ વખતે તે બોલ્યો ‘હવે હું સુખથી મરૂ છું મુસલમાની ધર્મના શત્રુનો નાશ કરવામાં મેં કાંઈ બાકી રાખી નથી એટલું તો સૌ કોઈ મારા માટે ખાત્રીથી કહેશે’ મોટો દીકરો શાહઆલમ ગાદીએ

એસે એવી આસપાસના માણસોએ તેને ઈચ્છા જણાવી. ત્યારે તે બોલ્યો: ‘હું કોણ તેને નીમનાર? ખુદના હાથની વાત છે.’ એ આટલું કહીને શુક્રવાર તા. ૨૦ ફેબ્રુઆરી સને ૧૭૦૭ ના રોજ બપોરના બે વાગે આ દુનિયામાંથી છુટો થયો.” તેની જ સાથે મરાઠાઓ જોડે ચાલતી તેની જતિસ વર્ષની લગાઈ પણ પુરી થઈ. આવા મહાન અને પરાક્રમી બાદશાહનો અંત આટલો દુઃખકારક થયો એ કેવું બાવી?

સન ૧૬૩૬ થી સન ૧૭૦૩ સુધી એટલે આશરે પોણીસો વર્ષ દિંદની રંગભૂમિ ઉપર શિવાજી અને ઐરંગઝેબ એ બે પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનો એક આલ્શ્યો, પણ તેટલા વખતમાં આ દેશના ઇતિહાસનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું. એ બે વ્યક્તિઓ પૈકી શિવાજીએ પોતાનું કાર્ય રહેલું સંકેતનું અને ખીજી વ્યક્તિનું કાર્ય તે પછી પણ ઘણાં વર્ષ ચાલ્યું, તે આપણે જોઈ ગયા. એ વ્યક્તિના કાર્ય માટે વિશેષ ટીકા કરવાનું હવે કારણ નથી. ખુદ તેના પુત્રનો જ અભિપ્રાય મનુષીએ પોતાના પુસ્તકમાં આપેલો છે.

એ શાહજહાં અકબર ધરાનમાં હતો. તેને કોઈ પણ યુક્તિથી પાછો બોલાવવો; તેમ ન બને તો ધરાનના શાહની મદદ લઈને તે ક્યારે ચઢી આવે તે કાંઈ કહી શકાય નહીં, માટે ઐરંગઝેબ તેની ખટપટમાં જ રહેતો. તેણે અકબરને ઘણા પત્રો લખ્યા. એક વખતે તો ઘણીજ માયા અને લાગણી ભરેલો પત્ર લખેલો. તેનો તેણે જે જવાબ આપ્યો તે નીચે પ્રમાણે:—

“તમારું જ દૃષ્ટાન્ત મેં હંમેશાં આંખ આગળ રાખેલું છે. એટલું સાઈ દૃષ્ટાન્ત ખીજું કોનું મળશે? જે રજપુતોએ અકબર, જહાંગિર અને શાહજહાંને અંતઃકરણથી મદદ કરી, તેમનો આશ્રય મેં લીધો, એમાં ખોટું શું હતું? જસવંતસિંગ જો તમારી ભુલ-ચાપમાં ફસાયો ન હોત, તો આજ તમે દિંદના બાદશાહ ન હોત.

રજપુતો તો આપણા રાજ્યના સ્તંભ હતા. એ વખતે ફાજ માટે રજપુત જોતા તો એકને બદલે સો આવતા. આજ, તમે તથુ તથુ વર્ષથી દાંડી પીટાવો છો છતાં સો-પચાસ માણસો પણ આવતા નથી. આ શાનો પ્રભાવ ? આજ આટલા બધા તમારા અમલદારો છે, પણ તેમાંના એકની પણ તમારા ઉપર ખરી પ્રીતિ છે ? લાકરના બધા માણસો દરિદ્રી થઇ ગયા છે. કાર્ખની પાસે પૂરતાં હથિયારો પરન્તુ નથી. એક પણ કવિ કે અંચકાર નીપજતો નથી ! વેપારીઓ અને શ્રીમંતો લૂટાપ છે અને તેમનાં ખૂન ચાપ છે. દૈયત ધૂળ મળી ગઇ છે ! દક્ષિણનો પ્રદેશ જે પ્રથમ સ્વર્ગ તુલ્ય હતો, તે હાલ ઉગડ, નિર્જન અને નિર્ધન થઇ ગયો છે ! વિજયપુર અને ઝેમારંગાબાદ એ કેવડાં મોટાં અને સુંદર શહેરો હતા, પણ હાલ તમે જ કહો કે તેની જગાએ માટી સિવાય વિશેષ શું છે ? એ બધાનું કારણ માત્ર તમારો પરધર્મ પ્રત્યેના દેવ. તમે હિંદુઓ ઉપર જજીઆ વેરો નાખ્યો. એટલે બધી જ દૈયત તમારા ઉપર વિફરી અને તેણે લૂટફાટ કરવાનું અને બાળવા બળવાનું શરૂ કર્યું. દેશ તેથી જ ધૂળ મળી ગયો.

“ તમારા રાજ્યમાં એક પણ એવી સ્થિતિ છે કે જેની હું તારીફ કરી શકું ? મોટાં મોટાં અસલનાં કુટુંબો ધૂળમાં મળી ગયાં. સર્વત્ર લુચ્ચાઓનો જમાવ થઇ ગયો અને કારભાર હલકા લોકોના હાથમાં આવ્યો. હાથમાં જપમાળા, કાખમાં કુરાન અને માથે મોટી પાઘડી હોય એટલે તમારો નેના ઉપર સંપૂર્ણ ભરોંસો ! અને એવા માણસો તમારા આધારસ્તંભ !

“ આ રીતે આખા રાજ્યનો સમૂળ નાશ થતો મારાથી જોવાયો નહોં એટલે હું અત્યંત દુઃખ સાથે દેશ છોડીને અહીં આવ્યો છું, અને અહીં મને શાંતિ છે. પરમેશ્વર તમને દીર્ઘાયુષ્ય બક્ષે ! હું આવીને ત્યાંનું રાજ્ય સંભાળું એવી જો તમારી ઇચ્છા હોય, તો તમે પ્રથમ રાજ્ય છોડીને મક્કા ચાલ્યા જાઓ એટલે હું આવીને રાજ્ય સંભાળી લઇશ, અને જતાવી આપીશ કે રાજ્ય કેમ કરાય. તમારામાં જે કાંઈ

આવડત હતી તે તમે ખતાવી ચુક્યા છો. હવે વૃદ્ધાવસ્થામાં પરમાર્થ સાધન જ તમારે માટે યોગ્ય છે. આવી વિશેષ લખીશ તો તમને દુઃખ થશે, માટે આટલું જ જસ છે.”

વિધાતાની યોજના અકળ છે. મોગલ રાજ્યની બધી શક્તિ મરાઠાઓ ઉપર એક સામગ્રી છોડીને ઐરંગઝેબે મિથ્યાભિમાનમાં પોતાનો તથા આખા રાજ્યનો એકદમ અંત આણ્યો. આ પચિસ વર્ષો જે તેણે રાજધાનીમાં ગાળ્યા હોત, અને રાજકારભારમાં વિશેષ લક્ષ આપ્યું હોત, તો એ રાજ્યનું આયુષ્ય આટલું વહેંચું પૂરું થાત નહીં. પણ, મરાઠા રાજ્યનો હૃદય કરવાની અને મરાઠાના ગુણો દુનિયાને ખતાવી તેનું નામ ઇતિહાસમાં અજરામર કરવાની વિધાતાની યોજના હતી. એટલે જ તેની બુદ્ધિ વિપરીત થઈ નહીં તો પોતાનું પણ હિત સમજી ન શકે એવો મંદ બુદ્ધિ તે ખચિત નહોતો. પરંતુ “બુદ્ધિઃ કર્મોનુસારિણી” એ વચન પ્રમાણે તેનાં અત્યંત ધીર પાપેનું પ્રાયશ્ચિત તેને ભોગવવાનું હતું અને રાજ્યનો નાશ થવાથીજ તે પાપનું નિવારણ થવાનું હતું. માટે જ બાદશાહને એવી બુદ્ધિ સૂચી.

(૮) મરાઠાઓના પ્રમાદની મીમાંસા:—ઐરંગઝેબ જેડે લડવામાં મરાઠાઓના સૈન્ય અને આગ્રહ એ ગુણો બહાર આવ્યા, અને એ માટે તેમની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે. વળી મરાઠાઓના ઇતિહાસમાં આ બુદ્ધને સ્વાતંત્ર્યનું બુદ્ધ મણાવવામાં આવેલું છે. મનુષ્યને સ્તુતિ પ્રિય હોય છે, એટલે આ રીતની સ્તુતિ મરાઠાઓને પ્રિય હોય એ કુદરતી છે, પણ એ બુદ્ધનો અંતસ્થ હેતુ શો હતો તેનો વિચાર શાંતિથી કરવો ઘટે છે. એ બાળત ધણો મતભેદ છે છતાં અહીં તે સંબંધી કેટલુંક વિવેચન કરવાની જરૂર છે. બુદ્ધમાં મરણ સન્મુખ હોય, જીવતા પાછા આવવાની આશા જ ન હોય, છતાં જે પ્રજા જીવિતની પરવા ન કરતાં પોતાનાં ધણાં માણસોને બુદ્ધમાં મોકલે, તે પ્રજાને વાસ્તવિક રીતે જીવંત પ્રજા અથવા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય પ્રજા કહી શકાય. આવી નિઃસ્વાર્થ સેવા આ પ્રસંગમાં મરાઠી

પ્રગળ્હે બળવી જણાતી નથી, અથવા ઘણાજ થોડા માણસોએ બળવી છે. શંભાજીના-મરણ પછી મોગલોની જોડે લડવું એ તો એક લાલ-કારક ધંધો થઈ પડ્યો હતો, અને એ ધંધામાં જોખમ ઘણું જ થોડું હતું. દુર્ઘટ કે અમમ્બાજીગાએ છુપાઈ રહીને મોગલોના મુલક કે સરસામાન કે પૈસા ઉપર તેઓ તૂટી પડતા. તેમાં તેમને મરણનો ભય ભાગ્યેજ હતો. એકંદરે આ ઘડાઈમાં કેટલા મરાઠા/મરાઠા તે યોદ્ધા-પણે કહી શકાય તેમ નથી. પણ સઘળા હકીકત લક્ષમાં લેતાં તેમનાં ઘણાં જ થોડાં માણસો મરાઠા હશે એમ કહેવામાં કંઈ અસત્ય નથી; અને જે થોડા મરાઠા, તે પણ મરવાના ધરાદાથી બહાર આવેલા નહો. હલ્લો કરીને લૂટ મેળવી જીવતા પરત આવીશું એવા ધરાદા-થીજ તેઓ બહાર આવેલા, હાલના યુરોપિયન વિમ્લહમાં હરહંમેશ એવા પ્રસંગો આવે છે કે મરણ ચવાના યોદ્ધા સંયોગો જતા તેને માટે તત્પર થઈને જ સેંકડો માણસો આનંદપૂર્વક બહાર આવે છે. પાશ્ચાત્યોના આ દેશપ્રેમ જોતા ચક્તિ ચવાય છે. દીલગિરી સાથે કહેવું પડે છે કે આવા પ્રકારનો દેશપ્રેમ અને એવી કર્તવ્યનિષ્ઠા મરાઠાઓમાં નહોતી જ. આખો દેશ આરંગજીએ ઘેરી લીધો હતો, છતાં વતન, લૂટ કે એવી જ કાંઈ લાલચ બતાવ્યા સિવાય ઘણા જ થોડા માણસો બહાર આવેલા. સત્તુએ જો વિશેષ લાલચ બતાવી તો દેશદ્રોહ કરવામાં પણ તેમને કાંઈ વિશેષ અનિષ્ટ જણાયું નથી. શિવાજીના વખતની લશ્કરની પદ્ધતિ અને લૂટના નિયમો લગભગ નષ્ટ થયા હતા. વળી કિલ્લા વગેરે લેવામાં જો કાંઈ પણ ઈસમ કામ આવી જતો, તો તેના સંબંધીઓ વતન મેળવવા કે બક્ષિસ મેળવવા ધમાક મચાવી મૂકતા. એટલે આનંદથી મરણને સત્કારનારા પાશ્ચાત્ય વીરો સાથે આ મરાઠા વીરોની તુલના કોઈ રીતે કરી શકારો નહો. જો કે તેની પણ એક ખીજ બાજુ છે. પાશ્ચાત્યોની આ યોગ્યતા કેવળ દેશપ્રેમનું પરિણામ નથી. તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા ઘણા વરસો-ના અનુલવધી ઘડાઈને પૂર્ણ થયેલી છે, અને તેમની, પ્રગળાં કર્તવ્યો

હરી ચુક્યા છે, અને તે પરપરાગત સરકારથી પ્રજામાં પૂર્ણપણે ઉતરતા આવે છે કાયદા, રાજ્યપદ્ધતિ, વ્યવસ્થા, સત્તા વગેરે બાબતો નિર્ણયિત થઈ જઈને એક જાતનું એવું બંધારણ જ ત્યાં બંધાઈ ગયું છે કે એ બંધારણનો દેશના સરકારીના પ્રમંત્રે સારો લાભ મળે છે કાયદાથી અને એના બંધારણથી લાખો માણસોનું લશ્કરી યંત્ર તૈયાર રહે છે અને તેનો ઉપયોગ સરકાર જરૂરના પ્રસંગે કરી શકે છે. દેશપ્રેમ અને આ બંધારણ જાનેતું પરિણામ અન્યોન્યને પોષક થાય છે. દેશપ્રેમને લીધે વિશિષ્ટ પ્રકારનો કાયદો કે બંધારણ પણ લોકો સ્વીકારી લે છે, અને એકવાર તે સ્વીકારાયું કે લોકોમાં દેશહિત કરવાનો એક જાતનો ઉત્સાહ આવે છે અને પછી ગ્રાણી આપવાને પણ લોકો તૈયાર થયા છે આવું બંધારણ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ દેશનાયકોનું છે, અને તેમ કરવામાં ધણીવાર દિવાની સત્તા તથા લશ્કરી સત્તા વચ્ચે વિરોધ ચાલે છે. પણ લશ્કરી સત્તાએ દિવાની સત્તા કરતા આગળ ન વધતા તેના અકુશમાં રહેવું એવી રાજ્યનીતિ છે

આવી વ્યવસ્થા અને બંધારણ રચવાનું કામ કારભારીઓનું છે તેઓ જે લશ્કરી ગુણવાળા હોય તો તેની યોગ્યતા વિશેષ ગણાય, પણ રાજ્યનીતિ તો તેમને ખાસ આવડવી જોઈએ આ જ રીતે રામચદ્રપંત, પરશુરામ ચૈબંક અને શંકરાજ નારાયણ આગળ આવ્યા, અને ધનાજી જાદવ તથા સંતાજી ધોરપડે લશ્કરના સેનાપતિ હોવા છતાં તેમના તાબામાં રહ્યા લશ્કરી બળ જેમ પ્રસંગ પડતા કસાય છે, તેમજ રાજ્યનીતિ પણ પ્રસંગ પડતા કેળવાય છે રામરામના વખતમાં આ ત્રણે જણ કામ કરતા, પણ તેમની દક્ષતા પછીથી તેના પ્રસંગો આવતા બહાર આવી. પિંજળે વગેરેમાં તેટલી યોગ્યતા ન હોવાથી તેઓ એ પ્રસંગે પણ ઝળકી શક્યા નહીં પછીના વખતમાં બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા પણ આજ કારણથી પ્રસિદ્ધ થયો. પ્રસંગ અને પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હતી તેમાં જેઓ યોગ્યતાવાળા હતા તે આગળ આવ્યા, અને જેનામાં યોગ્યતા નહોતી તે પાછળ પડી ગયા.

રાષ્ટ્રપ્રેમ અને રાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા એ બંને ગુણો આપણે ત્યાં પ્રથમથીજ અજાત છે. શિવાજીએ તેનું ઉદ્દીપન કરી તેને ધણે અંશે ઉત્પન્ન કર્યો. નિર્જીવ રાષ્ટ્રને તેણે સજીવ કર્યું. એ સમયનો સમાજ જીવતો હતો, અને રાષ્ટ્રનું કર્તવ્ય તે સમજતો હતો, માટેજ સંકટો આવ્યા છતાં તે વખતે રાષ્ટ્રનો બચાવ થયો. પણ એ કર્તવ્યનો રંગ લાગવાને અને તેને જીવનમાં ધડાધ જવાને તો વર્ષો જોઈએ. શિવાજીએ તેની હયાતીમાં તેવાં ઘણાં માણસો તૈયાર કરેલાં. પણ તે સઘળાં શંભાજીના સમયમાં કંઈ કંઈ કારણોથી નાશ પામ્યાં. માત્ર એક રામચંદ્રપંત રહ્યો, અને તેણે તેની ફરજ બજાવી જ. એમાં પણ માવળ પ્રાંતમાં શિવાજીની અસર વિશેષ હતી. માટે જ બાદશાહનો તે પ્રાંતમાં પગ ટકી શક્યો નહીં. તેમનો એકાદો કિલ્લો બાદશાહે લીધો કે તરતજ તેમણે તે પાછો લઈ લીધોજ છે. એ લોકોનો આગેવાન શંકરાજી નારાયણ હતો.

પરંતુ, શિવાજીનું ધોરણ સાચવનાર અને બધા ઉપર છાપ પાડનાર એવો બીજો પુરુષ પછી નીપજ્યો જ નહીં. રામચંદ્રપંતમાં યુદ્ધકૌશલ્ય નહોતું, અને એ બંને બાબતો ન હોય ત્યાં સુધી લોકો ઉપર છાપ ન પડી શકે. આવી સ્થિતિમાં મરાઠાઓની હંમેશની ફાટકુટ ફરી જોરમાં આવી, અને સ્વચ્છંદે તથા સ્વાર્થ પ્રમાણે વર્તન થતાં રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા અને ધાધણ ચાલી રહ્યાં. બે કે ત્રણ ગજાને તેમણે ચકવ્યો, પણ તેમનો નેતા જો કોઈ વિશેષ યોગ્યતાવાળો હોત, તો તેટલાથી પણ ઘણું વધારે કાર્ય થયું હોત. ઐરંગઝેબનો ભૂખેથી એટલી અવ્યવસ્થા થઈ પડી હતી કે પાંચ દશ વર્ષમાં આખું મોગલ રાજ્ય તેમના હાથમાં આવ્યું હોત. પણ બાદશાહને મારવા કે પકડવા કરતાં એમને એમ રહેવા દેવામાં જ અમને લાભ છે એમ વારં-વાર મરાઠા બોલના. અર્થાત્ જે પુરુષે પોણેસો વર્ષ સુધી મરાઠા રાજ્યનો ઉચ્છેદ કર્યો, તે કબજામાં હતો છતાં મરાઠાઓએ સ્વાર્થનો જ વિચાર કર્યો; રાષ્ટ્રનો નહીં. એટલે બત્રિશ વર્ષની આ લડાઈમાં

નો યુરોપમાં લેવે ચતો ગયો અને અનિયંત્રિત રાજસત્તા ચાલુ થઈ. આ સત્તા લોકોને સુખકર કે દુઃખકર નીવડે તેનો આધાર વ્યક્તિ ઉપર છે. રાણી ઇલિઝાબેથ અને પહેલો ચાર્લ્સ, અથવા અકબર અને ઐરંગઝેબનાંજ ઉદાહરણ ધ્યાનમાં લઈએ, એટલે એ સત્તાનું સ્વરૂપ સમજાઈ જશે. પણ, જમીનદારી મટાડવા માટે તો તેવી સત્તાની પ્રથમ જરૂરજ. અને જ્યારે એ સત્તા લોકોને ત્રાસરૂપ થઈ પડે, ત્યારે લોકો એકત્ર થઈ તેનો નિવેદ કરે. ઇંગ્લંડ અને ફ્રાન્સની રાજ્યક્રાન્તિ એ તેનાંજ ઉદાહરણો છે. આવા સંકટો વર્ષ ઝગઝગ ચાલ્યા પછી અને કંઈ કંઈ ફેરફારો વેઠ્યા પછી લોકોમાં રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય અને રાષ્ટ્રપ્રેમ કેળવાય છે અને પછી તેઓ સંઘર્ષશક્તિથી રાષ્ટ્રકાર્ય કરી શકે છે. આવો સામાન્ય સિદ્ધાન્ત યુરોપના ચાલુ-કારોએ ઠરાવેલો છે. ફ્રેન્ચ તેમાં પણ ઘણા પ્રકારે અને મતભેદો છે, પણ તેના વિવેચનને માટે આ સ્થળ નથી. અહીં માત્ર એટલુંજ કહેવાતું છે કે રાજારામની આદ્ય વખતે રાષ્ટ્રીય લાવનાના બળથી ઐરંગઝેબને થક્યો એમ કહેવું ખરાબર નથી. શિવાજીએ જાગીરદારોને કબજામાં લઈને અનિયંત્રિત રાજસત્તાની સરખાત કરી તથા અંદર અંદરના બખેડા મટાડ્યા શાંલાજીના વખતમાં તેને થોડું વિશેષ બળ મળ્યું. પણ તે સત્તા સ્થાયી અને પ્રબળ થતાં પહેલાંજ ખાદશાહ ચડી આગ્યો. એટલે આખું રાજ્ય બળબળી મથું અને જાગીરદારો પાછા જોરમાં આવી ગયા.

હિંદુ લોકોની અને વિશેષતઃ મરાઠાઓની વતન ઉપર અર્થોત્ જમીન ઉપર ઘણી આસક્તિ હોય છે. એ આસક્તિનો ખ્યાલ બીજી પ્રજાને આવવો શક્ય નથી. મરાઠાઓ બીજી કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ કરી શકશે, પણ વડિયોપાનિત મીઠકનનો ત્યાગ પ્રાણ જતા પણ નહીં કરે. પ્રજાના આ સ્વભાવને રાજ્યે લક્ષમાં રાખવો જ ધટે. તેમાં પણ ઐરંગઝેબ જ્યારે મરાઠાઓને ઉપરા ઉપર વતનો આપવા લાગ્યો, ત્યારે રાજારામને અને તેના કારબારીઓને પણ તે જ રસ્તો

લેવો પડ્યો. એ રસ્તો લીધો નહોત તો લડવા માટે કોઈ આગળજ આવ્યું નહોત. મુખ્ય અડચણ કહીએ તો એજ હતી. લશ્કર કેમ ઉભું કરવું અને વધારવું એજ મુખ્ય પ્રશ્ન હતો. હાલમાં જેમ કાયદાથી અને ધોરણથી યુરોપમાં લશ્કર તૈયાર થઈ જાય છે, તેમ તે વખતે નહોતું. શિવાજીએ ધોરણ બાંધેલું, પણ તે ઘણે ભાગે બંધ પડી ગયું. એટલે વતનની સાલસ જતાવવા સિવાય બીજો માર્ગજ નહોતો, અને એ વહીવટ એક વખત પડ્યો, તે પછીથી બંધ કરી શકાયો નહોતો. પેશવાઈમાં પણ એ વહીવટ ચાલુ જ હતો. એ વ્યવસ્થાની એક મોટી ખામી એ હતી કે ચોમાસામાં બધાજ સૈનિકો ખેતીવાડી માટે ઘેર ચાલ્યા જતા. એટલે તે વખતે લડવાવાળું કોઈ રહેતું નહોતું. કોઈ મોટી અડાધ ચાલુ હોય, છતાં જે ચોમાસું વચમાં આવી જાય, તો ચાલુ લડાઈ પડતી મૂકીને પણ જોડે ઘેર જતા રહેતા. અને તેમ થતાં રાજ્યને ધણી હાનિ વેઠવી પડતી, પણ તે પરથી જમીન ઉપર તેમને કેટલી આસક્તિ હતી તે જણાઈ આવે છે, અને એ આસક્તિ આજ પણ છે. યુરોપમાં હાલ ઔદ્યોગિક સમય છે. એટલે ત્યાંનો દરેક જણ ઉદ્યોગની પછવાડે લાગેલો છે, અને એ માટે તે આખી દુનિયામાં ભટકે છે. તેને કોઈ સ્થળે ધર નથી અર્થાત્ રહેવાનું સ્થાયી ઠેકાણું નથી. પણ અહીં તેમ નથી. માટેજ આ દેશના લોકોને જમીનની આસક્તિ વિશેષ છે.

આ લડાઈમાં મરાઠાઓની સંઘશક્તિ બદાર આવી એમ કહેવું પણ વાસ્તવિક નથી. કેમકે સંઘશક્તિ તો યુરોપમાં પણ હજી છેક દમણા જ ફેળાય છે. અર્થાત્ તે વખતના મરાઠાઓમાં તે ન હોય એમાં કોઈ આશ્ચર્ય નથી.

પ્રમાદ ન કર્યો હોત, અથવા એ પ્રમાદનો લાભ લેવાની આવડત મરાઠાઓમાં ન હોત, તો બાદશાહે તે જ વખતે આખો દેશ જીતી લીધો હોત અને મરાઠાનું નામ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ થયું નહોત. બાદશાહના આ પ્રમાદનું વિવેચન આવેને હીક આપેલું છે; તેનીજ સાથે તેણે મરાઠાઓની યોગ્યતા વિશે પણ લખેલું છે. તેનો થોડો ઉતારો અહીં આપીએ:—

“ઐરંગઝેબનો ગર્વિષ્ટ અને હઠીલો સ્વભાવ, અને તેના લશ્કરનો ખાલી દારો તથા બધાના તરફ તેનો અવિશ્વાસ: એ બધાંને લાભ હંમેશાં તેના શત્રુને મળતો. ગર્વિષ્ટપણાને લીધે તે શત્રુની યોગ્યતા કળી શક્યો નહીં. હઠીલાપણાને લીધે તેણે જાનિયા વેરો કાઢ્યો જ નહીં, અને એ રીતે તેણે લોકોનાં મન નારાજ કર્યાં. તેના લશ્કરના હાકમાઠથી વિજયપુર અને ગોવળકોંડાના સરદારોએ અંગત જઘ પોતાના ઘણી તરફ અવિશ્વાસ કર્યો એ ખરું; પણ એ નિરર્થક બમકાથી પૈસાની માત્ર ઘણી ખરાબી થઈ અને તરત્તને વળગનારા મરાઠાઓની ધનતૃષ્ણા તથા લૂટ કરવાની અનુપમ કુશલતા વધતી ગઈ. તેમને સમરાંગણમાં એથી લાવે એવો કોઈ કુશળ નેતા તેમનામાં નહોતો. અનેક ઘોર સંઘ્રામોમાં તેમનો પરાલવ થયો હતો, અને તેમના મુખ્ય મુખ્ય કિલ્લાઓ લેવાઈ ગયા હતા; છતાં પણ બાદશાહ તેને જીતી શક્યો નહીં, એટલુંજ નહીં, પણ તેમણે બાદશાહનો સામાન અને પૈસો પુષ્કળ લૂટ્યો અને “પરમેશ્વર બાદશાહને આવી જ બુદ્ધિ આપો,” એમ બોલી તેની મરકરી કરવા લાગ્યા. પણ બાદશાહની સૌથી મોટી ખામી તો તેનો બધા પ્રત્યેનો અવિશ્વાસ હતો. શત્રુ તરફ અવિશ્વાસ હોય એ તો ચાલે; અને તે કદાચ ગુણ પણ ગણી શકાય શિવાજી પોતાના માણસો તરફ ધણીજ પ્રીતિ રાખતો, એટલે તેના શત્રુ તરફના અવિશ્વાસને આપણે દોષ નથી દેતા; પણ ઐરંગઝેબ તો પોતાના અને પારકા સૈના તરફ અવિશ્વાસ રાખતો. તેનાં અંગત માણસોને પણ તે અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો,

ઠેકાણું ન હોતું, કિલ્લા બરાબર ન હોતા અને કોઈનો પણ આધાર ન હોતો. છતાં તેમણે પોતાનો ગયેલો મુલક પાછો મેળવ્યો અને પરદેશમાં પણ ચોથ તથા સરદેશમુખી લેવાનો હક સ્થાપન કર્યો. એનું કારણ એ કે શિવાજીના વખતમાં જે ગ્રેરણા ઉપલા વર્ગના થોડા માણસોમાં હતી, તે આ વખતે આમ વર્ગમાં પ્રસરી હતી અને તેમાંથી ઘણા સેનાનાયક બન્યા હતા. રાજરામ, પ્રદ્ધાદ નિરાજી, સંતાજી ધોરપડે અને બીજા ઘણા મોટા પુરોહિત પરલોકવાસી થયા પછી પણ બીજા મૃદસ્થો દિગ્મત ન હારતાં આગેવાની લેવા આગળ આવ્યા. અને એ રીતે મરાઠી પ્રજાનું ખરેખર પાણી આ સંઘાતમાં ફેખાયું. આ ઉત્તમ પરિણામનો યશ ખરેખર બાદશાહનેજ આપવો ઘટે છે. જો એ જાતે મરાઠાઓ જોડે લડવા માટે ખાસ દક્ષિણમાં આવ્યો ન હોત, તો તેમનું ક્ષાત્રતેજ આટલું ઝળક્યું ન હોત; અને તેમના ઇતિહાસની મહત્તા પણ વધી ન હોત. કોઈ પુરુષની કીર્તિ વધવાને જેમ ચોખ્ખી પરિસ્થિતિની જરૂર છે, તેમ પ્રજાની કીર્તિ વધવાને પણ તેવી પરિસ્થિતિની જરૂર હોય છે.

આ યુદ્ધનું બીજું એક મહત્ત્વનું પરિણામ આવ્યું તે એ કે શિવાજીએ જે રાજ્ય સ્વતંત્ર સ્થાપ્યું, તેનો વિસ્તાર અને બળ વધારવામાં આ યુદ્ધ ઘણે અંશે કારણભૂત થયું. બધા ઉપર એક સરખો પ્રસંગ આવી પડવાથી રાષ્ટ્રીયતાનું બંધન પાકું થયું, અને લોકોમાં સંપીને કામ કરવાની ટેવ પડી. તેમને લાગ્યું કે આપણે મહાન કાર્ય કરી શકીએ ખરા. અને આવો આત્મવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયા સિવાય પુરુષાર્થનું કોઈ પણ કામ થઈ શકે નહીં. એ બળના જોર ઉપરજ પછીનાં સો વર્ષમાં મરાઠાઓએ દિગ્દંતી ચાર દિશામાં પોતાનો વિજય-ધ્વજ ફરકાવ્યો.

મરાઠા એટલે કેવળ લૂટારા લોકોનું ટોળું, તેમનામાં કોઈ જાતનું જોશ નહોતો; અને વટોળાઓની પેઠે તેમનો પ્રભાવ કેવળ ક્ષણિક હોઈને રાષ્ટ્ર તરીકેનાં કોઈ સ્થાયી લક્ષણ તેમનામાં ન હોતાં:

આવે. આક્ષેપ ધણીવાર કરવામાં આવે છે. એ આક્ષેપનો જવાબ અત્યાર સુધીના વિવેચન ઉપરથી મળી રહે છે. એ ઉપરાંત આ યુદ્ધ પણ તેનો એક યોગ્ય ઉત્તર છે. કેવળ હુડારા લોકોનું ટોળું હોત તો એટલા મોટા રાજ્ય સામે તે પચિસ વર્ષ સુધી ટકી શક્યું ન હોત. શૌર્ય, સાહસ, આત્મિક, રાજકાર્યદક્ષતા, સંકટસહિષ્ણુતા, સંકટો વધવા છતાં પણ વધતી જતી હિમ્મત, કદી ન ચાકનારો ઉત્સાહ, સ્વાર્થત્યાગ, સમાન દુઃખ વખતે જાણીતી ખંધુપ્રીતિ, રાષ્ટ્રના હિત માટે સર્વસ્વ વાપરી નાખવાની પ્રવૃત્તિ, અને સ્વધર્મ સંરક્ષણ એ ગુણો હુડારા લોકોની ટોળામાં હોતા નથી. મુસલમાન પ્રજાએ નહીં હરાવેલી એવી બીજી એકે પ્રજા નથી. શરા રજપુતો પણ તેમને નમી ગયા. માત્ર મરાઠાઓએ જ તેમના ચક્રવર્તિપિણાને ધક્કો માર્યો. મરાઠાઓએ પ્રાચીન કાળમાં પણ એવાંજ સંસ્મરણીય કૃત્યો કરેલાં છે. શિવાજીના પહેલાં પણ એ પ્રજાનો અને તેમની બાધાનો ઉદ્ધવ કાળ હતો. પ્રાચીન મરાઠાઓના ઉદ્ધારક જે દેવગિરિના યાદવ તેની જ સંતતિ શિવાજી અને એજ શિવાજીનું એ રાજ્ય હતું. મધ્યકાળમાં મુસલમાનોએ તેમાં કબજા કરેલી, પણ દેશની અંતર્વ્યવસ્થામાં કાંઈ ફેર પડેલો નહીં. અને લડાઈ ચાલુ હોય ત્યારે શત્રુનો મુલક લૂટવો તથા તેમના પર છાપા મારવા એ તો હાલના સમયની પણ પ્રણાલિકા છે.

રામરામના મરણ પછી લડાઈનો સંઘર્ષ બોલ્ને ધનાજી બાદવ, પુરશુરામપંત તથા શંકરાજી નારાયણ એ ત્રણ ઉપર હતો. પણ જે જે લડાઈની આગળ હકીકતો આપેલી છે, તેમાં મુસલમાન સરદારોની પેઠે મરાઠા સરદારોનાં નામ સ્પષ્ટપણે આપેલાં નથી છતાં એ લડાઈઓમાં મળેલો જય આ ત્રણેને અથવા વિશેષ કરીને ધનાજીને આભારી હતો. આ વર્ષોમાં ધનાજી બધી જગાએ વીજળાની પેઠે એક સરખો ચમકતો હતો. તેના લશ્કરમાંજે કે પુરતું નિયમન વિશેષતઃ ન હોતું, તોપણ શત્રુ ઉપર એકદમ પુરતા બળથી તૂટી પડ-

વામાં તેની ખરાબરી કરી શકે તેણે કોઈપણ તે વખતમાં ન હોતો. મોગલ લશ્કરને “ધરતી માતા માગ દે” કહેવરાવનાર આ ધના-જીનું માત્ર નામ સાંભળતાં ચરચરાદી છુટતી. ધનાજીની આટલી ધાકથી થોડો પાણી પીતો નહોતો ત્યારે “કેમ પાણી પીતો નથી ? ધનાજી દેખાય છે કે શું ?” એવા મોગલ સવારોના શબ્દો સર્વતો-મુખી થઈ ગયેલા. અર્થાત્ બાદશાહનો પરાલવ થયો, તેનું ધણું માન ધનાજીને ઘટે છે. એકંદરે આ યુદ્ધના સંબંધમાં પ્રત્લાદ નિરાજ, રામચંદ્ર નીલકંઠ, સંતાજ ધોરપડે, ધનાજી બાદવ, પરશુરામ અંબક, શંકરાજ મલ્હાર, શંકરાજ નારાયણ અને ખડેરાવ ચિટનિસ એટલી વ્યક્તિઓનાં નામો ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. એ સિવાય પણ બીજાં ધણાં નામો હશે, પણ તેને લમના ઇતિહાસની સંપૂર્ણ સામગ્રી હજી બહાર આવેલી નહોવાથી તે ઉપલબ્ધ નથી.

આ યુદ્ધ ઉપરથી અકબર અને ઐયરંગજેની રાજ્યપદ્ધતિ વચ્ચેનો એક મોટો વિરોધ નજરે પડે છે. રાજા મોટો બળવાન હોય અને તેનું લશ્કર ગમે તેટલું મોટું હોય, છતાં શત્રુ નિઃશસ્ત્ર દેખાયો, એટલે તેને તેણે કદી પણ તુચ્છ લેખવો ન જોઈએ. લડાઈ કરવામાં પણ લાંબો વિચાર કરીને બની શકે ત્યાં સુધી મારામારીનો પ્રસંગ ન આવવા દેવો, અને યુક્તિથી તથા સામોપચારથી શત્રુને તાબામાં લઈ લેવો, એ બળવાન રાજાને પણ જરૂરનું છે. સામો-પચારથી ઐયરંગજેને બે મરાઠાઓને વાળ્યા હોત, તો તેને થોડો ઘણો થરા મળ્યો હોત; અને તેને સંતુષ્ટ રાખવાનો ચત્ત કયો હોત, તો તે વશ પણ થયા હોત. લોકોનું સમાધાન એજ રાજ્યપદ્ધતિનો ઉત્તમ ઉપાય છે, એવું સમજનારા મહાન રાજ્યકર્તા તો અગ્રેજ છે. ઐયરંગજેની તો એ દિશા જ નહોતી. વાસ્તવિક કહીએ તો એક પ્રજાને બીજી પ્રજાએ જીતી લીધાની એજ એક સ્પષ્ટ કસોટી છે. જીતાવડી પ્રજાનાં મન અને શરીર એ બે પૈકી. મન જીતાયાં કે નહીં તેનો વિચાર જીતનારે કરી લેવો જોઈએ. શરીર જીતવાં સહેલ

છે, પણ મન જીતવા મુશ્કેલ છે. મન એટલું સૂક્ષ્મ અને ચંચલ છે કે તેનું અસ્તિત્વ અને પરિસ્થિતિ એકાએક સમજી શકાતા નથી. શરીર જીતાયાં એટલે આપણું કામ થયું એમ ધણા માની લે છે, પણ તે મોટી ભૂલ છે. પ્રજાઓની હારજીત વખતે આ તત્ત્વ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. શરીરો બાહ્યોપાયથી સહજ જીતી શકાય, પણ મન જીતવાનું કાર્ય એ બાહ્ય શસ્ત્રથી થઈ શકતું નથી. તેને માટે તો અંતઃશક્તિ જ જોઈએ. વળી શરીરના જખમો રૂઝાઈ જાય, પણ મન ઉપરના જખમો જલદી રૂઝાતા નથી. માટે જ સાધુ લોકોએ પણ મનનો જથ્થા કરવાનું ઘણું કઠણ ગણાવેલું છે. અકબરે રજપુત પ્રજાના શરીર જીતવા માટે ઘણો પરિશ્રમ કર્યો. ઔરંગઝેમની કૃતિ તેનાથી કેવળ ઉલટી હતી. તેણે રજપુત મરાઠા વગેરેના અંતઃકરણ ઉપર લયંકર આઘાત કર્યો, અને તેના જે જખમો થયા તે કદાપિ રૂઝાયા જ નહીં. એ જખમોની વેદના પછીનાં પણ સો વર્ષો સુધી તાજ રહી, અને તેથી જ રજપુત, મરાઠા, શીખ વગેરેએ મોગલ રાજ્યનો વિશ્વંસ કર્યો. આ કસોટી જીતાવેલી પ્રજાએ પણ હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવાની છે. જ્યાં સુધી તેમનાં મન હયાત છે, અને તેમના મન ઉપરના જખમો રૂઝાયા નથી, અર્થાત્ પોતાનું અપમાન વીસરાયું નથી, ત્યાં સુધી તેણે સ્વરક્ષણને માટે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. આ જખમો સેંકડો કિંવા હજારો વર્ષ સુધી પણ જેવા ને તેવા જ તાજ રહે છે. એનો દાખલો ગ્રીસ અને ઇટલીની પ્રજા છે. માટે આ યુદ્ધ ઉપરથી એક એ બોધ રાજ અને પ્રજા ઉભયને મળે છે.

ખીજ પણ એકં દૃષ્ટિથી આ યુદ્ધનો વિચાર કરવો જોઈએ. હિંદુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાની ધારણા શિવાજીના મનમાં હતી અને તેને અનુસરીને તેણે સઘળી વ્યવસ્થા પણ સ્થાપી હતી. પણ એ ધારણા પાર પાડવામાં મોટી નડતર મોગલ રાજ્યની હતી. એ નડતર દૂર કરવાને કેવા કેવા પ્રયત્નો થયા તે આપણે જોઈ ગયા.

ઐરંગઝેબે મરાઠાઓનો એ હેતુ ઓળખીને તેમને હડાવવાનો ભગી-
રથ પ્રયત્ન કર્યો; પણ તેની સામે લડીને ધણે કષ્ટે પણ મરાઠાઓએ
સ્વત્વ બળવી રાખ્યું. એટલું જ નહીં, પણ શિવાજીના સામ્રાજ્યની
કલ્પના પણ તેમણે વર્તી ઓછી અમલમાં આણી. ગુજરાત માળવા
વગેરે ઠેકાણે તેમણે પગ મૂક્યો અને તે પગ ધીમે ધીમે પછી
આગળ વધાર્યો. એ કલ્પના પાર પાડવામાં પછીથી પણ નડતરો
આવી. ઐરંગઝેબના મરણ પછી મોગલ રાજ્યના કંકડા ઘસા અને
તે દરેકે મરાઠા રાજ્યને છતવાની, ઉવટે તેને વધવા ન દેવાની,
પરાકાષ્ટા કરી. ઐરંગઝેબની તાલીમમાં કેળવાયલા અનેક મુસલ-
માની વીરો મરાઠાના આ ઉદ્દેશને સમજનારા એ વખતે હયાત હતા.
દક્ષિણનો સુબેદાર નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક, અયોધ્યાનો વજીર, તથા
અમદાવાદ, માળવા, બંગાળ અને બીહાર પ્રાંતના સુબેદારો વત્તેઓછે
અંશે પોતાનો કારભાર પછીથી સ્વતંત્રપણે ચલાવતા હતા. અને
બાદશાહીનું મુખ્ય સ્થાન નિર્માસ્ય હતું એટલે તેની આ શાખાઓ
ધણા જ જોરમાં હતી. એ શાખાઓએ મરાઠાઓના વધતા બળને
અટકાવવાનું કામ ધણી કાળજીથી મન ઉપર લીધું હતું. દક્ષિણ દેશ
પૂર્ણપણે છતવાનો મોગલોનો સંકલ્પ તો અશક્ય ગણીને ફરી કોઇએ
હાથમાં લીધો નહીં. અને સ્વસંરક્ષણ સિવાયનો અન્ય ઉદ્દેશ પછીનાં
આ રાજ્યોને શક્ય પણ ન હોતો. પણ સ્વસંરક્ષણ માટે પછીનાં
સો પચાસ વર્ષો સુધી એ મુસલમાનો અને મરાઠાઓ વિલક્ષણ
બળથી સંતત લડ્યા ક્યાં અને આખો દેશ અદારમાં શતકમાં આ
પ્રયત્ન ઝગડાઓની રણબૂમિ થયો. આ ઝગડાઓમાં બેમાંથી
એકે પક્ષને સ્વાસ્થ્ય મળ્યું નહીં. મુસલમાનોએ નાખેલા અંતરાયો
નિવારીને, શિવાજીની હિંદુ સામ્રાજ્યની ધારણા પાર પાડવા માટે
જ, જુદા જુદા મરાઠા સરદારો આજ કર્ણાટકમાં તો કાલ માળવા-
માં, આજ ગુજરાતમાં તો કાલે બંગાળામાં, અને આજ મહીસુરમાં
તો કાલ પંજાબમાં એ રીતે અવિચ્છિન્ન ભટકતા રહીને પોતાનો

દાખ બેસાડતા ચાલ્યા. મોગલ રાજ્યની એ બળવાન શાખાઓમાં નિજામનું રાજ્ય પહેલી પંક્તિનું હતું. સન ૧૭૨૦ ની બાલાપુરની લડાઈથી તે સન ૧૭૬૫ ની ખરડાની લડાઈ સુધી એ નિજામના રાજ્ય સાથે મરાઠાઓનો ભયંકર સંગ્રામ ચાલ્યો. સતત એટલાં વર્ષો સુધીની એ લડાઈમાં મરાઠાઓએ નિજામને ઘણીવાર પોતાનો સારો હાથ બતાવી આપ્યો. આ બનાવ કેવળ યદ્દુરથી બન્યો કે તેમાં બંને પક્ષોનો કાંઈ હેતુ હતો, એ ઇતિહાસના અભ્યાસક્રોએ અવશ્ય તપાસવું જોઈએ. બનેલી બાબતોનો સંબંધ વિચારીને તેમાંથી કાર્ય કારણ શોધી કાઢવાં એ ઇતિહાસનું કર્તવ્ય છે. મરાઠા ઇતિહાસની આવી આવી બાબતો આ દૃષ્ટિથી તપાસીને, સામટી રીતે તેમજ છુટી રીતે જોઈને તેમનો આવો સંબંધ ઘટાવવાનું કાર્ય આજ સુધી કોઈએ કર્યું નથી. એમ કરવામાં મુસલમાન અને મરાઠાના યુદ્ધનું તથા મરાઠા રાજ્યની પછીની વ્યવસ્થાનું ખરૂં સ્વરૂપ આરંભથી ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. મરાઠા રાજ્યની સ્થાપના એટલે જ મુસલમાન અને મરાઠા વચ્ચેના અનેક જખ્મરજસ્ત ઝગડાઓની સાંકળ. ઇતિહાસના અભ્યાસક્રોએ એ સાંકળની જુદી જુદી કડીઓ ઓળખવી જોઈએ. આજ સુધીમાં એવી બે કડીઓનું સ્પષ્ટીકરણ થયું છે. હજી બીજી એવી ઘણી કડીઓ બતાવવાની છે. નિજામ સાથેનું યુદ્ધ, ગુજરાતમાંનું યુદ્ધ, રાહિલા સાથેનું યુદ્ધ, હૈદર સાથેનું યુદ્ધ, વગેરે અનેક યુદ્ધો મરાઠાઓએ તે પછીથી કર્યા પણ તેનો મંબંધ જ તે સ્થળે સ્પષ્ટ કરીશું.

(૧૦) શાહુનો છુટકો—(એપ્રિલ સને ૧૭૦૭)—ઐરંગ-જેખના મરણ વખતે શાહુ તેની છાવણીમાં જ હતો. તેણે છુટી જવા માટે કશી અનુચિત હિતાવળ કરી નહીં. બાદશાહ તરફથી તેને છોટી મુકવાની સૂચના થઈ, ત્યારે પણ સ્વમાનને હાનિ કરે તેવી કોઈ સરત તેણે કબુલેલી નહોતી. પ્રસ્તુત યુદ્ધ ઠીક ચાલે છે, અને તેમાં મરાઠાનો જ જય થવાનો છે એવી તેની પાક્કી ખાત્રી હતી. બાદ-

શાહને લાખુ હતું કે મારા દીકરાઓ માહો માહે લડશે, અને છેવટે મરાઠા જ રાવી જવાના આ વિચારથી તેને માતનાની પરાકાષ્ટા થઈ. પણ દવે કરો માર્ગ રહો ન હોતો, થયેલી જૂન સુધરે તેમ નહોતી. તેને લાખુ કે માઈ જીવન નિષ્ફળ થયું અને તે માટે તેને અનિવાર્ય પમાતાપ થયો. અને એ પ્રમાણે ખરેખર જ ઔરંગઝેબની પઠવાડે શાહનદાઓ લડ્યા. તેમાં અજીમશાહ તથા કામબક્શનો ભાગ થઈ છેવટે મોરો. પુનઃ મોઆજીમ “બદાદુરશાહ” નામ ધારણ કરી માદીએ બેઠો. પણ શાહુનો છુટકો તો તેની પણ પહેલા થયો હતો. બાદશાહ જીવતા અજીમશાહને તેણે માળવા મોકલ્યો હતો. પણ તે આસરે વિશ ગાઉ ગયો નદી દોલ ત્યાં તેને બાદશાહના મરણની બાતમી મળી એટલે તે તરત જ પરત આવ્યો. તેનો પુત્ર બે-ર-બખ્ત પણ અમદાવાદથી આવી પહોંચ્યો. અને ઈલાદિમખાનને અમદાવાદથી માળવા મોકલ્યો. આ વખતે મુસલમાની ઇતિહાસકાર ખાદીખાન પણ અમદાવાદ હતો. બાપની અંત્યવિધિ ઉદ્દેશીને અજીમશાહ અંદમદનગરમાં જ તખ્તનસીન થયો, અને તેણે પોતાના નામના પુત્રમાં વચાવી સિક્કા પણ પડાયા એટલામાં બાતમી મળી કે વડિલ બાઈ ઉત્તરમાં રાજ્યનો કમળે કરી લેવા લાગ્યો. છે એટલે તે તેની સાથે લડવા માટે નીકળ્યો. તેની સાથે વજીર આ તખાન અને તેનો પરાક્રમી પુત્ર સુલ્દિઝરખાન પણ હતા, અને તેમની તેને સારી મદદ હતી શાહુ પણ આ ચડાઈમાં સાથે હતો. મદમદ અમીનખાન અને ચિંકીવીજખાન એ બે સરદારો તેને બાહોનપુર સુધી પહોંચાડી ઔરંગાબાદ પાછા આપ્યા. તે પછી અજીમશાહ નર્મદા ઉતરી આગળ માળવામાં પેઠો. તે વખતે તેને એવી બાતમી મળી કે તારાબાઈએ મદારાબદના ઘણાખરા કિલ્લા લઈ લીધા, તથા પુનાના દોગદાર લોહીખાનને હરાવીને ધનાઞ્ઞએ પુના તથા આકલ પણ લઈ લીધા. શાહુ આ વખતે મદકુદુબ અજીમશાહની ઓવસીમાં હતો, સુલ્દિઝરખાનનો તેના ઉપર ધણો

ધ્યાર હતો. તેણે અજમશાહેને સલાહ આપી કે “ શાહુને મરાઠા-ઓનો રાજ ગણીને પાછા મોકલે તો એ તારાખાઈનો કાઠક બંદોબસ્ત કરે અને મરાઠાઓ તદ્દન સ્વતંત્ર થઈ પડતા અટકે. વળી તેમનામા માહોમાહે કલહ ચાલશે એટલે તેમની શક્તિ પણ કમી થશે અને ફરી આપણને ત્રાસ નહીં આપી શકે.” અજમશાહેને એ વિચાર ગમ્યો. અને તેણે તરત જ શાહુને છુટો કરી દક્ષિણમાં રવાના કર્યો. એ વખતે નીચે પ્રમાણે કરાર તેણે શાહુ સાથે કર્યો:-

“ દિલ્લીના બાદશાહના આજ્ઞાકિત તરીકે સમજીને તમારે રાજ્ય ચલાવવું. તમારી માતૃશ્રી તથા ભાઈ વગેરે અહીં અમારી પાસે રહેશે. હાલ તો તમેજ જમીને રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરો. બખેડા કરનારાઓને સજા કરો અને મોગલાઈ પ્રદેશને ઉપદ્રવ ન થવા દો. તમે એ પ્રમાણે વર્તો છો તેની ખાત્રી થયા પછી, અને અમે દિલ્લી જમીને તખ્તનશીન થયા પછી, તમારા માણસોને ત્યાં પહોંચાડીશું. તમને ૭ પ્રાંતની સરદેશમુખીની સનંદ, તથા ચોથાખતી સનંદ આપીશું, અને બાલાવાટના મહાલો તથા વિજયપુર અને ગોવળકોડાના મહાલો, અને લીમા તથા ગોદાવરી નદીઓ વચ્ચેનો અર્ધો પ્રદેશ તેની અદરના થાણા અને કિલ્લા કોટ વગેરે સહિત મક્કિસ આપીશું અને હાલ તરત એ સંધનું સોપી દેવા માટેનો પત્ર સુમા ઉચરનો તમને આપુ છું, કર્ણાટક, ગોંડવણ, ગુજરાત અને તંજાવરનો કારભાર તમે કરો છો તે જ પ્રમાણે કરશો અને હંમેશા અમારા હુકમમા વર્તીને પ્રસંગે જમીને લશ્કરી મદદ કરશો.”

આ રીતનો કરાર કરીને પોશાક, ઝવેરાત, હાથી, ઘોડા તથા બસો સવારો અજમશાહે તેને આપ્યા અને જતા જતા માર્ગમા લશ્કર વધારતા જવાનું જણાવ્યું. શાહુએ પ્રસંગ વર્તીને એ બધી સરતો કબુલ રાખી, અને છાવણીમા તેના જેટલા હિતચિંતક હતા તે બધા-એ તથા ખાસ કરીને સુલ્દિકારખાને તેને એકદમ નાકળી જવા

સલાહ આપી. કમળ કે ઐરંગઝેબ ગાદી ઉપર બેઠો તે વખતે જેની
 સલાહનો માલેલી, તેનીજ સલાહનો હવે પણ ચાલવાની અને તેમાં
 કોણ કોણ ભાગ યઈ પડશે તે કાંઈ કહી શકાય નહીં, એવી સૂચના
 લાગ્યું કે શાહુ એક વખત દક્ષિણમાં જઈને સ્થિત થઈ જાય, તો
 પછી તેની આડે કોઈ નહીં આવે. માટે જલદીથીજ શાહુએ નીકળી
 જઈને પોતાનો માર્ગ કરી લેવો એવી સલાહ મેંએ આપી કેમકે
 પછીથી વળી શું થાય તે કાંઈ કહી શકાય નહીં. આ રીતે શાહુને
 છુટકો થયો. પણ બિચારી ચેસલાહને દિલ્લી જવું પડ્યું. તેના છુટકો
 પછીથી પણ થયો કે નહીં તે કાંઈ સમજવું નથી. શાહુની એક
 સી તે પહેલાં મરણ પામી હતી. એટલે બીજી સી અને વીરનાથ
 શાહુની સાથે છુટી. તે એટલી ઉતાવળે હાવણી છોડી થયો કે તેની
 સંદેશ તૈયાર થતાં સુધી પણ થોભ્યો નહીં. તે સેવા માટે તેણે
 કોત્યાજી કેરકરને પાછળ રાખ્યો. છતાં આટલી ઉતાવળમાં પણ
 શાહુએ પોતાનો દર સંભાળવામાં ભૂલ કરી નથી. શિવાજીએ સ્વ-
 રાજ્ય તરીકે દરાવેલો બધો પ્રદેશ તથા બીજો પણ વધારાનો પ્રદેશ
 તેણે લીધો હતો. એ સમયે તેણે અજીમચાહ પાસેથી માગી લીધેલું
 હતું. મહાન શિવાજીના વખતથી પોતાના મુલકની બ્યવસ્થા કેમ
 ચાલે તે એ તે જાણતો હતો તથા મરાઠા સરદારોની બધી ખટપટ
 પણ તેના જાણવામાં હતી. કેદમાં હોવા છતાં એ બધી વાતોની
 વખતો વખતની માહિતી તે મેળવ્યા કરતો હતો અથવા તેને એજ
 હિયોગ હતો. દરેકજ ક્યાં ક્યાં લગાઈ ચાલે છે, તેનું પરિણામ શું
 આવ્યું, તથા એ સંબંધી મરાઠાઓનો ચત શો છે અને મેળવેલો
 પણ મન શો છે તે સંબંધી ખજરો એ વખતોવખત મેળવ્યા કરતો.
 તેમાંજ તેને રાજ કે દીવગીર થવાનું હતું. મરાઠાઓનો જ્ય સારજો
 તેને અંદરથી સંતોષ થતો, પણ બહારથી એક બનાવી મોગલ
 અધિકારીઓ પાસે લેવડાલો થતો. એક રાજકીય કેદી બીજું શું
 કરી શકે ? ગુજરાત, કંઈક તથા વિંજપુર અને ગોલકોડાને

મુલક તેણે અજીમશાહ પાસેથી ખાસ આગ્રહ કરીને લીધો હતો કેમકે અજીમશાહ કે સુલ્દિફારખાન તે તેને પોતાની મેળે આપે જ નહીં. સુલ્દિફારખાન તેને અનુકૂળ હતો અને અજીમશાહનું તેના વગર કાંઈ આસે તેમ ન હોતું એટલે આ માગણી વગર આનાકાની-એ કબુલ થઈ વળી હાલ તરત તો એ ઠરાવનો પણ કાંઈ વિશેષ અર્થ ન હોતો. કેમકે “ તમારૂં વર્તન ત્યાં ગયા પછી કેવું રહે છે તે જોઈને તમારી સાથેનો કરાર કબુલ રાખવામાં આવશે ” એમ અજીમશાહે જણાવેલું જ હતું અને એના કરતાં વિશેષ નિશ્ચયાત્મક એ વખતે કાંઈ ઠરાવી શકાય તેમ પણ ન હતું હજી અજીમશાહ દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો ન હોતો, બેઠો પછી બાપનું જીવું વેર ચાલુ રાખવું કે નહીં તેનો વિચાર તેણે કદાચ કર્યો હોત હાલમાં તો તેણે મરાઠા સાથે ચાલતી લડાઈ મટાડવા માટે સુલ્દિફારખાનની પુખ્ત સલાહ સ્વીકારીને શાહુને છુટો કર્યો.

શાહુને છોડવામાં સુલ્દિફારખાને મદદ કેમ કરી તેને માટે જુદા જુદા અનુમાનો છે એનો પિતા આસફખાન ધણી વખતથી વજીરનું કામ કરતો હતો, અને સૈન્યની સંવળી સત્તા મહારાષ્ટ્રમાં તો આ ખાનના હાથમાંજ હતી બાદશાહની આજર આ એકજ સરદારને લીધે ધણી વખત બચી હતી શંભાજીનું ડુંડળ તથા નાયગઢ કેમળે કરવામાં અને જિજી લેવામાં વગેરે મહત્વનાં કામો કરવામાં તેનોજ મુખ્ય હાથ હતો અનેક મુસનમાન સરદારોએ મરાઠાનો માર ખાધો હતો જ્યારે આ એકજ સરદાર એવો હતો કે જે કદાપિ હાથો નહોતો. માટેજ તેના પરાક્રમ માટે બાદશાહને ખાતરી હતી પણ બાદશાહનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે જે કોઈ તેને મીર-જુમ્લાની પેઠે અત કરણ્યથી મદદ કરતો તેનોજ તે વિશ્વાસવાત કરતો અનેક રજપુત તથા મુસનમાન સરદારોમાં તેવા ઉદાહરણ છે, તેથી ખાતે માન્યુ હોય કે મારું વિશેષ પરાક્રમજ બાદશાહને હાથે મારો ધાત કરાવશે તો તેમાં કાંઈ ખોટું નહોતું. અને તેટલા માટે તે

પોતાનું વર્તન હમેશાં દ્વિધા રાખતો. મરાઠા જોડે લડવામાં પણ સહકારથી વર્તીને તેણે મરાઠાઓની પ્રીતિ મેળવી હતી. કદાચ તેમાં તેનો ધરાદો ઐરગંજેબની પછવાડે દક્ષિણમાં રાજ્ય મેળવવાનો પણ હોય. બાદશાહના મરણ પછી તો તેનું વર્તન ખુલ્લી રીતે બદલાયું હતું. પ્રથમ તેણે અજમરશાહનો પક્ષ લીધો, પરંતુ પછી તેની દાર ચતાં તે બહાદુરશાહને જ મળ્યો. આથી તેણે બહાદુરશાહની પ્રીતિ મેળવી. પણ તેના આવા વર્તનથીજ તે ફરખશિયરને હાથે માર્યો ગયો. એ જો જીવતો હોત, તો તે પછીના વખતમાં સૈવજલાઈ-ઓને બદલે એનું જ મહત્વ વધ્યું હોત.

દક્ષિણના સંબંધમાં જોઈએ તો કુશિકારખાન અને નિજામ-ઉલ-મુલક એ બેજ પુરુષ રાજકાર્યમાં કુશળ હતા. એ બેમાં કુશિકારખાન ઉંચા પ્રકારનો હતો. એ જો જીવતો રહ્યો હોત તો નિજામ-ઉલ-મુલકનું વિશેષ ન આલતાં એણેજ દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું હોત. મરાઠાઓ જોડે લડવાનું પૂર્ણ રહસ્ય તે જાણી શક્યો હતો. બાદશાહે જો તેના પર સંપૂર્ણ ભરાસો રાખ્યો હોત, તો તેણે કદાચ મરાઠાઓનો સંપૂર્ણ ઉચ્છેદ પણ કર્યો હોત. નિજામ સાથે મરાઠાની ધણી લગાઈઓ થઈ, પણ તેમાં તેને ખટુ વચ મળ્યો નહીં. આડંબવળાં કારસ્થાનો કરીને તેણે રાજ્ય સ્થાપ્યું ખરું, પણ તેની જગાએ જો ખાન હોત, તો મરાઠા ઉંચું માથું પણ કરી શક્યા ન હોત. સમરાંગણમાં એ કદી પણ મરાઠાને હાથે હાર્યો ન હોતો. એટલે શાહુને છોડવામાં અવિચ્છમાં પોતેજ દક્ષિણનું રાજ્ય લેવાનો અને શાહુને તાબામાં રાખવાનો તેનો કદાચ ધરાદો હોય. પરંતુ હાલ તો તેનો પ્રયત્ન શાહુને લાભકારક થયો.

શાહુ કેદમાં રહેવા છતાં તેણે બાદશાહની અને પાસેના બીજા માણસોની ધણી સારી પ્રીતિ મેળવી હતી, અને તેથીજ તેનો આટલો વખત બચાવ થયો. દરેક માણસ તેને મદદ કરવા તૈયાર હતો.

તે પાછો આવવા નીકળ્યો ત્યારે મોટા મોટા સરદારોએ તેને મીજ-
 બાની આપીને માન આપ્યું. એજ પ્રમાણે બાદશાહની હાવણીમાં
 રજપુત રાજા રજવાડા હતા, તેમણે પણ તેનો સારો સત્કાર કર્યો.
 આ ઉપરથી તથા પાછા આવતા પણ તેને ઠેકાણે ઠેકાણે અભિ-
 નંદનો મળતાં ગયાં તે ઉપરથી, મહાન્ શિવાજી માટે તથા મરાઠાના
 એકંદર પરાક્રમ માટે તથા શાહુના પ્રમાણિકપણા માટે મહારાષ્ટ્રમાં
 જ નહીં પણ આખા દેશમાં સારી પ્રતિષ્ઠા હતી એમ કહી શકાય.
 બાદશાહની કેદમાં તેણે એટલાં વર્ષ ગાળ્યાં, એ ધણુંજ દયાજનક
 હતું. શિવાજી માટે અને તેણે સ્થાપેલા રાજ્ય માટે ધણાખરાના
 મનમાં પૂજ્ય વૃત્તિ હતી અને સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ માટે આખો દેશ મરાઠા-
 એને અભિનંદન આપતો હતો, તથા પ્રભુ એમના પર એક વખત
 કૃપા કરે એવી સૌ આશિય આપતા હતા. ઐરંગઝેબ જેવા
 બળવાન અને પરાક્રમી બાદશાહની અતુલ શક્તિ જોકે જેણે સતત
 પચિસ વર્ષ સુધી લડાઈ ચલાવી, અને છેવટે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય કાયમ
 રાખ્યું, તેને માટે આટલો ધન્યવાદ યોગ્યજ હતો. જેના પિતાનો
 અત્યંત કરતાથી વધ કરવામાં આવ્યો, જેને બાળપણથી પર-
 ધર્મિઓના તાબામાં કારાગૃહવાસ વેઠવો પડ્યો, ખુદ શિવાજીનો
 પૌત્ર, તેને માટે બધાના અંતઃકરણમાં સહાનુભૂતિ, પ્રેમ તથા કરુણા
 ઉત્પન્ન થાય એમાં આશ્ચર્ય પણ શું? એમ કહેવામાં આવે છે કે
 એ વખતે મરાઠાએને તેમના અનુચિત વર્તન માટે અત્યંત શાપ
 દેવામાં આવતા હતા. એ ખરું છે કે કેમ તે આપણે પછી જોઈશું.
 પણ એ કથન જો સત્ય હોય, તો શાહુના છુટકા વખતે લગભગ
 આખા દેશમાંથી તેને ધન્યવાદ મળ્યો એ કેવી રીતે બની શકે? ખરી
 હકીકત એ છે કે શાહુને એ વખતે જે સત્કાર મળ્યો, તે સત્કારને
 એ તદ્દન યોગ્ય હતો. નહીંતર તો સુલ્હિકારબાન અને બીજા સર-
 દારોએ તથા ખુદ ઐરંગઝેબનાં માણસોએ અને રાજા રજવાડાઓએ
 તેને એટલું માન આપ્યું ન હોત.

(૧૧) શાહુ અને શિવાજીના હકનો વિચાર:—શાહુનો છુટકો થયો, પણ એ છુટકાનો આનંદ તથાજ જમીને તેને જલદીથી જ કષ્ટપ્રદ વખત આવ્યો. તારાબાઈએ ઉતાવળ તથા ખટખટ કરી શિવાજીને ગાદીએ બેસાડી દીધો હતો. એમ કરવામા કેટલાક તેની મદદમાં હતા અને કેટલાક વિરુદ્ધ પણ હતા. શિવાજી અને શાહુના હક માટે પણ ઘણી ચર્ચા ચાલે છે. કેટલાક શાહુના હકનું સમર્થન કરે છે, બ્યારે કેટલાક શિવાજીના હકનું પ્રતિપાદન કરે છે. કેટલીકવાર સેખકો ઐતિહાસિક સત્યાસત્ય ન તપાસતા પોતે બાધી લીધેલા મતને અનુસરીને વિકાર દષ્ટિ હોવાને લીધે યથાર્થ જોધ શકતા નથી. પેશવાએ રાજ્ય લઇ લીધું એ પરિણામ ઉપરથી એવા સેખકો શાહુનો એ રાજ્ય ઉપર હક જ ન હોતો એમ સાબીત કરવા જાય છે; તેમજ તારાબાઈએ દુર્બુદ્ધિ વાપરીને રાજ્યને નુકસાન કર્યું તે ખરથી શિવાજીનો પણ હક ન હોતો એમ દરાવે છે. પરંતુ આ પ્રશ્નનો વિચાર તે સમયના પુરાવાને આધારે અને યોગ્ય-યોગ્યતા વિચારીને કરવાની જરૂર છે.

આપણે જોધ ગયા છીએ કે રામચંદ્રપંતનો વિચાર શાહુનો છુટકો થતા સુધી શિવાજીને ગાદીએ બેસાડવાનો ન હતો. તેણે તારાબાઈને ઘણી સમજાવી, પણ તેણે આમ્રદંજ પકડ્યો અને પરશુરામ ત્ર્યંબક તથા શંકરાજી નારાયણે તેને ટેકો આપ્યો. એટલે રામચંદ્રપંતને પોતાની વાજબી વાન પણ પડતી મૂકવી પડી અને કેવળ કવલ ન થવા દેવા માટે તેણે શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક સ્વીકારી લીધો. આમ ઉતાવળ કરવામા તારાબાઈનો અંતર્ય હેતુ શાહુનો હક કુમાડવાનો જ હતો. પણ એમ થવાથી રાજ્ય એ લોકોના મુખ માટે છે, આપણા ઉપબોગ માટે નથી, એ શિવાજીનું ઉદાત્ત ધોરણ જણવાયું, અને 'રાજ્ય ધર્મનું છે, લોકોનું છે' એવા રામદાસીય પ્રમંથ પણ તૂટ્યો. આજ સુધી રાજ્યવ્યવસ્થામા જે કંઈ ફેરફાર થતા તેમા વ્યક્તિનું હિત નહીં, પણ રાજ્યનું હિત મુખ્યત્વે જોવાતું. રામરામે

એજ હેતુ લક્ષ્મી રાખ્યો હતો. તેણે રાજ્યપદ ધારણ કર્યું, પણ
 યથાવિધિ રાજ્યાભિષેક તેણે કરાવ્યો જ નહીં. તેનું લક્ષ્ય શાહુ તરફ
 હતું મરણ વખતે પણ તેણે શાહુને છોડાવી ગાદીએ બેસાડવાની
 આજ્ઞા કરી હતી. તેણે રાજ્યપદ સ્વીકાર્યું તે માત્ર રાજ્યનો કોઈ
 ધણી નથી એવું શત્રુ ન સમજે તેટલાજ માટે. બધા સરદારોનો પણ
 એવોજ આશય હતો કે બાદશાહને બતાવી આપવું કે શાહાજીને
 અને શાહુને તમે બેચી લીધા, પણ તેથી કાંઈ મરાઠી રાજ્ય દૂખી
 જવાનું નથી. અને એમ જો ન હોત તો તો ચેસખાઈ પણ રામગઢ
 પડતા પહેલા પોતાના પુત્રને લઈને રાજારામની સાથેજ બહાર નીકળી
 ગઈ હોત પણ રાજ્યના સરક્ષણ માટે ચેસખાઈ ગમે તેટલું તુકસાન
 વેઠવાને પણ તૈયાર થઈ, પ્રાણ હાનિના પ્રસંગે પણ તેણે શાહા માણસો-
 ની સલાહની અવગણના કરી નહીં. એ ઔદાર્ય ક્યા અને તારાખાઈની
 કુદ્ર દષ્ટિ ક્યા? તેણે લાગ આવતાજ ઉતાવળ કરીને પોતાના દીકરાને
 ગાદી ઉપર બેસાડી દીધો અને હક સ્થાપિત કર્યો. એજ હક ખરેખર
 અને પ્રખળ હતો એમ એ 'મરાઠી રાજ્ય'ના જણાવેલું છે: "શાસ્ત્રીય
 હક શાહુનો હતો, પણ સાક્ષાત્ હક તેનો ન હોતો. રાજરામે અતિ-
 શય કષ્ટ વેડીને રાજ્યનું રક્ષણ કરેલું એટલે સાક્ષાત્ હક તેનો
 થયો. અને તેજ હક તેના કુટુંબના વંશપરપરા ચાલવા દેવો એ
 રાજારામના ઇચ્છા યોગ્ય બદલો હતો. શાહુએ તો પિતાનું રાજ્ય
 ગુમાવ્યું. તે જાતે પરાક્રમ કરીને છુટ્યો નહીં, પણ ધણી વર્ષ પછી
 મોગલોની તાબેદારી સ્વીકારીને અને તેમણેજ આપેલું નામ ધારણ
 કરીને તે છુટી આવ્યો. તારાખાઈએ રાજારામની પછીથી સાત વર્ષ સુધી
 ખરેખરી લડાઈ ચાલુ રાખી એટલે તેનો પણ શાસ્ત્રીય હક થયો."

‘મરાઠી રાજ્ય’ના આ લેખકે પોતાના અભિપ્રાયના સમર્થન
 માટે ચિટનિસ ઉપર સ્વામીદ્રોહનો આરોપ મુકેલો છે. એક વાર
 અમુક મત બંધાયો, અને તેનું સમર્થન કરવા લાગ્યા, એટલે પછી
 લલનાજ અનુમાનો થાય, તેનું એ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. શાહુનો હક

નાસાળીત ઠરાવવાને તેણે વિલક્ષણ અનુમાનો રચ્યા છે શાહુ અને રાજારામ વચ્ચેનો પત્ર-વ્યવહાર તથા સંમધ પશુ તે ખોટો અને ચિન્નિસે પાઞ્ણથી ધુસાડી દીધેતો ગણાવે છે એકવાર ચિન્નિસના લેખને આ પ્રમાણે ખોટો ઠરાવીએ તો પછી આપણે ક્યા જઘને ખેસીશુ તે કાષ્ટ કહી શકાય નહીં આજ આપણી પાસે આપણા ઇતિહાસનું ખરેખર સાધન સ્વભાષામાં લખાયલું માત્ર એ એકજ છે એટલે ખીજી બાબતો વિશેષ ખાત્રી લાયક પુરાવો ન મળે ત્યાં સુધી તે લેખને સાચો ગણવા સિવાય છુટકો જ નથી રાજારામ અને શાહુ વચ્ચે અણુમનાવ હતો એવો કાષ્ટ પશુ પુરાવો નથી રાજારામનો અને યેસૂનાઇનો સ્વભાવ, શંભાજીનો નિર્દયપણે વધ થતા તેનું વેર લેવાની સધળા મહારાષ્ટ્રીયોની ઇચ્છા એ શંભાજી તથા ધનાજીના બાદશાહી છાવણી ઉપર ચયેલા હલના એ બધું વિચારતા રાજારામે શાહુની ખમર ન લીધી હોય એ કેવળ અસંભવિત છે ઉલટું બાદશાહની છાવણીમાં અવ્યવસ્થા હતી-એટલે બેગમોની મદદથી અને ભોગન સગદારોના પરસ્પર દ્વેષનો લાભ લઇને રાજારામનો વહેવાર શાહુ જોડે નિરંતર ચાલુ હતો એમ બેશક માની શકાય ખુદ રાજારામના શબ્દો પશુ અગાઉ આપેલા છે, અર્થાત્ શાહુ માટે સૌના મનમાં પૂજ્ય સુદ્ધિ જ હતી એટલે તે દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે ધણા સરદારો તેને જઘને મળ્યા તેમાં તેમણે સ્વામીદોહ કે વિશ્વાસમાંત કયો એમ કહી શકાય નહીં

વાર, શાહુનો સાક્ષાત્ હક નહોતો, એમ કહેવું પશુ કેવી રીતે ખરૂં ગણી શકાય ? પરાક્રમ બતાવવાનો તેને પ્રસંગ જ મળ્યો નહોતો, મળ્યો હોત તો તે નાના શિવાજી કે તારાબાઈ કરતા ઝોછો ઉત્તમ નહીં જ વળી રાજારામે પરિશ્રમ વેઠ્યો, પશુ તે કેવળ રાજ્યહિત માટે વેઠ્યો શિવાજીને રાજ્ય મળ્યું એટલે તેનો પરિશ્રમ સાર્થક ચયો એમ તેણે માન્યું ન હોત અને શંભાજીએ રાજ્ય ગુમાયું, પશુ તે તેનું એકવાનું ક્યા હતું ? એ બધા મહારાષ્ટ્રીયોનું હતું

અર્થાત્ તેણે રાજ્ય ગુમાવ્યું એટલે તેના વચનો હક પણ તેણે ગુમાવ્યો. એમ કહેવાય નહીં રાજા તો રાજ્યનો સરક્ષક હોય છે અને રાજ્યની વ્યવસ્થા માટે અમુક એક વશે તેનું સરક્ષણ કરવું એવો પ્રતિબંધ કરેલો હોય છે એ પ્રતિબંધ બદલવો એ રાજાની ભરજીની વાત નથી શાહુ મોગલોની તાબેદારી સ્વીકારીને આવ્યો હતો, એ આરોપ પણ યોગ્ય નથી અડચણના પ્રસંગે વખત પ્રમાણે વર્તીને પછીથી પોતાની પ્રવૃત્તિ વ્યવસ્થિત કરી દેવી એ તો પ્રસિદ્ધ અને ઠરેલી રાજ્યનીતિ છે તેણે પછીથી એ તાબેદારી જરા પણ માની નથી ખુદ મહાન શિવાજીને પણ એવે પ્રસંગે મોગલોની તાબેદારી સ્વીકારીને દિલ્લી જવું પડ્યું હતું શાહુ એ નામ પણ તેણે પોતાની ભરજીથી ચાલના દીધું ન હોતું, છાવણીના માણસો તેને શાહુ કહેતા, બાકી તો તેના બને નામ ચાલુ હતા.

પરંતુ આ બધું વિવેચન અનાવરણક છે શાહુનો ગાદી ઉપર હક દરાવવો એ આજની આપણા હાથની વાત જ નથી તે વખતના લોકોએ શાહુનો હક ગણેલો કે કેમ એ જ મહત્વનો પ્રશ્ન છે અને એમ જણાય છે કે તે વખતના ધણા ખરા માણસોએ શાહુનો સત્કાર કરેલો. તારાબાઈનો યુગ નાનો હતો અને ખુદ તારાબાઈ માટે લોકોને માન નહતું તેના આગ્રહી અને રીસાળ સ્વભાવને લીધે ડરીને જ તે હામા હા લાજુતા એટલું જ શાહુને છોડવીને ગાદીએ બેસારવો એ તો ધણા વર્ષનો મહારાષ્ટ્રીયોનો મુખ્ય અંતિમ ઉદ્દેશ હતો, અને એજ રીતે શાહુજીનું વેર લઈ ચકાય તેમ હતું એટલે શાહુ માટે લોકોને પૂજ્ય ભાવના હતી તેમણે તેનો હક કબુલ રાખ્યો હતો, એટલુંજ નહીં, પણ તેના આવવાથી આપણું મોટું સ કટ મટ્યું અને હવે મહાન શિવાજીના દિવસો પાછા આવ્યા એમ સૌએ માન્યું તે વખતના લેખોમા આવેજ ભાવ વ્યક્ત છે.

શ્રીશ્રીએ જહારના વ્યવહારમા પડ્યું નહીં, અને તેમા પણ રાજ્યકારભારમા તો બિલકુલ ભાગ લેવો નહીં, એવી પૌર્વાત્યોની

કયા ગામ આગળ થયો તે બરાબર સમજાતું નથી. ખાશીખાન જણાવે છે કે ભોપાળની આસપાસ દોરા નામે ગામ આગળ થયો. પણ તે પછી શાહુ ભરતપુર, જોધપુર, જયપુર, ઉદિપુર વગેરે ઠેકાણે થઈને દક્ષિણમાં આવ્યો. એમ ચિટનિસ જણાવે છે તે ખરું લાગતું નથી. એ રચણો તો આગ્રા પાસે આવ્યાં અને ગ્વાલિયરમાં અજીમ-શાહની છાવણી હતી ત્યાંથી તો તેના ભાઈઓ સાથે લડાઈ ચાલુ થઈ હતી. એ લડાઈમાં શાહુ ન હોતો જ. એટલે ગ્વાલિયર આવતાં પહેલાં તેનો છુટકો થયેલો હોવો જોઈએ, અને ત્યાંથી પાછા આવતાં ભરતપુર વગેરે રચણો આવે જ નહીં. એ રાજ્યોના સરદારો બાદ-શાહની છાવણીમાં હતા અને તેમણે શાહુને અલિનંદન આપેલાં. એટલે તેનો અર્થ ચિટનિસે એ રીતે લીધો જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે શાહુ ભોપાળની આસપાસમાં જ છુટો થયો હશે.

છુટો થઈને એ નર્મદા ઉતરી સાતપુડાના ઘાટમાંથી બરાન-પુર આવ્યો. એ ઠેકાણે જોત્યાજી કેરુરકર જે સર્વદો લેવા પાછળ રહેલો હતો તે તેને આવી મળ્યો. મોરોપંત સખનીસ, કૂબ્યાજી જોશી અને ગદાધર બટ્ટ એ વખતે સાથે હતા. ત્યાંથી સૈા નંદુરખારના કુંગરી મુલકમાં સુજનસિંઝ નામે એક જમીનદાર રહેતો હતો તેની પાસે ગયા. એ જમીનદાર ધૂળીઆથી ૭-૮ ગાઉ ઉપરના એક કિલ્લામાં રહેતો હતો. ત્યાંથી તારાબાઈ વિશેની બધી હકીકત મળી, અને સમજાયું કે લડયા સિવાય રાજ્ય હસ્તગત થવાનું નથી. એટલે લશ્કર ક્યાંથી મેળવવું અને સરદારોને કેમ મેળવી લેવા તેનો શાહુને વિચાર થઈ પડ્યો. સુજનસિંઝે તેને કેટલીક મદદ આપી અને પછી આજુબાજુ વિશ્વાસુ માણસો મોકલી સરદારોના મન પોતાની તરફ ખેંચવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. બાપુજી સોનાજી દીધે નામનો એક હોશિયાર માણસ શંકરાજી નારાયણ પાસેથી ખરસોજી ભોસલે-એ માગી લીધો હતો. એ બાપુજી ભોસલેની રજા લઈને પ્રથમ શાહુને આવીને મળ્યો અને તેની માર્ગદર્શિત શાહુએ એ ભોસલેને

પોતાના પક્ષમાં લીધો. આ રીતે પરસોજી અને આપુજી બંને મળવાથી રાજ્યાત સારી થઈ. એ મદદ માટે શાહુએ આપુજીને માવજ પ્રાંતનાં બે ગામ ધનામ આપ્યા તે અઘાપિ તેના વંશજોમાં ચાલે છે. તે પછી તાપી નદી ઉપરના કોઠરમંડા નામના કિલ્લાને અધિકારી અંજી પાડે નામે હતો અને જે સુસ્તથી ધરાનપુર સુધી ધાંધલ મચાવતો, તેને જઈને શાહુ મળ્યો. તેણે પણ શાહુને સારી મદદ કરી. એ વખતે ખ્યાનદેશમાં પિંજળે પેશ્વા તરફનો ચીમનાજી દામોદર નામનો સરદાર રહેતો હતો. તેને બોલાવી શાહુએ પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધો. ત્યાર બાદ શાહુ ઐરંગઝાબાદ આવ્યો અને ત્યાં તેણે ઐરંગઝેબની કબરની પૂજા કરી મુસલમાન લાઈઓની સહાનુભૂતિ મેળવી. બાદ ગોદાવરી ઉતરી તે દક્ષિણમાં આવ્યો. દક્ષિણના લોકોએ પણ તેને આનંદથી વધાવી લીધો. પરસોજી બોસલેનું બેઠને હૈબતરાવ નિંખાજી તથા નેમાજી સિંધિયા એ બાગલાણના સરદારો પણ શાહુને આવી મળ્યા. અને એ રીતે શાહુ પાસે માણસોનો સારો જમાવ થયો. શાહુએ તેમને સૈને ઇલકાબ, નીમજીકો વગેરે આપીને સંતોષ્યા, અને તારાબાઈને ધન લખી જણાવ્યું કે, “હું બાદશાહ પાસેથી નીકળીને દેશમાં આવી પહોંચ્યો છું અને જલદી ત્યાં આવું છું.”

તારાબાઈને આ પત્ર વાંચી અત્યંત દુઃખ થયું. તેનો ધરાદો શાહુને રાજ્ય સોંપવાનો ન હોતો. તેણે એવી અજવાબ લખાવી કે એ કાંઈ ખરો શાહુ નથી, કોઈ પાખંડી આવેલો છે. કારભારી મંડળને તેણે એકઠું કર્યું. રામચંદ્રપંત, પરશુરામ ચંબક, શંકરાજી નારાયણ, નીલકંઠ માહેશ્વર, નિમાજી રઘુનાથ, ધનાજી જાદવ તથા ખડો બલ્લાળ વગેરેને બોલાવી તેણે કહ્યું કે, “શંભાજીએ નિરપરાધી સરદારોને મારી નાખ્યા અને રાજ્ય તથા ખજાનો ચૂંટાવ્યા; પણ રાજારામે તો અતિ પરિશ્રમ કરીને રાજ્ય છોડ્યું તથા સંપત્તિ વધારી. માટે આવનાર શાહુ ખરો હોય કે ખોટો હોય તો પણ

તેની સાથે લડવું અને તેને પકડવો. ” આમ કહીને તેણે દૂધમાતના થાળ મંગાવ્યા અને તેના પર હાથ મૂકાવીને શંકરાજી નારાયણ, રામચંદ્રપંત તથા પરશુરામપંત પાસે પોતાના પક્ષમાં વફાદાર રહેવા માટે સોગન લેવડાવ્યા. વળી તેણે મુખેદારો તથા કિલ્લેદારોને પણ હુકમો મોકલ્યા કે, “ કિલ્લા સોંપવા નહીં, કોઈએ જઈને મળવું નહીં, અને ખર્ચ માટે નાણું પણ આપવું નહીં. ” કોનોઈ આંગરે-ને ખોલાવી તેની પાસે પણ સોગન લેવડાવ્યા અને ધનાજીએ તથા પરશુરામે સામે લડવા જવું તથા ખીંગ દરેકે પોતપોતાને ઠેકાણે રહી વ્યવસ્થા જાળવવી એમ તેણે ઠરાવ્યું. એ હુકમ પ્રમાણે એ બંને સરદારો લડાઈ માટે બહાર આવ્યા. તેની જોડે ખૂંડા બદલાળ ચિટનિસ પણ હતા.

એ જુદી હીલચાલ તરતજ શાહુને સમજાઈ ગઈ. મરાઠી રાજ્યમાં અંત કલહની આ શરૂઆત જાણી તેને અત્યંત ખેદ થયો. પણ હવે પાછા હઠવાનો વખત નહોતો. તે ઔરંગાબાદથી પારદ આવ્યો. રસ્તામાં બોસલે કુરુબની અનેક શાખાઓની તેને ઘણી હિપ-યોગી પિંજાન થઈ. પારદમાં એક નાની સરખી લડાઈ થઈ. એ ગામમાં એક નાનો ગઢ હતો. તેનો આશ્રય પકડીને એ ગામનો પટેલ મોગલોનો પક્ષ લઈને સામે થયો. માલુસો મોકલ્યા તેનાં પર તેણે ગોળી ચલાવી. એટલે શાહુએ તેના પર હલ્લો કરી એ ગામને ઉડાડી મૂક્યું. એ પટેલના ભાઈ, બાપ વગેરે પણ મરાયા અને આખો ગામનું સત્યાનાશ નીકળી ગયું. પટેલની ઓએ શાહુને શરણે આવી છોકરાને પાલખીમાં નાખ્યા અને અરજ કરી કે, “ આને બચાવો. અન્યાયી હતા ને માર્યો ગયા, આ બચ્યાં તમારે શરણે છે. ” શાહુએ એ છોકરાને તેથી સામળી લીધાં. અને આ રીતે ફત્તેહ મળી તેથી તેમના એક છોકરાનું નામ ફત્તેસિંગ પાડી તેને પોતાનો ગણવા બોસલે હિપનામ આપ્યું, અને પછીથી અકબકોટની જગીર આપી, જે અદ્વાપિ ચાલે છે. પટેલના ભાઈના વંશજોને પણ નિર્વાહ-

ને માટે શાહુએ એ ફત્તેસિંગની બલામણુથી પાછળથી એ પારદ ગામ ધનામ આપ્યું. આન્ટ હક જણાવે છે કે, પારદનો આ પટેલ તારાખાઇનો પક્ષ લઇને લડ્યો. પણ તે ખરું નથી. શાહુના વખતના એક મત્રથી એ હકીકત ખોટી છે. વળી આ ફત્તેસિંગને પણ રાજપુત ગણી શાહુએ અકલકાટની જાગીર આપી તથા તેને ફત્તેસિંગ ભોસલે તરીકે ઓળખાવ્યો, એ પણ તે વખતના તેના પત્ર પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. રાજપુત શબ્દ એ વખતે તેને માટે જ વાપરવામાં આવતો.

પારદથી શાહુ લીમા નદી સુધી આવ્યો ત્યાં તેને ધનાજી તથા પરશુરામનો ભેટો થયો. ધનાજીનો વિચાર શાહુની સામે થવાનો નહોતો. તેને ખાત્રી હતી કે શાહુ જ રાજ્યનો ખરો અધિકારી છે, એટલે તારાખાઇનો આ પ્રપંચ તેને પસંદ નહોતો. પરશુરામનું વલણ ખાસ તારાખાઇના પક્ષમાં હતું. સજબ ધનાજીએ પ્રથમ ખંડો બલ્લાળને યુદ્ધ રીતે શાહુ પાસે માહિતી મેળવવાના ધરાદાથી મોકલ્યા. ખંડોખાએ બધી વાત જણાવે ધનાજીને જણાવી. તેને ખાત્રી થઇ કે આ શાહુ પાખંડી નથી પણ ખરો જ છે. અને શાહુએ મોકલાવેલા સદેશથી ધનાજીનું ચિત્ત તેના તરફ ખેંચાયું. છેવટે લડાઈ ચાલી તેમાં પરશુરામ તથા તારાખાઇના પક્ષના ખીજ સરદારો કોનોજી આંગરે વગેરે બહુ લડ્યા, પણ અંતે હારીને નાહા. ધનાજી લડાઇ ન કરતાં બિભો જ રહ્યો અને શાહુનો હાથી નજીક આવતાં તેણે તથા તેના વિચારના ખીજ સરદારો ખંડેરાવ દાલાડે વગેરેએ ઘોડા પરથી ઉતરીને શાહુને સુજરો કર્યો આ લડાઇ સન ૧૭૦૭ ના મે માસમાં થઇ. શાહુએ પછી ત્યાં મુકામ નાખ્યો અને ધનાજી તથા તેની જોડેના સરદારો ત્રણ ગાઉને અંતરે લીમા નદીને કાંઠે ઉતર્યા. ખીજે દિવસે ખંડો બલ્લાળની મારફત એ બધાની કાંઠે ઉતર્યા. ખીજે દિવસે ખંડો બલ્લાળની મારફત એ બધાની કાંઠે ઉતર્યા. ખીજે દિવસે ખંડો બલ્લાળની મારફત એ બધાની કાંઠે ઉતર્યા. ખીજે દિવસે ખંડો બલ્લાળની મારફત એ બધાની કાંઠે ઉતર્યા. ખીજે દિવસે ખંડો બલ્લાળની મારફત એ બધાની કાંઠે ઉતર્યા.

કરતા મરણ સારું એમ માનીને તેણે દેહત્યાગ કર્યો

સતારા ઉપર પરશુરામ તથા શેખમિરા હતા તેને મળવા આવવા શાહુએ જણાવ્યું શેખમિરાનું કુટુંબ વાઘમા હતું ત્યાથી તેને શાહુએ પકડી મંગાવ્યું એટલે શેખમિરાએ પરશુરામને જણાવ્યું કે કિલ્લો સ્વાધીન કરી દો પણ તેણે માન્યું નહીં એટલે પરશુરામને કેદ કરીને કિલ્લો શાહુને સોંપી દેવાની ગોઠવણ શેખમિરાએ ગુપ્ત રીતે કરી અને એ રીતે સન ૧૭૦૭ ના સપ્ટેમ્બરમા સતારા હસ્તગત થયો આ પ્રમાણે રાજધાની શાહુના હાથમા આવી અને તે પછી તરતજ થરણી, વર્ધનગઢ, મહિમાનગઢ વગેરે કિલ્લા પણ તાનામા આવ્યા પરશુરામને કડક શિક્ષા કરવાનો શાહુનો વિચાર હતો, પણ ધનાજીની ભલામણથી તે માઠી વાળ્યો. માત્ર તેને સતારામા જ કેદ રાખીને તેના ખર્ચનો સારો બદોબસ્ત કર્યો

આ રીતે શાહુની સત્તા બરાબર જામી એટલે સન ૧૭૦૮ના જાન્યુઆરીમા સતારા આવી ઉત્તમ મુહર્ત જોઈ મત બધપૂર્વક તેણે યથાવિધિ રાજમાલિકેકે મોટા સમાર લયી કરાવ્યો જે આડ પ્રધાનો તેના પક્ષમા આવેલા હતા, તેને રીતસરના પોશાકો આપી કામગીરી સોંપી, અને પૂર્વમર્પાદા પ્રમાણે પત્રો લખવાની શરૂઆત કરી પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા બહિરોપત પિંગળેને પેશવા બતાવ્યો કેમકે મોરોપત પિંગળે તારાબાધ તરફ હતો અને પછીથી તે તરત જ મરણ પામ્યો પ્રતિનિધિ ગદાધર પ્રલ્હાદને બતાવ્યો એ રસ્તામા શાહુને બહુ ઉપયોગી નીવડ્યો હતો હુનમતેને અમાત્યપદ આપ્યું, કેમકે રામચદ્રપત અમાત્ય આ જાણુ આવ્યો નહોતો આ રીતે ઉતાવળથી અષ્ટ પ્રધાનની યોજના કરીને શાહુએ રાજ્યકારભાર શરૂ કર્યો તેની જ સાથે થરણામા રામદાસ સ્વામીના વડિન ભાષના પૌત્ર ગંગાધર સ્વામીને એસાહીને એ સરચાનની નીમણુક વગેરે પણ મહાન શિવાજીના વખતની પેઠે જ ચાલુ રાખ્યા. આ નીમણુક

એકદમ કરી એ ઉપરથી એનું પણ મહત્ત્વ અષ્ટ પ્રધાન જેટલું જ તે વખતે હશે એમ સમજાય છે. આ રીતે સન ૧૭૦૮ નું વર્ષ શાહુએ પોતાની સ્થિરતા કરવામાં કાઢ્યું અને તે પછી તેણે તારાબાઇના પક્ષને હરાવવાનું કામ હાથમાં લીધું.

શાહુ રાજા થતા મરાઠી રાજ્યનું સ્વરૂપ બદલાયુ અને તેના કર્તવ્યની દિશા પણ બદલાતી ચાલી. અર્થાત્ આટલેથી જ મરાઠા ઇતિહાસનો પ્રથમાર્ધ સમાપ્ત થાય છે.

